

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ, ПОЛІТОЛОГІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

**Час вибору:
виклики інформаційної епохи**

Колективна монографія

Одеса
2016

УДК 101+316+32
ББК 87+60.5+66
Ч 24

Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного університету «Одеська юридична академія»
(протокол № 6 від 8 червня 2016 року)

Рецензенти:

Цвих В.Ф., доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Дікова-Фаворська О.М., доктор соціологічних наук, професор,
професор кафедри соціології Національного педагогічного університету імені
М.П. Драгоманова;

Курбатов С.В., доктор філософських наук, старший науковий співробітник,
завідувач відділу лідерства та інституційного розвитку вищої освіти Інституту
вищої освіти Національної академії педагогічних наук України та афілійований
науковий співробітник Центру російських та євразійських досліджень
Університету Уппсала.

Авторський колектив:

Бакала Артур Анатолійович, **Бейлін** Михайло Валерійович, **Бурий** Андрій
Романович, **Воронкова** Валентина Григорівна, **Голка** Валерія Євгенівна, **Денисова**
Анастасія Олександрівна, **Завальнюк** Володимир Васильович, **Замкова** Наталія
Леонідівна, **Івакін** Олексій Аркадійович, **Кіслов** Денис Васильович, **Конах** Вікторія
Костянтинівна, **Лісіцин** Віталій Вікторович, **Луцук** Людмила Олегівна, **Макаренко**
Лілія Петрівна, **Максименюк** Марина Юріївна, **Мартинів** Роман Сергійович,
Матюшина Інна Іванівна, **Мельник** Вікторія Володимирівна, **Муц** Луай Файсал,
Надибська Оксана Ярославівна, **Наумкіна** Світлана Михайлівна, **Нікітенко**
Віталіна Олександрівна, **Павлова** Тетяна Сергіївна, **Палій** Оксана Миколаївна,
Пальшков Костянтин Євгенович, **Романкова** Лілія Миколаївна, **Савойська**
Світлана Василівна, **Санакуєв** Микола Георгійович, **Слюсар** Вадим Миколайович,
Смазнова Ірина Сергіївна, **Соснін** Олександр Васильович, **Сумарокова** Людмила
Миколаївна, **Третякова** Тетяна Миколаївна, **Харечко** Ірина Зеновіївна, **Чукот**
Світлана Анатоліївна, **Шедяков** Володимир Євгенович, **Яковлев** Денис Вікторович.

Ілюстрація на обкладинці: картина В. Васнецова «Витязь на роздоріжжі» (1882)

Час вибору: виклики інформаційної епохи : колективна монографія /
Ч 24 за заг. ред. О.А. Івакіна, Д.В. Яковлева. – Одеса : Видавничий дім
«Гельветика», 2016. – 472 с.

ISBN 978-966-916-140-6

Для науковців, практичних працівників, викладачів, студентів та широкого кола читачів.

УДК 101+316+32
ББК 87+60.5+66

ЗМІСТ

Розділ І. Філософія вибору й вибір філософії

1.1. Ивакин А.А. Философия: выбор основания и основание выбора	7
1.2. Надибська О.Я. Раціональне осмислення вибору пріоритетних напрямів суспільного розвитку як альтернатива ідеологічним інтерпретаціям	25
1.3. Павлова Т.С. Соціально-філософський аспект реалізації свободи та морального закону в трансцендентальній етиці І. Канта.....	38
1.4. Замкова Н.Л. Проекти реалізації «міжмовних відносин» та «мовної політики» в межах утопічних проектів сучасної України	54
1.5. Бейлин М.В. Новые технологические угрозы информационной безопасности личности	67
1.6. Мельник В.В. Формування концепції інформаційного менеджменту в умовах викликів інформаційної цивілізації	82
1.7. Мартинов Р.С. Відкритість дитинства: перевага чи небезпека?	96
1.8. Матюшина И.И. Грани выбора: выбор в синхронической и диахронической перспективе	109
1.9. Палий О.Н. Понимание диспозитивности правовых норм и поведения субъектов права как результат осмысления проблемы правового выбора ...	122
1.10. Сумарокова Л.Н. Философия и логика в конфликтной коммуникации ...	135
1.11. Лісіцин В.В. Історичний вибір України в аспекті справедливості	150
1.12. Бурий А.Р. Свобода та вибір: на перетині філософії та кіномистецтва	163

Розділ ІІ. Соціологія вибору. Вибір як елемент соціальної взаємодії

2.1. Завальнюк В.В. Вибір стратегії розвитку юриспруденції сучасної України.....	183
2.2. Шедяков В.Е. Формирование умного общества и расширение оснований контрманипулятивных практик	196
2.3. Романкова Л.М. Формування особистості майбутнього фахівця в умовах глобалізації	216
2.4. Конах В.К. Сучасний стан та перспективи України в питаннях захисту та розвитку національного медіапростору	234
2.5. Санакуєв М.Г. Ціннісний вибір особистості в системі комунікацій сучасного суспільства	251
2.6. Третьякова Т.М. Тенденції трансформаційних змін сучасного освітнього простору	265
2.7. Харечко І.З. Українське суспільство в умовах інформаційної війни: проблема вибору ідентичностей	277

2.8. Денисова А.О. Парти́йний дискурс щодо соціальної держави та соціальної політики в Україні	295
2.9. Бакала А.А. Феномен громадянського суспільства як форми солідарності в контексті цивілізаційного вибору України	308

Розділ III. Вибір епохи глобалізації: політика та публічне адміністрування

3.1. Яковлев Д.В. Переосмысление методологии политических исследований и посткоммунистических преобразований в Украине.....	319
3.2. Naumkina S.M., Golka V.Ye. Technologies of political (socio-political) crowdsourcing and crowdfunding: world experience and steps towards implementation in Ukraine.....	332
3.3. Соснін О.В., Воронкова В.Г. Інформаційне суспільство як виклик глобалізації.....	344
3.4. Чукут С.А., Луцук Л.О. Розвиток електронного парламенту в Україні в контексті сучасного світового досвіду.....	360
3.5. Савойська С.В. Комунікативний аспект мовної політики регіонального розвитку й територіальної інтеграції в контексті глобалізації (на прикладі децентралізації України).....	372
3.6. Воронкова В.Г., Максименюк М.Ю., Нікітенко В.О., Муц Луай Файсал. Публічне адміністрування в проблемному полі викликів інформаційного суспільства: теоретико-методологічні виміри	386
3.7. Смазнова І.С. Еволюція тероризму в процесі його глобалізації	405
3.8. Пальшков К.Є. Роздержавлення власності в країнах Балтії як визначальний крок посткомуністичної лібералізації.....	418
3.9. Макаренко Л.П. Особливості та проблеми політичних комунікацій у сучасній Україні.....	430
3.10. Кіслов Д.В. Впливові складники вибору	446
3.11. Слюсар В.М. «Раціональне» насилля в глобалізованому світі як утвердження принципу соціальної взаємодії «вибір без вибору»	459

РОЗДІЛ І

ФІЛОСОФІЯ ВИБОРУ Й ВИБІР ФІЛОСОФІЇ

Ивакин А.А.,
доктор философских наук, профессор,
заведующий кафедрой философии
Национального университета «Одесская юридическая академия»

ФИЛОСОФИЯ: ВЫБОР ОСНОВАНИЯ И ОСНОВАНИЕ ВЫБОРА

Аннотация

*Что является началом, основанием философии: бытие или человек? Многие философы таким основанием считают и то и другое в их единстве: взаимоотношение человека и бытия. Но можно ли в это взаимоотношение включать всех людей или любого человека? Наверное, нет, потому что философию интересует логический результат такого взаимоотношения, открытие универсальных свойств бытия, а это – удел людей особенных. Согласно Сократу, это мудрые люди, ибо мерой вещей является не любой человек, а только мудрец, признающий себя закономерной частью бытия как такового и творчески исполняющий его волю. В философии М. Хайдеггера рассматриваемое единство обозначается как единство *Sein* (мира как бытия) и *Dasein* (человека как бытия). При этом *Dasein* (или тут-бытие, присутствие) в понимании М. Хайдеггера – это такой человек, который способен выходить за пределы обыденности сущего и становиться «настухом бытия», то есть заботиться о бытии и не уклоняться от решения тех проблем, которые оно перед ним ставит. *Dasein*, таким образом, стремится мудро соответствовать *Sein*, а философия дана ему (создается им) для освоения этой мудрости. Следовательно, бытие как таковое исторически и логически первично по отношению к «тут-бытию», или человеку.*

В связи с этим в статье прежде всего анализируется такое необходимое условие соответствия человека бытию сущего, как объективность его отражения, для достижения которого современному философу требуется адекватное понимание сути того, что было понято и высказано предшествовавшими философами.

К постановке проблемы

Выдающийся немецкий философ прошлого века Мартин Хайдеггер дал следующее определение тому, какого мыслителя-философа следует считать великим: «Великий мыслитель велик тем, что он в труде других «великих» умеет уловить своим слухом их величайшее и самобытно его изменить» [1, с. 17]. Иными словами, философское творчество любого крупного мыслителя – это не более чем момент (важный, иногда решающий, но все-таки момент) коллективного «эстафетного» развития универсального, содержательного знания о единстве всего сущего и в том числе о том, что для нас всех особенно важно, – о единстве человека и мира в целом.

Если поверить М. Хайдеггеру, что все философы занимаются одним и тем же, а именно сущим и его сущностью, то есть бытием, и, таким образом, «соответствие бытию сущего и есть философия» [2, с. 120], то становится ясно (и первый, кому это стало ясно, был Гегель), что история философии – это

постоянное строительство системы общечеловеческого знания о бытии мира и человечества как о едином основании всего сущего. Каждое следующее поколение философов возвращается к этому основанию и уточняет, конкретизирует, наращивает свои знания о логике взаимодействия а) *сущего* как реально существующего вокруг нас чрезвычайно разнообразного и изменчивого мира природы и человеческого общества и б) *бытия* как того *должного*, то есть существенного, того устойчивого и главенствующего в этом мире, которое содержит мир в его единстве.

Сказанное свидетельствует о том, что древние философские учения не стареют. Отказ от них начинающего свою трудовую биографию философа равнозначен отказу желающего стать писателем от освоения алфавита и грамматики. И в то же время, хотя древние философские учения и остаются вечно живыми, они, тем не менее, постоянно должны серьезно переосмысливаться и совершенствоваться (причем уже опытными философами) с позиций новых достижений человека в области духовной и материальной культуры.

В качестве примеров достижений современной науки и техники, которые вызывают необходимость их философского осмысления и обобщения (и, соответственно, использования в процессе совершенствования нашего мировоззрения), хотелось бы в силу их чрезвычайной важности назвать всего лишь один факт и лишь одно эмпирическое обобщение. Вот они. Это мощный качественный скачок в развитии информационной техники и технологии, принципиально изменяющий основы человеческого общения, и это вывод о направленности эволюции природы в сторону постоянного развития могущества ее самоосознания, то есть направленности развития биосферы по направлению к ноосфере (сфере разума).

Объективность отражения действительности

Важно отметить, что обозначенный выше подход к совместным – философии и науки – поискам оснований бытия и все более глубокому исследованию этих оснований должен прежде всего базироваться на принципе объективности знаний. «Обращение к субъекту, – подчеркивает известный современный философ Эвандро Агацци, – не обязательно влечет за собой субъективность», и те, кто разрабатывает такие методы философской рефлексии, как трансцендентальный, феноменологический, аналитический, «имеют целью достижение уровня объективности более глубокой и более радикальной, чем даже уровень интерсубъективности, достигаемый науками (которые вынуждены мириться с большим количеством неявных допущений и неанализируемых предпосылок)» [3, с. 33].

Следует избавиться от того распространенного заблуждения, что, в отличие от научных знаний, философские знания якобы не способны быть верифицируемыми, то есть проверяемыми, и на основе этой верификации – принимаемыми либо же отвергаемыми. Если бы это было так, то философия никому и никогда не была бы нужна. Содержание знания о любой философской категории и применяется, и одновременно проверяется как наукой, так и практикой человеческой деятельности. Наука и практика, взятые в их единстве и в их развитии, являются совершенно необходимым и

достаточным инструментом проверки истинности (объективности) философского мышления.

Иногда на проверку объективности того или иного философского вывода уходит весьма продолжительное время. И поэтому мы можем сказать, что только современное научное знание позволяет нам трактовать учения Фалеса, Парменида, Гераклита и Платона уже гораздо адекватнее относительно реальных логических проблем познания мира, которые не давали покоя этим мыслителям. Возьмём исходный для философии принцип соотношения «одного» и «всего» («всё есть одно»), за которым кроется принцип соотношения «бытия» и «сущего». Только сейчас мы с полным правом можем считать этот принцип *универсальным*, поскольку развитие целого ряда наук доказало, что он (этот принцип) действует не только в мире в целом, но и в каждой отдельно взятой системе вещей (и отражающих их идей). И мы теперь уверенно можем сказать, что любая вещь, существуя как *химическая* вещь, как *живая* вещь и т. д., одновременно продолжает вести себя и как вещь универсума.

Разверну сказано шире. Современный химик, изучая чрезвычайное многообразие химических реакций и их продуктов, обладает уверенным знанием того, что в основе этого многообразия лежит нечто одно – устойчивое и неизменное. В первую очередь это, конечно, атомы, а точнее химические элементы, большинство из которых обладает способностью не разваливаться в земных условиях на свои составные части и тем самым быть фундаментом химических реакций. Однако мы знаем, что для проявления той или иной формы химизма недостаточно прочного существования атомов. Прочность (а также и разнообразие) атомов – это лишь безусловная *предпосылка* любой формы химических соединений и реакций как их необходимый материал. Атомы есть и в недрах звезд, но там нет химизма. Устойчивое начало химии – это атомы, обладающие свойством проявлять *валентность*, то есть способность к образованию ими совместных с другими атомами электронных связей.

Только открытие валентности дало людям возможность представить весь химический мир *сразу* и во всей его *полноте*.

Помимо того, что сказанное подтверждает высказанную Фалесом мудрость «Одно есть всё», оно делает для нас вполне понятным и некогда таинственное высказывание Парменида: «Одно и то же – мысль и то, на что мысль устремляется, ибо нельзя отыскать мысли без бытия, в котором осуществлена эта мысль». Это высказывание приводит нас к выводу, что всё сказанное человеком о химической форме движения – это не набор субъективных формализмов, а *внутренняя, содержательная логика* самого химического содержания. Ткань поисковых рассуждений современного ученого всегда насыщена такими *категориями*, как основание, субстрат, противоречие, форма, содержание, необходимость, возможность и т. д. И если мыслитель занимается не чисто логическим исследованием, а, как в рассматриваемом нами случае, исследованием химическим, то категории эти, во-первых, выполняют функцию универсальных форм его рассуждений, а во-вторых, соединяясь в мышлении химика-теоретика с химическим содержанием, выражающимся в химических понятиях атомов, валентности и т. д.,

осмысливаются им как их частные, особенные проявления, как *химическая форма*, как *химическое тождество противоположностей* и т. д.

Абсолютно ту же самую «картину» мы можем продемонстрировать и на другом примере – на примере поиска ответа на вопрос «*Что такое жизнь?*». Соглашаясь с выводом Фридриха Энгельса о том, что жизнь – это форма существования белковых тел, мы тем самым определяем прочную предпосылку бытия всего живого. Но опять-таки не забудем: эта прочная предпосылка – всего лишь субстрат жизни. «Душа», форма этого субстрата – ***информационные связи и отношения*** между белковыми телами и между созданными ими организмами. И именно это знание даёт нам возможность «внутренним оком» творческого воображения увидеть целостность всего живого, его монадно-замкнутый мир. Всё как одно! Как в большом мире, так и в малом. И наоборот.

Итак, можно видеть, что, несмотря на все различия, существующие внутри органической и неорганической химии, весь химический мир имеет свою специфическую неизменность (самотождественность) в виде наличия валентных связей, а весь биологический мир, несмотря на все различия таких форм жизни, как пшеница, амёба, червяк, рыба, обезьяна и даже человек, имеет свою внутреннюю устойчивость, самотождественность в виде наличия специфических для каждой из этих форм информационных отношений. То же самое, конечно, можно и должно сказать и о человеке, но уже как о социальном и космическом феномене.

Таким образом, любой принцип, любая категория философии не только подтверждает и конкретизирует логику строения бытия мира, взятого в целом, но и «работает» в качестве моментов универсальной методологии в каждой отдельно взятой системе сущего, которую изучает та или иная отрасль науки. И в этом проявляется универсальность философских категорий, а заодно и то, что бытие не является неким заоблачным удаленным миром, а присутствует в каждой вещи и в каждом событии. Разница в данном случае лишь в том, что бытие кажет нам себя не только как бытие универсума, а и как бытие физическое, химическое, биологическое, социальное, а содержательная логика бытия (логос) превращается в содержательную логику физики, химии, биологии и наук социального цикла. И поэтому любая вещь ведет себя не просто как вещь универсума, но еще и как *химическая вещь*, как *живая вещь*, как *мыслящая вещь*.

Что же из всего сказанного следует? А то, что мы и хотели доказать: вопреки укоренившемуся мнению, согласно которому философские выводы не верифицируемы, то есть не могут быть проверены на практике, они, как и научные выводы, приобретают свою ***истинность*** путем ***проверки их эффективности на живой практике*** ученого-логика, ученого-теоретика, ученого-экспериментатора, инженера-химика или же политика, искренне озабоченного современным плачевным состоянием биосферы.

Важность адекватной интерпретации терминов и идей древних философов

Хотелось бы надеяться на то, что большинству философов уже понятно, что буквальное, а точнее буквалистское, понимание терминов и образов античных

философов весьма чревато искажением глубинного смысла сказанного ими. Так, например, было бы примитивным считать, что вся философская мудрость Фалеса Милетского заключается в том, что он началом всего сущего считал воду. На самом же деле за этим высказыванием скрывается универсальный диалектический закон бытия: «Одно есть всё» [2, с. 113–123], который стал подлинным началом создания всей системы философских категорий.

Тем более было бы странно понимать буквально высказывания «тёмного» (а лучше сказать – глубокомысленно загадочного) Гераклита. Мне, например, кажется достаточно очевидным то, что стоики, взявшие в состав своего мировоззрения Гераклитово «возгорание огня» как феномен экпирозы, то есть как периодически возникающий и всё сжигающий мировой пожар, явно обошлись в данном случае без «делосского ныряльщика», об обязательном привлечении которого к текстам Гераклита говорил Сократ.

Напомню, что, желая подчеркнуть глубину содержания прочитанного им сочинения Гераклита, Сократ в свое время произнес: «То, что я понял, – прекрасно, чего не понял, думаю, тоже, но, чтобы разум не утонул здесь, нужен прямо-таки делосский ныряльщик». Происхождение этого выражения связано с островом Делос, славившимся своим жемчугом и искусными ныряльщиками, добывавшими этот жемчуг. Став благодаря Сократу образным, крылатым выражением, оно применяется в философии как символ глубокого познания, в отличие от познания поверхностного.

Вот и сейчас, говоря о Гераклитовом огне, нам придется взять на себя роль делосского ныряльщика и «нырнуть» чуть глубже, чем это сделали представители стоицизма. Начнем с напоминания известного изречения Гераклита: «Этот космос, один и тот же для всего существующего, не создал никакой бог и никакой человек, но всегда он был, есть и будет вечно живым огнем, мерами загорающимся и мерами потухающим» (фрагмент № 30) [4].

Некоторые переводчики пытаются заменить в этом изречении слово «космос» словом «мир». Однако этого делать нельзя. Гераклит не случайно прибегает к мифологическим терминам «космос» и «хаос»: космос – это для него порядок и гармония, создаваемые единством и борьбой противоположностей, а хаос – это отсутствие порядка и дисгармония.

Это уточнение позволяет нам задать следующий вопрос: что же такое экпироза? Действительно ли это пожар, то есть разрушение и *хаос*, или же экпироза – это, наоборот, такие моменты созидания *гармонии*, как апогей, экстаз и т. д.?

Известный историк философии Эдуард Целлер (1814–1908) «очень настойчиво проводит мысль, что основным положением Гераклита является учение о текучести всех вещей и огонь есть скорее чувственный символ, наглядный образ постоянного всеобщего изменения» [5, с. 237]. Один из современных исследователей содержания философских категорий Гераклита считает, что «огонь – это символ диалектики, поскольку именно диалектика ведёт нас к смыслу, а затем возвращает нас к данности» [6].

Мне кажется, что важно уже само признание Гераклитова огня *символом*. Важно тем, что благодаря ему мы обретаем право сказать, что «смысл и данность» космоса, то есть диалектика бытия, вовсе не требуют всепоглощающего мирового пожара в его буквальном понимании.

Представляется, однако, что можно пойти еще дальше и, используя содержание более поздних философских концепций, истолковать символ «огня» еще более конкретно. Почему бы, например, нам все метаморфозы «вечного огня», завершающиеся высшей «мерой возгорания», не посчитать тождественными гегелевскому возвращению абсолютного духа к самому себе, а также Ницшевому «вечному возвращению того же самого»? Не забудем, что и для Гегеля, и для Ницше именно Гераклит был одним из самых любимых философов.

Следует заметить, что известный философ XX века Э.В. Ильенков в своей «Космологии духа» попробовал буквальное понимание экпирозы-пожара соединить с его символическим пониманием как возникновением и максимальным возрастанием человеческого мышления. Правда, в нарисованной этим философом мировоззренческой картине момент максимального «возгорания» физического плазменного огня, инициируемого самим человеком в качестве своего космического призвания (что-то наподобие умышленно совершенного термоядерного взрыва), одновременно является и моментом полного, самоубийственного «потухания» разума вселенной [7, с. 415–437].

В связи со сказанным есть повод лишний раз предостеречь читателей от буквального толкования слов и изречений философов. В этом, кстати, состоит сходство философии и поэзии. Причем сходство не случайное. Хайдеггер постоянно говорил о родстве философов и поэтов в деле глубинного понимания ими языка (логоса) как «дома бытия».

Разговор о «воде» Фалеса Милетского и об «огне» Гераклита Эфесского важен, конечно, и сам по себе, но главное всё же состоит в том, что он позволяет от важности правильного понимания того или иного термина перейти к более общей задаче – понять главную идею каждого крупного философа, возникающую в процессе его стремления истолковать и изобразить основные закономерности логического устройства Космоса и основные способы такого познания с целью предложить людям мыслить и жить мудро, в соответствии с законами этого устройства и этого универсального знания.

Понимание и интерпретация, анализ и синтез – вот что, причем одновременно друг с другом, должно руководить современным историком философии. Не отказываться от философских воззрений тех мыслителей, которые жили сотни и тысячи лет тому назад (золото не ржавеет), а брать из этих воззрений все самое главное и скреплять, развивать его с помощью современного теоретического и практического опыта. Вот это и есть настоящий метод исторического познания процесса созревания человеческой мудрости!

От слов мыслителя – к его идее и к сути дела

Известно, что софисты очень скептически относились к философским идеям Фалеса, Анаксимандра, Анаксимена, Пифагора, Гераклита, Парменида и других, как их по сей день называют, натурфилософов. Этот свой скепсис они объясняли прежде всего невозможностью доказательства того, что именно является логическим (а может быть, и историческим) началом мира: вода, воздух, огонь или же еще какие-то чувственно доступные нам «стихии». Не исключено, что цепляние софистов за буквалистское понимание философского

наследия (обойдемся, мол, без делосского ныряльщика) – это всего лишь ширма для осуществления совсем другого их замысла. Дело в том, что данный «негативизм» софистов давал основу их «позитивизму», то есть их логическому повороту: исходить в философских построениях не из умопостигаемых объективных законов бытия космоса, а исключительно из чувственно-конкретных законов (и запросов) реальной жизни человека.

Может показаться, что поставить человека и только человека в центр внимания философии – это прекрасный замысел. Однако при первых же попытках его осуществления сразу проясняется важность того, как мы понимаем, что собою представляет сам человек.

Во-первых, человек существовать и быть помысленным в отрыве от жизни космоса не может. Ведь человек буквально и живет природой, и принадлежит ей. А природа – это и есть непосредственно, чувственно данный человеку космос. Во-вторых, трудно также согласиться с тем, что человек является мерой абсолютно *всех* вещей.

И, наконец, главный вопрос: *какой* именно человек имеет право называться мерой вещей? Любой, как считал Протагор, или же только человек-мудрец, как считал Сократ? Это различие очень важно, ибо первый подход абсолютизирует *субъективистский* произвол, а второй – требует поисков закономерности в бытии человека и, соответственно, поисков таких вполне *объективных* поведенческих норм бытия, которые позволяли бы человеку обладать несомненным для него благом.

Поэтому, двигаясь от Сократа, через творчество его ученика Платона, философы хотя и на новой основе, но вполне способны стать преемниками идеи «натурфилософов» о неразрывной связи человека с космосом. А вот от софистики такой преемственности ждать бессмысленно, ибо софистика загоняет философию в глухой угол индивидуализма, волюнтаризма или же скептицизма.

В качестве возвращения на новой основе к идее Сократа о том, что только мудрец имеет право быть мерой всех вещей, хотелось бы назвать М. Хайдеггера, который считал, что философию следует начинать с бытия человека *Dasein* (тут-бытия), прежде всего потому, что только человек является той формой бытия, которая способна вопрошать о том, что такое бытие как таковое (*Sein*). Однако для этой цели – задавать вопросы бытию и являться орудием обнаружения того, что сейчас мы называем *истиной*, а древние греки называли *ἀλήθεια* (несокрытое) – способен не любой человек, а человек человеческий, то есть не отпавший от своей сущности. Таким образом, суть бытия может быть понимаема только человеком. Однако для того, чтобы стать и быть просветленной и просветляющей частью бытия, человек должен соответствовать своей сущности, заключающейся в его экзистенции, которая есть не что иное, как преисполненное экстаза «выступление в истину бытия».

Спасая философию от софистического лукавого (привлекательного на первый взгляд, но на самом деле некачественного) «продукта», пользующегося, тем не менее, по ряду причин спросом толпы «на рынке» [2, с. 117], надо постоянно помнить, что взятое в его интегрированном виде софистическое пренебрежение наследием «начальной» философии бьет по

главному достижению последней – по основам зарождающейся в ее недрах содержательной, диалектической логики бытия.

Вот почему современным философам необходимо постоянно восстанавливать добрую память о родоначальниках философии. Нельзя разрушать фундамент системы философского знания. Напротив, его следует всячески укреплять с помощью тех научных открытий, которые позволяют конкретизировать оставленную нам древними философами схему бытия мира, насыщая ее фактами и их логическими обобщениями. Иными словами, недостаточно более или менее адекватно понимать древних мыслителей, надо уточнять и достраивать их онтологические абрисы, умело синтезировать их, а не оставлять в состоянии равнодушной или даже враждебной изолированности друг от друга.

В связи со сказанным отметим, что необходимо постоянно и всерьез изучать тот вклад в адекватное понимание наследия древних философов, который внесли в современную культуру такие исследователи истории философии, как М. Хайдеггер, а до него Г. Гегель.

В силу того, что зачастую именно Хайдеггера, причем несправедливо, считают непонятным в плане чтения философом, считаю важным поговорить о нём как о выдающемся и плодотворно интерпретирующем историке философии.

Интересно то, что из всех выдающихся философов-досократиков Хайдеггер особо выделяет троих: Анаксимандра, Парменида и Гераклита. Такое свое избрание-предпочтение Хайдеггер объясняет так: они отличаются от всех мыслителей, стоящих у истока европейского мышления, тем, что являются *начальными*, или *изначальными*, мыслителями. Этот термин у Хайдеггера означает следующее: эти трое, что очень важно, не только мыслят бытие, но мыслят бытие как начало, причем как начало, которое «не является произвольным порождением мысли. Начало не есть нечто, отданное на милость этих мыслителей, с каковым они в своем его постижении поступают так-то и так-то. Напротив, начало есть то, что само нечто совершает с этими мыслителями, ибо так захватывает их, что им приходится совершить предельное отступление перед бытием» [8, с. 27].

Хайдеггер даже полагает, что и язык этих мыслителей особенный, тоже изначальный, не похожий на язык Платона или Аристотеля. Гераклит эту особенность философского языка объяснил тем, что слушающие его слышат не его собственные мудрые мысли, а мудрость логоса, то есть самого Бытия.

Мартин Хайдеггер – это, несомненно, современный «делосский ныряльщик», стремящийся по трудно уловимым признакам на огромной глубине найти именно ту раковину, которая содержит в себе жемчужину. Жемчужину истины.

«Изречение Анаксимандра»

Среди работ Хайдеггера, посвященных великим древним мыслителям, особое место занимает статья «Изречение Анаксимандра». В ней Хайдеггер превосходит самого себя, ибо эту обширную и чрезвычайно насыщенную интересными мыслями статью он создает, располагая всего лишь кратким, да еще и изуродованным самоуверенными комментаторами, фрагментом текста

Анаксимандра, которого, между прочим, в смысле величины заслуг в деле созидания философии некоторые исследователи ставят даже выше его друга и учителя – Фалеса.

Эта статья важна для современного философа тем, что Хайдеггер, объясняя, почему он обращается к изречению Анаксимандра, а затем анализируя каждое слово этого изречения, щедро делится с читателями не только результатами своих поисков, но и своими неоднократно опробованными им правилами понимания и интерпретации любого философского текста.

Прежде всего Хайдеггер считает необходимым дать возможность читателю вообразить то, что вообразить достаточно трудно, а именно ту огромную толщу лет, вглубь которой ему вместе с ним, Хайдеггером, предстоит «проникнуть»: «Неоплатоник Симпликий в 530 г. после Р. Х. написал обширный комментарий к «Физике» Аристотеля. В этом комментарии Симпликий поместил текст нашего изречения Анаксимандра и тем самым сохранил его для Запада. Изречение он позаимствовал из *Phusikôî doxai* Теофраста. С того времени, когда Анаксимандр (нам неизвестно, где, как и для кого) высказал это изречение, до того мгновения, когда Симпликий вписал его в свой комментарий, прошло более тысячелетия. Между временем этой записи и теперешним мгновением лежит примерно полтора тысячелетия» [9, с. 31].

Это от Симпликия полтора тысячелетия, а уж от самого-то автора этой записи, то есть от Анаксимандра, – это целых две с половиной тысячи лет! Зачем, спрашивается, нам этот «плюсквамперфект»? Да и к тому же, если вдруг эта «старина» и окажется для нас в чём-то полезной, то насколько мы можем быть уверены в том, что переводчики и комментаторы не исказили того, что давным-давно произнес Анаксимандр? Тем более что мы догадываемся (а Хайдеггер помогает нам убедиться в верности этой догадки), что смысл текста действительно уже искажен, причем неоднократно.

И тем не менее уверенность Хайдеггера в том, что он, несмотря ни на что, способен прорваться к подлинному содержанию изречения, буквально завораживает. К тому же древность исследуемого им документа он не считает неким артефактом, которому место лишь в музее, где он наглядно представлял бы собой «некоторое научно-исторически давно прошедшее время». Не желая согласиться с подобным умалением ценности сказанного древнейшим европейским мыслителем, Хайдеггер высказывает идею, согласно которой «та древность, которая определяет изречение Анаксимандра, принадлежит к утренней рани вечернего Запада». Иными словами, это не чужая, а наша собственная древность. Оказывается, Анаксимандр и его современники с одной стороны и мы с вами с другой – это, образно говоря, начало и конец одного и того же «дня», а если буквально, то всей европейской эпохи, о начале заката которой провозгласил Освальд Шпенглер. При этом надо иметь в виду, что Хайдеггер уверен и в том, что за «закатом» вполне может прийти новый рассвет и поэтому «мы должны ожидать когда-то того утреннего «однажды» в «однажды» грядущего и учиться сегодня обдумывать это «однажды» **не только «от», но и «к»** (выделено мною. – А. И.) [9, с. 33].

Можно видеть, что Хайдеггер предлагает нам исполнить трудное, но жизненно важное для нас задание, суть которого он уточняет содержанием следующих поэтических вопрошаний: «Но какое призвание имеет эта рань,

чтобы призывать нас, видимо самых поздних последышей философии? Не последыши ли мы некоторого исторического свершения, которое теперь быстро подходит к своему концу, где все будет завершено в некий все более и более нудный порядок единообразного? Или в хронологически-историческом далеке этого изречения скрывается полученная от свершения близость его несказанного, сказующего грядущему?

Не стоим ли мы в предвечерье наиболее чудовищной перемены всей земли и того времени исторического пространства, в котором держится эта земля? Не стоим ли мы в вечернем кануне некоторой ночи перед какой-то иной утренней ранью?» [9, с. 31].

Таким образом, первое, чем озабочен и что делает Хайдеггер, – это настройка читателя на серьезное отношение к изречению Анаксимандра как к актуальному историческому документу, связующему отдаленнейшее прошлое с нашим современным и будущим.

Однако прежде чем приступить к анализу содержания этого бесценного документа, Хайдеггер считает необходимым предварительно проанализировать возможность и важнейшие условия адекватного перевода, причем не только изречения Анаксимандра, но и вообще любого текста. Возьмём два очень похожих перевода, говорит Хайдеггер. Вот первый из них: «Откуда вещи берут свое происхождение, туда же должны они сойти по необходимости; ибо должны они платить пени и быть осуждены за свою несправедливость сообразно порядку времени». Такой перевод дает молодой Фридрих Ницше [9, с. 28].

А вот перевод Германа Дильса: «Из чего же вещи берут происхождение, туда и гибель их идет по необходимости; ибо они платят друг другу взыскание и пени за свое бесчинство после установленного срока» [9, с. 29].

Отметив, что хотя оба перевода близки друг другу, но «перевод Дильса в некотором отношении более дословен», Хайдеггер, однако, сразу же находит нужным подчеркнуть, что преимущество это весьма условно, ибо оно способно превратиться в свою противоположность, если переводчик удовлетворится одной лишь чисто словесной точностью: «Но коль скоро перевод **только дословен**, он не обязательно будет точным. Точным он бывает лишь тогда, когда его дословность становится **из речи самого предмета** рекущей словесностью» (*выделено мною. – А. И.*) [9, с. 29].

Дословен, но не точен! О чем это он? Да о том же, о чем просит нас не забывать другой «начальный» философ – Гераклит: в речи мудреца надо всегда стараться услышать речь (логос) самого космоса. В изречении философа важны не произнесенные им слова, а то «изрекаемое» нам из бытия, которое он облекает в слова и превращает тем самым в свое изречение. И если говорящий или пишущий облекает в слова то, что не соответствует предмету, о котором он говорит, то стоит ли тогда переводчику тратить время на поиски нужного слова в том языке, на который он переводит этот текст, если это слово, совпадая в смысловом отношении со словом переводимого текста, не совпадает при этом с «речью самого предмета»?

Таким образом, первым, изначальным переводчиком, вообще-то говоря, всегда выступает сам древний философ, поскольку он переводит на человеческий язык «рассказ» предмета о самом себе и о других предметах. Конечно же, такой «рассказ» предмета осуществляется не с помощью слов и

предложений, а в виде демонстрации человеку разнообразных проявлений тех или иных предметов – в их постоянных движениях и изменениях. Но поскольку суть всех этих проявлений наблюдаемого и изучаемого предмета улавливается не нашими органами чувств, а исключительно нашими размышлениями, то здесь нужна не только наблюдательность, но и хорошо развитое мышление. Мышление, которое, хотелось бы добавить, должно еще быть снаряжено прекрасным творческим воображением.

Из сказанного понятно, почему Хайдеггер неоднократно вопрошает: «Как нам достичь изреченного в этом изречении, чтобы перевод был сохранен от произвола?» [9, с. 33]. И отвечает: «Изречение мышления поддается переводу лишь в собеседовании мышления с его изреченным» [9, с. 33–34]. Мышление бытия имеет двойственный характер: это и само мышление бытия, и наше осмысление бытия. И в идеале эта двойственность должна быть сфокусирована в единую систему, в тождество мышления и бытия. Одно светится в другом и неотделимо от другого. Тут уж нам никак нельзя вновь не вспомнить Парменида, уверяющего всех, что бытие и мышление – это одно и то же.

Итак, задача переводчика состоит в том, чтобы прежде всего раскрыть *то, о чем* говорит переводимое изречение. Только после этого удастся в полной мере постигнуть, *а что именно* говорит оно о том, о чем оно говорит. Без мыслительной обработки, без анализа изреченного мы его не поймём, не догадаемся, например, что вода Фалеса – это вовсе и не вода, а «одно», которое одновременно есть «многое». И это плохо, что не поймём, ибо, совершив всего лишь эту одну-единственную ошибку – ошибку непонимания, – мы уже можем с прискорбием констатировать, что наш прыжок не удался, «планка сбита», наше мышление не прошло собеседования с изреченным. «Не прошло» не потому, что собеседование не состоялось, а потому, что оно оказалось неудовлетворительным.

Дело здесь еще в том, способны ли мы с достаточным почтением относиться к своим предшественникам: «Суждение позднейшего прогресса достаточно снисходительно, чтобы не придираться к такому начальному исследованию природы. Считается даже в порядке вещей, что начинающие естествоиспытатели описывают процессы в вещах соответственно их обыденным происшествиям в человеческой жизни». Так, например, Теофраст, преемник Аристотеля, даже не скрывает своего снисхождения к Анаксимандру, говоря о том, что последний «то, что разбирает, высказывает в выражениях скорее поэтических». Ибо Анаксимандр говорит о праве и несправедливости в вещах, о взыскании и пенях, об искуплении и расплате. И таким образом, в картину природы у него, по мнению Теофраста, примешиваются моральные и юридические понятия.

Хайдеггер, правда, считает, что в этих словах проявляется не только личная ошибка Теофраста в оценке сказанного Анаксимандром, а как бы серьезная коллективная вина: именно такому отношению к более древним философам учил его, и других своих учеников, и последователей их непререкаемый авторитет – Аристотель. Да что Теофраст, даже Гегель, «единственный западный мыслитель, мысля постигший историю мышления <...> ничего не говорит об этом изречении Анаксимандра», так как слишком доверяется

Аристотелю и смотрит на досократиков глазами великих классических философов, которые на самом-то деле, как выясняется, тоже не сумели удовлетворительно пройти собеседование с изречением Анаксимандра. «Гегель разделяет господствующее убеждение относительно классического характера платоновской и аристотелевской философии. <...> Гегель говорит в своих лекциях по истории греческой философии в том месте, где ведет речь об источниках для изучения древнейшей эпохи философии: «Аристотель – богатейший по содержанию источник. Он строго и основательно изучил древних философов и главным образом (и особенно многосторонне) в начале своей «Метафизики» говорит о них в исторической последовательности. Он столь же философичен, сколь и учен; **мы можем ему довериться**» (выделено мною. – А. И.) [9, с. 29–30].

Однако, как говорится, доверяй, но проверяй. Хайдеггера «ревизия» показывает нам, что Гегель и сам слишком уж доверился Аристотелю, и других направил по неверному пути, ибо Аристотель, как справедливо заметил Хайдеггер, на всех древнейших по отношению к нему философов смотрел сквозь призму своей «Физики». Не метафизики, а именно физики, то есть не как философ, а как ученый.

«В распространенном понимании, – пишет Хайдеггер, – это предложение (*т. е. буквально понимаемое изречение Анаксимандра.* – А. И.) говорит о происхождении и гибели вещей. Оно характеризует род этого процесса. Происхождение и гибель возвращаются туда, откуда они пришли. Вещи развиваются и разрушаются вновь. Поэтому они являют некий род плодосеменного хозяйства в равнопробывающем домострое природы» [9, с. 34–35].

Ну, разумеется, разве мог Гегель обратить внимание на изречение Анаксимандра, если поверить (а он поверил и других призывал верить) Теофрасту, что в этом изречении речь идет всего-то лишь о регулярном зарождении и исчезновении неких вещей? В таком «формате» ничего интересного Гегель не увидел: так себе, тривиальное описание природных процессов, да еще сдобренное антропоморфизмом, поскольку к данному описанию «примешиваются моральные и юридические понятия».

Таким образом, своеобразный снобизм древнегреческой классической философии и связанный с ним взгляд Аристотеля на ранних античных философов как на натурфилософов сделали всё, чтобы и преемник Аристотеля Теофраст, и неоплатоник Симпликий оценивали содержание исследуемого Хайдеггером изречения Анаксимандра всего лишь как часть устаревших наукообразных обобщений, якобы не содержащих для просвещенных греков ничего оригинального.

Протест Хайдеггера против непонимания подлинной роли «изначальных» философов приводит к тому, что он даже отказывается от привычных всем нам наименований этапов развития древнегреческой философии, обозначаемых как *натурфилософский* и *классический* (Хайдеггер видит здесь вежливо закамouflированный смысл других слов – «*несовершенный*» и «*совершенный*»). Нам не надо также забывать и о том, что именно вот такая классификация предоставляла и до сих пор предоставляет софистам кажущиеся им неоспоримыми «аргументы» для отказа от идеи органичной связи человека и космоса.

Но вот наконец-то после необходимых предувещаний, долженствующих обеспечить адекватность перевода, Хайдеггер начинает осуществлять свой собственный (мыслящий) перевод изречения Анаксимандра. Для этого он сначала в качестве рабочего материала конструирует свой собственный дословный перевод изречения: «Из чего же происхождение (есть у вещей), туда также происходит их пропадание по необходимому; а именно они выдают друг другу право и пени за несправедливость по порядку времени» [9, с. 34].

Далее начинается скрупулезная работа над греческими словами и их сочетаниями с целью извлечения из них первоначального, зачастую к нашему времени утраченного смысла. Привлекая древнегреческие тексты, в частности текст Гомеровой «Илиады», Хайдеггер делает ряд важных открытий.

Во-первых, он доказывает, что греческое слово *«ta onta»* означает не любую или безграничную множественность, но *ta panta*, всецелостность сущего. Поэтому *ta onta* означает множественно сущее в целом». Отсюда, кстати, и следует тот вывод, что «к сущему принадлежат не только вещи. Вещи не суть вовсе – только естественные вещи. И люди, и людьми произведенные вещи, человеческим действием или попустительством заведенные установления или произведенные обстоятельства также принадлежат к сущему. Также к сущему принадлежат демонические и божеские вещи. Все это не только тоже сущее, но это и более сущее, нежели просто вещи. Поэтому аристотелевско-теофрастовская предпосылка, что *ta onta* суть *phusei onta*, естественные вещи в тесном смысле, остается безосновательной. Для перевода она становится шаткой» [9, с. 35].

Во-вторых, Хайдеггер обоснованно предполагает, что «слово «многие» (*polla*) не есть череда разрозненных предметов, за которыми что-то стоит, что их непонятно охватывает. Скорее, в присутствии как таковом властвует друг-при-друге-промедление некоего сокрытого сбора. Вот почему Гераклит, обозревая это собирающе-единящее и раскрывающее существо в присутствии, называет это *En* (бытие сущего) логосом (*Logos*)» [9, с. 53].

Только устранив названные выше «несообразные предвзятые мнения» и постоянно «вслушиваясь» в то, «что в этом изречении приходит к речи», мы, идущие следом за Хайдеггером, обеспечиваем «собеседование между нами и раннегреческим мышлением». И только эти герменевтические операции дают нам возможность понять, что «буквально текст этого изречения говорит об *onta*. Здесь высказывается, что есть с ними и как это с ними есть. О сущем говорится тем, что изрекается бытием сущего. **Бытие приходит к речи как бытие сущего**» (выделено мною. – А. И.).

В сказанном я вижу (а видеть это мне помогают также и другие работы Хайдеггера) следующее. Быть – это не значит просто существовать. Это значит существовать должным образом. Просто существовать (быть сущим) означает эмпирическое существование во времени (сегодня нечто есть, завтра его уже нет). Единство бытия и сущего проявляется в том, что это – два состояния одного и того же, и «к речи» бытие приходит как бытие сущего. Тот, кто не поймёт этой «речи» самого бытия, у того речь будет убога и неглубока.

И дальше Хайдеггер неожиданно совершает скачок через всю толщу отделяющих нас от Анаксимандра веков – назад, на поверхность современности. И делает он это потому, что хочет показать нам, что сказанное

Анаксимандром (а также Гераклитом и Парменидом) абсолютно конгениально тому, что говорят некоторые из наших современных мыслителей. Среди них Хайдеггер явное предпочтение отдает Фридриху Ницше: «На высшую точку завершения западной философии приходится такое высказывание: *«Запечатлеть на становлении характер бытия – вот высочайшая воля к власти»*. Так пишет Ницше в заметке, озаглавленной «Рекапитуляция». По характеру почерка этого манускрипта мы должны отнести эту заметку к 1885 году и тому времени, когда после «Заратустры» Ницше планировал свой систематический метафизический шедевр. «Бытие», которое мыслит здесь Ницше, есть «вечное возвращение подобного». Оно есть тот способ утверждения, в котором изволяет себя сама воля к власти и обеспечивает свое собственное присутствие как бытие становления. В самом высшем завершении метафизики бытие сущего приходит к этому высказыванию» [9, с. 37].

Бытие сущего как «вечное возвращение того же самого» (я специально беру используемое Ницше словосочетание «то же самое», поскольку «подобное» – это более слабый термин, так как он не фиксирует абсолютной и принципиальной неизменности бытия) обеспечивается у Ницше вечным становлением всего сущего посредством «воли к власти». Вспомним любовь и тягу Ницше к Гераклиту. Вспомним и попробуем увидеть несомненное сходство двух онтологических картин бытия. Первая из них оставлена нам изначальным диалектиком как картина метаморфоз состояний космоса, которые с необходимостью приводят к одному и тому же – максимальному возгоранию «огня», составляющего внутреннюю суть космоса. Вторая – это начертанная Фридрихом Ницше схема, или план, его, увы, несостоявшегося «метафизического шедевра».

И в этих схожих картинах нет, считает Хайдеггер, места таким понятиям, как «право», «штраф», «бесчинство». А если и есть, то их должно понимать без примеси антропоморфизма, то есть не буквально, а исключительно логически: «Прежде всего слово *adikia* говорит о том, что *dikê* остается в стороне. *Dikê* по обыкновению переводят как «право». Поэтому в переводах этого изречения стоит даже слово «штраф». Если мы оставим наши юридические и моральные представления, если мы будем держаться **приходящего здесь к речи** (выделено мной – А. И.), то тогда *adikia* высказывает то, что там, где она властвует над вещами, не все в порядке. Это значит – что-то «расчленилось» [9, с. 53–54].

Итак, в той или иной части космоса периодически возникают беспорядки, где-то что-то расползлось, хаотизировалось и требует починки: «Промедлительно присутствующее присутствует, поскольку оно медлит, медля происходит и отходит. Это промедлительное выстаивание перехода есть чинная устойчивость присутствующего. Она не настаивает как раз на простом упорствовании. **Она не подпадает бесчинию. Она преодолевает бесчинство**» (выделено мной. – А. И.) [9, с. 56].

М. Хайдеггер не только смотрит на бытие глазами «изначальных философов», но и глазами своего старшего современника – Ф. Ницше. Ведь любой «делосский ныряльщик» не только ныряет вглубь, но и периодически поднимается на поверхность, чтобы окончательно проверить, что же он там, в глубине, нашел: обыкновенную раковину или раковину с «жемчужиной»

внутри неё? А как можно это сделать? Только сверив, сопоставив свою находку с известными образцами уже выловленных логических «жемчужин». И в терминах Ницше переосмысленные Хайдеггером слова Анаксимандра могли бы, по-моему, звучать примерно так: проявляя волю к власти, каждая вещь тем самым проявляет волю к абсолютной воле бытия, исполняя которую каждая вещь «чинит», приводит в порядок космическую гармонию, что приводит к наступлению, «возвращению того же самого», то есть нормального, должного состояния бытия. Как сказали бы в подобном случае старательные работники химчистки: «Возвращаем вам ваш костюм, он как новенький и даже лучше».

К сказанному гармонично прилагивает Хайдеггер и слово *tisis*: «Хотя и может *tisis* означать пени, но, однако, не должно, поскольку при этом не называется существенное и изначальное его значение. Ибо *tisis* значит «оценка». Ценить что-то – значит почитать что-то и таким образом удовлетворять этому ценимому. Сущностное следование этого «ценить», «удовлетворять» в добре может совершаться как благодеяние, в отношении же к дурному – как пени. Однако такое простое объяснение слова ничего не дает нам для предмета этого слова в изречении, если мы не мыслим уже, как при *adikia* и *dikê* из предмета, приходящего к речи в этом изречении» [9, с. 57].

При этом для Хайдеггера важна даже такая «мелочь», как выбор единственно правильного в данном контексте значения союза «и»: «*Kai* между *dikên* и *tisis* есть не пустое, всего лишь нанизывающее «и». Это *kai* означает сущностное следование. Когда присутствующие придают чин, то совершается это таким образом, что они как промедлительные дают друг другу угодку. Преодоление бесчинства совершается, собственно, через приращивание угодки. Это значит: в *adikia* лежит как сущностное следование бесчинства – негодное <...> они придают чин и тем самым также и угодку друг ради друга (в преодолении) бесчинства» [9, с. 59].

Присутствующие в сущем вещи чинят расчиненное посредством того, что «угождают» друг другу. Используя современные нам слова и научные факты, мы можем вышеописанную ситуацию изобразить так, что, например, при определенных природных условиях атом кислорода соединяется с двумя атомами водорода и при этом получается вода. Приращивание нового «чина» и тому и другому атому – это их угодка друг другу, ибо водород позволяет окислять себя, а вода возникает как своеобразный конечный, устойчивый продукт «горения». Этот «продукт» оказывает чин и угодку окисляющей физико-химической среде; иными словами, между водой и окружающей её средой возникает соответствие, гармония. Мало того, гармонизация здесь имеет и историческое (а точнее даже, телеологическое) измерение, поскольку «горение» создает не просто химическое соединение воду, а *воду* как одну из важнейших предпосылок и условий возникновения и существования *жизни*.

Можно видеть, что устранение антропоморфизма из существующих переводов высказывания Анаксимандра происходит у Хайдеггера путем расширительного применения важнейших терминов: то, что «дословные» переводчики бездумно переводят как несправедливость, у него принимает двоякое, то есть диалектическое, значение: и как бесчинство, и как приращивание чина; то, что традиционно переводилось как штраф или пени, расширяется,

сохраняя в себе обозначение негодяйства и в то же время достраивая себя – до обозначения угоды.

Неоднократно обдумывая текст данной статьи Хайдеггера, я в этих словах увидел соотношение отдельных вещей и других, окружающих их, вещей (среды) в виде двух одинаково бытующих форм отрицания: и как уничтожение одной вещи другою (негодяйство, несправедливость), и как «снятие», когда низшая вещь входит в состав высшего системного объединения в подчиненном и преобразованном виде (угода).

Мне очень хотелось бы думать, что я нисколько не осовремениваю содержание древнего изречения, а конкретизирую его, делая вполне закономерный вывод из диалектического взаимодействия «промедлительного присутствия» той или иной вещи в окружении других «промедлительно присутствующих» вещей.

Ну, а сейчас – о важнейшем и заключительном «аккорде» статьи Хайдеггера. Итак, вторая часть изречения Анаксимандра из предварительного (буквального) перевода, сделанного самим Хайдеггером, заключенная мною в квадратные скобки – [«по необходимому; а именно они выдают друг другу право и пени за несправедливость по порядку времени»], – превращается в совершенно иной текст: [«вдоль употребления: а именно они придают чин и тем самым также угоду одно другому (в преодолении) бесчинства»] [9, с. 67].

Думаю, что смысл замены «права» и «пени» «чином» и «угодой», в принципе, уже понят и разъяснен. Однако, будучи разъясненным «в принципе», он все же пока не разъяснен до конца. Окончательное понимание этой фразы невозможно без смысловой увязки всех трех важнейших слов: *dikê, tisis* и... *chreôn*. Иначе говоря, смысл прояснения Хайдеггером слова *chreôn* мы можем понять, только объединяя этим словом весь текст: «Однако употребление, которое, учиняя чин, ограничивает присутствующее, вручает предел, это употребление есть таким образом и *to chreôn*, и *to apeiron* – то, что есть без предела, коль скоро оно отсутствует в том, чтобы положить предел промедления промедлительно присутствующему. <...> Поэтому промедлительно присутствующее (*то есть всё сущее*. – А. И.) может присутствовать, лишь придавая чин и тем самым угоду употреблению. Присутствующее присутствует *kata to chreôn*, вдоль употребления. Последнее есть учиняющее и взыскивающее собирание присутствующего в его там и сям промедлительное присутствие. <...> Изречение Анаксимандра, мысля присутствующее в его присутствии, объясняет то, что называет *to chreôn*. *Chreôn*, мыслимое в этом изречении, есть первое и высшее истолкование того, что греки постигают под именем *Moirá* как уделение доли (*подчеркнуто мной*. – А. И.). Этой *Moirá* подчиняются боги и люди. *To chreôn*, употребление, есть выдавание на руки, вручающее присутствующее в промедление внутри несокровенного. *To chreôn* скрывает в себе еще не снятое существо просветляюще-оберегающего сбора. Употребление есть сбор: *to Logos*. Из продуманного существа этого *Logos* определяется существо бытия как единствующего единого: *En*. То же *En* мыслит и Парменид. Он мыслит единство этого единствующего в конечном счете как *Moirá* (Фр. VIII, 37). *Moirá*, мыслимая из существопостижения бытия, соответствует *Logos* Гераклита. Существо этих *Moirá* и *Logos* предумышлено в *Chreôn*

Анаксимандра. Проследить зависимости и влияния между мыслителями есть недоразумение мышления. Каждый мыслитель зависим, а именно от призвания бытия. Простор этой зависимости стоит до свободы вводящих в заблуждение влияний. Чем пространнее эта зависимость, тем могущественнее свобода мышления, тем сильнее для него опасность, блуждая, промахнуться мимо однажды уже помысленного, и тем не менее, а возможно как раз только так, помыслить *то же самое*. Мы, поздние, прежде всего должны помыслить в памяти, конечно же, это изречение Анаксимандра, чтобы обдумать промысленное у Парменида и Гераклита» [9, с. 65–66].

Оказывается, то, что Хайдеггер сначала буквально перевел как «по необходимому», а затем заменил на «вдоль употребления» – это еще не до конца продуманное Анаксимандром, но уже присутствующее в его изречении интуитивное чувство того, что Гераклит позже назовет логосом. Хайдеггер обозначает это светящееся в озарении Анаксимандра как «просветляюще-оберегающий сбор, определяющий существо бытия как единствующего единого». Прошу учесть, что Хайдеггер важнейшей функцией логоса считает именно *собираение* всего сущего в бытии [2, с. 117].

Одно есть всё. *Moira* Парменида, ***Logos*** Гераклита – и первое, и второе «предумышлено», то есть предварительно помыслено. Где и в чём? В *chreôn* Анаксимандра. Троица величайших начинателей философии мыслит и говорит об одном и том же, но по-разному выражая свою мысль. Поэтому-то Хайдеггер и приходит к выводу о том, что гегелевская историческая классификация философских учений Гераклита и Парменида, привязанная им к схеме координации и субординации его категорий, ложна. Ну, а уж «философию» софистов, я думаю, вообще можно квалифицировать как некий незрелый «овощ», насильственно вырванный из почвы человеческого бытия, из его природных и социальных корней.

Хайдеггер доказывает, что в изречении Анаксимандра можно и нужно увидеть следующую мысль: всё существующее подчиняется управлению со стороны того, что Гераклит назовет позже логосом. И суть правильного поведения любой вещи сущего – это причинять и себе, и окружающим вещам чин и угод, то есть поддерживать и развивать гармонию космоса. Осуществлять уделенную особенному сущему особенную долю. Именно в этом заключается сущность всего сущего, его функция. Если же то или иное сущее не способно осуществлять эту свою единственно правильную функцию, оно переходит данный ему предел и исчезает в Апейроне.

Однако обсуждённое и обобщенное нами – это еще не финал статьи Хайдеггера. Он поднимается из досократических корней в «классический период» греческой философии и восстанавливает ту глубинную связь между этими периодами существования философии, от которой (связи) «классики» столь необдуманно отрекаются: «Та *energeia*, которую Аристотель мыслит как основочерту присутствия этого *eon*, та *idea*, которую Платон мыслит как основочерту присутствия, тот *Logos*, который Гераклит мыслит как основочерту присутствия, тот *Chreôn*, которое Анаксимандр мыслит как присутствующее в присутствии, называют то же самое. В сокрытой области того же самого есть единство единствующего единого, *En*, мыслимое каждым мыслителем по-своему» [9, с. 67].

И наконец, Хайдеггер в заключительной части своей статьи ведет нас от Анаксимандра все ближе и ближе к нашему времени: «А между тем вскоре наступает такая эпоха бытия, в которой *energeia* переводится через *actualitas*. Греческое рассыпается и являет себя вплоть до наших дней лишь в римской чеканке. *Actualitas* становится действительностью. <...> Мы не умеем доказать этот перевод научно и не смеем верить ему, опираясь на какой-либо авторитет. Научное доказательство было бы слишком плоским. Вере уже нет места в мышлении. Этот перевод позволяет лишь мыслить себя, причем в мышлении этого изречения. Мышление же есть стихослагание истины бытия в исторически-былом собеседовании мыслящих. Вот почему это изречение не призывает нас, пока мы разъясняем его лишь историко-научно и филологически. Это изречение странным образом призывает нас лишь после того, как мы, отложив наши собственные притязания обычного представления, продумали, в чем состоит смущение теперешней судьбы мира» [9, с. 67–68].

В заключительных словах Хайдеггера слышна тревога: человечество находится в катастрофической близости от пропасти, падение в которую означало бы его небытие, и спасти его могут не «теории природы» или «учения об историческом свершении», а уяснение различия между сущим и должным, познание того, каким образом «бытие в существе своем употребляет существо человека». Иными словами, человек должен отказаться от лукавого софистического философствования и уразуметь, что именно требует от него космический закон Бытия, какой *долей* (судьбоносной задачей) он его, человека, наделяет.

Спасение возможно, но для этого человеку нужно услышать, понять и исполнить свое космическое предназначение. И «начальные философы» подсказывают нам, в чем оно состоит: прежде всего нужно слушаться логос относительно того, что главная мудрость заключается в понимании всего как одного, а следовательно, исполнять на своем месте ту же самую функцию, что подобает и логосу, а именно собирать все сущее в бытии, то есть придавать сущему теряемую им гармонию, оказывая этим ему «чин и угоду».

Гераклит говорил: «Мудрость заключается только в одном: признать разум как то, что управляет всем при помощи всего» (фрагмент № 41) [4]. Слушать и понимать логос означает для человека стать мудрецом, носителем этого мирового разума, и самому участвовать в управлении «всем при помощи всего». Только такой, подлинно мудрый, человек может (и даже обязан) быть «мерой всех вещей».

Список использованных источников:

1. Хайдеггер М. Ницше : в 2-х т. / М. Хайдеггер. – СПб. : Владимир Даль, 2006–2007. – Т. 1. – 2006. – 293 с.
2. Хайдеггер М. Что это такое – философия? / М. Хайдеггер // Вопросы философии. – 1993. – № 8. – С. 113–123.
3. Агацци Э. Человек как предмет философии / Э. Агацци // Вопросы философии. – 1989. – № 2. – С. 24–34.
4. Нумерация фрагментов высказываний Гераклита взята из работы Германа Дильса «Фрагменты досократиков» / Г. Дильс ; пер. с нем. М.А. Дынника. – Дрезден, 1987. – 372 с.

5. Маковельский А.О. Древнегреческие атомисты / А.О. Маковельский. – Баку : Издательство АН Азербайджанской ССР, 1946. – 402 с.
6. Парнев А.В. Категории философии Гераклита / А.В. Парнев // CREDO NEW. – 2003. – № 2. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://credonew.ru/content/view/694/33/>.
7. Ильенков Э.В. Космология духа / Э.В. Ильенков // Философия и культура. – М., 1991. – С. 415–437.
8. Хайдеггер М. Парменид / М. Хайдеггер. – СПб. : Владимир Даль, 2009. – 384 с.
9. Хайдеггер М. Изречение Анаксимандра / М. Хайдеггер / Разговор на проселочной дороге : сборник статей – М. : Высшая школа. – 1991. – С. 28–68.

Надибська О.Я.,
*доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ*

РАЦІОНАЛЬНЕ ОСМИСЛЕННЯ ВИБОРУ ПРІОРИТЕТНИХ НАПРЯМІВ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ ЯК АЛЬТЕРНАТИВА ІДЕОЛОГІЧНИМ ІНТЕРПРЕТАЦІЯМ

Анотація

У статті здійснена спроба розглянути проблему вибору пріоритетів соціуму на історично широкому матеріалі, залучаючи аналіз як минулих епох, так і сучасного світу. Це дає нам можливість упевнитись, що обраний нами шлях дослідження вибору системи пріоритетів соціуму має інваріантний характер, не обмежений вузькими рамками сьогодення.

Дослідження окреслює шлях комплексного вивчення вибору системи пріоритетів. У роботі здійснено аналіз як позитивних декларацій соціуму, так і віддзеркалення цих пріоритетів у сфері відторгнення. Такий амбівалентний підхід дає досліднику можливість отримати найбільш якісні результати.

Подані концепти створюють насамперед методологічну базу для подальших конкретних розроблень вибору пріоритетів українського соціуму. Розроблення якісної теоретичної бази є запорукою успіху програми вибору та спрямування пріоритетів сучасного українського суспільства.

Вступ

Поняття пріоритетів набуває в останні роки дедалі більшого значення в різноманітних сферах сучасного суспільства. Проблема аргументованого визначення меж і векторів вибору пріоритетів і пріоритетності важлива для всього світу: в умовах розвитку глобалізаційних тенденцій, виникнення нових можливостей, але й нових загроз людство вимушене самим ходом власної історії концентруватися на проблемі самовизначення. Принциповим у цьому аспекті є питання про те, які нові явища ми можемо сприймати як позитивні,

варті підтримки й розвитку, а що слід кваліфікувати як загрозу самому існуванню людства. При цьому дискусії точаться щодо конкретних питань (проблема абортів, клонування людини, запровадження нових форм родинного життя тощо), але насправді вирішується проблема самої сутності людини, її самоідентифікування: якими ми бачимо себе, які зміни в сутності людини готові прийняти, а які уявляються нам загрозою для самого існування такого цивілізаційного феномену, як людина?

У такому контекстуальному зрізі набуває питомої ваги трактування, а зокрема осмислення, нових пріоритетних напрямів громадсько-політичного розвитку саме як альтернативи ідеологічних інтерпретацій. Річ у тім, що новітній тип пріоритетів в третьому тисячолітті набуває прямих ознак деідеологізованості. Світоглядний тип, який прямо асоціюється із процесом звільнення особистості та суспільства від категорій диктату минувшини, сприймається новими поколіннями як даність. На зміну ідеологізованому мисленню минулих часів приходить мультикультуралізм, нова релігійна свідомість, зрештою, навіть прагматизм як форма реалізації себе та певної соціальної спільноти у світі.

Альтернативність раціоналістичного підходу до вибору системи новітніх пріоритетів у тому і полягає, що це іманентно: підхід звільнений від штучних ідеологічних констант, адже раціональне начало, начало, орієнтоване на логічне осмислення дійсності, завжди було антитезою до ідеологізації буття, до поклоніння штучним штампам як універсальному мірилу всіх явищ довколишнього світу. Розсудливий підхід, яким за своєю сутністю і є раціоналізм, структурує пріоритетні напрями не відповідно до якоїсь ідеологічної догми, а навпаки – константи свого осмислення дійсності припасовує до мінливих реалій світу. Він органічно включає до власного смислового поля різноаспектні явища цивілізаційного поступу, адже саме таке неупереджене осмислення допомагає раціоналістичному підходові подавати глибину й об'єктивну картину тенденцій розвитку світу й особистості.

Саме внаслідок вищеокресленого однією з причин концентрації уваги на проблемі вибору ціннісних пріоритетів є розвиток технологій. Іншою причиною є переосмислення цивілізаційних меж і нові загрози, що виникають унаслідок цього. Терористична загроза, що постає повсякденним клопотом сучасної людини, де б вона не жила, змушує відмовитись від решток просвітницької надії на перемогу прогресу. Достатньо згадати, яку бурю дискусій щодо принципово важливих цінностей сучасного людства спричинили трагічні події 11 вересня 2001 р. Цінності західного суспільства в цілому було піддано перевірці, а згодом стало зрозуміло, як саме відтепер вибудовується система пріоритетів західного світу: які цінності можуть бути до певного часу відсунуті «на маргінеси», а які слід відстояти в будь-який спосіб. Саме так багато в чому нині вибудовується система пріоритетів.

1.1. Евристична значущість вивчення вибору соціальних пріоритетів як ієрархічно організованої системи цінностей

Європейська філософія наших днів дуже гостро реагує саме на з'ясування сутності цінностей, принципово важливих для виживання світу, який ми вважаємо нашим. Можна згадати спільну ініціативу декількох відомих

європейських філософів (Жан Бодрійар, Жак Дерріда, Юрген Габермас, Умберто Еко та інші), які домовилися одночасно виступити в європейських ЗМІ з деклараціями власного розуміння сенсу існування сучасного європейця. Без чого європейець не може існувати? Із чим він має погодитись, а проти чого треба рішуче відмежуватись? Треба зазначити, що ці виступи виявилися зовсім не описовими: лідери європейської інтелектуальної традиції свідомо обрали такий активний варіант декларації – одночасно в різних європейських країнах проголосити те, що для нас є важливим, щоб створити нове комунікативне поле, у якому ми спробуємо скерувати процес відбудовування європейського саморозуміння.

В Україні ця ситуація (тотожна іншим європейським країнам) загострюється побудовою нової держави. Майже двадцять п'ять років існування незалежної держави – надто короткий строк, щоб система цінностей змогла усталитися й постати ясною та чіткою. Спадок різних політичних та ідеологічних традицій, до яких із власної волі чи з примусу прилучалася Україна за часи своєї історії, створює досить різнобарвну палітру цінностей, які в комунікативному процесі створення сучасного життєвого світу стикаються між собою. Поняття пріоритетів виявляється значущим для виживання суспільства в цілому й окреслюється не тільки теоретичними, а й практичними обр'ямами.

Пріоритети в структурі цінностей соціуму вивчаються насамперед у контексті соціального пізнання. Поняття пріоритету здатне організувати знання про цінності. Таке знання, на жаль, як правило, є сконцентрованим довкола певної аксіологічної проблеми. Поняття ж пріоритету дає змогу побачити, як цінності співвідносяться між собою, у яку ієрархічну систему вони організовані. Емпіричні дослідження створюють необхідну джерельну базу для просування у вивченні цінностей, але не можуть створити узагальнюючої теорії. Сьогодні відчувається необхідність створення ґрунтовної теоретико-філософської бази дослідження пріоритетів, яка могла б спрямувати подальші розробки в цьому напрямі. Така філософська база позбавила б подальші розвідки проблеми цінностей стихійності та спонтанності.

Ми спробуємо в цьому параграфі окреслити евристичну значущість вивчення пріоритетів як ієрархічно організованої системи цінностей. Для цього ми пропонуємо розглянути принципи вибору системи пріоритетів на матеріалах різних моментів європейської історії, продемонструвати, чим саме поняття пріоритету відрізняється від більш вузького поняття «цінність», показати конкретні шляхи виявлення пріоритетів. Ми пропонуємо йти у вивченні пріоритетів двома шляхами: від аналізу позитивних ціннісних декларацій того чи іншого суспільства та «від зворотного» – від аналізу негативних цінностей, того, що суспільство намагається за будь-яку ціну не впустити у свій обрій. Такий підхід дає можливість не втратити жодного відтінку в описі принципів організації системи цінностей, тобто системи пріоритетів. Евристична значущість такого підходу полягає в тому, що аналіз специфіки організації системи пріоритетів дає досліднику саме той кут зору, що виявляється недосяжним при будь-якому іншому підході.

Ми почали наше звернення до проблеми пріоритету з фіксування кризовості сучасного моменту. Напевно, саме в такі моменти проблема пріоритетів постає

в найбільш чистому вигляді. «Перезавантаження» картини життєвого світу змушує сучасну людину чітко визначитись, які зміни вона згодна прийняти, а які оцінює як безперечну загрозу власній самостійності. У ситуації спокійного безтурботного життя людина не замислюється, що є найважливішим для того, щоб продовжувати відчувати себе самою собою. Кризова ж ситуація (погранична, за термінологією екзистенціалістів) спонукає чітко визначитись, що для мене найважливіше, чим я не можу поступитись у будь-якому разі. У такій ситуації ми можемо продовжувати декларувати певні цінності, але визначаємо для себе, які саме цінності сьогодні ми можемо відкласти до кращих часів, а які захищатимемо до останньої краплі крові.

Дозволимо собі проілюструвати це положення прикладом із теоретичного спадку видатного флорентійського мислителя доби Ренесансу – Ніколо Макіавеллі. До сьогодні продовжують точитися дискусії щодо ширості Ніколо Макіавеллі; річ у тому, що два найвідоміші його твори («Державець» і «Міркування на першу декаду Тіта Лівія») декларують, на побіжний перший погляд, принципово різні політичні ідеали.

«Міркування» прославляють республіканський ідеал, звертають увагу сучасника на колишню славу республіканського Риму, котрий саме в період республіки мав найбільшу міць, яку втратив, перетворившись на імперію. «Державець», натомість, є апологією самовладного правління, безмежної влади монарха, який може заради блага держави йти навіть на злочин і обман, навіть на смертні гріхи. Де ж автор проголошує справжні свої переконання? В указаному контексті варто нагадати, що Ніколо Макіавеллі багато років працював на високій посаді Флорентійської республіки, а потім, після встановлення тиранії Медичі, намагався знайти своє місце й у системі їхньої влади. Трактат «Державець» присвячений саме Медичі. Можливо, Ніколо Макіавеллі був просто безпринципною людиною, яка згодна за гроші працювати на будь-кого? Саме це стверджують його численні ненависники.

Але нам видається необхідним погодитись із російським дослідником Леонідом Баткіним, який нагадує, що Ніколо Макіавеллі, по-перше, не погодився на аналогічну посаду в іншій державі (його неодноразово запрошували), а по-друге, дуже чітко висловлює свої пріоритети в текстах обох творів [2]. Їх просто слід уважно читати.

Найважливішою цінністю для мислителя є його рідна Флоренція, задля блага якої він здатний працювати під владою будь-кого, навіть тирана. Сторінки «Державця», присвячені Італії, уявляються написаними іншою людиною: де подівся славетний макіавеллівський цинізм? Перед нами натхненний гімн красі й славі Вітчизни. Республіканське правління Ніколо Макіавеллі й у «Державці» називає найкращим. Воно є для нього абсолютною цінністю, але в момент написання трактату єдиним порятунком для Італії в цілому (не тільки для Флоренції) Ніколо Макіавеллі вважає сильного єдиновладного правителя, який у будь-який спосіб позбавить Вітчизну від небезпек і ворогів. І вже згодом, коли країна створить умови для нормального життя, слід буде повернутись до ідеалів республіки. Республіка залишається для Ніколо Макіавеллі беззаперечною цінністю. Але (і це особливо цікаво для розуміння політичної й соціальної філософії італійського мислителя) цією

цінністю він здатен офірувати заради більш важливої – свободи та незалежності Вітчизни.

Цей приклад, на наше переконання, якнайкраще демонструє співвідношення та відмінності понять «цінність» і «пріоритет». Для Ніколо Макіавеллі цінностями є свобода й незалежність Вітчизни, республіканізм, добре ім'я, честь, ренесансна поезія, дружба, особистість (універсальна людина, яка керується поняттям *virtu*), багатство тощо. Це все – справжні цінності для флорентійського мислителя. Але деякими з них він здатен пожертвувати або, принаймні, відкласти їхню реалізацію на певний час заради збереження та реалізації більш важливих. Розуміння цієї шкали цінностей приходить насамперед у кризовій ситуації – саме тоді, коли виявляється потрібним відповідально перед майбутніми поколіннями та сьогоденням обирати, що найголовніше, а здійснення чого можна дещо відтермінувати. Пріоритет постає структуроутворюючим принципом системи цінностей того чи іншого суспільства. Без вивчення цього принципу аналіз окремих цінностей може дати тільки обмежені результати.

Як приклад подібного аналізу сучасної ціннісної ситуації можна навести есе Умберто Еко «Торг у поліетнічному суспільстві» зі збірки «Повний назад» [9, с. 396–404]. Видатний італійський гуманітарій розмірковує про конфліктну ситуацію, що виникла в одній зі шкіл і викликала бурхливу полеміку в Італії. Школа задовольнила вимогу мусульманської громади виділити мусульманських дітей в окремі класи, що викликало в суспільстві широкий спектр реакцій: від повної підтримки до повного відторгнення. Прибічники подібної шкільної політики посилялися на вимоги мультикультуралізму.

Незгодні з політикою школи посилялися на можливість поглиблення сегрегації та знищення єдності італійського суспільства. Умберто Еко чітко й тверезо аналізує дії шкільної адміністрації саме в контексті поняття пріоритетів. Це торг, зазначає мислитель, це нормально для соціуму. Якщо зважити негативні наслідки того чи іншого рішення адміністрації школи, ми дійдемо до думки про виявлення найвищої цінності суспільства на цьому етапі, тобто пріоритету. Якщо ми відмовимо мусульманам створити окремий клас, що ми отримаємо? Батьки: а) відсилають дітей вчитися до іншої держави; б) не пускають до школи взагалі; в) створюють окрему мусульманську школу. У такому разі діти мігрантів або залишаться без освіти (що погано для суспільства в цілому, а не тільки для них), або взагалі будуть позбавлені можливості інтегруватись у країні, де живуть (це ізоляція та можлива фундаменталізація, що теж небезпечно для суспільства в цілому). Тому краще поступитись власною переконаністю в корисності необмежених міжкультурних зв'язків і створити мусульманський клас у державній школі – так, принаймні, діти-мусульмани зможуть отримувати освіту за італійським стандартом і спілкуватись з італійськими ровесниками, що створює можливість інтеграції.

У цьому разі маємо яскравий приклад виокремлення пріоритету в комунікативному просторі: те, що Умберто Еко називає торгівлею, і є соціальною комунікацією. Вищою цінністю в тут визнається цілісність суспільства, яка може бути досягнута, як це не дивно, шляхом певного відступу від однієї з найбільших цінностей, шляхом відсування власних переконань у сферу приватного заради

презентації себе як громадянина. Саме поступка «сегрегації» виявляється єдиним способом інтеграції певної категорії громадян до суспільства. Цінність культурної відкритості відступає перед цілісністю суспільства та створенням можливості для добровільного засвоєння культури Італії.

Тобто ми бачимо міцні пріоритети, на яких будується демократична система цінностей сучасної Італії (взагалі таку позицію можна екстраполювати на всі країни європейського вибору): цілісність суспільства, освіта та повага до переконань Іншого. Цілісності суспільства можна досягти й насильством – у цьому випадку єдиним можливим шляхом побудови цілісності визнається комунікація. Пріоритети організують уявлення про суспільні цінності в процесі комунікативного засвоєння світу, створюють своєрідну систему координат суспільства, будучи одним з варіантів економії. Дозволимо собі пояснити сенс поняття економії щодо комунікативного засвоєння світу за допомогою ідей Нікласа Лумана та Жака Дерріда.

«Сенс, – пише Ніклас Луман, – це продукт операцій, що використовують сенс, а не якийсь атрибут світу, що завдячує своїм існуванням певному творінню, установі чи джерелу. Тому не існує ніякої ідеальності, відокремленої від реальності фактичного переживання й процесу комунікації» [8, с. 45]. Підкреслюючи радикальну відмінність цього варіанту комунікативної теорії від традиційної онтологічної метафізики, Ніклас Луман зауважує, що в системах, що існували раніше, поняття сенсу відсилало до певного «першоджерела», яке в будь-якому варіанті не могло не виявитись Богом. «Більш радикальне розуміння сенсу як медіуму спостереження, залежного від розрізнення, робить можливим розмивання цих передумов. У всіх смислових вимірах світ сьогодні може розумітись як межі (чи, якщо йти за Едмундом Гуссерлем, як горизонт), які забезпечують зміну розрізень, що забезпечують спостереження ідентичного. Але це передбачає також, що світ уже не можна розуміти як сукупність речей чи їх відношень, а належить тлумачити як таке, що не спостерігається в чистому вигляді й відтворюється під час будь-якої зміни розрізень» [8, с. 56–57].

Більш «драматичний» варіант інтерпретації єдності обжитого світу як безперервного процесу розрізнення створює постструктуралістський проект. Так, зокрема, Жак Дерріда зауважує, що тотожність у комунікації виникає в процесі розрізнення на «це» й «не те ж саме» [5, с. 110]. Поняття тотожності як не «того ж самого» лежить в основі сконструйованого Жаком Деррідою поняття *différance* (*différance* з а), руху розрізнення, що створює тотожність. Будь-яка дискурсивна активність є варіантом розрізнення, тому її продукти можуть бути препаративані з однаковим результатом: будь-яка тотожність має у своїй основі саме цей рух. «Те ж саме є розрізненням (*différance* з а) як кружний і двозначний перехід від одного виділеного до іншого, одного члена опозиції до іншого. Можна було б, отже, перебрати всі опозиційні пари, на яких будується філософія та якими живиться наш дискурс, і побачити тут не таку, що зникає, опозицію, а декларуючу своє існування необхідністю того, щоб один із членів розкривав себе як виділення іншого, як розрізнене в економії того ж самого інше» [5, с. 190–191].

Економія дає змогу не засвоювати світ кожного разу знову, а використовувати готові «рецепти» (Альфред Шютц) інтерпретації та

поведінки. Згідно з теорією Нікласа Лумана пізнання не є копіюванням даностей зовнішнього світу чи їх репрезентацією в системі; навпаки, його результат полягає у створенні надлишковостей, що позбавляють систему необхідності повторного перероблення інформації [7]. Отже, на рівні комунікації жест рішення стає колективним, інакше й бути не може, оскільки власне рішення залежить від необхідності передання інформації. Якщо б її не треба було передавати, можна було б обійтись без назви та розрізнення.

Характеризуючи інформацію як неочікуваний відбір із багатьох можливостей, Ніклас Луман зауважує, що вона не може бути чимось стабільним – вона породжується всередині системи, оскільки передбачає порівняння з очікуванням. Інформація завжди містить певну довільну компоненту передбачення того, що з нею можна робити далі [7, с. 74]. Отже, очікування, породжене ситуаціями засвоєння невідомого, стимулює процес подальшого розрізнення, подальшого відбору з багатьох можливостей. Цей відбір у момент здійснення закріплюється в комунікативних схемах і продовжує відтворюватись у подальших операціях розрізнення.

В інтерпретації Нікласа Лумана закріплення та відтворення інформації в комунікативному просторі названо функцією пам'яті системи. Функція пам'яті надає в розпорядження системи інформацію про минулі стани, проте не цілком, а у вигляді окремих селекцій, оскільки в цьому відборі значущими є ефекти забування та згадування. Актуалізуючи ці селекції, система «вводить саму себе в стан коливань між позитивно та негативно оціненими операціями, а також між самореференцією та іншореференцією. Вона сама створює ситуацію зіткнення самої себе з – для неї самої невизначеним – майбутнім, заради якого вона, так би мовити, накопичує резерви пристосування до непередбачуваних станів» [7, с. 46–47].

У процесі розрізнення виникають особливі форми єдності, що характеризують систему того чи іншого суспільства. Процес розрізнення, що лежить в основі комунікативного засвоєння невідомого, виявляється сенсоутворюючим у конструюванні впорядкованого простору, придатного для життя.

Це підводить нас до дуже важливого моменту в оформленні специфіки системи цінностей, моменту, що задає пріоритети. Такий процес економії як постійного повторення та відтворення певних сенсів не може здійснюватися цілком раціонально. Саме Ніклас Луман наполягає на наявності позараціональних орієнтирів, що управляють поведінкою людей, які належать до тієї чи іншої соціальної спільноти.

Торкаючись позараціональних мотивів у тій чи іншій картині життєвого світу, ми вважаємо доцільним звернутися до поняття габітусу (від лат. *habitus* – стан, властивість). Поняття використовувалось ще Марселем Моссом і Норбертом Еліасом, але в тому сенсі, у якому воно сьогодні використовується у філософсько-соціологічному знанні, було розроблене П'єром Бурд'є. Поняття габітусу відсилає до єдності стилю, що об'єднує практики та блага якого-небудь одиничного агента чи класу агентів. Габітус – це начало, що породжує й уніфікує, що зводить власні внутрішні й реляційні характеристики якої-небудь позиції до єдиного стилю життя, до єдиного ансамблю вибору людей, благ і практик [4, с. 121].

Саме габітуси є операторами розрізнення, про яке йшлося. Розглянемо, як Норберт Еліас і П'єр Бурд'є підкреслюють цей момент. Наприклад, те, що їсть робітник, та його манера їсти, спорт, яким він займається, та його манера ним займатися, політичні опінії та його манера їх висловлювати – усе це систематичним чином відрізняється від відповідних практик власника промислового підприємства. Одна й та ж поведінка може уявлятися витонченою для одних, претензійною для інших, вульгарною для третіх... У соціумі габітус стає перцептивною категорією, тобто категорією бачення та розрізнення: особливості, що асоціюються з різними позиціями, стають свого роду мовою, конститутивними елементами для цієї міфічної системи, функціонують як знаки розрізнення [8, с. 64].

Для дослідника пріоритетів важливо, що П'єр Бурд'є наполягає на активності соціальних агентів, вони – джерело постійного впливу на соціальну систему. Отже, соціальні структури зумовлюють практики й уявлення агентів, але агенти створюють практики й через те відтворюють і перетворюють структури.

Для дослідника пріоритетів важливим є ще один момент концепції «подвійного структурування». П'єр Бурд'є зауважує, що ще одним аспектом «подвійного структурування» є нерівномірність розподілу соціальних відносин у просторі й часі [8, с. 64]. Агенти нерівномірно розподілені всередині соціальних відносин: не всі агенти (чи то індивідуальні, чи то колективні) беруть участь в одних і тих самих соціальних відносинах. Крім того, нерівномірно розподілені між агентами й об'єктивації соціальних відносин (капітали, за П'єром Бурд'є). Різні агенти мають різні можливості для структурування соціальної дійсності. Така строкатість і нерівномірність розподілу впливу та включення в соціальні відносини має бути зауважена дослідником пріоритетів, оскільки дає можливість зрозуміти, що пріоритети не можуть бути проаналізовані у якійсь одній площині. Система цінностей, структурована пріоритетом, постає такою собі тривимірною моделлю, що включає не тільки рівень значущості тієї чи іншої цінності, а й розподіл цінностей між різними верствами населення, різний рівень включення агентів в соціальну систему.

Отже, об'єктивні структури є умовами здійснення суб'єктивних практик (сприйняття, уявлення, мислення, комунікації, дії) і «системно детермінують» безпосередні соціальні взаємодії. Однак для того, щоб ці практики реалізовувалися, соціальні структури мають бути інтеріоризовані, ефективно засвоєні агентами, які активно конструюють своє сприйняття, комунікації тощо. Відносини інтеріоризуються у формі соціально структурованих ансамблів практичних схем (схем відтворення практик агентом) – габітусів. Як зауважує Наталя Шматко, у понятті габітусу важливим є те, що він відіграє роль «посередника» між «соціальними відносинами» й «агентом» [8, с. 64].

Оскільки габітус розглядається як механізм породження практик, його емпіричне дослідження не потребує виділення в ньому самостійних смислових елементів. У цьому його головна відмінність від таких понять, як «менталітет» і «диспозиція». Те, що габітус є механізмом породження практик, стає причиною дивного ефекту – гістерезису (відставання). Якийсь час після зміни соціальних відносин агент відтворює старі соціальні відносини, продуктом

яких є його габітус. Тобто габітус зберігає постійність у змінах, тим самим передаючи практикам властивості безперервності й упорядкованості.

Отже, власне поняття габітусу допомагає побачити архітектуру пріоритетів. Пріоритети створюють цей архітектурний тривимірний каркас, що направляє комунікативний процес побудови соціуму. Розкриваючи зв'язок феноменів пріоритету та габітусу, ми накреслюємо додаткові можливості дослідження ціннісного каркасу соціуму.

Охарактеризувавши роль габітусу у формуванні пріоритетів, ми вважаємо важливим акцентувати увагу також на понятті стереотипу. Він, звісно, є складовою габітусу, але для ціннісного аналізу має особливе значення. Як слушно зауважує Катерина Азарова, сьогодні, як не дивно, саме стереотипи відіграють особливу роль у відтворенні контурів життєвого світу. Темп життя сучасної людини помітно збільшується, потік інформації зростає, тому для нормального функціонування соціуму та людини в ньому стереотипи виявляються найкращим інструментом «економії мислення», сприяють процесу «скорочення» пізнання та розуміння того, що відбувається у світі. Стереотипи закріплюють інформацію про однорідні явища, факти, предмети, процеси, людей тощо, дозволяють людям обмінюватись інформацією, розуміти один одного, випрацьовувати спільні погляди, однакову ціннісну орієнтацію; прискорюють виникнення поведінкової реакції на підставі емоційного сприйняття чи неприйняття інформації, її попадання чи непопадання в чіткі межі стереотипу [1, с. 9–10].

Значущість стереотипів важко переоцінити. Їх можна коректувати раціонально та свідомо, але не варто переоцінювати роль розуму в такій справі, як трансформація стереотипів. Катерина Азарова переконливо демонструє це на прикладі живучості гендерних стереотипів [1, с. 9–10].

Запобігання трагічним наслідкам зміни системи цінностей стає можливим завдяки ретельному вивченню механізмів функціонування пріоритетів. Комплексний аналіз системи цінностей через поняття пріоритету (яке фокусує як раціональні, так і позараціональні цілі) дає змогу не відкинути соціальні орієнтації, що не потрапляють до поля зору дослідника традиційних цінностей, який свідомо чи несвідомо мислить у категоріях прогресу. Тому дослідження пріоритету як структуроутворюючого елементу системи цінностей має не тільки теоретичний, а й практичний характер.

Пріоритети можна вивчати вже окресленими шляхами – аналізуючи декларації того чи іншого соціального колективу щодо власних цінностей. З'ясування співвідношення цінностей, їхнього ієрархічного розташування в архітектурі життєвого світу – важливий і продуктивний спосіб пізнання соціальної реальності. Але хотілося б звернути увагу на ще один шлях вивчення структури цінностей, який чудово висвітлює відтінки архітектури пріоритетів.

1.2. Методологія дослідження ціннісного каркасу суспільства за аналізом комплексу відторгнення

Додаткові «кути зору» створюються в ситуації розгляду певної цілісної картини світу крізь призму того, що творці цієї картини намагаються вивести за її межі. Неприйнятне вказує на вищі цінності епохи краще за позитивні

декларації. Тільки знання про неприйнятне змушує людину цінувати й берегти те, що в іншому разі сприймалося б як нормальне. Постійна гальванізація відчуття наявності неприйнятного (чи можливості його наявності) необхідна системі як такий механізм, що змусить людей, які до цієї системи належать, піклуватись про збереження та відтворення її основ. Одним із перших на шлях такого аналізу став, зокрема, Мішель Фуко. У вітчизняній науці такий напрямок вивчення пріоритетів розвиває Оксана Довгополова, яка розробляє методологію дослідження ціннісного каркасу суспільства з аналізом комплексу відторгнення.

Особливо важливо, як зауважує дослідниця, те, що це виявляється під час аналізу історичних варіантів конфігурації соціального простору. Ми надто часто довіряємо словам представників минулих часів щодо сутності їхньої епохи. Орієнтуючись за такими позитивними деклараціями про самих себе, ми ризикуємо втратити сутнісні характеристики того чи іншого варіанту історичної картини світу: саме той факт, що досліджувана епоха відторгає те, що для неї було неприйнятним (чи неприємним, але терпимим), вказує на ті проблемні вузли, що залишаються непоміченими під час вивчення «вищих досягнень».

Неприйнятне вказує на вищі цінності епохи краще за позитивні декларації. Спираючись на те, що традиційно досліджуються саме «вищі досягнення» епохи, має сенс приділити додаткову увагу досвіду відношень різних варіантів соціальних просторів із негативним (з тим, що сприймалося як негативне в конкретний момент).

Соціальна система виникає та функціонує в процесі послідовного комунікативного засвоєння простору, який розуміється нею як життєвий. Пізнання при цьому не постає копіюванням даностей зовнішнього світу чи їх репрезентації в системі. Нагадаємо, що його результат складається зі створення надлишковостей, що вони позбавляють систему від повторного перероблення інформації [7, с. 132]. Важливо в цьому контексті те, що повторення поширюється не тільки на визнане значущим для існування системи, а й те, що визнано небезпечним і непридатним. Це момент «дисциплінування» та навчання представників цієї системи, він має змусити людину «не розслаблятися», поклавшись тільки на гарантії безпеки, що надаються обжитим простором. Тільки знання про неприйнятне змушує людину цінувати й берегти те, що в іншому разі сприймалося б як нормальне. У цьому й полягає детально описане Жаном Бодрійаром «насильство коду» [3], що входить у кожен мікроскопічний «тріщинку» людського буття, створюючи ілюзію вільного вибору саме цих цінностей, саме цього варіанту конфігурації соціального простору.

Концентрація уваги на відторгненому має на меті тренування «цивілізованості» людини, тобто її усвідомлення належності до цього варіанту організації соціального простору. Навчання та виховання тому виявляються тим механізмом, що навіть більше забезпечує відтворення системи, ніж військова міць, яка має забезпечити фізичну недоторканність соціального простору. Проговорювання сутності відторгненого має дисциплінарну функцію, без якої продуктивне відтворення системи буде неможливим.

Відторгнене використовується як своєрідний охоронний механізм, що дає можливість зміщати напрям руйнівних імпульсів, що виникають (унаслідок тих чи інших причин – не має значення) у соціумі, убік від життєво важливих центрів системи. Рівні відторгнення виявляються неоднаковими для різних феноменів. Відторгнення може постати у вигляді тяжіння до однозначного знищення певного явища, а може набути форму роздратованого буркотіння щодо його наявності. Інколи людина здатна віддати власне життя, виборюючи викорінення неприйняттого явища всередині рідного світу, причому зовсім необов'язково в сутичках із зовнішнім ворогом. Саме така готовність маркує об'єкти граничного відторгнення. Чи ми, чи вони – разом ми існувати не можемо.

Дещо неприйнятне власне своєю наявністю загрожує основам існування нашого обжитого світу. Інші ж явища постають неприйнятними, можливо навіть трактуються як небезпечні для нормального функціонування нашого суспільства, проте рішучих заходів щодо себе здебільшого не викликають. Комунікативна природа формування соціальних спільнот робить можливим виділення контурів прийнятої в конкретному соціальному просторі розмітки рівнів відторгнення. Очевидно, що сфера відторгненого неоднорідна: у кожній конкретній картині світу ми можемо виділити десятки, якщо не сотні, варіантів трактування «відстані», яка відділяє явище від сфери нормального. Саме це мав на увазі Юрій Лотман, говорячи про «парадигму відчуження» – цілий набір різного ступеню виключеності окремих соціальних категорій з колективних зв'язків [6, с. 116]. Градація за ступенем відторгнення поширюється не тільки на соціальні групи, а й на поняття, лінії поведінки, переконання, гріхи тощо.

Визначення рівнів відторгнення щодо того чи іншого явища допомагає більш чітко побачити ціннісний і потестарний каркас конкретного варіанту соціальної спільноти. Об'єкти граничного відторгнення, єдиним варіантом ставлення до яких постає їх знищення, вказують на цінності першого рівня – на те, чому загрожує існування цього різновиду неприйняттого, є основою, стрижнем цього варіанту обжитого простору. Тому загроза має бути ліквідована будь-яким шляхом. «Пом'якшене» ж відторгнення, спрямоване на те, що засуджується, визнається порочним, але внаслідок якихось причин не знищується, виявляється пов'язаним із цінностями значущими, але не стрижневими в цій картині обжитого світу. Якщо граничне відторгнення спрямоване на неможливе в цій картині світу, на нестерпиме, то, відповідно, «пом'якшений» варіант відторгнення спрямований на те, що внаслідок певних причин терплять.

Продуктивним виявляється підхід Оксани Довгополової, яка пропонує розглядати поняття терпимості в контексті феномену відторгнення: виявлення рівнів відторгнення (нестерпиме та терпиме) постає цікавим методологічним прийомом. Увага до такого роду моментів дає додаткові можливості для дослідження ціннісного каркасу; погляд крізь призму відторгненого (у перспективі, незвичний для традиційного дослідження, спрямованого на вищі досягнення епохи) доповнюється тут баченням принципів розподілу притаманних цій картині світу явищ за ціннісною шкалою. Розподіл явищ за рівнем відторгнення дає змогу не потрапити в пастку, яка підготовлена

ідеологічними вимогами кожного конкретного варіанту соціального простору. Декларації принципово значущих цінностей не можуть не завести дослідника в оману: якщо ми чуємо тільки голос Влади та Норми, помилка неминуха. Тільки доповнивши отриману таким чином картину аналізом рівнів відторгнення «позбавлених голосу», ми отримаємо картину, що якоюсь мірою наближається до істинної.

Сформований у тому чи іншому вигляді варіант трактування сутності соціального існування з необхідністю виключає все, що в нього не вписується, чи становить це виключене небезпеку, чи ні. Економія побудови цілісного уявлення про «правильну» картину світу передбачає опис усього, що не вміщається в цю картину, як небезпечного та загрозливого для нормального функціонування самої основи цього світу. Отже, ми можемо констатувати створення в межах цієї роботи особливого методологічного напрямку вивчення соціальних пріоритетів, що включає як аналіз вищих досягнень та орієнтацій, так і аналіз простору відторгненого. Комплексний аналіз двох напрямів формування структури пріоритетів створює для дослідника можливість побудови «тривимірного» зображення структури цінностей суспільства.

У такій ситуації звернення до досвіду орієнтації в системі пріоритетів може виявитись корисним для нас не тільки з наукової точки зору, а й з точки зору державотворення. Наша держава є невіддільною частиною сучасного світу в цілому, то ж не тільки формується завдяки внутрішнім соціокультурним рухам, а й повсякчас відчуває впливи загальносвітових тенденцій розвитку. Україна як постколоніальна держава в останні десятиліття опинилася в тій унікальній за багато століть поспіль ситуації, що актуалізує її багатоманітний історико-культурний тисячолітній досвід і тим самим надає можливість увійти у світовий контекст у своїй неповторності, у своєрідності власного націокультурного та соціального ідентифікаційного виміру.

Зберігаючи власну соціокультурну ідентичність, ми зможемо набути власного голосу у світовому мультикультурному багатоголоссі й отримаємо шанс бути почутими світом. У цій ситуації проблема вибору пріоритетів постає і як умова збереження ідентичності.

Суспільство XXI століття переживає помітну трансформацію, загальний напрям якої сьогодні не є цілком зрозумілим навіть провідним мислителям сучасності. Варто згадати в цьому сенсі тезу Жана Бодрійара про так звану смерть соціального, про природу незрозумілого в традиційних теоретичних схемах «мовчання мас». Традиційні владні механізми опинилися в кризовій ситуації, адже не можуть використовувати опановані протягом століть механізми впливу на суспільство. Жан Бодрійар дуже точно окреслює намагання влади гальванізувати активність мас, які вміло вдають покірність. Маємо зазначити, що такі спроби влади гальванізувати активність мас подекуди призводять до агресивних і потворних інтенцій, підтримки примітивно-агресивної поведінки. Ці тривожні тенденції не повинні залишатися поза увагою вітчизняних філософів, дослідників гуманітарного дискурсу загалом.

Визначення вищих державотворчих пріоритетів є в цьому контексті нагальною практичною проблемою, для розв'язання якої повинні об'єднати свої зусилля як експерти, теоретики, так і державні діячі, бо від їхньої

діяльності залежить загальний перспективний курс розвитку нашої держави. В умовах кризи соціального начала, що розгортається на тлі процесів глобалізації, потрібно якнайретельніше проаналізувати ціннісний каркас сучасного суспільства, виявити та осмислити з класифікаційного погляду провідні концептуальні семіосфери, у яких структурується світорозуміння сучасної людини. Тільки така ретельна, поглиблена та водночас панорамна дослідницька діяльність допоможе вдало обійти всі небезпеки, що готує нам сучасний світ.

Висновки

Підсумовуючи зазначене в цій статті, слід зауважити, що вивчення вибору системи пріоритетів дає нам можливість не тільки підвищити якість висновків соціально-філософського дослідження, а й запропонувати перспективні шляхи вирішення нагальних питань сучасного соціального життя.

Пропоновані нами методики вивчення, виявлення та вибору системи пріоритетів не тільки спроможні, а й повинні активно використовуватися в сучасному вітчизняному соціокультурному процесі. Саме переломність сучасного моменту вкрай загострює питання розроблення та ідентифікації пріоритетів соціуму, виводить їх із кола суто наукових проблем і ставить на один щабель із нагальними проблемами виживання суспільства. Не слід боятися такої гострої постановки питання, оскільки саме зіткнення різних ціннісних систем в останні роки не дає Україні змоги перейти до спокійного еволюційного розвитку в єдиному обраному пріоритетному напрямі.

Раціоналізм як альтернатива ідеологізації громадсько-політичного та інших вимірів суспільного життя у цьому контексті сприймається як присутній інструментарій у процесі побудови неупереджених систем пріоритетів новітнього історичного періоду; а власне, також сприймається і як спосіб філософського дистанціювання від світоглядних констант недавньоминулої епохи, коли ідеологічний вимір був універсальною системою координат для розуміння не лише соціальних або економічних, а всіх (за поодинокими винятками) буттєвих реалій. Раціоналізм в указаному смисловому зрізі є способом звільнення мислення від ідеологічного догматизму та водночас способом системного інтелектуального включення особистості в складні й стрімкі процеси загальноцивілізаційного поступу.

Стихійне та безвідповідальне вирішення складного і багатогранного комплексу проблем, пов'язаного зі смисловими концептами пріоритету, призводить до катастрофічних наслідків. Абсолютизація якоїсь однієї цінності заради досягнення політичного прориву, на жаль, є дійсністю сучасної української політичної та соціально-економічної реальності. Очевидно, що це призводить до розхитування основ суспільства, стимулює соціальну ворожнечу, розпалювання агресивних настроїв. Це, у свою чергу, має згубні для соціуму наслідки. Вибір системи пріоритетів повинен будуватися спільними зусиллями теоретиків і тих, у чийх руках влада.

Список використаних джерел:

1. Азарова Е.А. Функционирование моральных гендерных стереотипов в современном коммуникационном пространстве / Е.А. Азарова // Этическое и

эстетическое : 40 лет спустя : тезисы докладов и выступлений : материалы науч. конф. (Санкт-Петербург, 26–27 сент. 2000 г.). – СПб., 2000. – С. 9–12.

2. Баткин Л.М. Итальянское Возрождение в поисках индивидуальности / Л.М. Баткин ; отв. ред. С.С. Аверинцев. – М. : Наука, 1989. – 270 с.

3. Бодрийар Ж. Символический обмен и смерть / Ж. Бодрийар. – М. : Добросвет, 2000. – 387 с.

4. Бурдьё П. Кодификация / П. Бурдьё / Бурдьё П. Начала / пер. с фр. Н.А. Шматко. – М. : Socio-Logos, 1994. – С. 121–124.

5. Деррида Ж. Голос и феномен и другие работы по теории знака Гуссерля / Ж. Деррида ; пер. с фр. С.Г. Калининой, Н.В. Сулова. – СПб. : Алетейя, 1999. – 208 с.

6. Лотман Ю.М. «Изгой» и «изгойничество» как социально-политическая позиция в русской культуре преимущественно допетровского периода («свое» и «чужое» в истории русской культуры) / Ю.М. Лотман, Б.А. Успенский // Труды по знаковым системам. – 1982. – Вып. 15: Типология культуры. Взаимодействие культур. – С. 110–121.

7. Луман Н. Общество как социальная система / Н. Луман. – М. : Логос, 2004. – 232 с.

8. Шматко Н.А. Габитус в структуре социологической теории / Н.А. Шматко // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – № 2. – С. 60–70.

9. Эко У. Полный назад. «Горячие войны» и популизм СМИ / У. Эко. – М. : Эксмо, 2007. – 592 с.

Павлова Т.С.,

доктор філософських наук, доцент,

доцент кафедри філософії

Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ РЕАЛІЗАЦІЇ СВОБОДИ ТА МОРАЛЬНОГО ЗАКОНУ В ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНІЙ ЕТИЦІ І. КАНТА

Анотація

Розглядаються найважливіші питання етики та права в контексті кантівської практичної філософії. Особлива увага приділяється ролі та значенню вчення І. Канта у філософії, особливостям і можливостям його прочитання, сфері практичної філософії, де й розгортається основна етико-правова полеміка філософа. Закон свободи, що є провідною ідеєю для всієї кантівської практичної філософії, розглянутий тут як апріорний принцип будь-якої соціальної поведінки, як правової, так і етичної. Феноменально-ноуменальна сутність людини, про яку говорив І. Кант, має значення не лише у гносеологічному сенсі, вона набуває свого значення також у соціальному бутті особистості. Ці соціально-філософські аспекти кантівської

практичної філософії фактично не досліджувалися, а його етика розглядалася здебільшого як лише індивідуалістична. У роботі акцентується увага на дії, поведінці людини в суспільстві відповідно до кантівського поняття свободи та закону, що не може не входити до предмета соціальної філософії. Доводиться, що категоричний імператив І. Канта хоч і є внутрішньою настановою моральної та правової свідомості особи, свого практичного значення набуває лише у вигляді соціально значущої дії.

Вступ

Важливим завданням сучасної соціальної філософії є вирішення проблеми онтологічно-гносеологічної мотивації соціальної поведінки. Вона однозначно є вибором, що робиться в умовах невизначеності, які є характерними для сучасного суспільства. Така дія є способом комунікації між людиною й іншою людиною, а також суспільством в цілому. Мотивацією особи до соціально бажаної поведінки може бути внутрішня настанова свідомості, спрямована на абсолютну власну цінність і цінність світу як такого разом із кожною особою, що живе у ньому. Також такою мотивацією може бути постійний саморозвиток особистості, бажання творити, а не руйнувати та ін.

Кант звернув увагу на важливий мотивуючий момент вчинку, всякої соціальної дії, що реалізує собою свободу, який полягає у єдності розуму, волі й обов'язку. Людина, яка є невіддільною частиною єдиного соціального буття, завжди робить вибір, діяти чи ні, якщо діяти, то як саме. Цей вибір відбувається в умовах, коли вона фактично не може бути повністю впевненою в результаті такого вибору, але бере відповідальність за свій вчинок на себе. Фактично соціальна дія є частиною самої особистості, оскільки в ній реалізується воля особи, за форму реалізації якої вона несе відповідальність і перед собою, і перед суспільством.

Суспільні зв'язки сьогодні мають універсальний характер, і це ще більше спонукає до того, щоб звернутися до філософії Канта, заслугою якого є спроба концептуалізації безумовного закону поведінки – категоричного імперативу. Окрім чеснот, які історично вважалися етичними та дуже бажаними, людина після Канта отримала певну етичну установку на зобов'язально-універсальне відношення до світу та до себе. Важливим для соціальної філософії є визначення сьогодні, яким чином універсальний закон моральної та правової соціальної поведінки може бути реалізований у сучасному суспільстві, яке постійно змінюється, а також як впливають універсальні настанови на соціальне буття, поведінку особистості та реалізацію її свободи.

Категоричний імператив як універсальний закон і власний вибір особистості

Сучасні реалії показують, що не можна до такої складної структури, як суспільство, застосовувати лише один науковий підхід. Філософія і за часів Канта, і тепер не може однозначно відповісти на всі виклики часу та на всі актуальні питання про напрями й тенденції розвитку сучасного суспільства та людини в ньому. Інколи, щоб знайти відповіді на питання, необхідно звернутися до минулого як до цінної скарбниці надбань людського духу.

Щодо звернення до філософської спадщини, то тут якнайкраще підходить класична філософія І. Канта: вона є позачасовою, особливо актуальною та важливою сьогодні. Питання, на які І. Кант намагався відповісти у своїй практичній філософії («Що людина повинна робити?» і «На що людина може сподіватися?»), завжди хвилюють людський розум і спонукають до філософствування.

Щодо ролі кантівської філософії дуже влучно зазначає один із дослідників трансцендентальної філософії В. Шварц: «Кант – філософ нашої долі. Кант, а не Гегель, або Ніцше, або навіть Гайдеггер, хоча останні більшою мірою визначають сучасну проблематику, ніж майже містичний образ Канта, що рухається в пільмі минулого [30, с. 564].

Відома дискусія Е. Кассирера і М. Гайдеггера, яка вперше в чіткій формі представила контраверсію гносеологічного й онтологічного прочитання І. Канта на зустрічі німецьких і французьких інтелектуалів у Давосі, являє собою подію в інтелектуальному житті Європи, котра ще раз ілюструє актуальність філософії Канта, багатство його наукової спадщини, з якої беруть ідеї представники зовсім протилежних філософських напрямів.

Але ставлення до І. Канта як філософа завжди було неоднозначним. Кант – «філософ свободи, людяності і совісті» (К. Поппер), але водночас Кант – «найпотворніший ідейний каліка, який тільки існував» [17, с. 593]. Викликане це, мабуть, тим, що І. Кант може бути прочитаний різним чином, і ця можливість була реалізована: І. Кант був одним чином прочитаний філософами-класиками (Фіхте, Шеллінг, Гегель) та іншим чином – Шопенгауером, неокантіанцями, Гусерлем і потім Гайдеггером. Треба сказати й інше: у самого І. Канта є достатня кількість підстав для різночитання. Справа не повинна бути зведена лише до різниці позицій читачів І. Канта. Різниця, протилежність оцінок, які надаються як філософії І. Канта в цілому, так і її різним аспектам, свідчать не тільки про різницю філософських позицій авторів, які вивчають і засвоюють Канта, а й про те внутрішнє, властиве самому І. Канту та його трудам різноманіття, суперечливість, відповідальні за розмаїття оцінок творчості філософа. Крім того, як зазначає М. Мамардашвілі у «Кантіанських варіаціях», (лекції прочитані в 1982 році в Москві; свої читання він умовно називає кантіанськими варіаціями, або варіаціями на тему І. Канта, і слово «варіації» тут потрібно розуміти в буквальному, музичному сенсі слова), у Канта є якісь наскрізні теми, їх можна вийняти з горизонтального розгортання викладу, з'єднати в деякі зв'язки, сполучення та розвивати їх. Розвивати не в марксистському сенсі слова, а в звичайному, як говорять музиканти, «розвивати тему», зв'язуючи речі, у викладі начебто не зв'язані [14, с. 7].

І. Кант провів ґрунтовні дослідження у своїй «Критиці чистого розуму» і прийшов до висновку: «Критика...» зрештою показує нам, що «чистим і спекулятивним застосуванням розуму ми, власне, нічого пізнати не можемо» [11, с. 564]. Кінцевою метою, на досягнення якої направлені усі спекуляції розуму, є свобода волі, безсмертя душі та буття Бога. Якщо брати до уваги висновки «Критики чистого розуму», ці три положення є трансцендентними і не мають нічого іманентного, тобто допустимого, з точки зору І. Канта, для предметів досвідного використання. Якщо розглядати їх як самих по собі, тоді

вони є ілюзорними. Саме тому І. Кант робить висновок, що «ці три кардинальні положення зовсім не потрібні для нашого знання» [11, с. 584].

Якщо подивитися на це з традиційної точки зору, то можна зробити висновок, що вся духовна сфера людини, включаючи філософію, релігію, мораль, мистецтво, є такою ж ілюзорною, як і ті ідеї, на основі яких вона існує і функціонує. І тоді виходить, що такі категорії, як добро, справедливість, краса, істина та інші, є нічим не обґрунтованими й ілюзорними, вони не є об'єктивними, а значить, являють собою суб'єктивну вигадку людини.

Але І. Кант не міг дозволити такого трактування своєї філософії, і він з успіхом виконав задачу обґрунтувати мораль таким чином, щоб це обґрунтування не суперечило положенням, викладеним у «Критиці чистого розуму».

Для реалізації цієї задачі І. Кант задається питанням, яке можна було б сформулювати так: якщо ідеї розуму й три вказані кардинальні положення є некорисними для нашого знання в теоретичному сенсі, то чи не можуть бути вони застосованими в практичній сфері? І цим питанням він поділяє розум на теоретичний і практичний. До сфери першого він відносить природу, до сфери другого – свободу. Моральні закони, на думку І. Канта, належать до сфери практичного розуму.

Якщо філософія природи має справу з усім, що є, то філософія моралі – виключно з тим, що повинне бути. Якщо перша містить метафізику буття, то друга – метафізику практичного застосування, тобто моралі, яка повинна бути також апіорною. Має бути можливим особливий вид систематичної єдності, тобто єдності морального, який містив би моральні принципи розуму, здатні створювати вільні акти, а не пізнавати закони природи. І. Кант вважав, що у сфері практичного застосування чистого розуму також існують чисті, але вже моральні закони, тобто дані апіорі, у цьому разі безвідносно до емпіричних мотивів.

І. Кант приходить до затвердження поняття морального світу, тобто такого, який повинен бути згідно з необхідними законами моральності. Цей світ може мислитися тільки як інтелігібельний, він є ідеєю, яка має вплив на чуттєвий світ. Тому ідея морального світу є об'єктивною реальністю, яка потенційно можлива.

Цікавою є думка про те, що перехід від теорії до практики відбувається у філософії І. Канта природним шляхом, виходячи з того ж закону причинності. Кант задається питанням: чому, застосовуючи такі поняття, як, наприклад, поняття причини, наш розум не задовольняється предметами досвіду, а прагне проникнути й далі, в область ноуменів? Найближчий розгляд показує, що не теоретичні, а практичні цілі необхідним чином спонукують нас до цього. В області умоглядного ми переконуємося, що безодня між чуттєво-обумовленим і надчуттєвим зовсім незаповнювана. Інша річ – сфера практики, сфера нашої діяльності, що виникає з нашої волі. Воля в самому своєму понятті приховує вже поняття причинності, але зовсім іншого роду, ніж причинність за природними законами: причинність волі поєднана зі свободою, тобто зі свідомістю, яка визначається безпосередньо моральним законом. І. Кант надає особливого значення тій обставині, що моральне значення вчинку залежить

саме від безпосереднього впливу розуму, який надає закон волі. Цим теорія І. Канта істотно відрізняється від більшої частини етичних систем [4, с. 165].

Якщо теоретична філософія з'ясовує питання про можливість істини та наукового знання, то практична філософія зайнята питаннями людської практики, у тому числі й співвідношенням дійсної свободи та морального закону.

Практична філософія І. Канта містить дві частини: теоретичну, яку складає етика, і прикладну, яку складають філософія релігії, філософія права та філософія історії. Предметом практичної філософії І. Канта є практичний розум. Якщо теоретичний розум є сферою людського пізнання, де всі явища, дані нам в досвіді, підпорядковані причинності, то практичний розум є сферою обов'язку, де трансцендентальні ідеї розуму відіграють лише регулятивну, а не власне пізнавальну роль. Сфері теоретичного розуму відповідає природний закон, а сфері практичного розуму – закон свободи. Щодо пріоритету практичного над теоретичним розумом, тут І. Кант, на думку Х. Ортеги-і-Гасета, є однозначним: «Істинний розум може прийняти тільки свій глибинний закон, він самовизначальний, замість того, щоб звертатися до ірраціональної реальності, завжди ненадійної та проблематичної, йому необхідно самому створювати буття, узгоджене з розумом. Отже, ця творча функція, не властива теорії, є прерогативою волі, дії чи практики. Найавтентичніший розум – практичний» [18, с. 225].

В історії світової думки І. Кант був першим, хто заявив про пріоритет розуму практичного над теоретичним. Вся докантівська філософія стверджувала примат розуму теоретичного над розумом практичним. Це означало, що для мислителів проблема пізнання людиною навколишнього світу здавалася більше важливою, ніж проблема його зміни. У вченні І. Канта вперше в історії світової філософії акцент зміщується на дослідження розуму практичного, котрий у його системі має першість перед розумом теоретичним [1, с. 3].

Практична філософія І. Канта заперечує значення зовнішнього для суб'єкта об'єктивного світу як основу для істини та, як наслідок, узгодженість розуму із зовнішнім світом як критерій моральності. Цей критерій є в узгодженості як теоретичного, так і практичного розуму зі своїми власними законами, тобто має характер самозаконності. Таким чином, джерела ідеї обов'язку слід шукати не в зовнішньому світі, не у сфері досвіду, а у внутрішньому світі суб'єкта. У цьому і є принцип суб'єктивності І. Канта. Завдяки теоретичному розуму, на думку І. Канта, можна відповісти на питання «Що людина може знати?», але відповідь на питання «Що людина повинна робити?» і «На що людина може сподіватися?» може дати лише розум практичний. Але необхідно розуміти важливу річ: незважаючи на те, що джерело обов'язку, за Кантом, особистість віднаходить у власній свідомості, реалізуючи його через соціальну дію, вона об'єктивує свій обов'язок, робить його частиною соціального буття. І лише реалізований у зовнішньому світі, він реалізує свободу.

Е.Ю. Соловйов відзначає, що критика, як її розуміє І. Кант, – це перевірка кожної здатності за її власною *essentia*: перевірка знання на науковість; моральності – на безумовний обов'язок; віри – на здатність обнадіювати

моральність людини. Зміст філософської критики передається питаннями «Чи дійсно я знаю те, з чим поводжуся як зі знанням?», «Чи дійсно я усвідомлюю взяті на себе зобов'язання?», «Чи дійсно я вірю в мої вірування?» [21, с. 120]. По суті, мова йде про перевірку на дійсність: «Чи справді я знаю?», «Чи справді я зобов'язаний?», «Чи справді я вірю?», «Чи може що-небудь виступати як критерій дійсності?».

Вчення про практичний розум І. Кант пов'язує з подвійною природою людини: з одного боку, людина є емпіричним явищем (феноменом), з іншого боку, вона – трансцендентальна сутність (ноумен). Звертає на себе увагу те, що етика І. Канта постійно враховує певний дуалізм людини. З одного боку людина належить до світу феноменів, оскільки керується чуттєвими спонуканнями та міркуваннями, а з іншого боку – до світу ноуменів, певного інтелігібельного світу. Коли людина усвідомлює себе в останній ролі та перемагає будь-яку чуттєву схильність, підкорює себе обов'язку, тоді вона досягає абсолютної свободи, стає саме моральною істотою.

Моральна філософія І. Канта у зв'язку із цим поділяється на дві частини: апріорну (метафізика моральності) та емпіричну (практична антропологія). При цьому метафізика моральності передуює практичній антропології. Розуміння обов'язку передбачає розуміння того, що можна діяти інакше, всупереч обов'язку. Таким чином, коли індивід має можливість обирати, він усвідомлює себе свободним. Тому одночасно людина є істотою моральною та свободною. І. Кант критикував концепції моралі, засновані на чуттєвій схильності людини як головному стимулі моральних дій. Такій критиці піддалися утилітаризм та евідемонізм. І. Кант писав: «Людина живе, лише виходячи з почуття обов'язку, а не тому, що знаходить якесь задоволення в житті» [8, с. 415].

Як емпірична сутність людина та вся її поведінка – це сукупність необхідних причинно-наслідкових зв'язків, а тому вчинки її теж не є свободними. Але людині як трансцендентальній сутності притаманна свобода, її вчинок є актом свободної волі, яка є незалежною від зовнішніх детермінацій. На думку Ю.В. Кушакова, основні поняття, за допомогою яких І. Кант будує свою етику, такі: практичний розум (воля), автономія, категоричний імператив, обов'язок, схильність, найвище благо, чеснота й щастя, особистість, емпіричний і ноуменальний характер, постулати практичного розуму (свобода, безсмертя душі, Бог), переконання та віра [13, с. 113].

Особливе місце займає в кантівській етиці поняття «автономія». Нове слово, сказане ним про поведінку людини, – автономія моральності. Попередні теорії були гетерономними, тобто виводили мораль із зовнішніх стосовно неї принципів. Одні моралісти бачили корінь моральних принципів у якійсь примусовій силі, волі Бога, установленнях суспільства, вимогах уродженого почуття. Інші наполягали на тому, що уявлення про добро і зло суть похідні від цілей, яких намагається досягти людина, і наслідків, які впливають із її поведінки, з її прагнення до щастя, насолоди, користі.

І. Кант стверджує принципову самостійність і самоцінність моральних принципів. Вихідне поняття його етики – автономна добра воля. На думку Е. Кассіра, «автономія означає той зв'язок теоретичного та морального розуму, у якому моральний розум усвідомлює самого себе зв'язуючим. Воля

підпорядковується в ньому тільки одному правилу – тому, яке вона сама встановлює і ставить перед собою як загальну норму» [24, с. 24]. На думку Л. Бека, сутність «коперніканської революції» в етиці в тому, що це «доктрина автономії моралі, коли людина сама собі приписує закон» [25, с. 24].

У вузькому сенсі слова практичний розум у Канта – це розум, що законодавствує, створює принципи та правила моральної поведінки, з якими повинні узгоджуватися правила та норми правової, політичної, релігійної та іншої поведінки [16, с. 126–129]. Тому друге питання І. Канта – «Що я повинен робити?» – практичне, воно стосується усвідомленого вибору людиною своєї лінії поведінки. На думку Жюльєн Дельоза, «розум – здатність, що безпосередньо створює закон у здатності бажання. У такій формі він зветься «чистим практичним розумом». А здатність бажати, що є заданою всередині самої себе (а не в матерії чи об'єкті), називається, строго кажучи, «автономною волею» [5, с. 174].

Саме автономія моральності та тлумачення розуму як такого, що сам створює для себе закони, у філософії Канта є причиною того, що його практична філософія рідко є предметом соціально-філософського дослідження. Більш звичним для соціальної філософії є розуміння моральних і правових приписів як суспільних настанов, що є зовнішніми відносно людини. Однак інтерес для соціальної філософії має саме реалізація цих моральних і правових законів у суспільстві.

Дійсно, розум особистості дає їй можливість створювати для самої себе автономні приписи, що мають для неї силу закону та є обов'язковими до виконання. Здавалося б, до чого тут суспільство? По-перше, особистість завжди є частиною соціального буття, а її власні норми поведінки, які вона створює сама для себе, не обов'язково суперечать наявним у суспільстві моральним і правовим нормам. Скоріше навпаки, здебільшого вони збігаються, оскільки сходять до принципів природного права та не суперечать універсальним моральним нормам. По-друге, універсальна норма, хоча вона і має автономний і апіорний характер, реалізованою може бути лише в суспільстві – як конкретна соціальна дія або утримання від певної дії. По-третє, лише соціальна філософія може дати відповідь на питання про те, яким чином можливе здійснення свободи через універсальні закони в суспільстві. Тому предметом соціальної філософії повинно стати питання соціальної дії особистості у зв'язку з усвідомленням нею універсальних законів соціального життя.

Як емпірична істота людина прагне щастя, задоволення своїх природних потреб, але як ноуменальна сутність людина прагне виконання обов'язку. Німецький мислитель пише: «Людина – істота з потребами, оскільки вона належить до чуттєво-сприймального світу, а оскільки чуттєвість покладає на розум обов'язок, відхилити який зазвичай неможливо, необхідно піклуватись про її інтереси та приймати практичні максими, маючи на увазі щастя в цьому житті, а можливо – і в іншому. Але людина не такою мірою тварина <...> щоб користуватися ним [розумом] тільки як приладом для задоволення власних потреб як істоти чуттєвої» [7, с. 447]. Отже, основу моральності І. Кант пропонує шукати не в природі людини чи тих обставинах у світі, у які вона поставлена, а в апіорних поняттях чистого розуму. Філософ приходить до

заперечення чуттєвості та щастя як визначальної основи моральності. Щире призначення чистого практичного розуму – воля, яка узгоджується з моральним законом, тобто добра воля сама по собі.

У своєму етичному вченні І. Кант говорить і про постулати практичного розуму. На думку вітчизняного кантознавця М.А. Мінакова, «постулати практичного розуму, на відміну від постулатів математики чи емпіричного мислення, не ведуть до аподиктичної впевненості та не постулюють можливість дій, чий об'єкт пізнання апіорі можливий, а постулюють можливість самого предмета, його буття» [15, с. 82–83]. Як зазначав В. Віндельбанд, «три ідеї теоретичного розуму – космологічна, психологічна і теологічна – перетворюються на три постулати практичного розуму – свободу, безсмертя, Бога» [3, с. 138].

Але всі ці три постулати мають різну цінність. Свобода – це основний постулат, вона є необхідною умовою й основою моральності. Є думка, що «свобода – нерв філософії Канта» [26, с. 17]. Крім того, як зазначають Герхардт і Каульбах, поняття свободи у Канта можна розглядати в трьох аспектах: 1) як дію, рух у фізикалістському дусі, тобто онтологічну діяльність; 2) як усвідомлення цих дій, тобто трансцендентальну діяльність; 3) як свідомість само-руху, само-діяльності, тобто практичну діяльність [27, с. 80]. Безсмертя і Бог необхідні як умови реалізації категоричного імперативу у світі емпіричному. Чому ж свободі І. Кант надає переважну роль? Річ у тому, що, на думку І. Канта, моральним вчинок може бути лише тоді, коли він визначається законом, який свободна воля дає собі сама. Мета природних прагнень людини – щастя, мета моральної діяльності – чеснота. Це два прагнення однієї й тієї ж людини, але людина є неподільною істотою, тому свої прагнення вона повинна підкорити якійсь одній найважливішій меті, такою метою, на думку І. Канта, є найвище благо, яке поєднує чесноту та щастя. Але за яких умов можливе найвище благо? І. Кант вважав, що воно можливе лише за припущенням безсмертя душі й Бога.

Ідею об'єктивного принципу, оскільки вона нав'язується волі, можна назвати наказом розуму, а формула наказу називається імперативом. «Сутність моралі повинна бути виведена з поняття закону, оскільки, хоча все в природі діє відповідно до законів, тільки раціональна істота має силу діяти відповідно до ідеї закону, тобто волі» [19, с. 851–852].

Моральний закон І. Канта є абсолютним законом, якій є самодостатнім, незалежним від досвіду. Як зазначає Фрідріх Паульсен, «Канта не можна вважати ні суб'єктивними ідеалістом, ні скептичним агностиком; він завжди залишається на ґрунті вічних істин, насамперед морального закону» [29, с. 391–392]. Цей абсолютний закон є законом доброї волі. Добра воля по суті і є «чиста воля», тобто така, що не залежить від дій зовнішніх мотивів. Усі, які тільки можуть бути можливими, блага набувають моральної якості тільки через добру волю. Крім того, добра воля є практичним розумом, тому що нею володіє тільки розумна істота. Це кантівське ототожнення доброї волі та розуму є дуже важливим. І. Кант призначає для розуму одну-єдину найголовнішу задачу – затверджувати чисту добру волю. На думку І. Канта, все інше могло б існувати і без розуму.

Отже, моральний закон надається розумом та існує як об'єктивний принцип волі. Дійсно, людина – це істота, наділена розумом. Але проблема в тому, що людина не тільки розумна істота, але й недосконала розумна істота. Тому щодо людської волі моральний закон є примусом, тому що, оскільки людина є недосконалою розумною істотою, на неї постійно діють емпіричні впливи. Моральний закон І. Канта не приписує того, що відбувається саме по собі в силу природної необхідності; навпаки, він направлений проти природної необхідності, егоїстичних спрямувань поведінки людини. «Моральні закони слугують у нашій свідомості уявленням про щось таке, що ми повинні робити: це закони зобов'язання, що відрізняються від так званих законів природи як від законів необхідності» [3, с. 124].

Розум людини, що регулює її вчинки, як засіб для досягнення якого-небудь результату, як мета виробляє правила, підпорядковані практичним основоположенням. За І. Кантом, практичні основоположення можуть бути суб'єктивними, або максимами, якщо умова розглядається суб'єктом як значуща тільки для його волі; але вони будуть практичними законами (або імперативами), якщо вони визнаються об'єктивними, тобто такими, що мають силу для волі кожної розумної істоти. Імперативи, у свою чергу, діляться мислителем на гіпотетичні, виконання яких пов'язується з наявністю певних умов, і категоричні, які є обов'язковими за всіх умов і мають силу незалежно від будь-яких умов. Людина як чуттєва істота у своїй діяльності керується максимами, що ведуть до досягнення її власного щастя, але як істота, яка належить до інтелігібельного світу, підпорядкована моральним законам і прагне досягнення загального блага.

І. Кант вважає, що моральне життя людей регулює категоричний імператив – безумовний моральний припис в душі людини, виконання якого є необхідним незалежно від того, чи в результаті цього людина має для себе користь чи ні. Філософ сформулював три його визначення або формули [20, с. 136–138].

Перша формула – «формула універсалізації» – виражає загальний і, отже, формальний характер морального закону. Разом із тим вона підкреслює активність особистості та її індивідуальність: «Вчиняй так, щоб максима твоєї волі могла водночас мати силу принципу загального законодавства» [7, с. 409]. Тому, за І. Кантом, не можна брехати, треба поважати особистість, не можна в розпачі або нестатку кінчати життя самогубством, тому що треба уявити собі негативні наслідки, коли такі вчинки стануть правилами загальної поведінки людей. Тим самим універсальна приналежність загального закону стає в німецького філософа нормативним критерієм для визначення змістовних моральних законів, підставою загальнолюдської моральності.

Друга формула – «формула персональності» – являє собою розвиток вихідного постулату кантівської філософії про активність особистості. Вона містить ідею про людину як мету саму по собі, як вищу цінність і тим самим затверджує гідність індивіда: «Вчиняй так, щоб ти завжди ставився до людства й у своїй особі, і в особі всякого іншого так само, як до мети, і ніколи не ставився до нього лише як до засобу» [8, с. 270].

Нарешті, третя формула – «формула автономії» – указує на добровільність (власний вибір) у встановленні або визнанні універсального правила

поведінки: «Воля, відповідно, повинна бути не просто підпорядкована закону, а підпорядкована йому так, щоб вона розглядалася так само, як самій собі законодавча і саме лише тому як підпорядкована закону (творцем якого вона може вважати саму себе)» [8, с. 273].

І. Кант трактує моральний закон як наявний у свідомості всіх людей у вигляді незмінної даності, що має абсолютну цінність, і вбачає в ньому апріорну форму моральної свідомості, трансцендентально задану практичному розуму. На його думку, категоричний імператив є головним основоположенням чистого практичного розуму, що до всякого морального досвіду дане кожній людині. Категоричний імператив «не тільки висуває вимогу «внутрішньої» діяльності практичного мислення, але також указує метод, котрим «це мислення керується», і допомагає людині «знайти зміст обов'язку, який підходить цьому основному закону» [28, с. 171–172].

І. Кант чітко розрізняє предмети філософії природи та філософії моралі. Предмет філософії природи – все те, що є, а предмет філософії моралі – те, що повинно бути. Філософія природи містить метафізику буття, а філософія моралі – метафізику практичного застосування. Моральний світ, на думку І. Канта, – це той світ, який повинен бути і можливо буде в майбутньому, він може мислитися тільки як інтелігібельний, як певна ідея, яка може впливати на чуттєвий світ. Але ж звідси й випливає реальність морального світу. Таким чином, І. Кант приводить сферу морального у сферу реального.

Предметом кантівської практичної філософії є практичний розум. Відмінність практичного розуму від теоретичного в тому, що, по-перше, теоретичний розум є сферою людського пізнання, де всі явища, оскільки вони надані нам у досвіді, підпорядковані причинності, тоді як практичний розум є сферою обов'язку, де ідеї розуму, які є трансцендентальними, відіграють регулятивну, а не власне пізнавальну роль; по-друге, сфері теоретичного розуму відповідає природний закон, тоді як сфері практичного розуму – закон свободи. Крім того, слід зазначити, що І. Кант стверджував примат практичного розуму над теоретичним на протигагу традиційному уявленню про примат теоретичного розуму над практичним, якій панував у філософії того часу. У Канта вперше в історії філософії акцент зміщується на дослідження розуму практичного. Практичний розум встановлює правила та норми поведінки людини.

Сутність обов'язку як єдиного морального мотиву

Є міцна опора моральності, єдине щире джерело категоричного імперативу – обов'язок. Тільки обов'язок, а не який-небудь інший мотив (схильність, почуття та інше), надає вчинку моральний характер. На відміну від необов'язкових, тільки відносних і умовних правил поведінки, обов'язок за самою своєю сутністю є абсолютною вимогою, виконувати яку, як і закон, слід безумовно та незаперечно.

Саме обов'язок вимагає підпорядкування моральним законам, придушує тваринні схильності та чуттєві потреби людини. Чи значить це, що людина повинна зовсім відмовитися від особистого щастя й турбуватися тільки про виконання свого морального обов'язку, всупереч інтересам чуттєвості? «Ця різниця принципів щастя та моральності не є, однак, протиставлення їх, –

зазначає І. Кант, – і чистий практичний розум не бажає, щоб відмовлялися від щастя; він тільки бажає, щоб це прагнення до щастя не бралось до уваги, коли мова йде про обов'язок. У якомусь сенсі піклування про щастя може бути навіть обов'язком – частково тому, що воно (сюди належать вміння, здоров'я, багатство) може містити засоби для виконання свого обов'язку, частково тому, що його відсутність (наприклад, бідність) таїть у собі спокусу порушити свій обов'язок. Однак сприяння своєму щастю ніколи не може бути безпосереднім обов'язком, а тим більше принципом всякого обов'язку [7, с. 485].

Таким чином, І. Кант не заперечує можливості досягнення особистого щастя людиною, але лише за умови його моральної обумовленості. Більше того, якщо першим елементом вищого блага філософ називає моральність, то іншим його елементом буде щастя як необхідний наслідок моральності. Тим самим І. Кант підкреслює, що єдиним мотивом виконання морального закону є обов'язок; якщо мотивом будуть страх або надія на винагороду, моральна цінність вчинків знищується. Виходячи з розуміння особистості як обов'язку, заснованого на моральних, а не емпіричних принципах, І. Кант у «Метафізиці моральності в двох частинах» виділяє обов'язки людини перед собою та іншими людьми. Усі обов'язки філософ ділить на правові обов'язки, для яких можливо зовнішнє законодавство, та обов'язки чесноти, які не можна підкорити ніякому зовнішньому законодавству, тому що вони визначаються метою, яку ставить перед собою особистість і яка є внутрішнім духовним актом.

З об'єктивним принципом доброї волі все зрозуміло: ним є категоричний імператив. Але одразу виникає питання: яким мотивом керується людина, коли підкоряється категоричному імперативу? Таким єдиним мотивом є обов'язок. Повинно бути щось таке, що пов'язує суб'єкта із цим категоричним імперативом і цією з'єднуючою ланкою, – це повага до цього імперативу. А необхідність діяти з поваги до категоричного імперативу, закону розуму є обов'язком. Обов'язок і є суб'єктивний принцип моральності.

Тобто категоричний імператив є єдиним моральним законом, тоді як обов'язок є єдиним моральним мотивом. Етика І. Канта зорієнтована на зобов'язання, які зберігаються за всяких обставин, і застосовується щодо всіх розумних істот. Моральний обов'язок у І. Канта не умовний, а категоричний. Він приписує діяти саме так, а не інакше, незалежно від вигоди, яка буде отримана в результаті. «Канта цікавить не вище благо й етичні чесноти, а моральний закон і обов'язок» [23, с. 17].

Стосовно обов'язку І. Кант говорить з якимсь благоговінням: «Обов'язок! Ти піднесене, велике слово, у тобі немає нічого приємного, що лестило б людям, ти вимагаєш підпорядкування, хоча, щоб пробудити волю, і не погрожуєш тим, що навіювало б природну відраду в душі і лякало б; ти тільки встановлюєш закон, який сам собою потрапляє в душу і навіть проти волі може здобути повагу до себе (хоча й не завжди виконання); перед тобою замовкають всі схильності, навіть якщо потайки вони тобі протидіють; де ж твоє гідне тебе джерело і де коріння твого благородного походження, що гордо відкидає всяку спорідненість зі схильностями, і звідки виникають необхідні умови тієї гідності, яку тільки люди можуть надати собі?» [8, с. 413]. Необхідно зауважити, що І. Кант говорить, що дія є моральною тільки тоді,

коли вона збуджується тільки однією лише повагою до морального закону. Причому, як зазначає Л.М. Лопатін, «така повага не є рабське підкорення закону: він не нав'язаний нам зовні, ми його самі собі поставили, ми в ньому підкоряємося лише власній розумній волі; автономія (самозаконність) – основна ознака справжньої моральності» [9, с. 477].

І. Кант розрізняє обов'язок стосовно самого себе й обов'язок стосовно інших людей. Він не визнає обов'язків перед «нижчими» та «вищими» істотами. Те, чого кожен неминує сам собі бажає, теж не може бути моральним обов'язком, оскільки обов'язок являє собою примус до неохоче прийнятої цілі.

Прийняття категоричного імперативу передбачає високий ступінь внутрішньої культури, моральних почуттів. Тут важлива не зовнішня сторона діяння, а його внутрішня сторона, мотив. І. Кант зазначає, що «чеснота є твердість максими людини за умови дотримання свого обов'язку. Всяка твердість впізнається через ті перешкоди, які вона може здолати; для чесноти ж такі перешкоди – це природні схильності, що можуть зіткнутися з моральним наміром. <...> Усякий обов'язок містить поняття примусу з боку закону; етичний обов'язок містить такий примус, для якого можливим є лише внутрішнє законодавство» [8, с. 235].

Пояснюючи протиріччя між «Я» зобов'язуючим і «Я» зобов'язаним в одному суб'єкті, І. Кант розглядає людину у двоїстій якості: по-перше, як істоту, обдаровану почуттями (феномен), а по-друге, як також істоту, обдаровану розумом і яка володіє волею (ноуменом), що виявляється через вплив розуму на волю. Людина як природна істота не може брати на себе яких-небудь обов'язків, але та ж людина, узята як особистість, володіє внутрішньою волею і здатна брати на себе зобов'язання щодо самої себе та людства у своїй особі.

Обов'язки людини перед собою кенігсберзький мислитель поділяє на обмежуючі (негативні обов'язки) і розширювальні (позитивні обов'язки). Негативні обов'язки забороняють людині діяти проти мети її природи, мають на меті її самозбереження; позитивні обов'язки пропонують людині зробити своєю метою той або інший предмет її воління, вони спрямовані на самовдосконалення людини. «Перший принцип обов'язку перед самим собою міститься у вислові «живи у відповідності до природи» <...> тобто зберігай бездоганність своєї природи; другий же – у положенні «роби себе більш бездоганим, ніж створила тебе природа» [12, с. 461]. Може бути й суб'єктивний розподіл обов'язків людини стосовно самої себе, відповідно до якого людина, тобто суб'єкт обов'язку, розглядає себе як тварину або моральну істоту.

Перший обов'язок людини перед самою собою як тваринною істотою, за І. Кантом, – самозбереження її в природі, людина повинна протистояти таким видам, як самогубство, протиприродні способи задоволення статевого почуття, обжерливість, пияцтво. Людина також зобов'язана розвивати свою природну досконалість, вдосконалювати свої природні сили (духовні, душевні та тілесні) як засіб досягнення можливих цілей. На думку філософа, науки та мистецтва, що сприяють розвитку природних сил, людина може вибирати сама за своїми схильностями, але прагнення до фізичної досконалості є обов'язком кожної

розумної істоти. Обов'язок людини перед самою собою як моральною істотою, на думку кенігсберзького мислителя, полягає у відповідності між максимами волі людини та її достоїнством. Людина повинна бути внутрішньо вільною, чинити відповідно до моральних принципів, не піддаватися вадам: неправді, раболіпству тощо.

Головними обов'язками людини стосовно інших І. Кант називає любов до ближнього та повагу. Він вважає, що саме ці якості регулюють взаємини людей у моральному світі: принцип взаємної любові вчить людей постійно зближатися між собою, а принцип поваги вчить триматися на відстані один від одного. За умови досягнення рівноваги між цими принципами виникає дружба. Причому під любов'ю та повагою філософ має на увазі не просто почуття, а максими, що регулюють вчинки людей стосовно себе й інших. «Обов'язок любові до ближнього <...> це обов'язок робити цілі інших (якщо тільки ці цілі не аморальні) моїми; обов'язок поваги до мого ближнього міститься в максимі не зводити людей до ступеня простого засобу для [досягнення] моїх цілей (не вимагати від іншої людини, щоб вона принизила себе, ставши рабою моєї цілі) [12, с. 495].

Повага до інших ґрунтується на визнанні достоїнства в іншій людині та протистоянні таким вадам, як пихатість, лихослів'я, знущання, а проявом любові до ближнього стануть благодійність, подяка, участь. Отже, кожна людина, за І. Кантом, повинна виконувати обов'язок, покладений на неї моральним законом, вдосконалюючи водночас свої фізичні здібності.

Внутрішнім критерієм моральної поведінки людини є совість. Причому цей критерій, на думку кенігсберзького мислителя, більш дієвий, ніж якісь зовнішні критерії. Ж.-Ж. Руссо називає почуття совісті вродженим, незалежним від розуму, функцією морального закону, який він вважає законом природи, а не законом людського суспільства. За І. Кантом, совість – це болісне, викликане моральним переконанням відчуття несправедливості свого вчинку; це вирок розуму щодо поведінки людини, яка порушує закон, і виникає він із почуттєвого характеру людини.

Моральність, за І. Кантом, – сфера безумовної повинності, вища здатність людини – звеличує її над всією та її власною природою. Філософ прагне показати, що саме моральність піднімає «людину в її сутнісних вимірах і граничних можливостях над її ж власним емпіричним буттям» [6, с. 133].

Справді, моральні переконання – це не те, що фактично є в людині, а те, що вона повинна ще надбати, до чого їй треба буде піднятися в процесі морального виховання.

Моральна освіта для І. Канта зовсім не складається із засвоєння основних норм і правил поведінки в суспільстві, це вміння він називає скоріше цивілізованістю, це лише зовнішня сторона культури. Моральна освіта – це розвиток у людини розуму та волі як вміння користуватися своїм розумом.

Свобода, за І. Кантом, виводиться не з емпіричних устремлінь людини, а з трансцендентних підстав її буття. Як емпірична істота, що підпорядковується світу явищ і законів природної необхідності, людина більше схильна до досягнення щастя, але як істота моральна, як річ у собі вона має свободу [2, с. 143–145].

Для І. Канта допущенням верховної інтелектуальної підстави, яка поєднує в собі природу та свободу і тим самим забезпечує єдність теоретичного та практичного, загального та особливого пізнання природи, є, зрештою, віра як «моральний спосіб мислення розуму в прийнятті ним за істину того, що недосяжне теоретичному пізнанню» [10, с. 799], вона є «сподіванням на здійснення наміру, сприяти якому є обов'язок, але можливість реалізації якого в дійсності нам угледіти не дано» [10, с. 799].

І. Кант під час розгляду практичного розуму звертає увагу на подвійну природу людини: з одного боку, людина є емпіричним явищем, належить до світу феноменів, але з іншого боку, людина є трансцендентальною сутністю, належить до світу ноуменів. На думку І. Канта, коли людина усвідомлює себе як таку, що належить до інтелігібельного світу ноуменів, перемагає будь-яку чуттєву схильність, підкорює себе обов'язку, лише тоді вона стає моральною істотою, досягаючи таким чином абсолютної свободи.

Свою моральну філософію І. Кант поділяє на апіорну (метафізика моральності) та емпіричну (практична антропологія). Людина, яка розуміє, що вона діє з обов'язку, розуміє також і те, що можна діяти і всупереч обов'язку; таким чином, людина одночасно є істотою моральною та вільною.

У питанні основи моральності І. Кант є однозначним: на його думку, ця основа може бути в апіорних поняттях чистого розуму. Чуттєвість і щастя не можуть бути такою основою. Призначенням чистого практичного розуму є добра воля, тобто така воля, яка узгоджується з моральним законом. Моральний закон є самодостатнім, незалежним від досвіду, і він є законом доброї волі. Добра воля не залежить від зовнішніх мотивів. Крім того, усі блага, які тільки є можливими, тільки через добру волю набувають моральної якості. Доброю волею володіє тільки розумна істота, вона є практичним розумом. Взагалі-то І. Кант ототожнював розум і добру волю. А для розуму І. Кант призначає одну, але найголовнішу задачу, і вона полягає в тому, щоб затверджувати добру волю, все інше могло б існувати і без розуму.

Категоричний імператив має у І. Канта три форми вираження, це безумовний моральний припис в душі людини, виконання якого є необхідним незалежно від того, чи в результаті цього людина має для себе користь чи ні, він являє собою регулятор морального життя людей. Категоричний імператив є головним основоположенням чистого практичного розуму, яке дане кожній людині до всякого морального досвіду.

Обов'язок є єдиним джерелом кантівського категоричного імперативу, єдиним мотивом підкорення людини категоричному імперативу, він надає вчинку моральний характер. І. Кант виділяє два види обов'язку: обов'язок стосовно самого себе й обов'язок стосовно інших людей. Обов'язок вимагає від людини підпорядковуватися моральним законам і не дає волі схильностям і чуттєвості людини.

Висновки

В історії європейської етики І. Кант посідає провідне місце. Він своєю філософією ототожнював той історичний період у розвитку практичної філософії, коли її предметом були моральні принципи, на відміну від сучасного стану етики, коли її предмет перетворився на її критику. Можливо,

такий стан речей є закономірним і вписується в контекст сучасної культури. Але необхідно пам'ятати, що критика повинна ґрунтуватися на певних основах, принципах. Сучасна критика етики не може обійтися без І. Канта, його спроб пояснити засадничі принципи етики саме шляхом критичного аналізу.

Кантівська філософія настільки багатогранна, що перед сучасним дослідником відкриваються все нові її обрії. Щодо сучасної соціальної філософії, то важливим є те, що універсальні моральні закони, про які говорив Кант, є автономними й належать до сфери етики, але їх реалізація в суспільстві, вплив на різноманітні соціальні процеси та на формування соціального буття є сферою соціально-філософського дослідження. На особливу увагу в цьому плані заслуговують мораль і право як головні соціальні регулятори.

У найбільш відомих і впливових посткантівських студіях проблема кантівського розуміння взаємовідносин між мораллю та правом розглядалася в межах практичної філософії, тоді як теорія моралі експлікувалася головним чином із трансцендентальної етики. Натомість останнім часом філософія права та філософія моралі Канта розглядаються у смисловому просторі корелятивної єдності, кантівські ідеї усвідомлюються на більш глибокому рівні, з акцентуацією цілісності їх взаємного зв'язку й у проекції на сучасні соціальні процеси.

Слід вказати ще й на таку обставину. У сучасній літературі, присвяченій І. Канту, виразно простежується тенденція до переоцінки значення його праць в історії європейської думки. Відзначається, зокрема, що практична філософія І. Канта базується на світоглядному та методологічному фундаменті трансцендентальної антропології, завдяки чому вона вирізняється повнотою та цілісністю і набуває глибокого гуманітарного змісту. У попередньому рецептивному спадку кантівської думки, від часів самого І. Канта впритул до останніх десятиліть ХХ ст., цей факт не був достатньою мірою відзначений та осмислений.

Водночас сучасна світова гуманітарна спільнота узгоджується в переконанні, що теперішня постмодерна мультикультурна ситуація може бути загрозою антропологічній кризи, адже у змісті традиційних мотиваційних домінант, якими спрямовуються людські думки і вчинки, інтенсивно здійснюються процеси смислової дисипації, децентралізації та розщеплення. Розповсюдженою є думка, що ці процеси слабо проявляються на правовому культурно-онтологічному тлі, оскільки (принаймні в демократичних країнах) утворення суспільного інституту правової держави усуває саму можливість якоїсь ціннісної руйнації, адже право отримує тут остаточну та неспростовну легітимність. Натомість у сфері моралі, яка використовує принцип особистісного внутрішнього вибору і є, безумовно, чужою будь-якій зовнішній легітимації, цими процесами здійснюється деструктивна, руйнівна діяльність, адже внаслідок цього мораль поступово втрачає свою аксіологічну спрямованість, набуваючи рис множинності, невизначеності та релятивності. За таких умов саме кантівська версія співвідношення моралі та права може відкрити перед сучасною практичною філософією перспективні напрями щодо вирішення питання про можливість корелятивного сполучення моралі та права в сучасному суспільстві.

Список використаних джерел:

1. Бурханов Р.А. Практическая философия Иммануила Канта / Р.А. Бурханов. – Екатеринбург – Нижневартовск : АСТ, 1998. – 230 с.
2. Бычко А.К. Кант и проблема свободы / Бычко А.К., Бычко И.В. // Вопросы теоретического наследия Иммануила Канта. – Калининград : Изд-во Калинингр. ун-та, 1980. – Вып. 5. – С. 7–15.
3. Виндельбанд В. История новой философии в ее связи с общей культурой и отдельными науками : в 2 т. / В. Виндельбанд. – М. : ТЕРРА-Книжный клуб ; КАНОН-пресс-Ц, 2000. – Т. 2. – Пер. с нем. под ред. А. Введенского. – 512 с.
4. Юм Д. Кант. Гегель. Шопенгауэр. Огюст Конт. / Д. Юм. – СПб. : «ЛИО Редактор». – 1998. – 496 с.
5. Делез Ж. Эмпиризм и субъективность: опыт о человеческой природе по Юму. Критическая философия Канта: учение о способностях / Ж. Делез. – М. : ПЕР СЭ, 2001. – 480 с.
6. Дробницкий О.Г. Теоретические основы этики Канта / О.Г. Дробницкий // Философия Канта и современность. – М. : Мысль, 1974. – С. 8–22.
7. Кант И. Критика практического разума : в 8 т. / И. Кант. – М. : Наука, 1994. – Т. 4. – 890 с.
8. Кант И. Критика практического разума : в 6 т. / И. Кант. – М. : Мысль, 1965. – Т. 4. Ч. 1 – 544 с.
9. Кант: pro et contra / Сост. А.И. Абрамов, В.А. Жучков. – СПб. : РХГИ, 2005. – 928 с.
10. Кант И. Критика способности суждения. Соч. на немецком и русском языках / И. Кант. – М. : Наука, 2001. – Т. 4. – 890 с.
11. Кант И. Критика чистого разума : в 8 т. / И. Кант. – М. : Наука, 1994. – Т. 3. – 810 с.
12. Кант И. Метафизика нравов в двух частях : в 8 т. / И. Кант. – М. : Наука, 1994. – Т. 6. – 712 с.
13. Кушаков Ю.В. Нариси з історії німецької філософії Нового часу / Ю.В. Кушаков. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 570 с.
14. Мамардашвили М. Кантианские вариации / М. Мамардашвили. – М. : Аграф, 1997. – 310 с.
15. Мінаков М.А. Вчення Канта про віру розуму / М.А. Мінаков. – К. : Центр практичної філософії, 2001. – 140 с.
16. Нарский И.С. Кант / И.С. Нарский. – М. : Мысль, 1976. – 268 с.
17. Нижечек В.И. Право и нравственность в социалистическом обществе / В.И. Нижечек. – М. : Мысль, 1973. – 242 с.
18. Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори / Х. Ортега-і-Гасет. – К. : Основи, 1994. – 420 с.
19. Рассел Б. История западной философии и ее связи с политическими и социальными условиями от Античности до наших дней / Б. Рассел. – М. : Академический проект: Фонд «Мир», 2004. – 1008 с.
20. Скрипник А.П. Категорический императив Иммануила Канта / А.П. Скрипник. – М. : Мысль, 1978. – 224 с.
21. Соловьев Э.Ю. И. Кант: взаимодополнительность морали и права / Э. Ю. Сольвьев. – М. : Мысль, 1992. – 212 с.

22. Судаков А.К. Любовь к жизни и запрет самоубийства в кантианской метафизике нравов / А.К. Судаков // Вопросы философии. – 1996. – № 8. – С. 17–29.
23. Философия Иммануила Канта и цивилизационные вызовы нашего времени. – М. : Изд-во РАГС, 2005. – 342 с.
24. Эстаров С.С. Кассирер и его интерпретация Канта / С.С. Эстаров. – М. : Мысль, 1999. – 520 с.
25. Beck L. Studies in the philosophy of Kant / L. Beck. – Indianapolis, 1965. – 248 p.
26. Funke G. Von der Aktualität Kants / G. Funke. – Bonn, 1979. – 420 p.
27. Gerhardt V. Kant / V. Gerhardt, F. Kaulbach. – Darmstadt, 1979. – 288 p.
28. Kaulbach F. Das Prinzip Handlung in der Philosophie Kants / F. Kaulbach. – В. ; N.Y., 1978. – 350 p.
29. Paulsen F. Immanuel Kant: Sein Leben und seine Lehre / F. Paulsen. – Berlin, 1898. – 470 p.
30. Schwarz B. Zur Kritik des Transzendentalismus. Zeitschrift für philosophische Forschung / B. Schwarz. – Bd 24, Heft 4. – 535 p.

Замкова Н.Л.,

*доктор філософських наук, доцент, директор
Вінницького торговельно-економічного інституту
Київського національного торговельно-економічного університету*

ПРОЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ «МІЖМОВНИХ ВІДНОСИН» ТА «МОВНОЇ ПОЛІТИКИ» В МЕЖАХ УТОПІЧНИХ ПРОЕКТІВ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Анотація

Дослідження присвячене розгляду еволюції мовних політик і трансформації сценаріїв міжмовних відносин в Україні починаючи з 20-х років минулого століття, які детермінуються панівним різновидом утопії. Проаналізовано основні утопії на теренах України та місце «мовної політики» в межах цих утопій. Розкрито, що в межах ретроутопії була запропонована суто етнічна основа національного будівництва та відповідна «мовна політика». Простежено панування двомовності у вигляді диглосії, коли на певних територіях країни російська мова використовувалася як мова побутового спілкування, а українська – як мова офіційна. Доведено, що для управлінської утопії, або проекту «Новий Левіафан», характерна передумова суспільного цілого (єдиного) і позиціонування касти професійних управлінців (державна Платона як перший приклад такої утопії). Досліджено проект «політичної нації» в контексті «Майдана-2» і російської агресії та його потенційний вплив на формування мовної політики. Обґрунтовано, що в Україні концепція білінгвізму (українська, російська) не прийнятна через етнічний склад країни, тому концепція полілінгвізму більше відповідає завданню зміцнення єдиної української політичної нації та її меті – євроінтеграції.

Проблема міжмовних відносин у світі, Європейському Союзі й Україні та їх сценаріїв є достатньо розробленою в різних наукових дисциплінах. Однак її комплексний характер, тобто наявність у ній лінгвістичних, культурологічних, історичних, філософських складників залишає суттєві лакуни в розумінні та концептуалізації цієї проблеми [4]. Зокрема, проблема міжмовних відносин досліджувалася в межах філології та лінгвістики і таких її різновидів, як соціолінгвістика, політична лінгвістика, дискурс-аналіз [2].

Аналізуючи мовну ситуацію та мовну політику в сучасній Україні, необхідно чітко усвідомлювати, з якого недавнього імперського минулого ці проблеми залишилися нам у спадок. При цьому важливо розглядати згадану «імперськість» не як ідеологічний пейоратив, а як об'єктивні умови комунікації між центром і периферією або між державним і національно-етнічним. У контексті сказаного ми погоджуємося з тезою видатного культуролога та філософа радянської доби Г. Померанця, який на початку дев'яностих писав про труднощі знаходження власної національної ідентичності та адекватної мовно-культурної політики. Зокрема, він говорив: «Нас гуртує спільна мета виходу з утопії. А ніхто так глибоко не занурювався в утопію, і ніхто нас не навчить вилазити зі спільної ями. На кілька десятиріч років нам не уникнути євразійської цивілізації» [5, с. 84–85].

Після наведених вище міркувань про роль утопії в постмодерністській, віртуальній реальності в Україні ми можемо висунути припущення про те, що в ній відбувається боротьба між тотальною віртуалізацією суспільного життя та спробами реалізувати той чи інший різновид суспільної утопії. Надаємо опис та аналіз цих утопічних спроб.

А. Ретроутопія (реактивна утопія). Ми вже розглядали деякі аспекти мовної політики в Україні після 1991 року у зв'язку з проблемою конфліктних міжмовних відносин в національних державах. Нагадаємо, що ми робили акцент на небезпеці «расизації» свідомості на базі етнічної моделі нації та появи дискримінаційних сценаріїв міжмовних відносин з боку так званої національної більшості щодо національних меншин. Розглянемо ті ж самі суспільні та культурні феномени, але під іншим кутом зору, що дасть нам можливість поставити суттєво інші акценти відносно згаданих процесів – в аспекті проблеми соціальної утопії.

Так, ми визначаємо, що після 1991 року на початковому етапі незалежності в Україні домінували тенденції до формування національної держави зі всім набором сценаріїв міжнаціональних і міжмовних відносин. Однак наш аналіз феномена утопій і процесів віртуалізації суспільного буття на пострадянському просторі переконливо довів:

1) у ситуації такої тотальної віртуалізації є не одна утопія, а їх конкуренція (або «парад утопій»);

2) утопії часто бувають не інструментами прориву до істинної реальності крізь нашарування химер «симулякризації», а самі поступово перетворюються на імітації серйозних соціальних проектів.

Саме тому наш аналіз зможе суттєво скорегувати попередні висновки стосовно сценаріїв міжмовних відносин в Україні. Отже, ми стверджуємо, що після 1991 року була здійснена спроба побудувати «національну державу», а утопічність цього проекту полягала не в тому, що цей проект був

нездійсненим, а в тому, що він починався «з чистого листа», з ідеї, яка не мала аналогів в реальності, а народилася у свідомості націонал-ідеологів. Важливий момент, який підкреслює утопічність цього проекту, полягає в тому, що його початок припадає на пік радянської русифікації, яка за цих умов викликала гасла національного відродження. Аналогічна ситуація була напередодні краху Російської імперії, і Україна на початку 90-х ніби потрапила в певне історичне дежавю.

Інакше кажучи, на виклик русифікації національне будівництво того часу відповіло сценарієм українізації, синонімом якої й був проект національного відродження. Безсумнівно, можна провести деякі паралелі з українізацією 20-х років, однак утопія національного відродження 90-х років суттєво відрізнялася від свого першого історичного різновиду. По-перше, вона цілком справедливо намагалася позбутися залишків комуністичної ідеології, тобто процес націоналізації суспільної свідомості збігався з процесом її декомунізації, при цьому той факт, що на чолі цього процесу стояв колишній партапаратник, перший президент України Леонід Кравчук, надавав йому відтінок історичного фарсу та закладав можливості появи симулякрів у цьому проекті.

У першому розділі ми привернули вашу увагу до примордіалістського проекту формування української нації, згідно з яким її етнічний субстрат (українці) складав природну основу цієї «вічної» нації. Цей примордіалістський міф був базою для доведення простої пропагандистської тези про те, що «український етнос» не має нічого спільного з російським етносом, і був чітко виражений у назві книги Л. Кучми «Україна – не Росія». Як продовження цього міфу були вироблені різні теорії, які підтримували цю тезу посиланням на те, що Україна має свої коріння у Трипільській культурі, що її культура древніша за культуру Стародавньої Греції, що Київська Русь – перша форма української державності, що Україна генетично належить до європейської цивілізації, тоді як Росія належить до Азії, що Україні органічно притаманна демократія, тоді як в архетипі росіянина прихована установка на авторитарні форми державності.

Тепер повернемося до нової редакції українізації, яку ми констатували в ретроутопії 90-х років, та уточнимо її особливості відносно першої історичної форми, їх спільності та відмінності. Для ілюстрації цього процесу використаємо роботу українського історика Г. Касьянова «Хто такі українці й чого вони хочуть: проблема формування нації».

З самого початку автор посилається на брошуру М. Грушевського з майже аналогічної назвою, пафос якої полягав у твердженні простої та прозорої тези про те, що українці як етнічна група мають право на власну державу. Ця теза спирається на логіку примордіалістської моделі нації, сутність якої – «нація є, тепер потрібно мати державу». Очевидно й те, що це примордіалістське твердження перебуває в суперечності з реальним процесом формування нації, велику роль у якому відіграє саме держава або «національна держава».

Згадаймо думки Е. Балібара та І. Валлерстайна про роль «інституційних практик» у вигляді школи та армії в справі формування національної свідомості, які підводять теоретичну базу під відомий вислів Дж. Гарібальді: «Ми створили Італію, тепер треба створити італійців» [1; 3].

Отже, перед ретроутопією 90-х про національне відродження стояло завдання створити українців в умовах наслідків політики радянської русифікації. У чому полягали відмінності між ситуацією 1917 року, коли було запущене перше коло «українізації», і ситуацією кінця «перебудови», тобто 1989 року, коли фактично стартувала друга хвиля цього процесу? На наш погляд, ці відмінності полягали в тому, що за часів Російської імперії етнічні українці, хоча б на побутовому рівні, користувалися саме українською мовою, хоча їм, як ми пам'ятаємо, було відмовлено в публічному користуванні своєю мовою: у навчанні, політиці, культурній творчості тощо. Саме тому основне завдання перед тодішніми ідеологами-українізаторами полягало в забезпеченні широкого функціонування української мови в публічній сфері та сфері культури, що й було значною мірою зроблене.

Щодо ліквідації наслідків радянської «русифікації», то треба зазначити, що вони були набагато глибші та стосувалися самих етнічних українців, велика кількість яких була російськомовними в побутовому спілкуванні. Тому, як вірно відзначив Г. Касьянов, «перед суспільством і державою постало завдання «українізації» самих українців: йшлося про формування певних пріоритетів у культурній та освітній політиці, які завжди можна було, за бажанням, витлумачити як надання привілеїв «титультній нації». Останнє словосполучення є вельми показовим для українізації 90-х, оскільки воно домінувало в публічному та офіційному дискурсі української національної політики та демонструвало етнічну основу національного будівництва. Забігаючи вперед, слід зазначити, що за умови великої кількості російськомовних українців та їх радянської ідентичності ця основа була обрана невірно, оскільки це робило процес українізації українців досить важким і містило небезпеку звинувачень у насильницькій українізації.

Хто були творці процесу «українізації» та яким чином вона провадилася в життя? Ми повністю погоджуємось із тезою Г. Касьянова про те, що «націоналізація» була видом легітимізації влади, і саме тому номенклатурне чиновництво дуже швидко змінило радянську комуністичну риторику на ідеологію націоналізму та використало владну вертикаль для прискорення й остаточного утвердження результатів цієї українізації. Як відомо, очолював цей процес Л. Кравчук, який, за іронією долі, був непримиреним противником створення РУХу як альтернативи КПУ, комуністичній ідеології та комуністичному проекту. У цьому процесі союзником чиновників стала українська інтелігенція, яку нещодавно ті ж самі чиновники могли переслідувати та саджати за «український буржуазний націоналізм».

Як правильно відзначив Г. Касьянов, саме інтелігенція спиралася на зразки націєтворення, які вона сприймала як готові рецепти, що виникли в епоху «пробудження націй у другій половині XIX – початку XX століть». Ці рецепти містили «просвітницьку діяльність зразка XIX століття», «етнографічні ілюзії» та «культурницьке месіанство». І додамо, що саме до них було можливе застосування нашого терміну «ретроутопія», або «націонал-романтизм», тоді як дії влади спиралися на звичний для неї «директивний комуністичний стиль», який можна охарактеризувати в термінах адміністративної утопії, що сильно нагадувало знайому більшовицьку українізацію. Якщо згадати ситуацію 20-х років, то можна відзначити, що й тоді діяв союз влади та

інтелігенції, які певний час йшли як попутники, але інтереси яких далеко не повністю збігалися. Зазначимо, що «хамелеонська» природа влади робила її українську ідентичність ситуативною, яка могла бути легко змінена за умов зміни політичної кон'юнктури.

Які результати «українізації-2» ми можемо констатувати? Конкретні статистичні дані ми запозичимо з роботи Г. Касьянова. Отже, він наводить дані про те, що до 1989 року частка учнів в українських школах складала 47,5% при тому, що частка українського етнічного населення складала 72,7%. Показово, що в Донецьку та Луганську українських шкіл не було зовсім, враховуючи, що етнічних українців там проживало 50%! Якщо порівняти ці цифри з даними початку 2000-х років (зокрема, 2003 року), то можна побачити, що українською мовою навчалося 73% школярів та 90% студентів (на початку 90-х – лише 37%).

Для того, щоб краще зрозуміти сценарій міжмовних відносин у межах сучасної українізації та ретроутопії національного відродження, треба згадати, яким чином ці відносини регулювалися на законодавчому рівні. Так, вже на злеті перебудови, а саме в 1989 році, вийшов «Закон про мови в УРСР», який започаткував процес українізації. Згідно з цим законом навчання та виховний процес мали проводитися виключно українською мовою. У місцях компактного проживання національних меншин вивчення української мови було обов'язковим у перших трьох класах школи.

Ще одним показовим свідченням зрушень у процесі «українізації» стала «Республіканська програма розвитку історичних досліджень», ухвалена в 1990 році, у межах якої була суттєво змінена концепція викладання історії. Віднині історія України стала виглядати як історія етнічних українців, що також повністю вкладалося в суто етнічний проект формування української нації. Як зазначає Г. Касьянов, у межах цієї програми інші етноси на території України виглядали або як тло, або як вороги, або зникали взагалі. Крім парадигмальних змін у викладанні історії, характерною прикметою «українізації» стало те, що Г. Касьянов називає «індустрією українознавства», наявність якої, на наш погляд, відрізняє сучасну українізацію від її попередниці.

У межах зазначеної мовної війни в Україні представники корінної нації визначають стратегію своєї мовної політики як боротьбу з русифікацією та послідовну дерусифікацію, а та частина населення, яка ідентифікує себе як «росіяни», звинувачує представників корінної нації в насильницькій українізації. Найбільш радикальні представники цієї ідентифікації фактично воліють повернути імперський різновид диглосії під виглядом формального білінгвізму.

Б. Управлінська утопія в Україні («Новий Левіафан»). Сам термін «Новий Левіафан» був введений О. Шевченком [7], а проект держави, побудований на цьому різновиді управлінської утопії, проаналізований у підрозділі «Трансформація суспільних цінностей в постсоціалістичну епоху» колективної монографії «Суспільні цінності населення України в теоретичних та практичних вимірах» (Київ, 2012). Наш виклад основних характеристик цієї утопії буде базуватися на концептах, розроблених у зазначеному матеріалі, з додаванням наших власних міркувань у частині утопічної природи цього

проекту, оскільки його поверхова раціональність може здаватися певною антитезою утопічним конструкціям.

Отже, перед тим, як проаналізувати цей різновид утопічного проекту, наведемо попередню дефініцію «Нового Левіафана» як держави, позбавленої трансцендентного виміру. Незважаючи на певну зовнішню схожість проекту, яка отримала назву «Новий Левіафан», з авторитарними та тоталітарними проектами минулого, основною відмінністю цього нового державного утворення є відсутність зв'язку зі всесвітньою історією та відсутність ідеї будь-якого представництва від такої історії, як і від інших трансцендентних «визначників». У межах цього проекту, як вірно зазначає автор, історія припиняє бути «полем смислів» і перетворюється на чисто часовий потік із постійною зміною зовнішніх конфігурацій. Інакше кажучи, з історії зникає телеологічний вимір. У контексті сказаного ми повністю згодні з О. Шевченком у тому, що показовим втіленням такої парадигми є геополітика, яка базується на міфології чистої сили.

Для такої версії позбавленого смислу історичного процесу (а при цьому необхідно визнати, що його творці особливо не замислюються над такими метафізичними конструкціями, як «історія») зникає категорія «світлого майбутнього» у всіх її хіліастичних або апокаліптичних формах. Залишається лише минуле, яке весь час підлягає історичній переінтерпретації, і сучасне як безглузде повторення постійної зміни в розкладі сил. Ось чому з проекту «Нового Левіафана» зникає транзитологічна утопія, яка насичена міфологемами та передчуттям цього світлого майбутнього. Абсолютна «іманентизація» влади приводить до суттєвого змістовного зниження її міфології. Одними з ключових слів такої міфології стають слова «інформація», «управління», «політичний менеджмент», які віддзеркалюють трансформацію розуміння політики як різновид соціального управління. Спорідненість цього проекту з ідеями Т. Гоббса, про які ми говорили вище, виявляє себе, згідно з концепцією О. Шевченко, у таких характеристиках:

1. Концепт «природного стану» як «війни всіх проти всіх».

Згаданий концепт базується на філософській передумові «людина за своєю природою є злою», внаслідок чого «природний стан» є «війною за виживання» за умов відсутності мінімальних гарантій такого виживання. Як відомо, для Т. Гоббса наочною моделлю такої війни були численні громадянські конфлікти його часу. Для сучасних теоретиків такими моделями можуть служити процеси в Югославії після падіння режиму С. Милошевича, конфлікти та громадянські війни на території колишнього Радянського Союзу. На жаль, таким прикладом гоббсівського кошмару є війна в Донбасі.

2. Ідея абсолютного суверенітету держави.

Наведене положення Т. Гоббса є настільки загальновідомим, що його виклад може здатися набором банальностей. Однак у контексті історичної паралелі нам важливо звернути увагу на аспект елементарного виживання, задля якого держава наділяється найвищими повноваженнями. З точки зору О. Шевченко, відмінністю Т. Гоббса від сучасних ідеологів і міфологів постсоціалістичної державності є те, що він не боявся демонструвати брутальний образ держави як монстра, як карального меча, який є меншим злом, ніж природний стан війни всіх проти всіх. А сучасні творці проекту «Новий Левіафан» маскують

цей темний бік «політкоректною» термінологією сучасного демократичного жаргону, у якому універсалізація метафори «управління» повинна камуфлюватися ідеологемою «демократії».

3. Передумова «суспільства» як єдності.

Інтуїція єдності тісно пов'язана з міфологемою управління, з менеджерською термінологією, з наївним уявленням про соціум як про велику організацію чи фірму, якою треба «управляти». Ідея суспільства як єдності, безсумнівно, йде від Платона, тоді як її антитеза, образ суспільства як різнорідної множинності, належить Аристотелю. Відповідно до ідеї О. Шевченка, взагалі вся історія європейської політичної думки є постійним відтворенням протистояння платонівської та аристотелівської думки та будь-який видатний політичний мислитель схиляється або до «лінії Платона», або до «лінії Аристотеля». У цьому твердженні є певне спрощення, але в цілому його можна вважати вірним [8].

Усім відомо, що модель Платона, яка транлюється в більшості його діалогів, зокрема в «Державі», базується на сакралізації держави як сутності, яка виконує роль перетворення суспільства на єдність. Звідси ідея його абсолютного суверенітету, можливість втручання в приватне життя та анігіляція приватного як такого. Така модель добре продемонстрована в романах-антиутопіях ХХ століття, і характерним твором такого напрямку є навіть не славетний «1984» Дж. Орвела, а роман Є. Замятіна «Ми».

Тому ми повністю погоджуємося з автором, що «онтологія єдиного» робить «модель Платона» першим варіантом «управлінської утопії» і першим реальним проектом такого ґтибу в історії політичної думки та політичної практики. Дійсно, цей проект передбачає наявність касти професійних «управлінців», тоді як інші соціальні касти обмежують свою участь в житті «суспільного цілого» межами професійних обов'язків. Як уже зазначалося, основні положення «політики» Аристотеля були направлені проти базових передумов проекту Платона та відстоювали принципи, на яких стояла афінська демократія: принципи приватної власності, автономії сімейного життя, передумову неможливості зведення політичної ідентичності та професіональних занять, принципи громадянства, політичних прав та участі в державному управлінні.

4. Передумови «порядку» та «стабільності».

Зазначена передумова, згідно з тезою автора, є конкретизацією уявлень про суспільство як системно організоване ціле. Якщо передумова порядку є конкретизацією ідеологеми єдності на рівні синхронії за допомогою конкретних інститутів і структур, які утримують ситуацію під контролем, то передумова «стабільності» виступає конкретизацією «універсальної єдності» у вимірі діахронії, «єдності-в-часі». Міфологема стабільності передбачає, що будь-які зміни можуть призвести до катастрофічних наслідків. Наочною ілюстрацією міфологеми стабільності можуть, з точки зору автора, служити пропагандистські тези часів правління Л. Кравчука і особливо Л. Кучми, які підкреслювали успішність та вищі досягнення влади в тому, що обом президентам вдалося запобігти серйозних соціальних катаклізмів, міжетнічних конфліктів, озброєних зіткнень і зберегти згадану стабільність. На жаль, трагічні події нашої сучасності великою мірою підтвердили деякі аспекти цінності «стабільності», але в проекті «Новий Левіафан» мова йде про щось

більш глибинне – про відтворення усталених інститутів управління та усталеного типу влади.

Антитезою міфологеми стабільності виступає концепт дестабілізації як аналога гоббсівського «природного стану» за умов нашої сучасності. Якщо розкласти дестабілізацію як продукт соціальної уяви на складові частини, то вона стане руйнуванням суспільної єдності як на рівні синхронії, тобто руйнування порядку, так і на рівні діахронії – зникнення стабільності. Для фундаторів проекту «Новий Левіафан» згадана дестабілізація є основною загрозою для всього суспільно-політичного організму, певною перманентною надзвичайною ситуацією, якій треба запобігти будь-якою ціною. Ця загроза дає підстави для постійного використання мобілізаційних технологій, сутність яких, за думкою О. Шевченка, і полягає в збереженні висхідної єдності.

5. Передумова «безпеки».

Ця передумова, з точки зору автора, є логічним продовженням передумови стабільності, фактично її синонімом. Як відомо, Т. Гоббс у главі XVII «Левіафану», що мала назву «Мета держави – забезпечення безпеки», стверджував, що метою держави є «безпека» пересічних громадян у ситуації «війни всіх проти всіх». Підбиваючи підсумки щодо місця міфологеми безпеки в проекті «Новий Левіафан», автор згадує прекрасну формулу письменника В. Войновича в антиутопії «Москва-2042», у якій чітко вгадані основні позиції майбутньої філософії влади під назвою «Новий Левіафан»: народність, партійність, релігійність, пильність і держбезпека.

Такими є основні передумови управлінської утопії «Новий Левіафан». Чому ми кваліфікуємо цей проект як утопічний, а не як цілком успішну модель владних відносин? Передусім тому, що така модель держави, яка відсторонилася від інтересів більшої частини населення та зайнята забезпеченням лише добробуту очільників влади, приречена на перманентний кризовий стан, на бунти та революції. Отже, парадокс цієї влади полягає в тому, що прагнення до стабільності в ідеології та пропаганді приводить до зростання нестабільності в самій реальності, що наочно показав другий Майдан. Однією з причин такого стану речей є мінімізація функцій держави в житті суспільства, її фактичне самоусунення від суспільного життя.

Повторюємо: цей проект мінімізує в порівнянні з радянським тоталітаризмом роль держави, її участь у житті суспільства, яке перетворюється на сукупність «атомізованих і люмпенізованих індивідів», а сама держава займається лише підтримкою «елементарної структурної цілісності суспільно-державного організму» та його інститутів. І причини ностальгії населення пострадянських країн за «совком» є підтвердженням бажання повернути радянський принцип патерналістської держави.

На відміну від попередніх типів державності, «Новий Левіафан», як ми вже зазначали, самоусувається від проблем суспільства та замикається на собі, на зміцненні свого бюрократичного апарату. Можна стверджувати, що цей тип держави відсторонений від того, що отримало назву «біополітика» (яка пов'язується з турботою про здоров'я населення, якість і тривалість його життя тощо).

У роботі О. Шевченка детально аналізується концепції «біополітики» та «біовлади» (ці терміни були введені М. Фуко та після його класичних праць,

як ми вже говорили, стали класичними). Зокрема, він визначає, що, згідно з М. Фуко, на відміну від стародавніх «владних технік», де основним правом суверена було право на смерть своїх підданих або право меча, основними цінностями та підґрунтям нових технік влади стали «право на життя» та «турбота про життя». Саме ці цінності стали основою «технік нормалізації» замість традиційних «технік насильства».

Зазначені сценарії «нормалізації» виявили себе передусім у таких аспектах, як «регулювання народонаселення, демографія, оцінка відносин між ресурсами та жителями, складання статистичних таблиць багатства та їх обертів, життів та їх можливої тривалості» [6, с. 244–245]. М. Фуко відзначав, що в межах «владних проєктів», заснованих на цінності життя, крім фігури закону, який завжди спирається на меч, насильство, потенційну загрозу смерті та передбачає фігуру суверена, велику роль набувають регулятивні техніки «норм», які організують повсякденне життя людей і мають «право на життя, на тіло, на здоров'я, на задоволення потреб» [6, с. 250].

Широко відомими є класичні роботи М. Фуко, зокрема його багатотомна «Історія сексуальності», у яких він намагався ретельно відстежити, як стратегія біополітики виявляла себе в регуляції сексу, відстежити факт втручання апаратів держави в цю галузь; причому мова йде не про примітивні заборони, а саме про регуляцію, оскільки секс має прямо стосується такої важливої соціальної проблеми, як народжуваність, регуляція народонаселення. Заради справедливості треба визнати, що «антинасильницька» модель влади у М. Фуко також була вельми спрощеною на догоду його первинній тезі. У реальності людська сексуальність до недавнього часу була предметом найсуворіших заборон і табу навіть у так званих «цивілізованих» західних державах, а контроль над цією сферою людського буття та людських стосунків не лише здійснювався у формах м'якої «нормалізації», але й використовував жорсткі репресивні методи.

В. Проєкт «політичної нації» в контексті Майдану-2 і російської агресії та його потенційний вплив на формування мовної політики.

На відміну від попереднього Майдану, політологічні наслідки Майдану-2 ще не встигли стати предметом аналізу з боку академічної науки. Наприклад, невизначеним залишається термін «революція» (або більш повно «Революція гідності») стосовно подій в Україні кінця 2013 – початку 2014 р. Тобто чи мова йде про певну метафору, чи ми можемо застосувати цей термін не в публіцистичному, а в точному науковому значенні?

Тема нашого дисертаційного дослідження не передбачає детального аналізу цього питання, і наше завдання полягає лише у приблизному баченні перспектив стосовно мовної політики, які випливають з феномена Майдану та російської військової агресії, яка сталася відразу після повалення режиму Януковича. Повторюємо, що зараз ми не маємо серйозних наукових досліджень всієї низки проблем для української державності та українського суспільства, самої «постмайданної» реальності. Усі ці проблеми жваво обговорюються лише в публіцистиці. Тому ми спираємось лише на гіпотези та аналіз загальних тенденцій, не маючи можливості використовувати ґрунтовні концептуальні розробки.

Основна наша гіпотеза полягає в тому, що Майдан-2 відрізняється від свого попередника не лише характером свого проведення. Тобто не тільки тим, що Майдан-1 мав карнавально-травестійний характер і був забарвлений у переживання мілленарістського свята, тоді як Майдан-2 був заточений на силове протистояння населення та влади, яке й завершилося розстрілом «Небесної сотні». Але, крім цієї відмінності, на наш погляд, останній Майдан характеризувався також іншою моделлю нації, ніж його попередник. Як ми вже аналізували, перший Майдан спирався на народну мілленарну утопію, де українська мова виступала не просто мовою корінного етносу, а як мова універсального добра та справедливості. Певним чином цей проект передбачав модель української одномовності.

На відміну від цього проекту, Майдан-2 висунув утопію політичної нації, основою якої виступав патріотизм. Саме тому на сцені Майдану виступали і російською мовою, але ці люди незалежно від свого етнічного походження позиціювали себе та позиціювалися іншими учасниками як патріоти України та українці. Коментуючи зазначену ситуацію, зазначимо, що, як і в час попереднього Майдану, Росія навіть до її агресивних військових дій стосовно України була країною, що підтримує кримінальну владу, але фактор мови не відігравав такої ролі, як на Майдані-1. У нинішній ситуації головним було згуртування українських громадян на засадах: а) «європейськості» (протиставленій євразійськості); б) принципів європейських цінностей, верховенства права та деякої дифузної «справедливості»; в) українського патріотизму. Саме тому, якщо зазначені пункти виконувалися, фактор публічного використання української мови був бажаним, але не вирішальним.

У тодішніх засобах масової інформації відзначалося суттєве «зменшення етнічної зорієнтованості» в досягненні національної ідентичності. Навіть у таких політичних угрупованнях, як «Свобода», «Тризуб» або «Правий сектор», які у своїх програмних положеннях спиралися на найбільш радикальні гасла, відбулася певна «деетнізація» уявлень, тобто патріотизм суттєво потіснив етнічну домінанту. Поразка партії «Свобода» на парламентських виборах ще більше підкреслила напрямок «деетнізації» національної свідомості. Зазначена деетнізація привела до фактичного усунення антисемітських настроїв та ідеологем.

У ЗМІ та аналітичних матеріалах часто наводять приклади «інтернаціональних» проявів української ідентичності серед учасників Майдану, у тому числі серед євреїв та росіян. Під час подій на Грушевського всі українські ЗМІ облетіло відео, у якому вірменин Сергій Нігоян, який трагічно загинув від кулі силовиків, читає вірші Тараса Шевченка. Важко уявити більш яскравий приклад нової української ідентичності та українського патріотизму. Не менш показовим прикладом стали масові вияви українського патріотизму з боку кримських татар, які сотнями приїздили до Києва заради підтримки Майдану.

Російський фактор якісно нової самоідентифікації українців виявив себе набагато раніше безпосереднього військового вторгнення Росії на територію України. Він почав суттєво впливати в період можливого підписання/непідписання Угоди про асоціацію з ЄС з боку В. Януковича. На рівні підсвідомості це підписання пов'язувалося з остаточним виходом України за

межі «руського світу» та радянського минулого, що, у свою чергу, заклало нові основи української національної ідентичності на шляхах її деетнізації, тобто відмови від етнічної моделі української національної ідентичності та розбудови української політичної нації.

У цьому контексті можна стверджувати, що феномен «Росії» в цій моделі асоціювався не з певною етнічною групою, а з певним політичним проектом, протилежним європейському. Ознакою цього проекту були авторитарний устрій держави, сировинна модель економіки та неможливість її модернізації, мілітаризованість суспільної свідомості в межах більш широкої антизахідної ідеології, тенденції перетворення суспільного життя на засадах православного фундаменталізму. Режим Януковича повною мірою втілював зазначені характеристики, і тому соціальні аспекти Майдану збігалися з усвідомленням нової української національної ідентичності.

Великою мірою інструментом подолання вузькоетнічного розуміння сутності української нації слугувала констатація «європейськості», що вносила водночас певні універсальні та космополітичні виміри в українську національну ідентичність і посилювала суто український патріотизм. Саме патріотизм став чи не єдиним критерієм належності/неналежності до української нації, відсуваючи етнічне походження на другий план.

Отже, можна стверджувати, що в антиросійському імпульсі, який панував на Майдані, не було жодних характеристик етнічної ксенофобії, а існував інший цивілізаційний проект – «Європа vs. Євразія». У контексті цього проекту, який підсвідомо поділявся більшістю учасників протестів, «російськість» сприймалася як реставрація та консервація «совка», з якого українці хотіли вирватися.

Тенденція до деетнізації української нації, яка виявила себе на Майдані-2, означала відсутність ксенофобської установки як відносно російського етносу, так і стосовно російської мови. Як ми вже зазначали, на Майдані були присутні російськомовні місцеві, українські росіяни та гості з Російської Федерації. Ставлення до останніх із боку майданівців є вельми показовим, про що багато писала тодішня преса. Так, з'явилися факти, що в подіях на Грушевського брали участь росіяни з Москви, Белгорода, Ульяновська. В інтерв'ю з ними відзначалася доброзичлива атмосфера гостинності до приїжджих, що свідчить про те, що мовно-етнічний фактор відступав на задній план у порівнянні з ідеєю «спільної справи». Самі учасники подій розповідали про те, що в Росії їх лякали екстремістськими настроями Майдану, тим, що за російську мову їх можуть скалічити чи навіть вбити, але реальність виявилася зовсім іншою.

Таким чином, ми можемо стверджувати, що Росія стала каталізатором формування української політичної нації. На Майдані її роль була опосередкованою, а після анексії Криму та Донбасу – безпосередньою. У чому проявилася ця роль? Насамперед в ідентифікаційній поляризації, де в ролі «українців» були всі ті, хто підтримував Майдан і мислив себе «європейцями», а в ролі «росіян» були всі ті, хто мріяв про повернення до «руського миру».

Що принципово нового змінилося після російської агресії щодо України? Зникли останні ілюзії про те, що несе з собою «руський мир». На жаль, ми не маємо ґрунтовних соціологічних досліджень про зміну настроїв стосовно Росії

та проекту «єдиної родини» для народів-братів. Але посилення протистояння з Росією ще більше перетворило її на фактор формування української політичної нації, а військове протистояння «українці – росіяни» набуло ще більш виразних рис міжцивілізаційного протистояння.

Було б помилково вважати, що Майдан і російська агресія стали фактором і каталізатором становлення української політичної нації на теренах всієї України. Для певних регіонів, де тенденція до загальнонаціональної української ідентичності була слабкою та спостерігалася тенденція до посилення регіональної ідентифікації, усі згадані події послужили поштовхом до посилення протистояння на етнічному ґрунті, тобто протистояння в межах парадигми «національна більшість / національна меншина». Зараз ми не будемо торкатися цих тенденцій, зазначивши їх маргінальний характер і констатувавши, що загалом на теренах України запит на формування політичної нації є панівним. Причому фактор мови в проекті цього загальноукраїнського патріотизму переважає фактор мовної ідентифікації.

Наведемо характерний приклад такого роду ідентичності. Мова йде про дніпропетровську команду екс-губернатора І. Коломойського, яка відстояла місто від будь-яких проникнень бойовиків-сепаратистів і яка підкреслює «українськість» та «український патріотизм» своєї ідеології, хоча всі члени цієї команди розмовляють російською мовою як у приватному, так і в публічному житті. Ще один яскравий приклад цієї тенденції полягає в тому, що величезна кількість членів української націоналістичної (підкреслюємо: «нібито націоналістичної») організації «Правий сектор» є переважно російськомовними, що не заважає їм бути як українськими патріотами, так і навіть українськими націоналістами.

Отже, ретроутопія, або «реактивна утопія», – це спроба побудувати «національну державу» та відновити проект «національного відродження» на тлі «примордіалістського міфу» та «декомунізації» свідомості. У межах цієї утопії була запропонована суто етнічна основа національного будівництва та відповідна «мовна політика», які відзначилися такими успіхами та невдачами: а) збільшення питомої ваги «української мови» в освітній та адміністративній сфері; б) проблеми у сфері культури та значене відставання від «українізації» 20-х років.

Управлінська утопія, або проект «Новий Левіафан», – різновид нової адміністративної утопії, мовна політика якої відрізняється принциповою еклектичністю. Зокрема, слід зазначити, що євроінтеграція – це не тільки глобалізаційний економічний, політичний, правовий процес відповідно до життєвої філософії ЄС і європейських цінностей, але й науково-освітні стратегія й тактика, спрямовані на полімовність, на володіння людьми з вищою освітою світовими мовами.

Завершуючи наш аналіз трьох основних сценаріїв розв'язання «мовної проблеми» в Україні та вирішення проблеми оптимального сценарію міжмовних відносин у межах спільноти української політичної нації, можемо зазначити, що всі три сценарії не є альтернативними і що можливі гнучкі форми їх поєднання та «синтезу». Наприклад, сценарій українсько-англійського білінгвізму не заперечує сценарію «українсько-російського мультикультуралізму», де російська мова буде мовою певної культурної

спільноти та в цих межах успішно розвиватися та функціонувати, не маючи на меті політизації та набуття офіційного (чи державного) статусу.

У цьому контексті вважаємо за необхідне ще раз підкреслити, що збереження моделі етнічної нації знову буде заганяти в пастку відносин «національна більшість / національна меншина». А це, у свою чергу, сприятиме відновленню хибного кола постановки питання про надання російській мові будь-якого статусу (регіонального, офіційного чи державного). Прийняття ж моделі «політичної нації» зможе докорінно зняти цю проблему з порядку денного.

Список використаних джерел:

1. Балибар Э. Нация как форма: история и идеология / Э. Балибар // Балибар Э., И. Валлерстайн / Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности. – М., Логос-Альтера, 2003. – 285 с.
2. Балибар Э. Раса. Нация. Класс. Двусмысленные идентичности / Э. Балибар, И. Валлерстайн. – М. : Логос-Альтера, 2003. – 272 с.
3. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / И. Валлерстайн ; пер. с англ. П. Кудюкина / под общей ред. канд. полит. наук Б. Кагарлицкого. – СПб. : Издательство «Университетская книга», 2001. – 416 с.
4. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / И. Валлерстайн. – пер. с англ. ; под ред. В. Иноземцева. – М. : Логос, 2003. – 368 с.
5. Померанц Г. На руїнах імперії / Г. Померанц // Сучасність. – 1992. – № 3 – С. 84–85.
6. Фуко М. Воля к истине. По ту сторону знания, власти и сексуальности / М. Фуко. – М., 1998. – 350 с.
7. Шевченко О. Методологічні та концептуальні основи формування української національної ідеї / О. Шевченко, О. Андреева // Теорія та практика формування української національної ідеї. – К. : Фоліант, 2008. – 300 с.
8. Шевченко О. Українсько-російські культурні зв'язки: міфологеми та реалії сьогодення / О. Шевченко // Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку. – К. : Університет «Україна», 2010. – С. 179–193.

Бейлин М.В.,
доктор философских наук,
кандидат технических наук, старший научный сотрудник, доцент,
профессор кафедры гуманитарных наук
Харьковской государственной академии физической культуры

НОВЫЕ ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ УГРОЗЫ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ЛИЧНОСТИ

Аннотация

Рассмотрена коллизия между правом граждан на неприкосновенность частной жизни и новыми техническими и технологическими возможностями, создающими объективные предпосылки для нарушения этого права. Проанализированы технологические факторы, создающие угрозу сбора информации о частных лицах, осуществляемого методами, идущими вразрез с конституционными нормами. На примере эволюции системы «Эшелон» описан рост технических возможностей мощных систем сбора разведывательных данных. Прояснена роль IT-компаний, интернет-провайдеров и операторов связи в сборе информации о физических лицах. Сделан вывод о том, что распространённой в мире практикой является ситуация, когда на фоне увеличения технических возможностей по осуществлению слежки за физическими лицами государство не только самоустраняется от охраны права граждан на неприкосновенность частной жизни, но и само выступает инициатором действий, нарушающих это право.

Развитие технологий всегда изменяет жизнь человека и общества. Области деятельности, связанные с получением, обработкой, хранением и использованием информации, являются одними из наиболее чувствительных к развитию технологий, поскольку технический прогресс создаёт предпосылки для изменения отношений между людьми, обществом и государством, причём в последние десятилетия темпы таких изменений существенно возросли. Стремительное развитие информационных и коммуникационных технологий привело не только к увеличению объёма накопленной информации и скорости доступа к ней, но и к переосмыслению представлений о роли и месте информации в человеческом обществе. Это переосмысление привело, в частности, к возникновению концепта «информационное общество», используемого для обозначения общества, в котором большинство работающих занято производством, хранением, переработкой и реализацией информации. Анализ противоречий информационного общества зачастую акцентируется на социально-экономической и социально-культурной стороне этого феномена [7; 30]. Значительно реже объектом внимания исследователей становится противоречие, заключающееся в том, что технический прогресс продуцирует новые угрозы информационной безопасности граждан, а государство, которое должно гарантировать и обеспечивать неприкосновенность частной жизни граждан, либо не реагирует адекватно на эти угрозы, либо само выступает их продуцентом.

В современном социуме информационная сфера имеет две составляющие: техническую (искусственно созданный человеком мир техники, технологий и т. п.) и идеолого-психологическую (естественный мир живой природы, включающий и самого человека, и разделяемую им систему ценностей). Поэтому и **обеспечение информационной безопасности государства, общества и личности следует реализовывать в двух аспектах:**

- предотвращение хищений, утечек и несанкционированного модифицирования собственной информации, обеспечение сохранности этой информации и обслуживающей её инфраструктуры;
- нейтрализация намеренно и ненамеренно деструктивной, ложной, препарированной информации и информационного шума, объектами воздействия которых являются государство, общество, принимающие решения лица и граждане в целом.

Информационная безопасность предполагает определенный баланс интересов личности, общества и государства. Такой баланс возможен только в случае, когда конкретный индивид и общество в целом ограждены от опасного информационного воздействия со стороны государства. Государство, в свою очередь, имеет право и обязанность защищать своих граждан от вредного информационного воздействия извне.

Угрозами информационной безопасности личности являются:

- 1) принятие органами государственной власти нормативных правовых актов, ущемляющих конституционные права и свободы граждан в области духовной жизни и информационной деятельности;
- 2) неправомерное ограничение доступа к открытой информации;
- 3) принятие нормативных актов, противоречащих конституционным правам граждан на распространение информации;
- 4) нарушение прав граждан в области средств массовой информации;
- 5) противоправное применение специальных средств, воздействующих на индивидуальное, групповое и общественное сознание;
- 6) манипулирование информацией и создание монополий на формирование, получение и распространение информации, в том числе с использованием телекоммуникационных систем;
- 7) противодействие реализации гражданами конституционных прав на личную и семейную тайну, тайну переписки, телефонных переговоров и иных сообщений, т. е. на неприкосновенность частной жизни.

Анализ нормативно-правовой базы обеспечения информационной безопасности и сопоставление её с фактическим положением дел позволяет в целом констатировать, что в триаде «государство – общество – личность» в наиболее уязвимом положении оказываются физические лица. Если на уровне государства принимаются программные документы и создаются структуры, призванные институционализировать обеспечение информационной безопасности государства и общества (первый такой орган в виде Комиссии по вопросам информационной безопасности был создан в 1998 г. [39], а первый программный документ принят в 2008 г. [38]), то относительно информационной безопасности физических лиц следует признать, что здесь сложилась наиболее неблагоприятная ситуация. Действие документа «Про неотлагательные меры по обеспечению информационной безопасности

Украины» [40] прекращено, а действующее решение Совета национальной безопасности и обороны Украины (далее – СНБО) Украины [41], датированное 2014 годом, предписывало в месячный срок разработать и внести на рассмотрение СНБО проекты Стратегии развития информационного пространства Украины и Стратегии кибернетической безопасности Украины (упоминания об этих документах на сайте СНБО отсутствуют) и в трёхмесячный срок разработать и подать на рассмотрение в Верховную Раду (далее – ВР) проект Закона Украины о кибернетической безопасности Украины (закон не принят, его проект на сайте ВР отсутствует). Единственный документ, на настоящее время пребывающий в статусе проекта, – это датированная 09.06.2015 г. Концепция информационной безопасности Украины [18]. И уже потерявший силу Указ (2008), и ещё не принятая Концепция (2015) акцентируют внимание главным образом на снижении внешнего влияния на информационное пространство Украины. В частности, анализ ст. 8 проекта Концепции информационной безопасности Украины позволяет сделать вывод о том, что такая угроза, как нарушение конституционного права граждан на неприкосновенность частной жизни, уже реализующаяся в тотальном сборе информации об их местоположении, передвижении, расходах и осуществляемая через контроль использования банковских карт и средств коммуникации, в список угроз информационной безопасности не включена как таковая. Таким образом, государство не позиционирует себя как защитника конституционных прав личности на личную, семейную и банковскую тайну, тайну переписки, телефонных переговоров и иных сообщений, т. е. на неприкосновенность частной жизни в целом. При этом статья 32 Конституции Украины устанавливает, что «никто не может подвергаться вмешательству в его личную и семейную жизнь, кроме случаев, предусмотренных Конституцией Украины. Не допускается сбор, хранение, использование и распространение конфиденциальной информации о лице без его согласия».

Подобная ситуация является характерной не только для украинской практики. В странах Запада также существует конфликт между постоянным декларированием и абсолютизацией приоритета прав и свобод граждан на фоне постоянного их нарушения с использованием новейших технических средств, дальнейшее развитие которых предоставляет всё новые возможности для слежения за деятельностью физических лиц. Появление новых, более совершенных информационных технологий всегда создаёт новые возможности, в том числе и возможности нанесения ущерба. Сверхмощные информационные системы и коммуникации позволяют совершать действия, ущерб от которых исчисляется миллиардами долларов и огромными социально-экономическими потерями. Будучи использованными для тотального наблюдения за юридическими и физическими лицами, они выступают инструментом экономического шпионажа, сосредоточения массивов конфиденциальной информации и нарушения прав граждан на личную жизнь и принятие свободных решений. В отличие от случаев, когда применение подобных систем сбора информации позволяло расстроить уже готовый к подписанию контракт (например, считается, что именно в результате использования системы электронного слежения «Эшелон»

в 1994 году компания Airbus потеряла контракт на 6 млрд дол. с Саудовской Аравией, а американская компания Raytheon перехватила контракт стоимостью 1,4 млрд дол. на поставку радиолокационных станций в Бразилию у французской группы Thomson-CSF [48]), ущерб физическим лицам как объектам сбора информации от применения системы электронного слежения за ними трудно оценить количественно.

Крупнейшие системы сбора информации о физических лицах

Система «Эшелон» (Echelon). Данная система глобального слежения является результатом развития системы слежения, созданной в 1947 г. в рамках соглашения UKUSA Agreement. Основателями системы стали США и Великобритания, впоследствии к ней присоединились Австралия, Канада и Новая Зеландия. Со временем участниками системы стали Германия, Дания и Турция, на территории которых устанавливались станции перехвата. Однако последние три страны имеют в системе ограниченные права. Кроме того, некоторое оборудование системы размещено на территории Италии, Японии, Китая, Пуэрто-Рико, на Ближнем Востоке и в Африке. Также, по неподтвержденным данным, элементы системы размещены на острове Ассенсон в Атлантике и атолле Диего-Гарсия в Индийском океане [46].

Сведения о системе весьма противоречивы. Например, одно из первых упоминаний о ней появилось в открытой прессе в 1988 г., но факт её существования отрицался до 1998 г. Европейский Союз вынужден был провести специальное расследование по разведывательной системе «Эшелон», создав для этого в структуре Европейского Парламента специальный временный комитет [51]. Главы спецслужб стран, входящих в «Эшелон», сегодня уже признают наличие этой системы, но утверждают, что электронное слежение направлено на борьбу с терроризмом, а также на «прозрачность международного бизнеса».

По свидетельству одного из бывших сотрудников Агентства национальной безопасности США (далее – АНБ), работавших в «Эшелоне», помимо защиты национальной безопасности, система регулярно используется для политического сыска и экономического шпионажа даже против «своих». В 2013 году очередное публичное подтверждение глобальной шпионской деятельности АНБ дал американский гражданин Эдвард Сноуден [10]. Общее руководство функционированием и развитием системы осуществляет Агентство национальной безопасности США, но различные источники по-разному оценивают уровень прав доступа стран-участниц к собираемой системой разведывательной информации. Несмотря на задекларированное стремление создать систему как банк разведывательных данных с общим для всех англоязычных стран доступом ко всей информации, собираемой странами-участницами, полноценное членство в системе в виде доступа к большей части собранной и обработанной информации имеют только США и Великобритания. Например, значительная часть получаемой Новой Зеландией разведывательной информации передаётся за пределы страны после первичной обработки в виде полуфабриката, не позволяющего делать на его основе конкретные выводы [46].

Появление в 1960-х годах геостационарных спутников связи предоставило новые возможности для перехвата международных коммуникаций, и в 1971 году система превратилась в глобальную сеть, впоследствии наращивая

свои возможности за счёт использования низкоорбитальных спутников. Система «Эшелон» со временем стала использовать для сбора разведывательной информации спутниковую группировку Международной организации спутниковых телекоммуникаций «Интелсат», через которую осуществляются международные телефонные переговоры и сообщения по факсовой и телексной связи, а также по электронной почте.

Важным направлением является также съём информации с наземных сетей высокочастотной связи, по которым передаются команды управления государственных служб, включая дипломатические директивы и военное командование. Несмотря на то что соглашение UKUSA было подписано военными ведомствами США и Великобритании, эксплуатанты системы «Эшелон» неоднократно прямо или косвенно заявляли о том, что военная разведка не является основной сутью деятельности системы. Учитывая известные факты промышленного шпионажа против европейских стран, с этим утверждением можно согласиться: система действительно не специализируется исключительно на военной разведке, борьбе с терроризмом и наркотрафиком. В настоящее время «Эшелон» позволяет перехватывать 99% передаваемой информации во всем мире, при этом около 70% от общего объёма информации составляют перехваченные «Эшеленом» данные экономического характера [10]. Раскрытые коммерческие тайны оперативно передаются в Госдепартамент США или в британское внешнеполитическое ведомство, а те используют их для поддержки своих национальных компаний.

Со временем благодаря постоянному росту вычислительных мощностей компьютерной техники, совершенствованию алгоритмов поиска и обработки информации, увеличению ёмкости средств хранения информации инструментальные возможности системы «Эшелон» достигли уровня, позволяющего осуществлять тотальную слежку за физическими лицами, и теперь её целями являются не только правительственные органы, общественные организации и фирмы, политики, банкиры, общественные деятели и предприниматели, но также и обычные граждане каждой страны мира. Система является глобальной не только в графическом смысле, но и в смысле объектов её внимания. Анализ набора ключевых слов (ими могут быть имя, название, номер телефона, телекса, факса, адрес e-mail), на которые срабатывает подсистема автоматической фильтрации пересылаемых сообщений, впервые опубликованного американским журналистом Джозефом Фара [46], свидетельствует о том, что в своём современном виде система собирает информацию и о частных лицах. При этом уровень анализа информации за последние двадцать лет качественно изменился: если в середине 1990-х компьютеры «Эшелона» ещё не были способны обеспечивать автоматическое распознавание, трансляцию речи в текст и последующий его смысловой анализ с автоматической фильтрацией наиболее ценной информации, фиксируя телефонные переговоры только по параметрам «кто звонил, кому звонил, продолжительность разговора», то к настоящему времени эта проблема уже решена.

Решён также ряд других технических проблем, в частности задача распознавания человека по голосу или одной фотографии [11; 42; 47]. Например, сервис Facebook запустил функцию распознавания лиц по снимкам

в 2011 г., но ещё в 2008 г. такую возможность предоставил своим пользователям разработанный компанией Google фотосервис Picasa [49]. О высоком уровне надёжности распознавания голоса и внешности говорит тот факт, что в том или ином объёме голосовую биометрию уже используют такие банки, как ABN Amro (Нидерланды), St George Bank (Австралия), Банк Leumi (Израиль), Royal Canadian Bank (Канада), National Australia Bank, Barclays [25], а крупнейший банк РФ – «Сбербанк» – до 2018 г. намерен внедрить технологии идентификации клиентов по биометрической информации, используя сразу две технологии: идентификацию по голосу и идентификацию по внешности, которые, как полагает руководство банка, позволят отказаться от использования пластиковых карт [1].

Таким образом, по однажды созданному «голосовому портрету» конкретного человека его телефонные разговоры можно отслеживать по всему миру, даже в том случае, если этот человек воспользуется только что купленным телефоном и sim-картой, а сам «голосовой портрет» речи человека может быть использован в качестве «ключевого слова» для автоматической фильтрации. Именно по наличию ключевых слов компьютерная сеть «Эшелона» осуществляет автоматическую фильтрацию миллионов перехватываемых сообщений. Благодаря высокоорганизованному системному обеспечению управление данными полностью автоматизировано, и центральные органы системы имеют практически мгновенный доступ ко всей значимой информации со всего света.

Компьютерная подсистема «Эшелона» способна осуществлять также взлом зашифрованных сообщений. В результате вся электронная почта, все телефонные переговоры, включая переговоры с использованием сотовой и спутниковой телефонии, телексы, телеграммы, факсы, радио и Интернет теперь являются «информационным пространством», зондируемым «Эшелоном».

Центр радиоэлектронной разведки в Сен-Готард. Если система «Эшелон», изначально созданная для сбора разведанных военного, политического и экономического характера, стала использоваться для массовой слежки за физическими лицами лишь со временем, когда это позволили новые аппаратные возможности, то введённый в эксплуатацию в начале 2010-х гг. центр радиоэлектронной разведки, находящийся в горном массиве Сен-Готард (Швейцария), сразу разрабатывался под выполнение этой задачи. Этот центр осуществляет сбор и хранение информации, снимаемой с трафика данных почти 90% сетей электросвязи Европы [19]. Сигналы трафика телефонных сетей и Интернета перехватываются наземными станциями слежения и передаются для анализа по закрытым линиям связи. Центр уникален тем, что практически на каждого жителя Европы тут открыто электронное досье, куда заносится вся информация, которая может быть доступна для системы: медицинские записи и истории болезни, данные о кредитах, правонарушениях, история переписки в Интернете, телеграммы, телефонные звонки. Система устанавливает все телефонные номера, которыми пользуется в течение жизни тот или иной объект наблюдения, и по команде оператора начинает сбор информации, которая помещается на электронные носители и хранится практически вечно.

Роль IT-компаний, интернет-провайдеров и операторов связи в сборе информации о физических лицах

Ещё в конце 1990-х годов в адрес компании Microsoft были высказаны обвинения в том, что в системе безопасности своих операционных систем она осознанно создала уязвимости, использование которых позволяет получить доступ к информации, хранимой и обрабатываемой на компьютерах пользователей. Руководство Microsoft опровергло данную информацию, однако в течение следующих нескольких лет корпорация отказывалась раскрыть коды своих программных продуктов, предоставив правительствам ряда стран ранее закрытые программные коды своих операционных систем лишь в начале 2003 года [50]. В целом можно констатировать, что принципиальных изменений политика Microsoft в отношении закрытости программных кодов и уязвимостей программных продуктов не претерпела. Программные коды продуктов раскрываются спустя значительное время после начала использования и зачастую не полностью, а уязвимости программных продуктов, позволяющие осуществлять несанкционированный доступ к информации, поясняются разработчиками как не более чем их элементарная недоработанность, подлежащая устранению со временем.

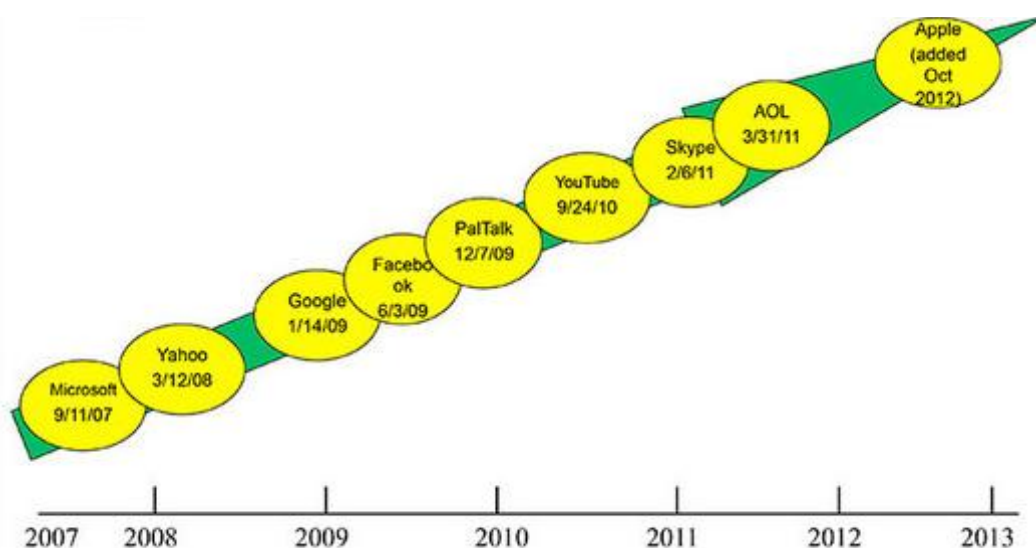
Реакцией, в частности и на политику Microsoft, стали решения правительств Индии, Китая и России о разработке собственных операционных систем и переводе на них ведомственных компьютеров, в первую очередь стратегически важных отраслей [15; 34]. По этой же причине китайским чиновникам запрещено использовать операционную систему Windows, планшеты и ноутбуки компании Apple [17]. Кроме того, в Китае под полным или частичным запретом находится ряд популярных интернет-ресурсов: социальная сеть Facebook, сервис микроблогов Twitter, видеохостинг YouTube и сервис Skype [52]. В России реализация плана перехода властных структур и федеральных бюджетников на свободное ПО началась во втором квартале 2012 г. [31]. С марта 2014 г. российским правительственным чиновникам запрещено также использовать любые сервисы Google и планшеты iPad [20; 28], в конце 2015 г. в государственных и муниципальных учреждениях РФ запрещено использование всех программ иностранного производства (за исключением случаев, когда отсутствуют аналоги компьютерных программ российского производства) [21], а с 1 января 2016 года вступило в силу постановление правительства России о введении ограничения на закупки российскими госорганами зарубежного программного обеспечения [33].

Производителей программного обеспечения и владельцев востребованных интернет-сервисов часто обвиняют в сотрудничестве со спецслужбами. Подобные упрёки звучат в адрес компаний «Лаборатория Касперского», Apple, Skype Technologies, сервиса Facebook и ряда других сервисов и компаний [12; 53]. По некоторым оценкам, корпорация Google Inc. вообще является проектом АНБ США, обеспечивающим прикрытие для функционирования интернет-подразделения системы «Эшелон»; при этом гражданская часть Google Inc. составляет лишь 1% его мощностей [29]. По некоторым данным [27], Yahoo! сотрудничает со спецслужбами с 2008 года, Google, Facebook – с 2009-го, YouTube – с 2010-го, Skype – с 2011-го, AOL – с 2012-го. Однако в части обеспечения возможности съёма информации о своих клиентах дальше

всех пошла, видимо, компания Microsoft: принадлежащий ей с 2011 года сервис Skype снабжён технологией законного прослушивания и позволяет спецслужбам всего мира прослушивать разговор, читать переписку и определять местонахождение абонентов [32].

Благодаря Эдварду Сноудену в июне 2013 г. мир узнал о секретном проекте АНБ под названием PRISM, с помощью которого американские власти следят за миллионами интернет-пользователей [37]. Система PRISM собирает сведения с серверов Microsoft, Google, Yahoo!, Facebook, YouTube, Skype, AOL, Apple и сервиса обмена текстовыми сообщениями Paltalk. Объем информации различается от компании к компании, но обычно сюда входит и содержимое переписки (включая электронную почту), и загруженные пользователями фото и видео, и переданные между ними файлы, и информация об их активности в различных сервисах. Используя собранные сведения, можно сформировать достаточно полную картину деятельности активного интернет-пользователя: где он бывает, с кем общается, каковы его предпочтения.

Представленная Э. Сноуденом информация свидетельствует о том, что первой к работе PRISM присоединилась компания Microsoft – ещё в ноябре 2007 г. Следом за ней сотрудничать с АНБ стали Yahoo!, Google и Facebook. Apple оказалась последней, присоединившись к коллегам в октябре 2012 года. Данные об интернет-пользователях через PRISM также собирает британское агентство электронной безопасности GCHQ.

Даты присоединения IT-компаний к программе PRIZM [37]

Реакция официальных лиц на информацию Э. Сноудена выразилась в том, что директор национальной разведки Джеймс Клаппер не только признал существование такой системы, но и обвинил СМИ в «опрометчивом» раскрытии информации об усилиях спецслужб в деле сохранения безопасности американцев. Сама же система PRISM, по словам разведчиков, действовала законно и с одобрения всех трёх ветвей американской власти. Еще один момент, на котором заострили внимание и Клаппер, и президент США Барак Обама: система использовалась исключительно для слежки за

иностранцами, находящимися за пределами страны, в целях борьбы с терроризмом. Однако через несколько дней после этих заявлений Э. Сноуден прокомментировал их следующим образом: американская разведка собирает об интернет-активности своих собственных граждан «даже больше информации, чем о русских», то есть опроверг сообщения официального Вашингтона, который подчеркивал, что PRISM не собирает информацию о гражданах США.

Во многих странах мира государство принуждает операторов мобильной связи и интернет-провайдеров к осуществлению слежки [35], которая осуществляется как минимум в виде фиксации времени и абонента телефонного звонка. Для операторов мобильной связи простой задачей является также приблизительное определение местоположения абонента, осуществляемое благодаря приёму *location update* информации от мобильного терминала, которую тот выдаёт в момент включения и периодически – в режиме ожидания. Эта задача решается путём фиксации информации о соте, с которой терминал абонента поддерживал контакт, находясь в режиме ожидания. Это самый простой метод, не требующий использования специального оборудования и дающий точность определения местоположения абонента до 32 км (радиус действия соты). В городских условиях этот же метод даёт существенно лучшую точность – 1–2 километра. Применение специального оборудования в сети оператора позволяет повысить точность определения местоположения до 10–100 метров [22].

Таким образом, компактное досье перемещений, совершаемых звонков и SMS-сообщений можно вести не только на отдельного абонента, но и на всех абонентов вместе взятых, и эта возможность в полной мере используется спецслужбами. Например, в июне 2013 г. телеканал NBC заявил, что спецслужбы владеют информацией о каждом телефонном звонке, совершённом в США на протяжении последних семи лет; при этом фиксировалась информация о том, с какого и на какой номер был совершен звонок, как долго длился разговор и где находились участники разговора [37].

Если ранее слежка за абонентами объяснялась потребностями оперативно-разыскных служб, то после терактов 11 сентября 2001 г. используется ещё один аргумент – необходимость борьбы с терроризмом. В Украине операторы телекоммуникаций обязаны за собственные средства устанавливать на своих телекоммуникационных сетях технику, необходимую для осуществления уполномоченными органами оперативно-разыскных мероприятий, и обеспечивать её функционирование (ст. 39.4 Закона Украины «О телекоммуникации») [13]. Несмотря на то что обычно законодательство предусматривает получение доступа к информации о телефонных звонках и текстовых сообщениях только по специальному разрешению, на деле прослушивание может осуществляться и без него. Об этом уже более пяти лет назад говорили украинские политики, сталкивавшиеся с фактами, когда содержание их разговоров становилось известным третьим лицам [24].

Внесудебный доступ к прослушиванию телефонных абонентов имеет место и на Западе, причём он может быть узаконен официально [8; 44]. Кроме того, некоторые телефонные операторы поддерживают ещё один вид слежки – предоставление компаниям данных о местоположении их сотрудников (при

условии использования ними корпоративных SIM-карт), которое осуществляется как обычная платная услуга для корпоративных клиентов [23].

Особо следует упомянуть такой специфический сегмент интернета, как социальные сети. В своих базах данных они аккумулируют информацию о дне рождения пользователя, адресах его электронной почты, контактных данных, симпатиях, высказываниях, знакомых и друзьях, вплоть до того, чьё изображение содержится на выложенных фотографиях. Таким образом, можно констатировать наличие трёхуровневой системы сбора информации о физических лицах: на верхнем уровне она ведётся централизованно (PRISM), второй уровень обеспечивается IT-компаниями через процедуру регистрации используемых устройств, программных продуктов и их пользователей, а третий – социальными сетями, где сами пользователи являются поставщиками постоянно возрастающего объёма личной информации.

Вплоть до недавнего времени возможности электронной слежки АНБ США были ограничены производительностью используемых компьютеров и возможностями хранения информации. Однако после пуска в эксплуатацию дата-центра в штате Юта АНБ получило возможность обрабатывать не только содержание электронных писем, телефонных разговоров и поисковых запросов Google, но и другие личные данные, например штрафы за неправильную парковку, маршруты путешествий, покупки книг и другие электронные следы деятельности физических лиц [45]. Центр должен обеспечивать хранение и обработку всех данных, которые NSA собирает во всем мире и в пределах США, воплотив идею тотальной обработки информации.

С провайдерами и операторами сотовой связи в её рамках сотрудничают спецслужбы практически всех развитых стран. Так, в России функционируют системы СОПМ («Система технических средств для обеспечения функций оперативно-розыскных мероприятий»). СОПМ-1, созданная ещё в 1996 г., обеспечивает прослушивание телефонных переговоров, СОПМ-2 с 2000 года протоколирует обращения к Интернету. Согласно современному законодательству операторы сотовой связи России хранят следующую информацию [6]:

- паспортные данные абонентов;
- информацию о расчётах за услуги связи, соединениях, трафике и номерах абонентов;
- факты интернет-сессий;
- весь трафик некоторых выбранных абонентов за 12 часов.

Однако в настоящее время государством делаются попытки обязать операторов связи за свой счёт хранить запись интернет-трафика, сообщений и голосовых разговоров всех абонентов за последние три года [5]. Формально на прослушивание разговоров и чтение электронной почты требуется санкция суда, и во внесудебном порядке можно получить только «косвенные» данные – например, информацию о самом факте и времени вызова с данного телефона. Однако, по некоторым данным [4], с 2007 по 2015 гг. около 6% населения страны подвергалось прослушиванию. Интересной тенденцией является стремление правительства РФ создать систему централизованного сбора и хранения персональной информации, которая будет иметь особый портал для

контроля над распространением персональных данных. Централизованное хранение и обработка персональных данных формально должны облегчить жизнь россиян и улучшить защиту конфиденциальной информации. На портал будут вносить паспортные данные, телефоны, электронную почту, фотографии и другую информацию, собранную в тысячах независимых точках сбора персональных данных [3].

Стремление сохранить анонимность при работе в Интернете вынуждает часть интернет-пользователей прибегать к различным способам шифрования информации, использованию анонимайзеров, прокси-серверов и подобных инструментов. По оценке Роскомнадзора, доля шифрованного трафика в России в 2015 г. составила порядка 15%, а в 2016-м может превысить 20% (по данным «Ростелекома», доля шифрованного трафика в его сети составляет около 50%). Реакцией на сложившуюся ситуацию стало создание в апреле 2016 г. Национальным антитеррористическим комитетом России рабочей группы для обсуждения вопросов регулирования шифрованного трафика, который снижает возможности государства осуществлять эффективный контроль коммуникаций в Сети [2]. По оценке независимых экспертов, сама постановка вопроса о контроле шифрования на сетях связи ставит его на грань нарушения конституционного права граждан на тайну связи.

Ещё одно направление сбора информации о деятельности физических лиц – использование для этой цели принадлежащих им устройств без ведома владельца. Например, smart-телевизоры Samsung и LG способны без команды пользователей транслировать информацию вовне [9], а смартфоны могут быть запрограммированы на видеосъёмку, выполняемую без команды владельца (кроме того, они могут определять серийные номера телефонов, время и продолжительность звонков, а также возможное местонахождение собеседников во время переговоров и сохранять эту информацию, маскируя её под т. н. «метаданные») [26].

Источником существенной уязвимости могут быть многие устройства, использующие технологию беспроводного доступа: принтеры, фотоаппараты и т. п. Поводом для одного из громких скандалов, в котором фигурировала компания Google, стало обнародование информации о том, что компания на протяжении трех лет перехватывала информацию, отправляемую по незащищенным беспроводным сетям типа Wi-Fi [14]. Геолокационные данные могут легко собираться с использованием таких устройств, как смартфоны, планшеты и навигаторы. По словам Дэвида Петреуса, возглавлявшего ЦРУ в 2011–2012 гг., для слежки можно использовать любое из устройств, даже стиральную или посудомоечную машину [36].

Описанные явления фиксируют современную картину применения новейших технологий получения и обработки персональных данных. Используемые в настоящее время технологии уже создали возможность вести сбор и накопление информации о физических лицах в значительных объёмах. Однако эти возможности могут существенно возрасти в результате реализации международного проекта «Нейронет», одной из ключевых задач которого является создание интерфейса для соединения мозга с компьютером, и чипирования людей, необходимость проведения которого уже обосновывается соображениями медицинской (российский проект телемедицины Hels-Net) и

образовательной (проект «Нейронет» и Форсайт-проект «Образование 2030») целесообразности, безопасности на транспорте, безопасности детей и т. п. [43]. Чипирование людей создаст принципиально новую ситуацию. Если на современном этапе человек может хотя бы попытаться выйти из-под контроля систем слежения, не пользуясь мобильным телефоном, компьютером, кредитными картами и т. п., то чипированный человек, вполне вероятно, будет лишён такой возможности.

Проведенный анализ процессов и тенденций, происходящих и имеющих место в развитых странах, позволяет утверждать следующее.

1. Достигнутые к настоящему времени аппаратные и алгоритмические возможности систем сбора информации позволяют осуществлять слежение за каждым человеком, если он использует Интернет, кредитную карту, телефон, смартфон, планшет, компьютер, smart-телевизор. Кроме того, некоторые устройства осуществляют сбор и накопление информации о действиях пользователя, которая может быть снята с них впоследствии при присоединении этих устройств к компьютеру. Комплексирование собираемой информации позволяет существенно повысить её достоверность и полноту.

2. Уязвимость частной жизни физических лиц стремительно возрастает. Агрегирование информации, полученной из различных источников, позволяет получать картину деятельности, информационного обмена, транзакций и предпочтений физических лиц в объёме, входящем в противоречие с задекларированными конституциями развитых стран правами гражданина на неприкосновенность частной жизни.

3. Перспективные технологии («нейронет» и чипирование людей), разработка которых ведётся в настоящее время, в обозримой перспективе выступят катализаторами дальнейшего сужения конституционного права граждан на личные свободы.

4. Государства, вместо того чтобы защищать конституционные права граждан, сами являются инициаторами и координаторами их системных нарушений. Эта практика становится фактической нормой, способствуя реализации концепции, получившей неофициальное название «электронный концлагерь». Построение системы тотального сбора информации о деятельности граждан объясняется необходимостью проведения оперативно-разыскных и антитеррористических мероприятий, однако целесообразность тотального охвата при сборе информации о гражданах должна быть доказана и закреплена законодательно; в противном случае такой подход следует квалифицировать как нарушение конституционных свобод граждан.

Список использованных источников:

1. Ализар А. «Сбербанк» узнает тебя в лицо (и по голосу) / А. Ализар [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://geektimes.ru/post/276414/>.

2. Ализар А. В России берут под контроль шифрованный интернет-трафик / А. Ализар [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://geektimes.ru/post/274584/>.

3. Ализар А. Государство соберёт персональные данные россиян везде, где можно, и будет хранить централизованно / А. Ализар [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://geektimes.ru/post/276214/>.

4. Ализар А. Под прослушку попало 6% населения России / А. Ализар [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://geektimes.ru/post/275852/>.
5. Ализар А. Роскомнадзор предлагает штрафовать за некачественную прослушку и неполную запись телефонных разговоров россиян / А. Ализар [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://geektimes.ru/post/275922/>.
6. Ализар А. Российские операторы подсчитали, сколько стоит хранение звонков всех абонентов на протяжении 3 лет / А. Ализар [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://regnum.ru/news/1683920.html>.
7. Бреслер М. Специфика формирования информационного общества в современной России : дис. ... канд. философ. наук : спец. 09.00.11 «Социальная философия» / М. Бреслер. – Уфа, Башкирский государственный университет, 2011. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/spetsifika-formirovaniya-informatsionnogo-obshchestva-v-sovremennoi-rossii>.
8. В США спецслужбам разрешили прослушивать телефоны подозреваемых в терроризме иностранцев [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://telegraf.com.ua/mir/usa/294016-v-ssha-spetssluzhbam-razreshili-proslushivat-telefonyi.html>.
9. Ваш телевизор следит за вами! [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://culturavrn.ru/society/10931>.
10. Кожевников В. Внимание: «Эшелон»! / В. Кожевников / Белорусская военная газета. – 15.08.2013. – Вып. № 151. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://vsr.mil.by/2013/08/15/vnimanie-eshelon/>.
11. Грамматчиков А. Голос, я тебя знаю / А. Грамматчиков [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://expert.ru/expert/2016/11/golos-ya-tebya-znayu/>.
12. Евгения Касперского обвиняют в связях со спецслужбами [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://all-net-news.com/programmnoe-obespechenie/evgeniya-kasperskogo-obvinyayut-v-svyazyakh-so-spetssluzhbami.html>.
13. Закон України «Про телекомунікації» від 18.11.2003 № 1280-IV [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1280-15>.
14. Зарицкая Ю. Принтеры шпионят за своими владельцами [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.utro.ua/ru/zhizn/printery_shpionyat_za_svoimi_vladeltsami1274463273.
15. Индия разработает собственную операционную систему [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.klerk.ru/soft/news/199263/>.
16. Китай разработает собственную операционную систему [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.inf74.ru/news/kitay-razrabotaet-sobstvennuyu-operatsionnuyu-sistemu/>.
17. Китайским чиновникам запретили iPad и «макбуки» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://hitech.vesti.ru/news/view/id/5336>.
18. Концепція інформаційної безпеки України (проект) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://mip.gov.ua/done_img/d/30-project_08_06_15.pdf.

19. Лазаревич А. Сен-Готард: шпионы из преисподней / А. Лазаревич [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://forum-msk.org/material/fpolitic/9670296.html>.
20. Леонов С. Это холодная война? Российским чиновникам запретили пользоваться сервисами Google / С. Леонов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ura.ru/news/1052185439>.
21. Медведев запретил госорганам использовать иностранные программы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.rusdialog.ru/news/45873_1448034156.
22. Методы определения местоположения абонента сети GSM [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://pro-gsm.info/location-tracking.html>.
23. МТС и «Мегафон» добавили услугу слежки за корпоративными абонентами [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://wordyou.ru/techno/85856.html>.
24. Ни один украинец не застрахован от сбора компромата на него, заявляют правозащитники [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://rus.newsru.ua/ukraine/21jan2010/prosluwka.html>.
25. Огнёв А. Опознать отпечаток голоса / А. Огнёв [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://strf.ru/material.aspx?CatalogId=222&d_no=53274.
26. Патрицио Э. Как персональные технологии шпионят за вами / Э. Патрицио [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.osp.ru/cio/2014/11/13043877/>.
27. Пожидаев Е. Инструментарий тотальной слежки и современная система кибершпионажа / Е. Пожидаев [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://regnum.ru/news/1683920.html>.
28. Правительство отказалось от iPad из-за угроз безопасности [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.forbes.ru/news/252987-pravitelstvo-otkazalos-ot-ipad-iz-za-ugroz-bezopasnosti>.
29. Принцип работы системы радиоперехвата «Эшелон» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://to-name.ru/historical-events/princip-raboty-eshelon.htm>.
30. Прытков В.П. Особенности информационной экономики / В.П. Прытков, А.С. Лебедев [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/2014/13/philosophy/prytkov-lebedev.pdf.
31. Путин распорядился перевести власти на Linux [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://garantcomp.3dn.ru/news/putin_rasporjadilsja_perevesti_vlasti_na_linux/2011-02-11-118.
32. Российские спецслужбы прослушивают Skype без разрешения суда [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://news-w.com/62895-47465/n/62895-22085/>.
33. Россия ввела ограничения на госзакупки зарубежного программного обеспечения [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.vz.ru/news/2016/1/4/787182.html>.
34. Россия разработает собственную операционную систему [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://globalist.org.ua/novosti/society-news/technology-news/rossijskijj-linux-no56451.html>.

35. Системы прослушки абонентов стоят у всех операторов мобильной связи [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://rus.newsru.ua/ukraine/03sep2010/mobile.html>.
36. Смирнов Д. Спецслужбы используют Интернет для слежки / Д. Смирнов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://hi-tech.mail.ru/news/wash_mashines_cia/.
37. Сулейманов С. Следим строже, чем за русскими / С. Сулейманов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://lenta.ru/articles/2013/06/10/bigbro/>.
38. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 21 березня 2008 року «Про невідкладні заходи щодо забезпечення інформаційної безпеки України» : Указ Президента України від 23.04.2008 № 377/2008 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/377/2008>.
39. Про Комісію з питань інформаційної безпеки : Указ Президента України від 3.02.1998 № 76/98 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/76/98>.
40. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 21 березня 2008 року «Про невідкладні заходи щодо забезпечення інформаційної безпеки України» : Указ Президента України від 23.04.2008 № 377/2008 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/377/2008>.
41. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 квітня 2014 року «Про заходи щодо вдосконалення формування та реалізації державної політики у сфері інформаційної безпеки України» : Указ Президента України від 01.05.2014 №449/2014 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/449/2014>.
42. Фотограф легко разыскивает в соцсети случайных попутчиков из метро – конец эры анонимности [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://cameralabs.org/10098-fotograf-legko-razyskivaet-v-sotsseti-sluchajnykh-poputchikov-iz-metro-konets-ery-anonimnosti>.
43. Царёва Г. «Нейронет» – дорожная карта уничтожения человечества / Г. Царёва [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://protivkart.org/main/8119-neyronet-dorozhnaya-karta-unichtozheniya-chelovechestva-galina-careva.html>.
44. Шведские власти разрешили спецслужбам прослушку без санкций суда [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://rus.newsru.ua/world/19jun2008/sloox.html>.
45. Шульцки-Гаддути К. В будущем за нами будут следить сверхтщательно / К. Шульцки-Гаддути [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://inopressa.ru/article/22Aug2012/welt/cyber.html>.
46. Электронный концлагерь: по этапу идет «Эшелон» // Русский вестник. – 2003. – № 14. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.x-libri.ru/elib/smi01405/00000001.htm>.
47. Якунова Е. Ученый создал программу, которая распознает людей и говорит голосом создателя / Е. Якунова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.vesti.ru/doc.html?id=334106>.

48. Echelon: Big brother without a cause? [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/820758.stm>.
49. Facebook начал автоматически распознавать лица на фото [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <https://lenta.ru/news/2011/06/08/tagsuggest/>.
50. Microsoft раскрыла секретный код ОС Windows [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <https://securelist.ru/arhiv-viruslist-com/5610/microsoft-raskry-la-sekretny-j-kod-os-windows/>.
51. Schmid G. On the existence of a global system for the interception of private and commercial communications (ECHELON interception system) / G. Schmid [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+REPORT+A5-2001-0264+0+DOC+XML+V0//EN>.
52. Skype запретили в Китае [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://garantcomp.3dn.ru/news/skype_zapretili_v_kitae/2011-01-01-99.
53. Skype обвиняют в сотрудничестве со спецслужбами [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://nauka.podfm.ru/234>.

Мельник В.В.,
*кандидат філософських наук,
доцент кафедри управління,
інформаційно-аналітичної діяльності та євроінтеграції
Інституту управління та економіки освіти
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*

ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ІНФОРМАЦІЙНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ В УМОВАХ ВИКЛИКІВ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Анотація

Мета наукового дослідження – сформулювати концепцію інформаційного менеджменту, який прискорив еволюцію людства в напрямі глобалізації та інформаційної цивілізації, центральним пунктом якої є інформація як один із найважливіших ресурсів людської діяльності. У статті обґрунтовуються сутність, завдання й основні напрями розвитку концепції інформаційного менеджменту; аналізуються інформаційний менеджмент як новий науковий напрям, поняттєво-категорійний апарат інформаційного менеджменту; представлена концептуалізація інформаційного менеджменту; розглядаються інформаціоналізм як основа розвитку інформаційного менеджменту та завдання інформаційного менеджменту в умовах викликів інформаційної цивілізації.

Вступ

Актуальність дослідження інформаційного менеджменту визначається такими чинниками. *По-перше*, інформаційний менеджмент являє собою новий науковий напрямок, у контексті якого формується інформаційна політика сучасного періоду розвитку української держави, що розвивається в нових умовах глобалізації та входження України до цивілізованих спільнот. *По-друге*, інформаційний менеджмент покликаний аналізувати інформаційну спрямованість економічних інтересів і знаходити способи забезпечення їх балансу. *По-третє*, актуальність визначається недостатньою теоретичною розробленістю концептуальних засад інформаційного менеджменту, визначенням векторів теоретичної рефлексії змін у поступі забезпечення інформатизації суспільства, згідно з якими оцінюється рейтинг тієї чи іншої країни в контексті розвитку інформаційної парадигми. *По-четверте*, саме за таких умов розвиток інформаційного менеджменту ХХІ століття продовжує поглиблювати значення категоріальних форм інформаційного дискурсу, який міг би узгоджуватися із сучасними реаліями інформаційної глобалізації. Регуляторами всієї системи економічних відносин є механізми інформатизації, здатні сприяти виявленню інформаційного потенціалу країни, який допомагає досягнути певних рівнів розвитку інформаційних стандартів та інформаційного забезпечення населення, сприяти формуванню інформаційного суспільства, передусім обмежує нереалізованість її людського потенціалу. *По-п'яте*, актуальність теми дослідження в тому, що науковий і технологічний прогрес безпрецедентно прискорив еволюцію людства в напрямі глобалізації та формування світового інформаційно-стільникового суспільства, інформаційної цивілізації. Деякі положення концептуалізації цієї проблеми представлено в науковій фаховій статті авторки [1, с. 122–134].

1. Інформаційний менеджмент як новий науковий напрям

По-перше, перехід до нової інформаційної епохи й економіки знань повинен мати характер соціального технократичного проекту (проектів), що має в своїй основі декілька інноваційних напрямів локомотивного характеру; по-друге, власне наукові розробки повинні відповідати технологічному укладу виробництв і системі управління, що базуються на інформаційно-комунікаційних технологіях тільки в разі їхньої безперервної масової трансформації в повсякденне знання; по-третє, інтелектуальний потенціал суспільства має ще одну важливу функцію, яка пов'язана з протистоянням руйнівним процесам суспільної свідомості.

Перехід до суспільства «економіки знань» повинен бути розрахований на досить тривалий період, і в ньому проблема інновацій, навчання протягом життя, партнерські зв'язки, обмін знаннями за допомогою інформаційних мереж, залучення до активного соціального життя є лише першочерговими складниками формування економіки на основі знань. Як свідчить аналіз, треба вжити заходи задля зміни самого розуміння суті й сенсу розвитку інформаційного суспільства в Україні, подальшої механічної технологізації проблем розвитку інформаційного суспільства та створення належних умов для розбудови суспільства, що базується на знаннях.

Результати фундаментальних досліджень інформаційного менеджменту представлено в наукових працях Р. Абдєєва, В. Андрущенко, Д. Белла, Н. Вінера, В. Воронкової, О. Базалука, С. Гнатюка, В. Глушкова, Б. Гершунського, В. Даніл'яна, О. Дзьобань, Ю. Дорошенка, Д. Дубова, У. Ешбі, М. Жалдака, Н. Жукова, К. Коліна, В. Мельник, В. Кременя, С. Курдюмова, М. Ожевана, Л. Петрушенка, К. Поппера, І. Пригожина, О. Пунченка, С. Савченко, О. Сосніна, А. Урсула, Р. Фішера, Г. Хакена, Р. Хартлі, К. Шеннона.

Вирішити ці проблеми можливо, якщо докорінно вивчити теоретичне підґрунтя парадигми інформаційного менеджменту та сформувати в суспільстві умови для її реалізації. У сучасній науковій літературі з інформаційного менеджменту існує дефіцит рефлексії методологічних прийомів, технік і методик її реалізації, інституціонального впливу держави на інформаційні процеси, можливих варіантів упровадження в життя. У сучасній науці з інформаційного менеджменту існує пізнавальна проблема, яка пов'язана з дефіцитом теоретичної та практичної рефлексії інформаційного суспільства та яка сприяє поглибленню підґрунтя для аналізу культури, економічних, політичних чинників інформатизації. Розв'язання зазначеної проблеми потребує системного вирішення та розроблення відповідних теоретико-концептуальних підходів до цієї надзвичайно інноваційної дисципліни та нового наукового напрямку, який зачіпає багато проблем аксіологічного, гносеологічного, онтологічного виміру.

Вступ людства до нової фази цивілізаційного розвитку приніс нові оптимістичні прогнози, які були характерними для населення та вчених із розвинутих країн, де розповсюдження сучасних інформаційно-комунікаційних технологій дало змогу не тільки укріпити їхнє економічне лідерство, але й зміцнити ринкову глобалізацію у світовому господарстві.

Як відзначають М. Ожеван, С. Гнатюк, Т. Ісакова, «поки що складається небезпідставне враження, що українська нація є пасивним споживачем інноваційних технологій, створених іншими націями, і не пропонує світові власних. Тому наше суспільство не може бути кваліфіковане як «розумне» (smart society), у якому йдеться про технологічно детерміновані соціальні трансформації, пов'язані з переходом від широкого застосування знань до масового використання інформації, з якої майже автоматичним шляхом у потрібний час у потрібному місці можна «екстрагувати» потрібні знання» [2, с. 22].

Перші місця розділилися таким чином. До класу «донорів» у сучасному глобалізованому світі слід віднести Китайську Народну Республіку, Індію, США, Японію, Фінляндію. Серед країн, що успішно просуваються шляхом інформаційного суспільства, не можна не назвати США, Японію, Сінгапур, Китай, Тайвань, Гонконг, Південну Корею. Це країни з розвиненими зв'язками донорства та високою інтенсивністю розвитку інформаційної системи – виробництва, розподілу, обміну та споживання відомостями та даними. У слаборозвинених країнах мережа інформаційних каналів є нерозвиненою, а рівень доступу низьким (не перевищує 10%). Інформаційна система України на сучасному етапі може бути віднесена до систем-реципієнтів. Інформаційна рецепція проявляється в превалюванні імпорту інформаційних товарів і послуг

над експортом. Одним із найважливіших факторів їхнього досягнення залишаються значні витрати на наукові дослідження та розробки, високий пріоритет інформаційно-комунікаційних технологій у вирішенні проблем соціально-економічного розвитку країн [3]. Основою інформаційного розвитку «азіатських тигрів» (Південна Корея, Тайвань, Сінгапур і Гонконг) є так звана модель економічного співробітництва держави та ринку. Інтенсивний розвиток інформаційно-комунікаційних технологій регулюють державні стратегічні програми. Серед завдань стратегічних планів Сінгапуру – перетворення країни на провідний в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні інформаційно-комунікаційний центр, що поставляє інформаційні послуги на глобальний ринок, а також прискорення соціально-економічного розвитку. Продовжується стійке зростання сегмента інформаційної індустрії в економіці США, країнах Північної Європи, Південній Кореї, Тайвані, Китаї, Японії, Гонконгові, Сінгапурі. Значення сфери послуг постійно зростає, і її частка в економічно розвинених країнах уже нині складає 40–60%; очікується, що в найближчому майбутньому вона збільшиться ще на 10–15%. Україна знаходиться на шляху інтенсивного впровадження інформаційних технологій та розвитку інформаційного суспільства в умовах викликів глобалізації та інформаційної цивілізації [4].

2. Поняттєво-категорійний апарат інформаційного менеджменту

Поняття «інформаційне суспільство» вперше з'явилося як ключове в доповіді спеціальної групи з наукових, технічних і економічних досліджень, створеної японським урядом з метою визначення перспектив розвитку економіки. Вперше неминучість появи інформаційної цивілізації передбачив у 40-х рр. XX ст. австралійський економіст К. Кларк. Американський спеціаліст Ф. Махлуп ще в кінці 50-х рр. висунув ідею про появу інформаційної економіки, у якій найважливішим товаром стане інформація; на початку 60-х рр. він відзначав, що інформація у зв'язку з цим стала свого роду промисловим продуктом, а її виробництво – одним із видів промислової індустрії.

Інформаційне суспільство виникло всередині 80-х рр. і до середини 90-х рр. XX ст. пройшло перший етап свого розвитку. Про це писав також академік В.М. Глушков, який запропонував концепцію безпаперової технології в організації сфери управління та розподілу в суспільстві. Проте саме японці зуміли не тільки активно пропагувати ідею про промислове значення інформації, але й використати її в конкурентній боротьбі на світовому ринку [5].

Поняття інформаційного менеджменту слід розглядати в одному ряді з такими типовими характеристиками сучасної соціодинаміки суспільства, як «постіндустріальне суспільство» (Д. Белл), «інформаційне суспільство» (М. Порат, Й. Масуда та ін.), «мережеве суспільство» (М. Кастельс), «нове індустріальне суспільство» (Дж. Гелбрейт), «активне суспільство» (А. Етціоні), «постекономічне суспільство» (В. Іноземцев), «організаційне суспільство» (Р. Престус), «пострадянське суспільство» (Ж.-Ф. Ліотар).

Ще Д. Белл відзначав, що інформатизація суспільства відбувається в межах загального переходу від індустріальної до постіндустріальної епохи. Г. Вірзіг розглядає інформаційний менеджмент як інтеграцію інформації та комунікації,

виділяючи в ньому три аспекти інформаційного менеджменту, у в результаті чого інформаційний менеджмент має технократичний характер:

- 1) комунікаційний менеджмент;
- 2) управління інформаційними ресурсами;
- 3) управління обробкою інформації.

Й. Хентце і А. Хайнеке визначають інформаційний менеджмент як сукупність правил, технічних засобів і систем (систематичне планування, організацію, координацію та контроль інформаційної діяльності та процесів, а також комунікації всередині організації), які визначають інформаційну та комунікаційну структуру організації, визначаючи при цьому цілеспрямоване використання інформації як ресурсу [6]. Американський спеціаліст М. Аткінджер вводить поняття інтегрованого інформаційного менеджменту, під яким розуміє створення такої інформаційної структури, де всі «частинки» інформації забезпечують необхідний рівень збігу всіх інформаційних компонентів. Г. Вольфрам розглядає інформаційний менеджмент як допоміжну функцію управління в бізнесі, орієнтовану на ресурси, відносячи до його змісту задачі надання інформації та розробки інформаційних систем у сфері інформаційно-технічної інформації. Е. Фогель вводить поняття менеджменту інформаційних ресурсів як синонім інформаційного менеджменту, головна задача якого – координація обробки інформації [7, с. 174–179].

Згідно з Й. Хергетом, центральним пунктом інформаційного менеджменту є постулат про те, що інформацію слід розглядати як один із найважливіших ресурсів підприємницької діяльності. Інформація являє собою найважливіший господарський ресурс, фактор виробництва та вирішальний фактор конкурентоспроможності й потребує цілеспрямованої координації. Інформаційний менеджмент перетворюється на найважливішу підприємницьку задачу та суттєвий фактор успіху підприємницької діяльності. Й. Хергет зазначає, що суть інформаційного менеджменту в тому, що підприємницька інформаційна інфраструктура повинна координуватися за допомогою вирішення трьох задач інформаційного менеджменту. Це:

- 1) формування (побудова інформаційних систем: людина, інформаційні ресурси, інформаційні та комунікаційні технології);
- 2) керування (управління інформаційними процесами);
- 3) розвиток (перманентна здатність адаптації інформаційних систем до змінного навколишнього середовища) [8].

Мета інформаційного менеджменту – оптимально підтримувати ділові процеси підприємницької стратегії й тим самим забезпечити її конкурентоспроможність. Й. Хергет зазначає, що сфера інформаційного менеджменту містить декілька елементів інформації:

- 1) інформацію;
- 2) інформаційні та комунікаційні технології;
- 3) індивідуальних споживачів інформації.

Їхня інтеграція через посередництво інформаційних систем і технологій є основною задачею інформаційного менеджменту. Інформаційний менеджмент як нова концепція має фундаментальне значення для організацій і значний інтегрований потенціал, що потребує розвитку в Україні [9; 10; 11].

3. Концептуалізація інформаційного менеджменту

Концептуалізація – один із видів пізнавальної діяльності людини та процес створення концептуальної моделі дослідження, що полягає в осмисленні й упорядкованості результатів внутрішнього рефлексивного досвіду людини й уявлень про об'єкти, явища дійсності та їхні ознаки у вигляді абстрактних утворень, що продукуються людською свідомістю; теоретична форма, що забезпечує теоретичну організацію матеріалу; схема зв'язку понять та їхнього визначення. Філософська концептуалізація світу, включаючи герменевтику, семіотику, лінгвістику тексту, когнітивну теорію та прагматику, втілює індивідуально-авторський спосіб сприйняття й організації світу, тобто особистісний варіант розуміння концептуалізації світу. У цій системі поряд з універсальними загальнолюдськими знаннями існують індивідуальні уявлення автора. Концептуалізація світу в науковому дослідженні, з одного боку, відбиває універсальні закони світобудови, а з іншого – індивідуальні ідеї. У такому розумінні концепт є відбитком об'єкта у свідомості суб'єкта, ментально нестійким і глибоко індивідуалізованим.

Концепція інформаційного менеджменту об'єднує такі підходи:

- 1) економічний підхід, який розглядає питання залучення нової інформації, виходячи з уявлень корисності та фінансових витрат;
- 2) аналітичний підхід, що базується на аналізі потреб користувачів інформації та комунікації;
- 3) організаційний підхід, що розглядає інформаційні технології в контексті їх впливу на організаційні аспекти;
- 4) системний підхід, що розглядає обробку інформації, виходячи з цілісного, системно орієнтованого, всеосяжного процесу обробки інформації в організації та приділяє особливе значення оптимізації комунікаційних каналів, інформації, матеріальних засобів, методів роботи витрат.

Існують різні інтерпретації поняття «інформаційний менеджмент»: іноді в ньому вбачають синонім внутрішнього організаційного управління обробкою даних; іноді він ототожнюється з комунікаційними та інформаційними процесами організації, що пов'язано з більш широким трактуванням інформації як ресурсу – самостійного фактору виробництва, який лежить основі процесу прийняття рішень.

З позицій системного підходу інформаційний менеджмент охоплює планування, організацію, координацію та контроль інформаційної діяльності та процесів, а також комунікації всередині організації з метою покращення її роботи. Інформаційний менеджмент стосується всіх функцій управління сучасних організацій, а також процесів комунікації та прийняття рішень. Інформаційний менеджмент передбачає загальну методологію роботи з інформацією в управлінських структурах. Враховуючи той факт, що основним носієм інформації в управлінні є документ, то слід зробити висновок про те, що методологія інформаційного менеджменту повною мірою може бути застосована до управління документацією в організації.

Стратегію розв'язання в Україні проблеми інформатизації окреслено в Національній програмі інформатизації. Її загальні засади формування, виконання та використання визначено Законом України «Про національну програму інформатизації» (1998). Ця програма складається з Концепції

Національної програми інформатизації, стратегічних цілей та основних принципів державної політики у відповідній сфері, очікуваних наслідків реалізації програми; галузевих програм і проектів інформатизації; програм і проектів інформатизації органів місцевого самоврядування [9; 10; 11].

Тому основними ознаками інформаційного суспільства слід назвати такі:

1) перетворення інформації на найважливіший економічний ресурс, що має глобальний характер і забезпечує підвищення ефективності, зростання конкурентоспроможності та інноваційний розвиток суб'єктів господарювання;

2) чимдалі більший вплив інформації на всі сфери людської життєдіяльності, перетворення її на предмет загальнодоступного споживання населення;

3) інтенсивне формування інформаційного сектора економіки, який займає панівні позиції в новому суспільстві;

4) перетворення інформаційної сфери на фундамент, основу всіх видів економічної діяльності. Інтелект, інформація та знання стають більш вагомим ресурсом у ХХІ столітті [5, с. 182].

Уже в 80-х рр. ХХ ст. західні вчені почали акцентувати увагу не стільки на зростанні ролі та значення інформації, скільки на пріоритетності інтелектуальної діяльності та знань, тобто інформації, яка засвоєна людиною.

Як свідчить соціально-філософський аналіз, відповідно до класифікації МВФ, тільки 33 країни віднесено до розвинутих економік; у них проживає 15% населення землі, але на групу цих країн припадає 60% світового ВВП і 66% світового експорту товарів і послуг, а саме розвиток інформаціонального суспільства (М. Кастельс) [12].

Аналіз атрибутивної, функціональної, тезаурусної концепцій інформації, концепції значення знаку, теоретичних моделей інформації (моделі Р.В. Хартлі, А.М. Холмогорова, К. Шеннона – Л. Больцмана) дав змогу з'ясувати, що поняття «інформація» визначається як загальнонаукове, воно характеризує матеріальні об'єкти та їх взаємодію на усіх рівнях організації матерії та лежить в основі процесів управління, самоорганізації й саморегулювання у живій природі та суспільстві. Будь-який вид інформації має три основні параметри (зміст, кількість, якість); інформація взаємопов'язана з фактором часу, оскільки вона визначається в певний його момент, має сенс у минулому, теперішньому та майбутньому часі.

Здійснений на таких засадах теоретичний аналіз генезису та взаємозв'язку видів інформації в хронологічному порядку (фізична, біологічна, соціальна) дав нам можливість узагальнити та конкретизувати найбільш значущі ознаки інформації, які визначають її специфіку, а це самостійність інформації стосовно її носія, кількісна визначеність, суб'єктивний характер інформації як результат інтелектуальної діяльності суб'єкта, можливість багаторазового її використання суб'єктами, створення, збереження, копіювання, відтворення та накопичення інформації, збереження інформації в суб'єкта-передавача та суб'єкта-користувача; а також довести, що властивості інформації пов'язані з її змістом, оскільки вона відбиває його дійсність, об'єктивність, правдивість, вірогідність; подолання загроз, пов'язаних з інформаційно-комунікаційною безпекою [13].

4. Інформаціоналізм як основа розвитку інформаційного менеджменту

Інформаціоналізм – це новий спосіб розвитку, створений реструктуризацією способу виробництва в кінці XX ст. До розквіту нових інформаційних технологій привела взаємодія між широкими програмами досліджень і великими ринками, розвинутими державами, з одного боку, і децентралізованими нововведеннями, які стимулювалися культурою технічної творчості і рольовою моделлю швидкого особистого успіху, – з іншого боку.

При інформаційному способі розвитку джерелом продуктивності є технологія виробництва, знання, обробка інформації та символічної комунікації. Головним джерелом продуктивності є сьогодні вплив знання на знання, тоді як індустріалізм орієнтується на технологічний розвиток, накопичення знання і все більшу диференціацію рівнів складності в обробленні інформації. Оскільки інформаціоналізм базується на технологіях знання та інформації, інформаційний спосіб розвитку передбачає тісний зв'язок між культурою та виробничими силами, між духом і матерією. Найважливішим є те, що інформаційна економіка зачіпає всю планету, передбачаючи або «включення» її, або «виключення» з процесів виробництва, обміну та споживання. Тому в інформаційну еру ми можемо очікувати появу радикально нових форм соціальної взаємодії, соціального контролю та соціальних змін [14].

Про розвиток інформаційного менеджменту свідчить те, що нова архітектура економіки в умовах *неоінформаціології* все більше стає *сервісною економікою*, оскільки в структурі ВВП цих країн сфера послуг вже давно перевищила 60%, а частка обробної промисловості не досягає 20%. Тому не останню роль відіграють сьогодні й дослідження з інформаційного менеджменту, які з філософсько-методологічних позицій повинні усвідомлювати всі процеси, що відбуваються у сучасному світі.

Не випадково сьогодні виникають багато різноманітних видів і типів інформаційного *знання*: економіка інформаційно-комунікативних технологій, мережева економіка, економіка глобальних процесів, економіка інтелектуальної власності, інноваційна економіка, інвестиційна економіка (інвестиції в людський капітал), інформаційна економіка, соціальна економіка, економіка знань, екологія (наука, що досліджує еколого-економічні системи різного рівня), економіка природокористування. Серед усіх видів знань вирізняється *економіка знань* як тип економіки, у якому значна частина валового національного продукту (далі – ВВП) створюється в галузях, які безпосередньо відтворюють нові знання, інформаційні блага та послуги, а також обладнання для передачі й обробки знань та інформації. Наприклад, у ЄС і США частка вироблених за допомогою високих технологій товарів і послуг у загальному об'ємі ВВП перевищує 70%. Якщо не так давно головною складовою частиною національного багатства були основні фонди, тобто основний капітал, то сьогодні в США, розвинутих країнах, Китаї $\frac{3}{4}$ його приходить на людський капітал. В Україні цей показник дорівнює близько 50%.

Становленню економіки знань сприяє експоненціально зростаючий попит на послуги, які здійснюються через посередництво інформаційно-комунікаційних технологій (стільниковий і супутниковий зв'язок, цифрові телебачення та радіо, телемедицину, Інтернет, електронний уряд, електронну

демократію тощо). Перехід до стадії інформаційного суспільства поглиблює горизонти економічного розвитку, раніше обмежені проблемою «меж зростання».

Сьогодні нові технологічні вирішення дають змогу не тільки більш економно використовувати кінцеві та невідтворювані природні ресурси, але й поступово відмовлятися від їх використання, тому що сучасна економічна теорія, її індустріальна парадигма не спроможні розкрити процеси та явища, характерні для нової економіки та нового суспільства.

Обґрунтування інформаційного менеджменту як системи управління комунікаційними процесами буде сприяти утвердженню його на практиці як інтегратора всіх суб'єктів інформаційно-комунікаційного процесу, управління інформацією й управління за допомогою інформації. Інформаційний менеджмент – це технології, компонентами якої є документознавча інформація, персонал, технічні та програмні засоби забезпечення інформаційних процесів, а також нормативно встановлені процедури формування та використання інформаційних ресурсів.

Для поглиблення розуміння сутності інформаційного менеджменту необхідно дати аналіз ряду положень:

1) інформація – комплексна категорія, тобто засіб і умова ділового спілкування; засіб доведення до суспільства свідчень про організацію; джерело свідчень про зовнішнє середовище; самостійний фактор виробництва, який лежить в основі процесу прийняття управлінського рішення; відношення не просто до інформації, а й до інформаційної діяльності організації;

2) інформатизація – сукупність взаємозв'язаних організаційних, політичних, соціально-економічних, науково-технічних, виробничих і правових процесів, спрямованих на створення умов для задоволення інформаційних потреб громадян і суспільства на основі створення, розвитку та використання інформаційних систем, мереж, ресурсів та інформаційних технологій, побудованих на основі застосування сучасної обчислюваної та комунікаційної техніки, формування корисної інформації, що свідчить про затвердження Положення про формування та виконання національної програми інформатизації [15].

Одним зі способів виміру якості інформації в інформаційному менеджменті є характеристика її з точки зору часових, смислових і формальних вимірів, куди входять час, зміст і форма (табл. 1).

Характеристики високоякісної інформації

Часові виміри	
Надання інформації за потребою	Своєчасність
Оперативне відтворення інформації	Терміновість
Доступність інформації про минуле, сучасне та майбутнє	Періодичність
Смислові виміри	
Достовірність інформації	Точність
Відповідність інформації вимогам конкретного користувача	Доречність
Надання всієї необхідної інформації	Повнота
Забезпечення тільки необхідною інформацією	Стислість
Формальні виміри	
Інформація надається у простій і зрозумілій формі	Чіткість
Забезпечення більш точною інформацією	Детальність
Надання інформації у детальній, цифровій чи просторово-наочній формі	Наочність

Інформатизація має комплексний характер і передбачає кілька напрямів: формування і використання інформаційних ресурсів; створення, розвиток і використання інформаційних систем, телекомунікаційних мереж (автоматизованих інформаційних систем, банків і баз даних, баз знань тощо), інформаційних технологій збору; нагромадження, розповсюдження, зберігання інформації, доступ до неї на основі сучасної електронної обчислюваної та комунікаційної техніки, засобів зв'язку.

Важливим складником інформатизації суспільства є також створення та застосування засобів, механізмів захисту інформації як об'єкта відповідних процесів (інформаційна безпека). Як свідчить досвід індустріальних країн, інформатизація сприяє забезпеченню національних інтересів, поліпшенню керованості економікою, розвитку наукомістких виробництв і високих технологій, зростанню продуктивності праці, вдосконаленню соціально-економічних відносин, збагаченню духовного життя і подальшій демократизації суспільства.

Інформаційний менеджмент – це управління діяльністю організації щодо використання інформації в інтересах самої організації; забезпечення ефективного розвитку організації через посередництво регулювання різних її видів у процесі інформаційної діяльності та використання інформаційних технологій.

Як зазначає А.А. Лазаревич у своєму доробку «Глобальное коммуникационное общество», «інформаційні технології, породжені науково-технічним прогресом, сьогодні розглядаються скоріше як сфера соціальної системи, що має свої цінності та норми, статус і символи престижу. Іншими словами, це вже культурний феномен. Інформатизація породила нові напрями в науці та культурі, вона поступово змінює ареал соціальної реальності та духовного життя людини» [12, с. 23]. Усе, що відбувається в межах інформатизації, здійснює безпосередній вплив на долі суспільства, змінює його культурні пріоритети й соціальну природу.

Інформатизація – це: а) сукупність відомостей, необхідних для активного впливу на керовану систему з метою її оптимізації; б) набір вузькоспеціалізованих даних, що продукуються у всіх сферах діяльності суспільства. При цьому дані – це сигнали, кількісні чи якісні, про об'єкти, які необхідно перетворити таким чином, щоб витягти інформацію. Характерні риси інформації – вірогідність, змістовність, актуальність, наявність для сприйняття особою, яка приймає рішення, якісних характеристик інформації.

Інформаційний менеджмент – це окремий напрям менеджменту, науки про ефективне управління організаціями та установами, що збагачується в методологічному й практичному вимірах теоретичним обґрунтуванням інформаційного субстрату процесу управління, електронним інформаційним ресурсом і продуктами, програмним забезпеченням управлінського та освітнього призначення; має свій науково-пошуковий простір, об'єкт і предмет дослідження, поняттєво-категоріальний апарат. Таким чином, під інформаціологією розуміється генералізація знання інформаційної та комунікаційної проблематики. У цьому сенсі концепт інформаційного менеджменту приводиться у відповідність до тенденцій розвитку постіндустріального суспільства, коли інформація та комунікаційні зв'язки стають основним фактором і середовищем соціального існування [15].

5. Задачі інформаційного менеджменту в умовах викликів інформаційної цивілізації

Задачі інформаційного менеджменту:

- 1) якісне інформаційне забезпечення процесів управління в організації;
- 2) забезпечення управління обробленням інформації на всіх рівнях;
- 3) забезпечення управління комунікаціями (спілкування – передача інформації від людини до людини).

Інформаційний менеджмент стосується всіх функцій управління сучасної організації. Зміст інформаційного менеджменту визначається концепцією про розвиток нової самостійної сфери знання – комунікаційних та інформаційних наук, які відповідають інформаційній парадигмі розвитку суспільства та мають власну специфіку поряд з іншими сферами наук (соціальними, гуманітарними, технічними, точними, природничими).

Інформаційний менеджмент як наука тісно пов'язаний з теорією інформації та комунікації, історією спеціальних і масових комунікацій, інформаційною інфраструктурою суспільства, теорією інформаційного суспільства, системою інформаційно-комунікаційних наук, інформаційно-комунікаційною політикою, інформаційним правом тощо. Інформаційний менеджмент як наука охоплює

інформаційні ресурси, інформаційні системи, з ним тісно пов'язані штучний інтелект, телекомунікації, інформаційно-комунікаційна техніка й технології, методи дослідження інформаційних процесів. Інформаційний менеджмент слід аналізувати в контексті таких підходів, як організаційна комунікація, інформаційні послуги та маркетинг, методи організації суспільних зв'язків, дослідження ринку та аудиторії, фінансування інформаційної діяльності, комерційне право, семіотика реклами тощо.

Концепти інформаційного менеджменту варіюються у широкому спектрі: від традиційного розуміння інформаційного обслуговування до загальної теорії управління. Умовно слід виділити такі найбільш популярні трактування інформаційного менеджменту:

- 1) інформаційне забезпечення (у широкому сенсі слова);
- 2) інформаційні ресурси та управління ними;
- 3) інформаційні послуги та їх підприємництво;
- 4) інформаційні системи та управління ними;
- 5) організації науково-дослідної діяльності;
- 6) оброблення та аналіз інформації;
- 7) офіс-менеджмент;
- 8) організація комунікації;
- 9) управління інформаційними технологіями;
- 10) стратегічне планування та менеджмент.

Усі названі напрями так чи інакше входять у межі системи знання інформаційного менеджменту та відбивають різні аспекти інформаційного менеджменту чи акцентують одну зі структурних частин знання інформаційного менеджменту. Інформаційний менеджмент – це результат інформаційно-технологічної революції, сучасного етапу розвитку науково-технічного прогресу, коли інформація є найважливішим стратегічним ресурсом та інструментом управління суспільними та природними процесами, а найновіші технології – визначним фактором суспільного розвитку. Інформація та новітні технології, які на ній базуються, принципово змінили і міждержавні, і міжособистісні відносини, які стали тепер оперативними, більш відкритими, доступними для широкої аудиторії та практично не залежать від відстані.

Безперечно, що всьому цьому сприяло відкриття інформаційного поля Всесвіту, що має не тільки евристичне значення для пояснення генетичного зв'язку вищої форми організації Всесвіту – розумних індивідів – з основами всього сущого. Інформаційне поле Всесвіту є цілісністю, саморозвиток його здійснюється в результаті дії на самого себе та впливу детермінованих ним засобів. Людина як результат еволюції Всесвіту є суб'єктом його інформаційного поля і засобом його відтворення. Людина мислить і діє, використовуючи інформаційно-евристичні можливості єдиного інформаційного поля Всесвіту, закони якого визначають його еволюцію. Таким чином, інформаційне поле Всесвіту є передумовою буття розумних індивідів, що відтворюється у результаті їх власної діяльності. Метою розвитку соціуму має бути не тільки процес відтворення природних умов існування людини, але й розширене відтворення універсальних можливостей інформаційного поля Всесвіту. Виникає тип соціуму, основами саморозвитку

якого виступає сам процес відтворення інформаційного поля Всесвіту. Інформаційний матеріал – це основа всієї управлінської діяльності. Тому інформаційний менеджмент – це процес управління, людьми, які володіють інформацією [16].

Інформаційний менеджер розуміється як генераліст (на західній термінології – дженераліст), який здійснює будь-яку організацію через інформаційні та комунікаційні зв'язки. Формування інформаційної інфраструктури організації та реалізація внутрішніх і зовнішніх комунікаційних відносин приводить до його зв'язку зі стратегічним менеджментом. Отже, інформаційний менеджмент як специфічний абрис «покриває» всі формальні зв'язки організації, охоплюючи інформаційні носії, і людей, і предмети.

Можливості застосування інформаційного менеджменту фактично необмежені: виробничі, комерційні, культурні, медичні установи, державні, суспільні інституції. Як стиль мислення та діяльності інформаційний менеджмент у процесі навчання підкріплюється різноаспектними методичними комплексами, що охоплюють весь спектр знання та навичок організації комунікаційних та організаційних процесів: від техніки й технологій, інформаційних систем до інформаційного маркетингу, стратегічного планування та суспільних зв'язків. Власне інформаційний менеджмент у теоретичному відношенні визначається як менеджмент інформаційних ресурсів, менеджмент комунікацій, менеджмент інформаційної обробки даних, менеджмент електронних документів, стратегічний менеджмент, управління інформаційними системами та інформаційними технологіями [17; 18; 19].

Висновки

Таким чином, слід зауважити, що загальною метою інформаційного менеджменту є виробництво потрібної для організації інформації для забезпечення ефективного управління всіма її ресурсами та створення необхідного інформаційного програмного й технічного середовища для здійснення управління організацією.

Інформаційний менеджмент в організації виконує стратегічні, оперативні та адміністративні задачі. До стратегічних задач належать створення інформаційної інфраструктури організації та управління інформаційними технологіями. Оперативні та адміністративні задачі мають більш обмежений і підлеглий характер. Головною задачею інформаційного менеджменту є інформаційна підтримка основної діяльності організації. Задачу інформаційного менеджменту під цим кутом зору слід бачити в тому, щоб інтегрувати створені співробітниками індивідуальні інформаційні елементи системи (документи, справи, технології) на основі об'єднавчої програми пошуку (у тому числі Інтернету) та пропозицій і відповідного маркетингу інформаційних ресурсів, що використовуються (рекламна індустрія).

Кардинальними запитаннями, відповіді на які слід шукати в «розумному суспільстві», є такі: як працювати з великими обсягами інформації; як культурно «поховати» старі технології та все, що їх супроводжує (суспільну підтримку, системи навчання, матеріально-технічну базу), не нехтуючи при цьому людським чинником, не вдаючись до «шокової терапії», антигуманної боротьби із «зайвими

людьми», їхньої насильницької маргіналізації; як визначити пріоритетні напрями створення ресурсів для модернізації на засадах використання технологій п'ятого технологічного укладу (ІТ-технологій), забезпечивши водночас умови для «модернізації на випередження» з ефективним і результативним використанням технологій шостого технологічного укладу (нанотехнології, біотехнології, робототехніка тощо); як вибрати найбільш адекватну для мережевого суспільства» систему управління та організації?

Список використаних джерел:

1. Мельник В.В. Формування концепції інформаційного менеджменту: сутність, задачі, основні напрями розвитку / В.В. Мельник // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії : [зб. наук. пр.]. – 2012. – Вип. 49. – С. 122–134.
2. Інформаційні технології як фактор суспільних перетворень в Україні : зб. аналіт. доп. / [М.А. Ожеван, С.Л. Гнатюк, Т.О. Ісакова] ; за заг. ред. Д.В. Дубова. – К. : НІСД, 2011. – 96 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua>.
3. Даніл'ян В.О. Інформаційне суспільство та перспективи його розвитку в Україні (соціально-філософський аналіз) : дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03 / В.О. Даніл'ян. – Х., 2006. – 200 с.
4. Дзьобань О.П. Національна безпека України: концептуальні засади та світоглядний сенс : [монографія] / О.П. Дзьобань. – Х. : Майдан, 2007. – 284 с.
5. Воронкова В.Г. Філософія розвитку сучасного суспільства: теоретико-методологічний контекст : [монографія] / В.Г. Воронкова. – Запоріжжя : РВВ ЗДІА, 2012. – 262 с.
6. Воронкова В.Г. Формування інформаційної культури особистості як умова успішної адаптації людини до життя в інформаційному суспільстві» / В.Г. Воронкова // Гілея: науковий вісник : зб. наук. праць. – 2014. – Вип. № 86(7). – С. 198–203.
7. Воронкова В.Г. Інтернет як глобальна тенденція розвитку інформаційного суспільства / В.Г. Воронкова // Гілея: науковий вісник : зб. наук. праць. – 2015. – Вип. № 93(2). – С. 174–179.
8. Калініна Л.М. Генезис інформаційного менеджменту як галузі наукового знання / Л.М. Калініна // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 4(13). – С. 71–76.
9. Закон України «Про національну програму інформатизації» // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 7. – Ст. 181.
10. Закон України «Про Концепцію Національної програми інформатизації» // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 27–28. – Ст. 182.
11. Про затвердження Положення про формування та виконання національної програми інформатизації : Постанова Кабінету Міністрів України від 31 серпня 1998 р. № 1352 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 35.
12. Лазаревич А.А. Глобальное коммуникационное общество / А.А. Лазаревич. – Минск : Белорус. наука, 2008. – 350 с.
13. Соснін О.В. Інформаційна безпека: нові виміри загроз, пов'язаних з інформаційно-комунікаційною сферою / О.В. Соснін, О.П. Дзьобань // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії : зб. наук. пр. – 2015. – № 61. – С. 24–34.

14. Соснін О.В. Проблеми державного управління системою національних інформаційних ресурсів з наукового потенціалу України : [монографія] / О.В. Соснін. – К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. – 572 с.
15. Савченко С.В. Філософія глобального інформаційного суспільства як цивілізаційна парадигма розвитку сучасного суспільства / С.В. Савченко // Гілея: науковий вісник : зб. наук. пр. – 2014. – Вип. 90. – С. 194–198.
16. Савченко С.В. Взаємодія культури і освіти в умовах інформаційного суспільства та культурної глобалізації: соціально-філософський вимір / С.В. Савченко // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії : зб. наук. пр. – 2014. – Вип. 59. – С. 117–126.
17. Пунченко О.П. Цивилизационное измерение истории человечества : [монография] / О.П. Пунченко. – О. : Астропринт, 2013. – 448 с.
18. Пунченко О.П. Фреймы для репрезентации современного этапа цивилизационного развития / О.П. Пунченко // Философия и социальные науки. – 2014. – № 2. – С. 26–30.
19. Пунченко О.П. Інформатизація як засіб репрезентації інформаційних ресурсів суспільства / О.П. Пунченко, А.А. Лазаревич // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії : зб. наук. пр. – 2015. – Вип. 63. – С. 21–30.

Мартинів Р.С.,
*кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії, соціально-політичних і правових наук
Донбаського державного педагогічного університету*

ВІДКРИТІСТЬ ДИТИНСТВА: ПЕРЕВАГА ЧИ НЕБЕЗПЕКА?

Анотація

Філософія дитинства спрямована на дослідження спів-буттєвого досвіду, який є принципово відкритим і таким, що формує основні напрями розвитку. У цей період відбувається засвоєння або незасвоєння первинного суспільного досвіду, що приводить у тому числі й до психічних порушень. Автор пропонує феноменологію міжособистісного спілкування як джерело талановитості й аномальності дитини. Розкрита загроза передачі патернів подвійного послання дитині на метафоричному рівні засобами невербальної та вербальної комунікації. Показано негативне значення неможливості виходу із цієї комунікативної ситуації та змушене пристосування дитини до неї. Доведено, що відкритість дитини є і небезпекою, і перевагою, оскільки в неї є шанс стати вільною, творчою особою, але ж є також ризик перетворитися на абсолютно залежну істоту. Як провідний фактор розглянуті не біологічні, а комунікативні та соціокультурні фактори.

Дитинство подібно до соціуму у своїх витоках: від кожної події залежить формування звички, характеру і, нарешті, долі. Дитинство є найважливішим етапом розвитку особистості, який передбачає становлення всіх фізіологічних систем організму, емоційно-вольової та інтелектуальної сфери, комплексу мотиваційних потреб. Народжуючись, дитина є беззахисною істотою, яка наділена низкою безумовно рефлексивних механізмів і потребує догляду та піклування. Для забезпечення повноцінного та здорового психофізичного розвитку дитини необхідно створити навколо неї нормальне соціальне оточення.

Першим суспільним інститутом в цьому аспекті є сім'я, яка створює всі необхідні умови для життя немовляти. За умови правильних установок з боку матері в дитини виникає комплекс поживлення – це перша емоційно-рухова реакція на наближення близької людини. Але бувають такі випадки, коли матір не усвідомлює своїх обов'язків щодо дитини; установки під час комунікативної взаємодії спрямовані не на налагодження контакту в системі «матір – дитина», а на задоволення власних, часто неусвідомлюваних потреб. Таке спілкування негативно впливає на подальший психічний розвиток дитини. Емоційні та поведінкові розлади у дітей в умовах сьогодення є досить поширеним явищем. Причини виникнення цих ускладнень криються не тільки в самій дитині, а й у ставленні матері до неї.

Для більш широкого розуміння цієї проблеми у філософії та психодіагностиці існують такі поняття, як «феномен шизофреногенної комунікації» та «подвійне послання». Дослідженням цього питання займалися філософи, психіатри, психологи, соціологи, а саме Зигмунд Фрейд, Еріх Фромм, Фрида Фромм-Райхман, Грегорі Бейтсон, Ойген Блейсер, Карл Юнг, Мелані Кляйн, Рональд Лейнг та інші.

Так, психічні відхилення та захворювання вони пов'язували не стільки з біологічними порушеннями, скільки з міжособистісним спілкуванням у сім'ї, де за словами ніжності та піклування приховується воля до влади, а члени сімей вдаються до значних маніпуляцій, щоб досягнути власного панування. Сім'я та суспільство в цілому часто стають каральною інстанцією, псуєючи індивідів із самого дитинства, а потім наліплюючи ярлики психіатричних захворювань. Отже, нагальною проблемою сучасності є раннє виявлення факторів патологічної комунікації з боку сім'ї задля забезпечення психічного благополуччя дітей.

Актуальність роботи полягає ще й у тому, що внаслідок науково-технічного прогресу, впровадження в процес виховання технічних засобів посилюється відчуження дитини від власної сім'ї та суспільства, що приводить до відсутності повноцінної емоційної взаємодії між членами родини, а це, у свою чергу, приводить до порушень у психічному розвитку особистості.

Дитячо-батьківські відносини – провідний фактор розвитку особистості дитини

Складність і багатовимірність зазначеної проблеми потребує глибокого філософського дослідження сім'ї. Проблеми сім'ї, які впливали зі змін її функцій і структури, надзвичайно загострилися останнім часом. Ми розглядаємо сім'ю як систему, системоутворювальним зв'язком якої є родинні

та подружні відносини, а її елементами – окремі члени. Сім'я є малою соціальною групою, у якій суб'єкт на основі міжособистісної комунікації освоює основи соціального, морального та іншого спілкування, отримує певні знання, навички тощо.

Сім'я є одним із головних чинників майбутньої соціалізації особистості. У перші три роки життя в дитини формується певна вибірковість у стосунках із дорослими. Вона прагне спілкуватися з людиною, яка віддає їй найбільше позитивних емоцій. Найважливішим почуттям для дитини є захищеність, яке черпається з контакту з родиною. Це почуття служить міцним фундаментом на шляху до пізнання навколишнього світу та впевненості в ньому. Тобто якщо дитина злякається або потерпить невдачу, то вона завжди має можливість повернутися в зону комфорту й захищеності. Сім'я є своєрідним шаблоном для побудови міжособистісних відносин. Залежно від того, яку модель поведінки у своїх діях відтворює дитина, можна визначити, з ким із членів родини вона себе ідентифікує, повторюючи міміку, жести, позу та манеру говорити, а також послідовність дій в проблемних ситуаціях. Якщо в сім'ї панує любов, взаєморозуміння та повага, то дитина, ставши дорослою, прагнучиме відтворити цю модель взаємодії у своїх стосунках з протилежною статтю.

Слід зазначити, що якщо настанови батьків та їхні реальні дії не збігаються, то дитина буде наслідувати поведінку дорослих, при цьому не дотримуючись вимог і настанов. Також важливим у становленні стереотипу поведінки дитини є позасімейний, соціальний фактор, який буде значущим, якщо дитина отримує необхідний контакт, підтримку та допомогу від іншого суб'єкта.

Сім'я є сукупністю систематизованого життєвого досвіду. Розвиток пізнавальної сфери дитини залежить від фактора спадковості, а також від діяльності дитини. Спочатку відбувається просте маніпулювання предметами навколишньої дійсності, але надалі, за участі батьків, у дитини починає виникати предметно-маніпулятивна діяльність. У грі дитина відтворює моделі взаємовідносин, які притаманні дорослим. Від включення батьків у процес розвитку дитячої діяльності залежить рівень пізнавального інтересу дитини до предметів, явищ та причинно-наслідкових зв'язків у зовнішньому середовищі. У процесі використання засобів вербальної комунікації в дитини виникають зачатки словесно-логічного мислення. Вона починає співвідносити предмет із його функціональним і символічним значеннями [1].

Американський психолог Р. Сірс, досліджуючи відносини між батьками та дітьми, відзначав, що чим більше батьки будуть освічені про сутність розвитку дитини, тим краще вони її виховуватимуть.

Сірс виділяє **три фази** розвитку дитини:

1) фаза рудиментарної поведінки – коли дитина знаходиться в аутистичному стані, відірвана від зовнішнього світу, її хвилює тільки задоволення власних потреб, що становить перший досвід навчання;

2) фаза первинних мотиваційних систем – це навчання в сім'ї (власне соціалізація);

3) фаза вторинних мотиваційних систем (навчання поза сімейними відносинами).

Цікава інтерпретація структури сім'ї подана в американській теорії соціального наочання, один із напрямів якої розробив І. Бронфенбреннер. За основу він узняв термін «вікова сегрегація», що передбачає нездатність сучасного покоління молоді знайти своє місце в соціумі, бо навіть за наявності певних прагнень інтерес молоді до них швидко згасає. Це викликано такими причинами:

- 1) висока зайнятість жінок у виробничих відносинах;
- 2) науково-технічний прогрес;
- 3) розпад сім'ї, висока частота розлучень.

Ці та багато інших чинників негативно впливають на психічне здоров'я дитини, вона росте ізольовано від своєї родини. Подібна дезорієнтація в установах характерна не тільки для сучасних родин, але й для суспільства в цілому. Дитина не відчуває себе в безпеці, не одержує належної підтримки, емоційної взаємодії, що призводить до психічних порушень. Але слід зазначити, що ця концепція стверджує пристосувальний характер взаємодії дитини та світу, тоді як Л.С. Виготський довів, що дитина засвоює соціальний досвід багатьох поколінь [6, с. 69].

Складовою частиною дитяче-батьківських відносин є материнство. Вивченням цієї актуальної та малодослідженої проблеми займалися О.В. Баженова, Л.Л. Баз, А.Л. Варга, В.І. Гарбузов, О.Ю. Дубовик, Г.В. Скобло, А.С. Співаковська та ін.

Дослідження материнства містить такі напрями:

- 1) **феноменологічний** – виявлення типів материнства залежно від провідних установок, функцій матері та особливостей її поведінки;
- 2) **психолого-педагогічний** – вивчення стану жінки під час вагітності, психологічна підготовка майбутньої матері до пологів, перевірка готовності сім'ї до народження дитини;
- 3) **психодіагностичний** – розглядаються аспекти патологічного виховання дітей, спрямованість установок матері щодо дитини, психічний стан дітей, які були покинуті матір'ю одразу після народження.

Мотиваційна сфера є сукупністю особистісних потреб індивіда, його спрямованість у взаємодії з навколишнім середовищем, яка має на меті задоволення потреб особистості в соціальному оточенні з певною культурою.

У психології існують три **групи базисних потреб**:

- 1) комфортна – забезпечення фізіологічно необхідних умов існування;
- 2) харчова – забезпечення сталості функціональних систем організму людини шляхом надходження зовні необхідних поживних і мінеральних речовин;
- 3) репродуктивна – відтворення собі подібних і сприяння їхньому розвитку.

Структура конкретної мотиваційної сфери містить три функціональні блоки.

1-й блок – мотиваційний: зміст особистісного соціального досвіду та вибір об'єктів, необхідних для задоволення потреби, відповідно до попереднього досвіду, потреба тут проявляється у вигляді емоції, яка служить енергетичним стимулом до дії.

2-й блок – операційний: вибір операцій і побудова їхньої ієрархічної послідовності виконання. Виділяють специфічні операції, які є характерними

для конкретного виду діяльності, і неспецифічні, які є загальнонеобхідними для задоволення тих чи інших потреб.

3-й блок – ціннісно-смісловий: це етап співвіднесення емоційно значущих потреб індивіда, операцій, спрямованих на задоволення потреби, з характерними культурно-історичними умовами соціуму. Уся складність цього елементу конкретної мотиваційної сфери полягає в тому, що для того, щоб індивід зміг досягти задоволення потреби, йому необхідно видозмінити процес досягнення цілі відповідно до конкретних соціальних умов.

Материнська мотиваційна сфера також має свої структуру та зміст.

Суб'єкт материнства має троїсту будову:

1) суб'єкт «першого порядку» – відтворення видових ознак людства в дитині: елементів діяльності, емоційно-вольової сфери, прагнення до спілкування, створення системи взаємодії «я – світ», об'єкту прихильності та поведінки щодо нього. Якщо ці ознаки в дитини не виникають, то відсутня можливість оволодіння знаковою системою мовлення. Коли дитина потрапляє в середовище тварин, то вона все ж таки засвоює певну систему взаємовідносин зі світом, але сенситивний період формування людського мовлення втрачається і людина вже не зможе повною мірою засвоїти базові компоненти стосунків зі світом, які притаманні виду *Homo sapiens*;

2) суб'єкт «другого порядку» – конкретно-історичне середовище, суспільство, що диктує, якою повинні бути дитина та доросла людина. Матір у цьому разі є носієм культурних особливостей моделі особистості та її взаємодії в системі «я – інший». Усе це знаходить вияв у ментальності кожного народу, нації, у сфері емоцій і взаємовідносин;

3) суб'єкт «третього порядку» – це безпосередньо комплекс потреб матері як суб'єкта взаємодії з дитиною, але він є «змішаним», бо матір, сама того не усвідомлюючи, виховує дитину відповідно до видових і культурних критеріїв.

Об'єкт материнства. Жінка має певний набір емоцій, які необхідно правильно реалізувати у взаємодії з дитиною; відбувається своєрідна синхронізація поведінки матері та стану дитини. Д. Віннікотт стверджував, що в перший тиждень після народження дитини жінка здатна відчувати потреби немовляти залежно від яскравості вираження ним «ключових стимулів» (це якості, які викликають необхідні для дитини емоції матері залежно від конкретної ситуації).

Гештальт немовлятства – це сукупність ключових стимулів. Він містить три групи якостей:

1) фізичні якості – зовнішній вигляд, запах, вокалізації. Найбільш сприятливими для встановлення позитивного емоційного контакту з матір'ю є посмішка, погляд у вічі, особливості мовлення (гуління, белькотання, побудова перших слів і фраз);

2) поведінкові особливості – структура рухів та їхня динаміка;

3) інфантильна результативність – продукти діяльності дитини, які не мають чітко сформованої мети, такі як кректання, сопіння, звуки задоволення, активна емоційна реакція, схлипування та ін.

Гештальт дитинства сприяє встановленню емоційного контакту між матір'ю та дитиною, стимулює прагнення жінки захищати, годувати, проявляти турботу, отримувати задоволення від процесу догляду за дитиною.

Потреби материнської мотиваційної сфери:

- 1) потреба у взаємодії з об'єктом, який є носієм гештальта немовлятва;
- 2) потреба в турботі й охороні;
- 3) потреба в материнстві.

Система «матір – дитина» в сучасному суспільстві є розчленованою на окремі складники, бо кожний етап онтогенетичного розвитку дитини може бути заміщений компонентом, схожим за функціональним призначенням. Наприклад, штучне запліднення, сурогатне материнство, дитина, узята під опіку з будинку для сиріт.

Це привело до таких наслідків, як:

1) модифікація змісту системи – видозміна поведінки матері та характерних ознак, притаманних дитині, залежно від індивідуальних і культурно-історичних особливостей суспільства. Ця модифікація є нормальною, якщо дитина має сприятливий для її подальшого розвитку емоційний контакт із зовнішнім середовищем;

2) дефіцитарність системи – порушення становлення системи «матір – дитина», що веде до порушення контакту із середовищем; у дітей може виникнути ранній дитячий аутизм, явище госпіталізму, затримка психічного розвитку, а у жінок – втрата материнських почуттів [9, с. 48].

Типи патологічного виховання дітей.

У процесі виховання дитини є фактори, які сприяють яскравішому прояву негативних рис характеру, а також такі, що створюють передумови для формування патологічних рис. Радянський психіатр А.Є. Личко сформулював концепцію «слабких місць характеру». Відповідно до цієї концепції виділяють такі типи патологічного характеру дитини, що формується:

1) гіпертимний: дитина «поглинає» великий обсяг інформації зовні, що може завести її в компанію з асоціальними та протиправними формами поведінки. Негативний фактор виховання – гіперопіка; дитина перебуває в незмінних умовах існування, що викликають в неї реакції протесту (емансипації);

2) циклоїдний: спостерігається циклічність в активності дитини. Негативний фактор виховання – гіперопіка; не можна різко змінювати умови перебування дитини під час спаду активності (переїзд, розлучення батьків), це може призвести до самогубства;

3) лабільний: різка зміна настрою. Негативний фактор виховання – емоційне відкидання з боку значущої для дитини особистості. Можливі випадки самогубства;

4) астено-невротичний: втомлюваність, роздратованість, іппохондричність, хворобливість. Негативний фактор виховання – високе розумове навантаження, хвороба близьких, що сприяє погіршенню стану дитини;

5) сензитивний: дитина боязка, відчуває свою неповноцінність. Негативний фактор виховання – некоректні відносини з іншими людьми (сміх однолітків, знущання);

6) психастенічний: тривожно-недовірлива дитина. Негативний фактор виховання – від дитини вимагають занадто багато, внаслідок чого вона може не спати, нервувати;

7) шизоїд: дитина закрита, у неї відсутнє почуття інтуїції, вона заглиблюється у свій внутрішній світ. Негативний фактор виховання – пригнічення дитини, що відбувається внаслідок формальності умов, у яких вона перебуває, що призводить до її нездатності проявляти теплі почуття до інших, дитина зосереджується на власних відчуттях і переживаннях;

8) параноїдний тип: характерний для старших осіб, полягає в постійній необґрунтованій підозрілості, недовірливості, прямоті висловлювання, різко вираженій критичності щодо інших (або чорне, або біле). Негативний фактор виховання в тому, що людина не витримує ситуації з подвійним сенсом, тобто з такою людиною не можна жартувати, бо вона сприйматиме це як загрозу її репутації;

9) епілептоїд: напруженість інстинктивної сфери (в'язкість і вибуховість). Негативний фактор виховання – утиск прагнень і схильностей дитини, прояви жорстокого поводження в сім'ї;

10) істероїд: показовість, егоїстичні прояви у дитини. Негативний фактор виховання – відсутність уваги до їхньої персони, що може викликати істерику;

11) нестійкі діти мають слабку вольову сферу. Негативний фактор виховання – бездоглядність, гіпопротекція, безконтрольність, таких дітей потрібно виховувати у більш суворих умовах;

12) конформний тип: легко піддаються впливу інших людей, мають відчуття прив'язаності до чогось звичного. Негативний фактор виховання – зміна умов перебування, стикання з фактом невідомості.

Факторами, які впливають на становлення характеру, є безпосередньо види батьківського ставлення до дитини. Серед них виділяють такі:

1) Гіпоопіка (гіпопротекція) – бездоглядність:

а) виражена: дитина віддана сама собі;

б) прихована: формальність керівництва батьків процесом виховання дитини, при цьому емоційний контакт відсутній.

Наслідок: у дитини не пригнічуються афективні спалахи агресивності, відсутні стимули для розвитку вольового регулювання дій, що веде до виникнення в дитини слабкої волі, вона легко потрапляє під вплив інших, а якщо перед цим були присутні риси гіперопіки, то дитині притаманні риси експлозивності, тобто вона різко «спалахує», роздратовується, вчиняє бійки.

2) Гіперопіка:

а) переважна гіперпротекція: дитині надається занадто багато уваги, переважає гіперконтроль за її діями, постійні заборони та обмеження;

б) культ хвороби: вся родина постійно від чогось лікується, «лікарем» виступає матір, яка точно не знає, добре чи погано те, що вона робить для дитини;

в) попереджувальна турбота: матір намагається попередити можливу небезпеку для життя та здоров'я дитини, навіть якщо в цьому немає нагальної потреби; усе це стимулює розвиток в дитини безініціативності, несамостійності, нерішучості;

г) потураюча гіперпротекція: надмірне огороження дитини від суперечностей життя, захоплення та перебільшення притаманними дитині якостями:

– кумир сім'ї;

– тепличне виховання.

Наслідок: високий рівень самооцінки, характерні риси показовості, відсутність інтересу, слабкість волі, інфантильність.

3) Емоційне відкидання:

а) виражене: за типом «Попелюшки»;

б) приховане: зовні все благопристойно, але у відносинах присутня неприязнь до дитини, нещирість, що веде до яскравих реакцій протесту.

Наслідок: боязкуватість, невпевненість, низька активність у діяльності.

4) Виховання в умовах підвищеної моральної відповідальності: дитина у своїй діяльності повинна відтворювати модель поведінки дорослої людини.

Наслідок: постійні переживання дитини з приводу своїх дій, постійне емоційне напруження.

Сім'я як мала група в ідеалі має створювати своїм членам певні умови для розвитку та задоволення емоційних потреб, які допомагають людині в соціально-економічному житті, формують у неї почуття безпеки тощо. У сім'ї як реальній групі необхідна психологічна комунікація, яка має велике значення для її функціонування. Комунікація впливає на усі процеси, що відбуваються у сім'ї: її формування, розпад, кількість. Порушення в комунікації приводять до патологічних наслідків усіх складників (функцій сім'ї, її структури), але найстрашніше – до формування девіантності в самих її членів. Девіантність стає функцією сім'ї як системи. У наступному параграфі ми проаналізуємо феномен шизофренної комунікації – на жаль, широко розповсюджений у сучасних умовах.

Феномен шизофреногенної комунікації у філософії та психіатрії

У кінці XVIII ст. виникають перші спроби медикаментозного лікування психічних розладів у людей; у цей період також починають застосовувати систему фізичного впливу на організм хворого (гамівні сорочки, фізичні покарання, обливання холодною водою та ін.). В епоху Просвіти виникають перші спроби класифікації психічних розладів, виявлення симптомокомплексів цих хвороб та їхньої етіології.

У 1860 році французький психіатр Бенедикт Морель запропонував психічне захворювання, головним симптомом якого була непослідовність мислення, назвати раннім слабоумством. Уже в 1870 році німецькі психіатри Людвіг Кальбаум і Едвард Гекер пропонують таку назву безумства – гебефренія, або гебефренічна деменція, яка супроводжується непослідовністю мислення та мови, а також неадекватністю поведінки. Кальбаум виділяє кататонію, для якої характерні безцільні хаотичні рухи, ехोलалія й ехопраксія або, навпаки, стан ступору, а також параною (неадекватна ситуації підозрілість, іпохондричність і надцінні ідеї).

У період з 1893 по 1896 р. німецький психіатр Еміль Крепелін вивів свою класифікацію безумства, у якій виділяв дві форми: раннє слабоумство і маніакально-депресивний психоз. Він виявив дві суттєві ознаки цих захворювань:

- 1) прогредієнтність характеру хвороби у часі;
- 2) наявність патологічного процесу в головному мозку.

У 1908 році Ойген Блейер вперше ввів у медицину термін «шизофренія». Він стверджував, що під час хвороби відбувається втрата зв'язку між різними функціями свідомості, внаслідок чого зв'язність мислення та мови, емоційно-вольова регуляція поведінки людини втрачається. Блейер сформулював «ядро» шизофренії, яке містило саме сутність патологічного процесу, а вторинними симптомами називав саме реакцію організму на хворобу. Симптомокомплекс шизофренії містив апатію (байдужість до навколишнього світу), абулію (слабкість вольової регуляції), аутизм (самозаглиблення), амбівалентність (присутність одночасно протилежних за змістом емоцій), асоціативність мислення (непослідовність), неадекватну афективність (різка варіативність емоційних реакцій).

Отже, у цей період формуються діаметрально протилежні погляди на природу та сутність шизофренії: Крепелін пропонує невропатологічний підхід, а Блейер – психологічний [6].

У 30-х роках ХХ ст. Ясперс, Фрейд і Блейер стверджують, що психічне захворювання має свою внутрішню причину та сенс. У 1957 році американський письменник Поль де Крюї публікує книгу «Боротьба з безумством», де подається опис психічної хвороби як порушення біохімічних процесів мозку, але водночас велика увага приділяється хворобливим переживанням героя. Видання проголошує любов до хворого, насамперед до його людської сутності [2].

У цей час на основі нових впливів у культурі виникає нова течія у філософії – **антипсихіатрія** [5], головна ціль якої – у розмежуванні норми та патології. Вона має значний вплив на погляди суспільства щодо проблеми безумства. Англійський психіатр Рональд Лейнг вважається «батьком» антипсихіатрії. У 1960 році вийшла книга Р. Лейнга «Розділене Я». У своїй праці із психічно хворими він виявив, що шизофренія – це зворотній хід розвитку «Я» до стану немовляти, звернення до внутрішнього «Я». Він вважає, що здорова людина має достатньо сил для підтримки зв'язку із зовнішнім світом і не помічає витрат енергії на це, тоді як психічно хвора людина не має необхідної кількості життєвих сил і є «онтологічно невпевненою». Світ своїми потоками енергії тисне на таку людину, тим самим викликаючи в неї страх і відразу; хворий не здатний піймати ритм життя.

Лейнг не сумнівається в тому, що психоз – тяжка хвороба, але, перш ніж стверджувати про сутність безумства, слід правильно виявити, що таке здоров'я. У книзі «Політика переживання» він пише: «З ідеального пункту спостереження на землі можна слідкувати за бойовим порядком літаків. Один літак може опинитися поза цим порядком. Але і весь порядок може рухатися не по курсу» [5], тобто літак, який рухається «не по курсу» – це хвора людина відносно «літаків», які рухаються в певному напрямку (здорове суспільство); суть полягає в тому, що весь «порядок» рухається «не по курсу», а «літак поза цим порядком» також рухається в неправильному напрямку, але більшою чи меншою мірою. Хвора людина у своєму розвитку рухається «не по курсу» і «поза порядком»; таким чином, вона остаточно втрачає адекватний зв'язок із зовнішнім середовищем.

У 1965 році у східній частині Лондона виникає Кінгслі Холл, будинок для людей із психічними порушеннями. Лейнг вважав, що кожній людині

необхідно дати можливість жити по-своєму, не потрібно вводити жорстких принципів – ауторитмію. Найвідомішою пацієнткою Кінгслі Холлу була Мері Барнс, яка у своєму психічному стані повернулася до етапу немовлятва. За допомогою методів арт-терапії її вивели з цього стану. Психіатр вважав, що причини психозу слід шукати в соціальному оточенні, насамперед у сім'ї. У ході лікування Мері Лейнг виявив причину психозу, яка полягала в тому, що в її сім'ї було не прийнято проявляти негативні емоції, Мері та її брат були позбавлені батьківської любові та турботи.

Дослідження впливу сімейних факторів на протікання шизофренії почалися на основі комунікативного підходу, але вони мали два основні напрями дослідження. Британська школа психіатрів і психологів (Джордж Браун, Джон Вінг, Кристина Вон і Джуліан Леф) у 1959 році проводили дослідження в клініці Моудслі над двома групами людей, хворих на шизофренію. У ході спостереження було виявлено, що в групі людей, яка поверталася після лікування у свої сім'ї, частіше спостерігалось погіршення стану. Експериментальні зусилля науковців були спрямовані на виявлення індексу емоційної експресивності за допомогою «Кембервільського сімейного інтерв'ю» [10].

У 1956 році антропологом Грегорі Бейтсоном і його співробітниками Д. Джексоном, Дж. Хейлі, Дж. Уіклендом були проведені дослідження сімей осіб, хворих на шизофренію, у Пало-Альто (Каліфорнія), в Уельському університеті, в Пенсільванському психіатричному інституті, в Національному інституті душевного здоров'я. Дослідження показали, що особистість хворого відображала хаотичну послідовність сигналів зовнішнього світу (або реакцій на них), і це явище отримало назву подвійного послання «double bind», або теорії подвійних (несумісних) вимог. Бейтсон висвітлював питання подвійного послання в статтях «До теорії шизофренії» (1956), «Групова динаміка шизофренії» (1960), «Подвійне послання» (1969), а також у лекції «Мінімальні вимоги для теорії шизофренії» (1959) [11].

Концепцію шизофреногенної матері розробила клініцист Фріда Фромм-Райхман у 1948 році. Шизофреногенна матір – це холодний, такий, що прагне влади та домінування, тип характеру матері, яка не реагує на потреби своєї дитини й у спілкуванні з нею реалізує свої неусвідомлювані прагнення в самоствердженні. Характерні риси – домінування та гіперпротекція, відчуженість і відсутність партнерства у взаємовідносинах. Дитина для неї є цінним предметом, який потребує догляду, але не здатний до самоідентифікації, тобто не є рівноправним учасником комунікативної взаємодії [3].

Потрібно позбавитися ілюзії щодо всезагальності любові матері до дитини. Значний внесок у позбавлення від цієї ілюзії зробив Е. Фром у своїй роботі «Мистецтво любити», де доводив, що за декларацією любові криється прагнення до володіння. Часто батьки не бажають відпустити дитину, надати їй свободу, перетворюючи таким чином дітей на залежних від батьків духовних інвалідів, не здатних до прийняття рішень і власної відповідальності.

Матір, яка не здатна любити свою дитину, часто змушена імітувати почуття, яке відсутнє. Вона прагне дистанціюватися від дитини, але дотримуватися зв'язку з нею, цього вимагає почуття суспільної пристойності. Під час

зближення у шизофреногенної матері починає спрацьовувати механізм відштовхування, але діє він непрямим чином.

Існує два види таких матерів:

1) стенична (сильна) матір, якій притаманні параноїдальні риси характеру, такі як сила, влада, домінування. Вона не дає дитині повноцінно формуватися як особистості, бо знає, що необхідно її дитині, а що – ні;

2) астенична (слабка) матір, яка зовні має чітко виражену іпохондричність, невпевненість, прагнення до сталості в умовах життя, але її параноїдальні риси перебувають у латентному стані, бо вона у своїй взаємодії з дитиною на метакомунікативному рівні вибудовує точно визначену систему правил, вимог і послідовностей у їхньому спілкуванні.

Спілкування дитини з матір'ю в цьому разі має таку структуру, відбувається на двох рівнях комунікації:

1) буквальний рівень (безпосередньо вербальна взаємодія);

2) метакомунікативний (метафоричний) рівень, невербальна взаємодія шляхом передачі інформації через позу, жести, міміку, інтонацію, висоту та темп голосу.

Наприклад, дитина прийшла додому зі школи, матір запитує її про навчальні успіхи, тобто проявляє позитивний інтерес до комунікації. Дитина розповідає, що сьогодні вона отримала незадовільну оцінку по якомусь предмету, на що матір відповідає: «З кожним таке траплялося хоч раз в житті – отримати погану оцінку, але я в твоєму віці ніколи не отримувала поганих оцінок з цього предмету». Тобто суб'єкти цієї взаємодії перебувають в асиметричній комунікативній позиції «матір – інтерес до справ дитини в школі – дитина». Це спілкування є комфортним для психічного стану учня, але в процесі спілкування матір переходить у симетричну комунікативну позицію, тобто вона вже постає рівноправним учасником розмови, її висловлювання з приводу успіхів дитини можна інтерпретувати зовсім по-іншому, бо воно в собі несе розбіжність: «Ти отримав погану оцінку, а це значить, що ти поганий, не такий, як я в твоєму віці». У цей момент спілкування з матір'ю для дитини стає дискомфортним, але вся проблема полягає в тому, що дитина не може вийти з цієї взаємодії, бо це може призвести до конфлікту.

Подібні ситуації у взаємодії були пояснені Грегорі Бейтсоном як «подвійне послання». Основою цієї концепції є теорія логічних типів Рассела (White head & Russell, 1910).

Існують такі логічні типи:

1. Використання комунікативних модусів (гра, фантазія, ритуал, метафора тощо).

2. Використання видозмінених комунікативних модусів (гумор).

3. Фальсифіковані сигнали (штучний сміх, імітування посмішки, шахрайство).

4. Научання (сигнал і виконання дії відповідно до нього).

5. Багаторівневе научання та визначення логічного типу сигналів [1, 70].

Сигнали різного характеру мають такі властивості:

1. Конгурентність – відповідність вербального та невербального каналів передачі інформації.

2. Неконгурентність – невідповідність вербального та невербального каналів передачі інформації [4].

Здатність розрізняти логічні типи сигналів у дітей хворих шизофренією відсутня, що **призводить до таких порушень у сприйманні:**

- 1) труднощі в розумінні сутності повідомлень, що надходять зовні;
- 2) труднощі в розумінні сенсу власної вербальної та невербальної комунікації з іншими;
- 3) труднощі в розумінні власних думок, відчуттів і сприйняття.

Таким чином, якщо дитина тривалий час перебуває в комунікативній ситуації такого характеру, то в неї виникає психічний зрив, після якого **формується захисний механізм, який може бути трьох видів:**

- 1) параноїдний – людина починає в будь-якому вчинку шукати прихований сенс, певну загрозу;
- 2) гебефренічний – людина сприймає сигнали зовнішнього світу буквально, не диференціюючи їх, відповідаючи сміхом на будь-який сигнал;
- 3) кататонічний – людина не звертає увагу на сигнали зовні, набирає вигляд байдужості.

Характеристики сімейної ситуації в умовах подвійного послання:

- 1) дитина віддає матері свою любов, тим самим викликаючи в неї прагнення встановити бар'єр між ними й неадекватне ситуації відчуття тривоги;
- 2) «поведінка любові» з боку матері до дитини обумовлена не внутрішньо вираженими потребами матері, а почуттям обов'язку щодо суспільства або самого соціального статусу «матір»;
- 3) відсутність допомоги дитині іншого члена родини в роз'ясненні сигналів із боку матері.

Єдиний та ефективний спосіб виходу з ситуації подвійного послання для дитини – це коментування протилежних сигналів під час комунікації з боку матері [1, с. 73].

Висновки

Проаналізувавши сутність взаємовідносин між матір'ю та дитиною, можна зробити висновок, що дослідження їх є вельми актуальними. Природа виникнення шизофренії в дітей до кінця не вивчена, але часто причини криються в порушеннях комунікації в сімейному оточенні.

Сьогодні неправильне виховання дітей матерями є досить поширеним явищем. Концепції «double bind» і «шизофреногенна матір» багато разів підлягали нищівній критиці з боку вчених, але водночас вони відкрили нові напрями для поглибленого дослідження особливостей пристосування хворого шизофренією до умов життя в родині та соціумі, причин та умов психічних зривів у дітей.

Розуміння сутності явища подвійного послання сприятиме можливості в майбутньому використовувати цей спосіб комунікативної взаємодії в роботі дефектологів із дітьми, стимулюючи таким чином прагнення дитини до пошуку виходу з психотравмівної ситуації, особливо в підлітковий період, коли спілкування дитини з батьками набуває яскраво вираженого конфліктного характеру. Якщо дитина чинить опір суперечливим материнським вимогам, у неї є шанс бути здоровою, але для цього вона має

розпізнавати сигнали різних логічних рівнів повідомлень. Більш високий, абстрактний рівень є заперечним для більш низького, конкретного. Відповідно, дитина реагує тільки на сильніше послання. Відкритість дитини є і небезпекою, і перевагою, оскільки в неї є шанс стати вільною, творчою особою, але ж є і ризик перетворитися на абсолютно залежну істоту. Провідний фактор цього – у який тип комунікації включена дитина змалку.

Головним недоліком концепції шизофреногенної комунікації є той факт, що суспільство загалом також може бути патологічним, а сім'я здебільшого все ж таки краще сучасних державних установ: якщо дитина в ранньому віці потрапляє до дитячого будинку, то це може привести до виникнення явищ госпіталізму та раннього дитячого аутизму. Тому не можна виключати сімейний фактор впливу з процесу розвитку особистості дитини; необхідно передусім проводити психотерапевтичну та корекційну роботу в сім'ї для створення здорових умов становлення та формування особистості дитини.

Список використаних джерел:

1. Бейтсон Г. К теории шизофрении / Г. Бейтсон, Д. Джексон, Д. Хейли, Д. Уилкленд // Психиатрия: статьи и отрывки из книг [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gestaltlife.ru/publications/8/1>.
2. Власова О.А. Антипсихиатрия: становление и развитие / О.А. Власова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.jkhora.narod.ru/vlasova01.pdf>.
3. Бодэ В. Кто такая «шизофреногенная мать», или К чему ведет подавляющая гиперопека? / В. Бодэ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://anchiktigra.livejournal.com/1623212.html>.
4. Гвоздева Н.Ю. Что такое «двойное послание» и как это отражается на отношениях / Н.Ю. Гвоздева [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.b17.ru/article/22263/>.
5. Косилова Е. Антипсихиатрия: торжество иррациональности или правозащитное движение в психиатрии? / Е. Косилова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://postnauka.ru/longreads/84>.
6. Кузнецов Д. Расщепление расщепления. Что известно и что неизвестно о природе шизофрении / Д. Кузнецов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://nplus1.ru/news/2015/05/26/dementia-praesox>.
7. Обухова Л.Ф. Детская психология: теории, факты, проблемы / Л.Ф. Обухова. – М. : Тривола, 1998. – 352 с.
8. Раттер М. Помощь трудным детям / М. Раттер ; пер. с англ. Е. Алексеевой, С. Нуровой. – М. : Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 1999. – 432 с.
9. Филиппова Г.Г. Психология материнства : [учеб. пособие] / Г.Г. Филиппова. – М. : Изд-во Института Психотерапии, 2002. – 240 с.
10. Холмогорова А.Б. Эмпирические психологические исследования семейных факторов психических расстройств / А.Б. Холмогорова, С.В. Воловикова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://t-pacient.ru/articles/6217/>.
11. Ющенко Д. Двойные послания и шизофреногенная коммуникация / Д. Ющенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dhe-nlp.ru/forum/index.php?showtopic=9505>.

Матюшина И.И.,
кандидат философских наук,
доцент кафедры философии
Национального университета «Одесская юридическая академия»

ГРАНИ ВЫБОРА: ВЫБОР В СИНХРОНИЧЕСКОЙ И ДИАХРОНИЧЕСКОЙ ПЕРСПЕКТИВЕ

Аннотация

Целью статьи является обзор основных представлений о выборе на современном этапе, а также динамики понимания в историческом контексте. В статье рассмотрен выбор как междисциплинарное понятие, представлены структура и различные классификации выбора. Определено соотношение понятий «выбор» и «принятие решения». При рассмотрении выбора как понятия в современных гуманитарных исследованиях и в исторической динамике сделан вывод о связи понятия «выбор» не только с категориями «свобода» и «ответственность», «ценности» и «мировоззрение», но и с категориями «мышление», «познание», «рациональность», «смысл», «коммуникация».

Введение

Бытие бросает нам множество вызовов, главный из которых – вызов выбора: ежедневного, обыденного или экзистенциального, политического или экономического, личностного или социального.

Выбор является предметом исследования философии, психологии, социологии, политологии, теории управления, создаются математические модели выбора. Однако единой философии выбора или теории выбора сегодня не существует. Причина – в сложности изучаемого явления и в разнице используемых подходов. Цель статьи – представить выбор как многогранное явление, показать различные стороны и подходы в понимании выбора.

Современная литература, посвященная выбору, не дает однозначного определения этому термину, а иногда определение как таковое отсутствует, и авторы полагаются на интуитивное его понимание. Кроме того, понятие «выбор» практически во всех источниках используется вместе с понятием «принятие решения», причем существует три точки зрения по поводу того, как именно они соотносятся:

- 1) выбор является частью акта принятия решения;
- 2) принятие решения является одним из моментов выбора;
- 3) понятия «выбор» и «принятие решения» тождественны.

Первая точка зрения больше характерна для литературы, посвященной теории управления, маркетингу, а также для пласта литературы, посвященной проблемам принятия решения. Так, в монографии Г.В. Сориной «Принятие решений как интеллектуальная деятельность» отмечаются следующие этапы принятия решений: «1) этап идентификации; 2) этап развития; 3) этап выбора. *Первый этап* позволяет зафиксировать сам факт существования проблемы и затем провести ее систематическую, последовательную диагностику. В рамках

второго этапа <...> происходит перебор вариантов возможных способов решений. Перебор вариантов предполагает либо выбор способа действия в рамках известных решений, либо разработку инновационного решения. Наконец, на третьем этапе <...> происходит выбор решения» [11, с. 110–111].

Второй точки зрения придерживается известный психолог Д.А. Леонтьев, который утверждает, что выбор – это сложно организованный процесс, а принятие решения – лишь сторона этого процесса, к которой сводится изучение выбора в областях знаний, смежных с психологией [6, с. 5]. Более сложное соотношение между выбором и принятием решения предлагает В.С. Диев: «Решение – процесс и результат выбора цели и способа ее достижения – является связующим звеном между познанием и тем или иным вариантом поведения, действия человека» [2, с. 5].

Третья точка зрения является наиболее распространенной в философской литературе, психологических исследованиях.

Мы будем придерживаться позиции, что понятие выбора шире понятия принятия решения, принятие решение – процесс, интеллектуальный и психологический, который является одним из этапов выбора.

Выбор мы будем понимать как многогранный динамический процесс и результат этого процесса, в котором на основании определенных критериев-аргументов одна (или несколько) из имеющихся возможностей становится реализованной действительностью.

Изучение видов выбора и представлений о выборе следует предварить рассмотрением его структуры, это поможет нам разобраться в различных классификациях, увидеть их основания. В структуру выбора входят:

- субъект выбора – индивидуум или группа индивидуумов, которые совершают выбор;
- альтернативы выбора – варианты, возможности, из которых необходимо сделать выбор;
- критерии выбора – те основания, по отношению к которым альтернатива выбора характеризуется как максимально приемлемая, более приемлемая, менее приемлемая, неприемлемая; критерии могут быть разных уровней и разной степени сложности: это могут быть ценности, принципы, личные интересы, следование традициям, цена, качество, одобрение родственников и т. п.;
- механизмы выбора – стандартизованные мыслительные операции, при помощи которых на основании критериев выбора происходит отбор одной из альтернатив выбора, то есть процесс принятия решения.

Современное, достаточно широкое понимание выбора позволяет говорить о разных видах, разных уровнях выбора, причем уровни и виды выбора определяется аспектами, средствами их изучения. Кроме того, возникают вопросы о том, всегда ли есть возможность выбора, всегда ли нужно осуществлять выбор, почему происходит отказ от выбора.

1. Типологии выбора

Рассмотрим различные классификации выбора, которые позволят увидеть выбор в его синхронии как многогранное, многоаспектное явление.

Начнем с классификации, представленной известным психологом Д.А. Леонтьевым, которая является результатом многолетних исследований психологии выбора как процесса. Выделяется три вида выбора:

1. *Простой* выбор имеет место тогда, когда субъект выбирает из нескольких альтернатив по известному ему критерию, критерий этот не всегда четко сформулирован, но всегда осознается субъектом [7, с. 98]. Примером такого выбора может служить выбор такого задания, которое субъект может выполнить.

2. *Смысловой* выбор имеет место тогда, когда альтернативы присутствуют, но критерии для выбора не заданы, субъект сам должен их сформировать. В качестве примеров такого выбора авторы приводят выбор профессии, выбор супруга, выбор товара. Авторы отмечают, что «перед субъектом в данном случае стоит задача на смысл, задача определить для себя смысл каждой из альтернатив, локализовать ее в своем жизненном мире» [7, с. 98–99]. Нам представляется, что выбор товара и выбор супруга не совсем одинаковые, рядоположенные виды выбора. Возможно, данную классификацию необходимо еще уточнять, учитывая уровень критериев, которые выдвигает и на которые ориентируется субъект в процессе выбора.

3. *Личностный, или экзистенциальный*, выбор – самый сложный вид выбора, когда субъекту не даны ни альтернативы, ни критерии выбора, он должен сам их сформировать; здесь имеется в виду выбор в критических жизненных ситуациях [7, с. 99].

В целом авторы делают вывод о том, что выбор – это развернутый во времени сложный процесс, сложно организованная деятельность. Различные виды выбора имеют разные виды свернутости и, соответственно, требуют разных инструментов для изучения. Кроме того, авторы замечают, что варианты теории принятия решения наиболее подходят для изучения простого выбора.

Данная классификация типов выбора, с одной стороны, учитывает изначальную противопоставленность экзистенциального и обыденного, повседневного типов выбора: личностный выбор, который встречается лишь в пограничных ситуациях, несколько раз в жизни, ставящий перед человеком вопросы уровня соотношения жизни и смерти, философского уровня, противопоставляется простому выбору, который является частью обыденной жизни. С другой стороны, она диалектически разрешает их противоречие: в выборе смысловом, для которого необходимо соотнести свои действия с ценностными ориентирами, с принципами, с мировоззренческими установками, обозначить смысловые доминанты своего существования, представлен синтез философского и обыденного видов выбора. Именно в смысловом выборе показано практическое применение экзистенциальной установки на выбор (самостоятельный выбор) своего жизненного пути в реальных фактах повседневного существования.

Можно выделить *рациональный* и *нерациональный* (эмоциональный) виды выбора. Представление о том, что человек разумный делает свой выбор в соответствии с осмысленными, обоснованными, рациональными критериями, которые другой разумный человек может понять, осознать, записать в виде формул и математически просчитать, лежит в основе всех вариантов «теории

рационального выбора». Однако ни один из вариантов данной теории не дает достаточно надежных результатов, и области применимости этой теории достаточно ограничены, поскольку наряду с четко выраженными, аргументированными, рациональными критериями в процесс выбора включается нерациональный компонент, нерациональность которого строго индивидуальна и/или контекстуальна. С другой стороны, достаточно часто можно услышать восклицания о нерациональности выбора электората, о нерациональном выборе товаров, о нерациональном выборе женщин, в конце концов. Маркетинговые технологи, недобросовестные PR-технологии, манипулятивные стратегии активно воздействуют на эмоциональную составляющую критериев выбора, слоган «выбирай сердцем», который можно услышать практически в любой предвыборной кампании, призывает именно к отказу от выбора рационального в пользу нерационального. Конечно, в чистом виде рационального и нерационального видов выбора не существуют, как не существует отдельно рационального и отдельно эмоционального в познании, в мышлении, но можно говорить о преобладании рационального или нерационального критерия выбора. Повышение рациональности выбора связано с повышением логической и философской культуры в обществе.

Выбор бывает *осознанный (обдуманый)* и *спонтанный*. На первый взгляд, осознанный выбор соответствует рациональному выбору, а спонтанный – нерациональному, выделять их как особые виды выбора не имеет смысла. Но выбор обдуманный может учитывать критерии как рационального, так и нерационального порядка, а спонтанный выбор может быть видом часто повторяющегося простого выбора, когда критерии (в том числе рациональные) давно известны и сам выбор типичен, постоянно повторяется и вошел в стадию автоматизма. Можно сказать, что в осознанном выборе явно представлен механизм выбора, выбор происходит по одной из схем выбора, а в спонтанном выборе механизм выбора представлен неявно, хотя в некоторых случаях он может быть развернут, восстановлен.

Спонтанный выбор может еще свидетельствовать о нежелании делать выбор, о формальном, внешнем выборе, вынужденном выборе. Нежелание может быть связано с недоверием к результатам выбора или с уверенностью в том, что данный выбор ничего не изменит, ни на что не повлияет, то есть уверенностью в том, что сама ситуация выбора является фальшивой.

Интересны выводы по серии психологических экспериментов, связанных со смысловым выбором: в эксперименте исследовалась связь переживания выбора с личностными характеристиками субъекта выбора [8]. Опрос проводился в 2005 году, реципиентами были студенты московского вуза. Заключение, сделанные после анализа данных, показали следующую закономерность: «по отношению к людям, склонным к спонтанному выбору (С), люди, склонные к автономному выбору (А) (*осознанному*. – М. И.), выше оценивают свою способность управлять окружающей средой и использовать предоставляемые жизнью возможности в зависимости от своих желаний и ценностей; обнаруживают большую готовность меняться и открытость новому опыту; имеют более ясное представление о направлении, в котором им хотелось бы развиваться, и ставят перед собой больше целей, придающих их жизни осмысленность; активнее стремятся контролировать события своей

жизни, что связано с ощущением большой ответственности за их протекание и в особенности за свои собственные достижения; при совершении поступков чаще склонны ориентироваться на собственный выбор, управляя своими мотивами и прислушиваясь к возникающим эмоциям. Для них менее характерны проявления отчуждения в сфере работы и отношения к обществу, а также вегетативность и бессилие» [8, с. 50–51].

Очевидно, что люди, склонные к самостоятельному, осознанному выбору, обладают той степенью активности, ответственности, которая говорит об их свободе, в рамках которой и возможен настоящий, моральный выбор, о котором говорила классическая философская традиция. Человек, делающий выбор спонтанно, в данном смысле вынужденно, несвободно, ощущает себя (а возможно, и является) несвободным не только в рамках экспериментальной ситуации, а и в границах своей собственной жизни. Отсутствие свободы, а следовательно, и ответственности (за свои решения, за свою несвободу), не дает возможности сделать настоящий выбор, и в данном случае мы имеем имитацию выбора. Значит, можно выделить такие виды выбора, как *свободный (подлинный) выбор* и *несвободный (фальшивый) выбор*. Таким образом, качество, вид выбора является индикатором свободы и ответственности как отдельного человека, так и общества в целом. Говоря о рациональном и нерациональном видах выбора, мы сделали акцент на том, что повышение рациональности выбора связано с повышением логической и философской культуры субъекта выбора. Свобода (самостоятельность, подлинность) выбора – это не линейное свойство (как в случае с рациональностью), а точечное, поэтому степень свободы (подлинности, самостоятельности) повысить нельзя. Выбор может быть или настоящим, или фальшивым; или свободным, или нет. Но повышение общей философской культуры (культуры критического мышления, культуры этики) повысит процент граждан нашей страны, делающих настоящий, а не имитационный выбор и берущих на себя ответственность за него.

Интересной представляется классификация видов выбора в зависимости от типов субъекта выбора, предложенная В.Е. Лепским [9]. В основу классификации легло представление о субъекте познания в рамках классической, неклассической и постнеклассической научной рациональности, опирающееся на философско-методологических разработках о трех типах рациональности В.С. Степина. В.Е. Лепский показывает, как разрабатываемые модели выбора в рамках каждой из предложенных научных парадигм зависят в целом от представления о субъекте выбора.

Субъект выбора в рамках классической научной рациональности выступает как *утилитарный субъект*. Парадигма отношения «субъект – объект» является базовой для классической рациональности, причем акцент в данной дихотомии делается на объекте. Сам субъект является носителем целенаправленной деятельности, ориентированной на объект, свобода субъекта ограничена целями и нормами деятельности, все остальные характеристики субъекта не берутся во внимание. «Проблема выбора исследуется либо на моделях, которые пытаются сделать универсальными, не зависящими от субъекта принятия решений (Д. Бернулли, Дж. фон Нейман и О. Morgenштерн, Г. Саймон, М. Алле, Д. Канеман и др.), либо на моделях, в которых

объединены эмпирические знания о реальном поведении людей и нормативные модели рационального поведения (А. Тверски, Д. Канеман и др.)» [9, с. 160]. Ведущей этикой в системе классической рациональности была «этика цели», в рамках которой не рассматривалась проблема выбора средства достижения цели и оценки целесообразности действия. Подобное этическое отношение проявлялось во многих экономических моделях, «в которых представление об интересах человека строилось на аксиоматических моделях утилитарных ценностей» [9, с. 161], а также в моделировании военных операций, в которых использовались «игровые подходы «игры с нулевой суммой» (противоположные интересы сторон)» [9, с. 161].

Особенностью неклассической рациональности является внимание к связи между объектом исследовательской деятельности и средствами исследования. В рамках данной парадигмы представлено возрастание роли субъект-субъектных отношений, которое приводит к пересмотру роли деятельности в познавательных процессах. Деятельность становится одним из видов активности субъекта, а одной из базовых становится коммуникативная активность. Субъект выбора в рамках неклассической парадигмы является *коммуникативным субъектом*. Этика коммуникативного субъекта «не только ориентирована на ценностные ориентации деятельностной активности, но и должна учитывать отношения к другим субъектам, последствия для них совершаемых действий, потенциальные и реальные формы коммуникативной активности» [9, с. 162]. В рамках парадигмы неклассической рациональности усовершенствуются модели выбора управленческих решений, игровые модели с учетом более сложных представлений о человеческих ценностях и с учетом рефлексивной структуры субъекта. Это модели, которые разрабатывались А.Б. Раппопортом и В.А. Лефевром [9, с. 162].

Третий тип субъекта выбора – *стратегический субъект*. Постнеклассический тип рациональности расширяет субъект-субъектные отношения до уровня концентрации внимания на субъектах познания. Каждая сторона данного взаимодействия является саморазвивающейся средой. Следовательно, данное отношение «мыслится уже не как овладение и контроль, а как установление равноправно-партнерских отношений с тем, что находится вне человека: с природными процессами, с другим человеком, с ценностями иной культуры, с социальными процессами, даже с нерелексируемыми и «непрозрачными» процессами собственной психики» [9, с. 164]. Основным видом активности в рамках постнеклассической рациональности – установление партнерских отношений между человеком и миром, их диалог в едином пространстве бытия. Субъект в данной парадигме мыслится не как рефлексирующая личность, он является включенным в метасубъект, то есть в общность субъектов (семья, организация, страна и т. п.), и поэтому соотносящим свою деятельность в этом метасубъектом, а также регулирующим свою активность в соответствии с интересами метасубъекта [9, с. 165]. Соответственно, субъект выбора действует в рамках стратегической этики саморазвивающихся сред, ориентированной на проблему целостности субъектов. Модели выбора, ориентирующиеся на стратегический тип субъекта, пока не представлены.

Можно спорить с данной классификацией; особенно пока непонятным является основание выделения стратегического субъекта, чем он отличается от

коммуникативного субъекта. Однако несомненно то, что построение адекватных моделей выбора зависит в первую очередь от правильного и полного представления о субъекте выбора, ведь одна из причин ограниченности известных нам моделей выбора состоит в слишком редуцированном, упрощенном представлении о субъекте.

Еще одной классификацией видов выбора, зависящей от типа субъекта, может быть выделение *индивидуального* и *социального* выбора.

Индивидуальный выбор осуществляется отдельным индивидуумом, и все перечисленные выше классификации (кроме последней) относятся именно к индивидуальному выбору. Под социальным видом выбора мы подразумеваем процесс, который принято называть отбором, процесс, который совершается в ситуациях социальной коммуникации, в которой фильтруются, отбираются идеи, смыслы, значения, функционирующие потом как общепринятые, как смыслы-концепты. Исследование процесса отбора научных понятий содержится в книге известного историка науки Стивена Тулмина «Человеческое понимание» [12]. С. Тулмин поставил вопрос: почему и благодаря чему одни научные понятия принимаются научным сообществом, другие отвергаются, а третьи трансформируют свое значение?

Механизм, обуславливающий появление новых смыслов, понятий, исчезновение старых и трансформацию сохраняющихся смыслов и понятий, С. Тулмин видит в процедурах рациональной деятельности в контексте культуры. Изменение и отбор (выбор) происходят благодаря процессам коллективного обсуждения, коммуникативной деятельности людей, которые эти понятия вырабатывают (референтные группы профессий, ученые, центры). Этот процесс обсуждения Тулмин называет «форумом конкуренции», который осуществляется не только как прямое обсуждение специалистами адекватности данного понятия, но и как коллективные формы передачи понятий (*transmit*), обучение, объяснительные практики, «окультуривание» в том числе [12, с. 133, 165]. Процедуры рациональной деятельности («форум рациональности»), на которые постоянно ссылается Тулмин, он понимает шире, чем логические или языковые процессы, и, с нашей точки зрения, они вполне могут быть поняты как коммуникация в широком смысле этого слова, которая учитывает горизонты жизненных миров коммуникантов и в которой учитывается общекультурный контекст. Именно обсуждение и применение понятий в общесоциальном коммуникативном пространстве и является рациональной процедурой их отбора. «Истинная мера социально-политического мышления людей заключается не в формальных дефинициях политических терминов, а в том, какое значение они приобретают как институциональные элементы социальной или политической практики» [12, с. 175].

Эта позиция С. Тулмина перекликается с идеями представителей коммуникативной философии, в частности с позицией Ю. Хабермаса. Согласно Ю. Хабермасу, коммуникативные акты, дискурсы являются процедурой отбора (выбора) общесоциальных, общекультурных смыслов, причем если эта процедура проводится в соответствии с принципами свободы, равенства и взаимоуважения участников сторон, то она является достаточным рациональным обоснованием для того, чтобы считать эту процедуру легитимной. Таким образом, социальный выбор – это выбор, осуществляемый

определенной социальной группой в процедурах рациональной коммуникации.

Избирательный процесс, политический выбор в результате голосования может выступать как вид социального выбора только в ситуации открытой коммуникации в обществе, которая подчиняется этическим процедурным правилам, когда каждый индивид, участвующий в данной процедуре, совершает настоящий (свободный) выбор. В ситуации отсутствия открытой коммуникации, нарушений этики коммуникации, а также в ситуации, когда большой процент индивидов осуществляют фиктивный (несвободный) выбор, такой вид выбора не может быть признан ни социальным, ни подлинным. В этом и состоит упрек по отношению к позиции Ю. Хабермаса: настоящий социальный выбор в условиях реальной политической жизни общества, отдельного государства (не говоря уже о мировом сообществе) практически неосуществим. Действительно, подлинный социальный выбор в рамках отдельного государства пока является идеализированной ситуацией, но ситуации социального выбора работают на уровнях выбора научных смыслов, концептов искусства, этических концептов и т. п.

По направленности процесса принятия решения можно выделить два вида выбора, назовем их *подтверждающий* и *отрицающий*. Эти два вида, две стратегии применимы в индивидуальном виде выбора. Когда субъект выбора определился с альтернативами выбора, а также с критериями выбора, у него есть две стратегии для принятия решения.

Первая стратегия заключается в том, чтобы каждую альтернативу соотнести с критериями выбора и определить, насколько данная альтернатива соответствует каждому критерию. Критерии могут быть как точечными свойствами, так и линейными. Если критерий – точечное свойство, то альтернатива может подходить или не подходить под данный критерий. Если критерий является линейным свойством, то альтернатива может более соответствовать или менее соответствовать, соответствовать на 50%, 70% и т. п. Затем по совокупной сумме максимального соответствия критериям субъект может сделать свой выбор. Логика данного процесса выбора аналогична логике процесса сравнения и выбора гипотез. Такой выбор мы предлагаем назвать подтверждающим выбором.

Вторая стратегия процесса принятия решения, которую мы предлагаем назвать отрицающим выбором, соответствует логической схеме отрицающе-утверждающего модуса вывода из дизъюнкции. Определившись с альтернативами и критериями выбора, субъект выбора отбрасывает альтернативы, которые не соответствуют критериям или соответствуют в очень небольшой степени. Если отброшены все альтернативы и осталась только одна, то выбор делается в пользу оставшейся альтернативы. Формально такой вид умозаключения надежен, если перечислены все возможные альтернативы. В реальных ситуациях выбора не всегда можно быть уверенным в полноте перечисленных альтернатив. Кроме того, хочется добавить, что оставшаяся альтернатива не должна быть такой, которая не соответствует критериям или соответствует им в очень небольшой степени, тогда выбор будет некорректным, случайным, бессмысленным.

Безусловно, данные стратегии могут применяться лишь в условиях осмысленного выбора. В реальных ситуациях эти два вида выбора могут встречаться как в чистом виде, так и в смешанном: в процессе принятия решения сначала могут быть отброшены неприемлемые альтернативы, а потом могут быть соотнесены оставшиеся по степени соответствия имеющимся критериям.

2. Представления о выборе в историческом контексте. Отказ от выбора как современная проблема

Рассматривая разные классификации выбора, мы представили его грани в синхроническом измерении, в «горизонтальном» измерении бытия. Философский взгляд на феномен выбора позволяет увидеть его сущностные характеристики, его «вертикальное» измерение. Кроме того, мы проследим в самом общем виде как исторически менялись представления о выборе.

Как известно, впервые в истории философии о выборе высказывался Аристотель, изначально поместив проблему выбора в моральную плоскость. Акцент Аристотелем был сделан на осознанности выбора, служении высшей цели и на том, что выбор может осуществляться лишь в отношении того обстоятельства, которое зависит от человека.

Диахронический срез выбора как концепта, как категории, тесно связанной с понятиями морали и свободы, рассмотрен в статье М.С. Киселевой «Концепт выбора в христианской и постхристианской культурах» [4]. Автор начинает рассматривать функционирование концепта выбора в культурной традиции с его использования в текстах Ветхого Завета. Выбор в контексте Ветхого завета был достаточно простой категорией, имеющей два модуса: модус Послушания и модус О-слушания Бога. Ветхозаветные герои действовали исключительно в этой двоичной системе и были праведниками или отступниками в зависимости от модуса своего выбора.

Свобода есть у ветхозаветного Бога, свобода посылать испытания человеку и приказывать ему, у человека есть лишь выбор. Новый Завет и христианство внесло качественные изменения в понимание сущности выбора и свободы: искупительная жертва Христа за грех, который он не совершал, «создает новое сакральное пространство для осмысления выбора человеком: перед ним стоит задача, решение которой сложно, а порой и непосильно: человек *выбирает сам собственную свободу* в надежде обрести Божью благодать» [4, с. 50]. Выбор тесно связывается с понятием свободы, причем выбор обосновывается как необходимость. М.С. Киселева замечает, что позднее гуманисты идею свободы выбора сделали практикой своей интеллектуальной жизни, а свобода представлялась им основанием мира, созданного Богом. Реформаторское течение в христианстве поменяло акценты в соотношении свободы и выбора. Провозглашенный Лютером тезис, что свободой воли обладает только Бог, а спасение не в свободе, а вере, свобода – помеха на пути благодати, создало ситуацию, когда, «отняв свободу выбора у человека в вопросе веры и благодати, реформаторы предельно расширили ее во всех земных сферах человеческой деятельности – экономической и торговой, путешествиях и обретении новых профессий, сфере расширения возможностей образования и исследования природы мира и самого человека» [4, с. 50]. То есть, ужесточая

вопросы морали, «отдавая» свободу Богу, протестантизм открыл перспективы самостоятельного выбора в рамках повседневной жизни и тем самым подготовил почву для дальнейшей секуляризации европейской культуры. Еще один опыт отказа от канонов католицизма – практика свободного выбора в рамках борьбы за власть в период Французской революции, когда выбор состоял в связке «жизнь/смерть».

Классическая философия XIX столетия отождествляла выбор со свободой, обосновывала свободу воли человека в его соотнесенности с Богом как Абсолютной идеей, в системе этого обоснования человек, его свобода и выбор соотносились с Богом, были сопричастны ему. Во второй половине XIX столетия концепт выбора постепенно перестает быть связанным с христианской религией, а значит, перестает быть метафизическим понятием. М.С. Киселева связывает это с распространением идей и концепций: 1) эволюционной теории Ч. Дарвина; 2) материалистической теории исторического процесса К. Маркса; 3) нигилизма Ф. Ницше. Эти концепции заложили основание постхристианской культуры [4, с. 52–53].

Понимание выбора как пограничной ситуации между жизнью и смертью стало характерным для экзистенциальной философии XX столетия. В добавление к авторской концепции, следуя логике рассмотрения соотношения свободы и выбора, следует добавить, что само отношение между свободой и выбором претерпело изменения. Если в классическом понимании свобода была выше выбора, она являлась благодатью, даром человеку, а выбор был подчинен свободе, то в философии экзистенциализма (и религиозного, и атеистического направления) основой человеческого существования стал выбор. Главный выбор, который должен сделать человек, – выбрать себя для себя в наличном бытии. Сама свобода является результатом выбора.

Н.А. Бердяев так определяет соотношение свободы и выбора: «Определение свободы как выбора есть лишь формальное определение свободы. Это лишь один из моментов свободы. Настоящая свобода обнаруживается не тогда, когда человек должен выбирать, а тогда, когда он сделал выбор» [1, с. 284]. Свобода подчинена выбору; кроме того, человек может и не выбрать свободу, отказаться от нее, и это будет тоже выбор. В рамках экзистенциальной философии выбор и свобода еще сохраняли онтологический статус, были частью трансцендентного бытия человека.

Вторая половина XX столетия породила, по словам М.С. Киселевой, «человека выбирающего». Ужасы Второй мировой войны избавили человека западноевропейского от поиска трансцендентных смыслов, выбор перешел в плоскость выбора вещей и услуг. Период конца XX – начала XXI столетий с возникновением интернет-пространства сделал выбор:

- 1) публичным;
- 2) функциональным и культивируемым;
- 3) «навязываемым», «обретшим характер узаконенной социальной необходимости, вошедшим в те социальные практики и профессиональные области, где ранее ему не было места» [4, с. 54–55].

И этот навязываемый выбор находится не в руках отдельного человека, а в руках властных структур: «Власть высоких технологий и современных СМИ, на которой строится современная политика и которая находится в руках

высокопрофессиональных управленцев, выстраивает социальные структуры под свои управленческие нужды», – утверждает М.С. Киселева [4, с. 55]. Интересно замечание автора: выбор становится «принятием решения». Следовательно, можно сделать вывод о том, что с середины двадцатого столетия выбор и свобода опять утратили свою непосредственную связь в западноевропейской культуре.

Размышляя над представленной, достаточно продуктивной схемой исторического изменения содержания выбора как концепта культуры, все-таки хотим возразить: проблема навязываемого выбора возникла не в конце XX столетия, проблема эта возникла еще с возникновением тоталитарных государств в 1930-х годах. Вероятно, именно проблема тоталитарного навязывания и привела к тому, что единственной сферой, где оставалась возможность реализовать если не свободный, то хотя бы самостоятельный выбор, стала сфера выбора товаров и услуг, выбора обыденного. И как нам представляется, «навязываемый» выбор таковым уже не является, «навязываемый» выбор – это симулякр выбора, если в обществе навязывается выбор в той или иной сфере, то в нем отсутствует свобода. Более того, необходимо различать современные представления о выборе в обществах, которые достаточно долго находились в ситуации тоталитарных режимов и которые в общественном сознании несут на себе отпечатки подчиняющегося (тоталитарного) мышления, от представлений о выборе в обществах, уже длительный период времени избавившихся от тоталитаризма или вообще не знавших его.

Одна из актуальнейших проблем нашего общества – проблема безответственности социально-политического выбора человека постсоветского пространства. Это проблема отказа от подлинного выбора. Несколько поколений граждан постсоветского пространства в своих мировоззренческих установках содержат представление о социально-политическом выборе как выборе навязанном, выборе без выбора. В тех же глубинных мировоззренческих установках люди воспринимают свою жизнь гражданина того или иного государства как жизнь, лишенную ответственности, а значит, и свободы. Правы были экзистенциалисты: выбор порождает свободу и ответственность, отсутствие выбора даже не ставит вопрос о свободе, а следовательно, и об ответственности.

В качестве иллюстрации хочется привести пример соотношения внутренней свободы отдельного человека и здоровья общества в целом. Это отрывок из статьи Д.А. Леонтьева, опубликованной в «Независимой газете», датированной октябрём 2015 года: «Проблема свободы и ответственности – это не абстрактная философская проблема, это проблема жизненная, проблема в каком-то смысле выживания всех нас: страны и человечества в целом. Несколько лет назад социологами был проведен опрос, результаты которого многих повергли в шок. Оказалось, что 87% опрошенных российских граждан считают, что они не оказывают влияния на свою жизнь. К любым социологическим опросам надо относиться осторожно. Тем не менее обнаруженная тенденция в целом не противоречит моим ощущениям того, что происходит в нынешнем массовом сознании россиян» [5]. Здесь мы видим закономерную связь между возможностью/невозможностью влиять на свою

жизнь, то есть делать или не делать подлинный личностный (а возможно, и экзистенциальный) выбор, внутренней свободой/несвободой граждан и общей ситуацией в обществе. Подобных социологических опросов нам обнаружить не удалось; вероятнее всего, украинские социологи не ставили перед собой подобных задач. Данные такого социологического опроса обнаружили бы очень интересные закономерности сознания и самосознания украинских граждан.

Каковы же причины, по которым человек позволяет лишиться себя выбора и свободы? Ответ на этот вопрос исследовал Э. Фромм в своей известной работе «Бегство от свободы» [13]. Основная мысль Э. Фромма заключается в том, что бремя ответственности пугает больше, чем страх отсутствия выбора.

С. Жижек, опираясь на лакановскую традицию, объясняет отказ от выбора как проявление отношения замещения. Он объясняет этот процесс таким образом: отказ от каких-либо своих сущностных элементов, например страхов, в пользу Другого открывает пространство, в котором можно чувствовать себя свободным от этих элементов, например «когда Другого приносят в жертву вместо меня, я могу продолжать жить с сознанием того, что я понес за свою вину расплату» [3, с. 15]. Жижек говорит об этом замещении как об освободительном ритуале, и примеры подобного замещения достаточно часто просматриваются в современной жизни. Таким образом, когда я переносю ответственность за выбор на Другого, я снимаю с себя это бремя и выигрываю драгоценное, не обремененное личное пространство, в котором могу реализовать свою свободу. Я не совершаю никакого выбора. В данной ситуации я действую посредством Другого, это действие можно назвать интерактивностью. Но у интерактивности есть и обратная сторона – интерпассивность, перенесение пассивности на Другого, и эта сторона, по мнению С. Жижека, более опасна. Если интерактивность позволяет быть мне пассивным, действуя за счет Другого, то интерпассивность заключается в том, что Другой пассивен вместо меня и вынуждает меня быть активным, бессмысленно активным [3, с. 18–23]. В ситуации выбора эта привычка к замещению приводит к тому, что Другой, будучи пассивным, вынуждает меня совершать активное действие, совершать выбор без выбора, имитировать активность и имитировать выбор.

Представляется, что подобное психоаналитическое объяснение процессов отказа от выбора является продуктивным. Мы наблюдаем активность в рамках социополитической жизни нашей страны, но эта активность выбора больше похожа на активность имитации выбора, о которой говорил С. Жижек, на бессмысленную реакцию на пассивность Другого, на пассивность друг друга.

Выводы

Представленный обзор классификаций и представлений о выборе в рамках различных гуманитарных исследований не претендует на полноту. За пределами нашего внимания остался еще достаточно большой и интересный пласт философского анализа выбора в рамках герменевтической философии, философии диалога, экзистенциальной традиции и т. п. Однако несомненно то, что наиболее полно проблему выбора можно раскрыть только в рамках междисциплинарного подхода, используя уже имеющиеся наработки в рамках

философии, психологии, социологии, теории принятия решений, политологии, логики.

И синхронический, и диахронический срезы представлений о выборе показали, что так или иначе проблема выбора связана с такими философскими понятиями, как свобода, ответственность, ценности, мировоззрение, мышление, рациональность, познание, смысл, коммуникация.

Кроме того, рассматривая современные работы о выборе, необходимо отметить, что главную проблему общества конца XX – начала XXI столетия авторы видят не в проблеме выбора, а в проблеме не-выбора, отказа от выбора и потери связи в сознании современного человека между категориями выбора и свободы. Простых и непосредственных рецептов, как восстановить эту связь, как вернуть свободу в выбор, не существует. На наш взгляд, ее можно вернуть лишь воспитанием последующих поколений в уважении к философии, этике и логике и в понимании того, о чем говорил Д.А. Леонтьев: философия – это не оторванная от жизни теория, а необходимые жизненные принципы, воспитывающие мировоззрение. Во всяком случае, нужно помнить, что в жизни всегда должно быть место... выбору.

Список использованной литературы:

1. Бердяев Н.А. Царство Духа и Царство кесаря / Н.А. Бердяев / Бердяев Н.А. Судьба России. – М. : Советский писатель, 1990. – С. 224–334.
2. Диев В.С. Рациональные решения: критерии, модели, парадоксы / В.С. Диев // Вопросы философии. – 2013. – № 8. – С. 4–11.
3. Жижек С. Интерпассивность. Желание: влечение. Мультикультурализм / С. Жижек. – пер. с англ. – СПб. : Алетейя, 2005. – 156 с.
4. Киселева М.С. Концепт выбора в христианской и постхристианской культурах / М.С. Киселева // Вопросы философии. – 2013. – № 12. – С. 48–58. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=864.
5. Леонтьев Д.А. Власть над жизнью / Д.А. Леонтьев // Независимая газета. 27.10.2015 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.ng.ru/stsenarii/2015-10-27/9_freedom.html.
6. Леонтьев Д.А. Психология выбора. Часть 1. За пределами рациональности / Д.А. Леонтьев // Психологический журнал. – 2014. – Том 35. – № 5. – С. 5–18.
7. Леонтьев Д.А. Выбор как деятельность: личностные детерминанты и возможности формирования / Д.А. Леонтьев, Н.В. Пилипко // Вопросы психологии. – 1995. – № 1. – С. 97–110.
8. Леонтьев Д.А. Как мы выбираем: структуры переживания собственного выбора и их связь с характеристиками личности / Д.А. Леонтьев, А.Х. Фам // Вестник Московского университета. Серия 14. Психология. – 2011. – № 1. – С. 39–53.
9. Лепский В.Е. Субъект выбора: от классики к постнеклассике / В.Е. Лепский // Человек перед выбором в современном мире: проблемы, возможности, решения : материалы Всероссийской научной конференции (27–28 октября 2015 года, ИФ РАН (Москва)). В 3 т. Т. 3 / под общ. ред. д-ра филос. наук, проф. М.С. Киселевой. – М. : Научная мысль, 2015. – С. 159–167.

10. Рузавин Г.И. Теория рационального выбора и границы ее применения в социально-гуманитарном познании / Г.И. Рузавин // Вопросы философии. – 2003. – № 5. – С. 57–70.

11. Сорокина Г.В. Принятие решений как интеллектуальная деятельность : [монография] / Г.В. Сорокина. – 2-е издание. – М. : «Канон+», «Реабилитация», 2009. – 272 с.

12. Тулмин С. Человеческое понимание / С. Тулмин. – пер. с англ. – М. : Прогресс, 1984. – 327 с.

13. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – пер. с англ. // Фромм Э. Бегство от свободы; Человек для себя. – Минск : ООО «Поппури», 2000. – С. 3–366.

Палий О.Н.,

*кандидат юридических наук, доцент кафедры философии
Национального университета «Одесская юридическая академия»*

ПОНИМАНИЕ ДИСПОЗИТИВНОСТИ ПРАВОВЫХ НОРМ И ПОВЕДЕНИЯ СУБЪЕКТОВ ПРАВА КАК РЕЗУЛЬТАТ ОСМЫСЛЕНИЯ ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО ВЫБОРА

Аннотация

В статье рассматривается понятие диспозиционности, интерпретируемое как современная экспликация понятий «реальная возможность» и «виртуальная действительность» и конкретизирующее один из важных аспектов исследования выбора правовых возможностей. Точка зрения, отстаиваемая в работе, состоит в том, что каждая норма права в целом диспозиционна, а не только содержит диспозиционную часть. Без учета диспозитивности как самих правовых норм, так и поведения субъектов права уменьшается степень вероятности того, что будет сделан правильный выбор и правовая возможность превратится в развитую правовую действительность.

Введение

Перед человеком всегда стоит проблема выбора: из спектра возможностей, которые перед ним открываются, нужно выбрать оптимальные в тех или иных обстоятельствах. Это в полной мере относится к сфере развития права, к процессу осуществления (системной практической реализации) правовых возможностей. Часто на стадиях правотворчества и правоприменения возникает множество вопросов. Например, почему некоторые нормы активизируют возможности, которые не были предусмотрены законодателем? Почему возможности, казалось бы, предоставляемые вновь принимаемыми нормами права, не используются в действительности? Почему так низка результативность отдельных действующих норм? Чтобы ответить на эти и множество других вопросов, нужно взглянуть на проблему качественного

воплощения правовых возможностей в правовую действительность через призму «ситуации выбора».

Поскольку существует разграничение между сущностью права и тем, как эти объективные положения находят свое воплощение в бытии, необходимо познать не только понятие права (субъективно осознанное содержание), которое уже закреплено в нормах права, но и идею права, так как его сущность полностью не исчерпывается содержанием положительного права. Поэтому на стадии правотворчества возникает проблема выбора таких возможностей, которые позволяют воспроизвести в нормах положительного права право естественное. На стадии же правоприменения необходимо распознать, правильно истолковать это объективное содержание (закрепленное в правовых предписаниях) и применять правовые предписания таким образом, чтобы право действовало сообразно своей природе, вытекающей из сущности человека.

Особую актуальность здесь приобретает понятие диспозиционности, интерпретируемое как современная экспликация понятий «реальная возможность» и «виртуальная действительность» и конкретизирующее один из важных аспектов исследования выбора правовых возможностей.

1. Диспозитивность правовых норм

Чрезвычайно важно еще на стадии законотворчества определить, какова же вероятность осуществимости правовой возможности, заложенной в том или ином законопроекте.

Любая правовая норма содержит свою диспозицию – предписание о том, как следует поступать в условиях, предусмотренных в гипотезе данной нормы, то есть это та часть нормы, в которой указывается само правило поведения, юридически выражающее юридические права и обязанности.

Но есть и более узкое понимание диспозитивности. По форме закрепления желаемого поведения субъектов права выделяют специальный вид нормы – диспозитивный. Под диспозитивными нормами права понимаются нормы, в которых указывается на определенный вариант поведения, но допускается и другой вариант; они позволяют сторонам регулируемых отношений самим определять права и обязанности в других возможных ситуациях. Их также называют «заполняющими», поскольку они заполняют отсутствие соглашения и действуют лишь тогда, когда стороны регулируемых отношений не установили (не согласовали) для себя иного правила, не договорились в данном вопросе и распознаются через следующие формулировки: «при отсутствии иного соглашения», «если иное не установлено в договоре» и др. [1, с. 444]. Другими словами, диспозитивные нормы права предоставляют своего рода свободу выбора возможного варианта поведения.

Диспозитивность в уголовном, гражданском, хозяйственном и административном судопроизводстве проявляется в двух аспектах:

1) как возможность субъектов процесса распоряжаться своими правами в рамках установленной процессуальным законом свободы выбора;

2) как право влиять на конечное решение по делу (определять предмет иска) [2, с. 54].

Диспозитивность нормы можно наблюдать в уголовном процессе следующим образом: к примеру, действует положение о том, что стороны уголовного производства являются свободными в использовании своих прав в пределах и способами, предусмотренными Уголовным процессуальным кодексом Украины [3]. Производство в суде апелляционной инстанции, кассационное производство – это также действия, которые зависят от субъекта, однако они ограничены рамками закона, и лишь в его пределах субъекты права могут осуществлять права и обязанности на свое усмотрение. В гражданском процессе – это отказ от иска, признание иска, заключение мирового соглашения и т. д.

Соответственно, выделяют диспозитивный метод правового регулирования, под которым понимается средство регулирования отношений между участниками правоотношений, которые являются равноправными сторонами. Он дает возможность им самим решать вопросы о форме своих взаимоотношений, урегулированных нормами права. Данный метод содержит в себе три средства регулирования общественных отношений:

- 1) позволение совершить определенные действия, имеющие правовой характер;
- 2) предоставление участникам общественных отношений, урегулированных нормами права, определенных прав;
- 3) предоставление лицам, которые являются участниками определенных взаимоотношений, возможности выбора варианта своего поведения [4, с. 199].

Диспозитивные нормы обычно противопоставляются императивным.

Следует обратить внимание на более широкий смысл терминов «диспозиция», «диспозитивность», «диспозиционность», который распространен в современной философии науки и который может быть использован в философии права. В широком понимании каждая норма права в целом диспозиционна, а не только содержит диспозиционную часть. Но сначала нужно выяснить, в чем состоит широкий смысл понятия диспозитивности.

Как констатирует П.К. Гречко, исходные корни смысла терминов «диспозиция», «диспозиционность» связаны с понятиями «естественная тенденция», «наклонность», «темперамент человека», «предрасположенность», «предусмотренное естественное поведение» и т. п. [5, с. 100], что позволяет увидеть связь диспозиционности с возможностью, неявно присутствующей в изучаемом предмете. При этом имеет место возможность не абстрактная, а вполне реальная, обусловленная природой данного объекта, события; она является в этом смысле естественной, а ее реализация – вполне ожидаемой. Превратится ли она в действительность – зависит от наступления ситуации, от наличия соответствующих условий.

Итак, диспозиция – это понятие, отражающее некую «естественную скрытую способность вещей», «естественную тенденцию», то, что прячется, гнездится, сидит в том или ином явлении, материале, объективном положении вещей [5, с. 100] и при этом соответствует сути, началу, корням данных вещей. Иными словами, «диспозиция», «диспозиционность» предполагают: а) наличие «скрытых», потенциальных характеристик объекта, ситуации; б) неслучайность, реальную возможность проявления этих характеристик в силу их связи с сущностью.

В качестве наглядного примера диспозитивного свойства обычно приводят такие свойства, как растворимость, электропроводность и т. п. Если взять кусок сахара и кусок мела, то растворимы они или нет, продемонстрировать можно с помощью погружения их в воду. Главные модальности правовой нормы – «разрешено», «запрещено», «обязательно», – на первый взгляд, такие же диспозитивные свойства человеческих действий, как и растворимость для куска сахара. Они начинают действовать лишь при некоторых условиях.

Норма права объективно задает некоторое поле, диапазон возможностей для человека, исключая одни возможности, предлагая вторые и настаивая на невозможности исключить третьи. На чем основан выбор диапазона возможностей, открываемых или запрещаемых нормой права? В значительной мере на прошлом опыте правовых отношений в данном обществе и на предвидении возможных ситуаций в этих отношениях в будущем. И то и другое существует виртуально, то есть в сознании, в воображении субъектов права и в профессиональном сознании юристов, создающих и применяющих нормы.

Работать с «виртуальными мирами» современный человек уже привык. Как отмечает А.Ю. Цофнас, «эти миры должны быть непротиворечивы и вполне допустимы и в искусстве, и в исчислениях математики, и в computer science, и в квантовой физике и т. д. Некоторые из виртуальных миров при определенных условиях превращаются в действительность. Этот факт стимулирует творческое воображение, поиск и построение все новых виртуальных миров. С другой стороны, следует учитывать, что поиск виртуальных миров таит опасность ухода от действительности; более того, он может ставить под сомнение саму действительность» [6, с. 173].

Эта опасность оторванности от действительности, «зависание» в виртуальной действительности существует и для теории права, и для процесса нормотворчества.

Мысленный обзор и анализ возможностей, задаваемых нормой права, должны сочетаться с прогнозом возможного поведения адресатов нормы, которым должна быть предоставлена возможность самостоятельно регулировать, планировать свою деятельность. При этом возможности, задаваемые нормой права, могут быть заданы деструктивно или конструктивно. Чисто деструктивный вариант формирования диапазона возможностей в норме права – это запретительный вариант. Он отсекает возможности, не создавая ничего взамен. Жесткий конструктивный вариант формирования «поля возможностей» – это обязывающие нормы. Они предполагают вполне определенный вариант поведения и все производные от него варианты. Существуют конструктивные варианты норм, задающие некоторые критерии выбора вариантов поведения; ограничение выбора состоит в том, чтобы не нарушалась главная идея нормы и общие принципы данной области права. Например, «уголовное право является порядком, который защищает жизненные ценности, <...> поведение может быть запрещено в том случае, если с определенной степенью вероятности можно ожидать как результат этого поведения причинение вреда». И далее: нормы «должны быть построены таким образом, чтобы служить человеку инструкцией на момент совершения им действия» [7, с. 26].

Данная мысль Р. Циппелиуса представляется очень важной. Диспозитивность нормы – это не только ее способность ограничивать сферу возможного поведения, но и ее способность задавать, указывать способы, с помощью которых адресат нормы может планировать, организовывать свое поведение, соблюдая данную норму права. Императивность «чистого запрета» должна уступать место свободе выбора, ограниченной рамками нормы. В этом плане наше отечественное право нуждается в совершенствовании.

Как указывает М.Ф. Орзих, в правовой системе страны сохраняется 60% запретительных норм при мировых стандартах до 18% [8, с. 181]. Особенно характерен «перекос» в сторону деструктивных (чисто запретительных) способов формирования «поля возможностей» для отечественного законодательства в сфере предпринимательской деятельности. В аспекте соотношения возможности и действительности это означает необходимость переориентации в способах задания правовыми нормами возможных вариантов поведения: преимущество должны получить конструктивные варианты правового регулирования, предполагающие элементы программирования поведения адресатов норм, а также опору на свободу воли адресата нормы, на свободное принятие и выполнение им предписаний нормы в соответствии со своими интересами и с особенностями конкретной ситуации. Деструктивные (запретительные) варианты регулирования поведения, в свою очередь, должны не сводиться к простому запрету действия, а указывать на возможные пути избегания негативных последствий.

Таким образом, диспозитивность правовой нормы можно понимать по меньшей мере в двух смыслах. Первый связан с обозначением в тексте нормы диспозиционных характеристик некоторого действия (деяния), которые становятся явными лишь в определенных жизненных ситуациях (то есть речь идет о переходе потенциального, имплицитного в актуальное, эксплицитное). Второй смысл касается свойства виртуальной реальности, существующей в сознании законодателя в качестве своего рода модели реальных правовых отношений, картины правовой реальности, осуществляться, воплощаться в процессах правоприменения, в процессах восстановления, урегулирования нарушенной правовой коммуникации. Иными словами, диспозитивными свойствами обладает и сам объект (регулируемые действия), и идеальная модель системы таких объектов («виртуальная правовая действительность» как единство возможного, должного, обязательного, запрещенного). Если ключевым элементом первого смысла является «проявление», «актуализация», то ключевым моментом второго – «осуществление», «осуществленность», то есть собственно праксеологический аспект. Таким образом, диспозитивность правовой нормы понимается в нескольких измерениях:

- как ее способность задавать диапазон возможностей поведения адресата нормы;
- как способность варьировать сами способы ограничения возможностей; они могут быть условно названы деструктивными или конструктивными;
- как соотношение между «виртуальной правовой реальностью» нормы и ее осуществленностью в практике правоприменения.

Первые два измерения связаны с соотношением имплицитного – эксплицитного в содержании норм, а третье – с практической осуществимостью и осуществленностью.

В этом понимании правовая норма в целом диспозиционна, так как и ее текст, и предполагаемое текстом некоторое содержание отражают реально возможные правовые ситуации, которые могут наступить или не наступить, а также те критерии, которые ограничивают выбор. Это самое содержание нормы в силу присутствия имплицитной части не всегда понятно, не всегда учитывается. Можно в полной мере его понять лишь непосредственно при применении норм права, неизбежно погружаясь во вполне определенные условия. И вот норма, попадая в одни условия, выполняется, в другие – не выполняется вообще, или искажается ее первоначальный смысл, тогда она порождает возможности, которые не были предусмотрены законодателем. Другими словами, только при соотношении с практическими, реальными условиями начинает просматриваться весь спектр вариантов поведения, реализующих данную правовую норму как диспозицию – имплицитную естественную направленность, естественную тенденцию. Норма в таком понимании всегда задает интервал, пространство вариантов, ограничивая это пространство рамками собственно человеческого, то есть естественного в человеке; в то же время норма задает способ ограничения, критерий выбора возможностей.

Таким образом, наиболее полное представление об объекте у нас может сложиться лишь тогда, когда мы знаем, как он поведет себя в практическом ключе. Чарльз Пирс в работе «Как сделать наши идеи ясными» отмечал: «Правило достижения третьей (наивысшей) ступени ясности состоит в следующем: рассмотрим, какие последствия, что гипотетически могли бы иметь практическое значение, имеет объект нашего понятия; в таком случае наше понятие насчет этих последствий составляет всю полноту нашего понятия насчет объекта» [9, с. 266–295].

Вокруг понятий диспозиции, диспозиционности, диспозитивности в методологии идут споры. К. Поппер все свойства считает диспозиционными, Н. Гудмен видит в каждой вещи определенное сочетание явных и диспозиционных свойств: «Кроме наблюдаемых свойств, которые она демонстрирует, и актуальных процессов, которые она претерпевает, вещь полна угроз и обещаний. Диспозиции, или способности вещи, – ее гибкость, ее воспламеняемость, ее растворимость – не менее значимы, чем ее очевидное поведение» [5, с. 100]. Так дело обстоит и с правовыми возможностями, которые не только явно, но и неявно присутствуют в законе и для осуществления которых необходимы определенные условия.

Иную позицию занимает, например, У. ван Орман Куайн, который считает, что «атрибуция диспозиционного предиката объекту отражает лишь неполноту нашего знания о нем». С ним согласен и Д.М. Армстронг: «все истинные свойства <...> недиспозиционны» [5, с. 100]. При таком понимании норма права должна явно и исчерпывающе учитывать все возможные варианты поведения; речь может идти только о неполноте знаний законодателя, а не о вариативности самих ситуаций. Однако мы не можем не возразить против такого понимания, отметив, что независимо от того, каково знание у нас о

конкретном объекте, данные свойства либо реально присущи последнему, либо нет. Другое дело что достаточное (полное) знание об объекте способствует эффективному (правильному) обращению с ним.

Следует согласиться с П.К. Гречко: «Даже если диспозиция составляет атрибутивное свойство вещи, все равно она в полной мере проявляет себя только в конкретных обстоятельствах, или, иначе говоря, «по ситуации» [5, с. 102]. Поэтому необходимо еще на стадии законотворчества учитывать (предусматривать) как можно более полно определенные ситуации, в которых проявляется, осуществляется данная правовая возможность.

Часто положения нормы или условий ее применимости сформулированы нечетко. Возникает двусмысленность в ее толковании и применении, и это причина того, что некоторые новшества приводят к прямо противоположному результату. Например, при принятии конкретного правового положения субъект правотворчества вкладывал в него одно содержание, а при его применении проявляются такие возможности, которые не то что не предусматривались, но и противоречат данному положению.

2. Диспозитивность поведения субъектов права

Диспозитивность поведения человека, в частности субъекта права, определяется взаимодействием его личных качеств, в том числе уровня профессиональных знаний, мировоззрения, личностных характеристик, с теми условиями, в которых протекает его деятельность. Лучшие профессиональные способности и качества могут не реализоваться, если условия его деятельности таковы, что не позволяют им осуществиться или создают препятствия, мешающие их осуществлению в полной мере. Вместе с тем отсутствие необходимых качеств у субъектов может стать препятствием для успешного функционирования норм права.

В связи с этим полезно обратиться в качестве примера к пониманию человеческих добродетелей (*virtu*) Н. Макиавелли. Он обращал внимание на две ситуации. Одна связана с противопоставлением добродетели и фортуны; другая – с разделением добродетели и фортуны, с одной стороны, и принятием человеком решения – с другой. Макиавелли рассуждал так: человеческие поступки зависят наполовину от его добродетелей и свободной воли, наполовину от фортуны, которая показывает свое могущество там, где нет достаточной, организованной добродетели, чтобы противостоять ей [10, с. 474]. Добродетель должна быть связана с тем, что римляне называли *prudentia*, – со способностью предусмотреть и предотвратить нежелательные последствия. А если этого сделать не удалось, то наряду с добродетелью и рассудительностью в трудных случаях может помочь *impetus* – решительный и результативный поступок, активное действие, «чрезвычайное» решение. Говоря современным языком, здесь речь идет о способности к «нестандартному» решению, исходящему из некоторой высшей ценности. Макиавелли был готов отказаться от классических ценностей (мудрость у Сократа, эпикурийское удовольствие, счастье у стоиков, приближение к божественному у Августина); для него высшей ценностью были любовь к отечеству, стремление к свободе и безопасность государства. Добродетель для него – это природная склонность, состоящая в естественной любви к

отечеству. Всеми остальными моральными качествами, даже справедливостью, можно было пренебречь ради этой высшей ценности. И вот тут Н. Макиавелли приходит к понятию необходимости, помогающему преодолеть противопоставление внутренней способности, предрасположенности человека и внешней по отношению к нему фортуны: необходимость – это то, чего нельзя избежать перед лицом самых неблагоприятных обстоятельств, это общее благо, свобода и безопасность государства. «Для Макиавелли *virtu* (добродетель) возникает только там, где есть необходимость; свободная воля, наоборот, вдохновляет амбиции и разжигает желания, которые являются причиной руины государства. Поэтому на фоне необходимости добродетель является совокупностью поступков и решений, которые добавляют мощи индивиду или государству» [10, с. 479].

Приведенный пример помогает выделить в понятии диспозитивности поведения субъекта права новый аспект, который может быть обозначен как сила, действенность, могущество и который тесно связан со способностью и готовностью субъекта действовать в неблагоприятной обстановке, принимать смелое решение. Этот аспект в некотором смысле противостоит свободе выбора; но можно сказать и иначе: желание действовать, принимать решение подчинено здесь воле, для которой отсутствует проблема выбора по причине ранее принятой или естественно заложенной в человеке высшей цели и высшей ценности. Отличие взглядов Макиавелли от позиции Аристотеля состоит в том, что у Аристотеля все цели человека должны быть подчинены благу, а все средства должны подбираться в соответствии с целями, а у Макиавелли «государь должен иметь дух, что готов повернуться по велению ветров и колебаний фортуны; не отвлекаться от добра, если это возможно, и пройти путь зла, если он вынужден» [10, с. 475]. Иными словами, средства могут меняться в зависимости от обстоятельств и необходимости и будут оправданы целью, какими бы они ни были.

Макиавелли настаивает на том, что мудрый государь должен «задаться целью быть полезным не себе самому, а общему благу, не своим наследникам, а отечеству», которое он любит «больше собственной души» [10, с. 47]. Это и есть *virtu* государя, по Макиавелли. Способность на смелый, неординарный поступок, на использование любых средств ради поставленной цели особенно нужны в изменчивой, опасной, неблагоприятной, непредсказуемой обстановке, полной случайности.

Считается, что взгляды Макиавелли приспособлены к ситуации войны, к экстремальным ситуациям. Поэтому, на первый взгляд, они не имеют прямого отношения к деятельности, например, правоприменителя.

Субъект правоприменения, действует, как правило, в обстановке мирной жизни, когда его решения вполне предсказуемы, когда приоритеты этого времени другие: «лучшее правительство, теория справедливости, воображаемые государства и т. д.» [10, с. 477].

Действия субъекта правоприменения описываются такими терминами, которые соответствуют в греческом языке словам *pragma*, *praxis*, а в латинском *actus*, *action* [11, с. 259]. До начала XX века слово «поступок» рассматривалось в словарях как эквивалент слова «деяние». Современное философское значение слова «поступок» определено этическим экзистенциализмом

Михаила Бахтина. По Бахтину, только «философия этического действия – поступка – может стать первой философией, способной перешагнуть пропасть между культурой и жизнью» [11].

Категория поступка, с точки зрения Бахтина, предполагает: а) признание личностью своей единственности и вместе с тем причастности к бытию; б) способность выбирать между ответственностью и «долженствованием»; в) признание поступка как перехода из возможности в действительность: «в поступке – выход из только возможности в единичность раз и навсегда» [11, с. 260].

Этот момент действия-поступка очень важен при рассмотрении действий правоприменителя: правовая норма как общее правило поведения, задающее диапазон возможностей, трансформируется в его решении во вполне определенную единичность, событие для индивидов – участников правовых отношений. Это и есть переход от общего к единичному, от возможного к действительному, от виртуальной действительности нормы права – к конкретной, осуществленной действительности единичного.

Вопрос, который возникает при этом, таков: действие субъектов правоприменения может ли быть поступком в смысле Бахтина и «смелым решением» в смысле Макиавелли? Казалось бы, отрицательный ответ напрашивается сам собой: действия юриста, наделенного полномочиями применять нормы права, вполне стандартны, совершаются в соответствии с законом и полномочиями; их результаты ожидаемы, предсказуемы; диспозитивность здесь управляема и переходит в осуществленную возможность; к примеру, судья не действует «в состоянии войны», не поставлен в условия непредсказуемой изменчивости ситуации, не переходит Рубикон между личной ответственностью и долженствованием. Тем не менее вопрос следует пока оставить открытым, учитывая ту сложность процессов принятия решения (в частности, судебного), которую во многих случаях никак нельзя отрицать, а также учитывая всю неоднозначность ситуаций реализации принятых юридических решений, те рассогласования, которые при этом могут возникать, и диспозитивность поведения тех, кто организует осуществление решений с «имеющимися у них возможностями и средствами» и «в имеющихся обстоятельствах». Здесь виртуальная действительность, которая строится в теории, может быть очень далека от осуществления в ее «единичностях». Об этом пишет Д.В. Ягунов: «Сегодня идеи реабилитации возведены в абсолют в универсальных и региональных международных стандартах обращения с осужденными и управления пенитенциарными системами, однако, кажется, расстояние между высокими декларациями и пенальными практиками все более становится ощутимым» [12, с. 601].

Таким образом, правоприменитель (субъект права в целом) должен быть способным к нестандартным действиям, которые требуют творческого подхода.

Говоря о действительности правовой нормы и действительности правовой системы в целом, нельзя не отметить, что это проблема прежде всего человеческая и социально-практическая. Она в той или иной мере встает перед каждым индивидом и требует соотнесения реального человеческого бытия с

идеалом человека и его мира. Это обстоятельство побуждает к применению гегелевского понятия «действительный человек».

Данная философская категория подходит как для самооценки человека любой профессии, так и для оценки его со стороны профессионального сообщества, а главное – со стороны общества. Соответственно, понятие «действительный субъект права» может быть использовано при рассмотрении проблемы превращения правовой возможности в развитую правовую действительность, поскольку значительную, а может быть и решающую, роль в превращении возможности в действительность играет именно действующий субъект.

Действительностью субъекта права называется мера осуществленности его сущности, в данном случае это мера соответствия его той функции и тем полномочиям, которыми наделили его государство и (опосредованно) общество. При этом главное проявление «действительности» субъекта права – это его профессиональные действия, их результат.

Только подлинный человек и подлинный профессионал способен содействовать тому, чтобы правовые возможности качественно могли превратиться в правовую действительность.

Следует акцентировать внимание на том, что существует связь понятия «диспозиция» не только с такими смыслами, как «естественная тенденция», «наклонность», «предрасположенность», но и с такими терминами, как «темперамент», «характер», «личность», «поведение» и др. В связи с этим нужно обратить внимание на такое понятие, как «виктимность», которое также имеет прямое отношение к понятию диспозиционности. Виктимность можно определить как социальное, психическое и моральное свойство человека отклоняться от норм и правил безопасного поведения, что увеличивает потенциальную опасность стать в определенных условиях (стечениях обстоятельств) жертвой преступления [13, с. 230].

Рассматривая проблему причин виктимного поведения личности, Б.С. Братусь пришел к выводу, что виктимность может «побуждаться разными обстоятельствами. Она может быть причинно-обусловленной, т. е. вытекающей из сложившихся условий, которые являются непосредственно причинно-порождающими для данной деятельности. Она может расцениваться как причинно-сообразная, т. е. сообразующаяся с кругом породивших ее условий-причин, но уже не прямо и непосредственно вытекающая из них. Она может быть целесообразной, т. е. в качестве главной ее характеристики, согласованной с заранее поставленными целями. Наконец, она может быть целеобусловленной, т. е. по преимуществу определяемой, производной от цели. Понятно, что в первых двух случаях (причинно-обусловленности и причинно-сообразности) источник деятельности локализуется в прошлом, в уже сложившейся ситуации; в двух остальных случаях (целесообразности и целеобусловленности) – в будущем, в том, что предстоит» [13, с. 230].

Виктимность – типично диспозитивное свойство, так как выявить, присуще оно человеку или нет, невозможно без учета особенностей его поведения. И лишь в конкретных ситуациях, условиях это качество становится явным. Лица, обладающие данным качеством, посредством своего поведения могут лишь приблизить себя к роли жертвы преступления.

Так, Г.И. Чечель ссылается на закономерности распределения виктимизации потерпевших. Согласно с данными статистических исследований, невиновная социально активная жертва была выявлена в 8,7% изученных случаев, невиновная пассивная жертва в 10,9%; жертва с неодобряемым поведением – в 4,3%; жертва с неосмотрительным поведением – в 12%; жертва с аморальным поведением – в 15,2% случаев; жертва с провоцирующим поведением – в 17,4%; жертва с преступным поведением – в 31,5% случаев изученных преступлений, связанных с причинением тяжких последствий личности [13, с. 231]. Из данного исследования следует, что именно лица с неосмотрительным, провоцирующим, а тем более с преступным поведением с большей вероятностью могут стать жертвой преступлений.

То есть влияние личности и поведения будущей жертвы на развитие социально опасной ситуации не всегда связано с ее «виной». Виктимологический аспект в данном случае проявляется главным образом в ситуации действий правонарушителя и в предшествующем этим действиям процессе оценки им ситуации. А роль жертвы при этом может определяться особенностями ситуативного состояния (например, беспомощности, опьянения, легкомысленности и т. д.). Другими словами, нельзя, зная об этих или других, даже отрицательных, свойствах личности, делать вывод о том, что лишь они приводят к ситуации, связанной с нарушениями закона.

Очевидно, что предмет виктимологических исследований составляют случаи, когда развитию ситуации способствует некое поведение или состояние потерпевшего и их оценка правонарушителем.

Виктимология – это развивающееся комплексное учение о лицах (возможных жертвах преступлений), находящихся в кризисном состоянии, и мерах помощи таким жертвам. В связи с этим общетеоретическое виктимологическое исследование представляет собой процесс выработки системы новых научных знаний о потенциальных жертвах социально опасных проявлений, определения понятий, аксиом, разработки языка теории, формирования методов научного анализа на основании выявления и обобщения типовых закономерностей взаимодействия жертв и социально опасных проявлений, наблюдаемых и измеряемых теориями среднего уровня (с целью предупреждения преступности) [13, с. 224–225].

Виктимологические исследования акцентируют внимание на том, что при применении норм права необходимо обращать внимание не только на диспозиционные свойства норм права, но и на диспозиции поведения субъектов правоотношений, так как без этого невозможно правильное и эффективное правоприменение. При этом необходимо учитывать (ссылаясь на научно обоснованные статистические данные) уровень латентности виктимных случаев, который является достаточно высоким. В первую очередь заслуживают изучения обстоятельства, при которых жертвы не заявляют о правонарушениях в правоохранительные органы, что также является виктимным поведением, способствующим рецидиву правонарушений.

Аристотель выделяет возможности, которые связаны с разумом, и возможности, которые с ним не связаны. Первые могут порождать различные варианты дальнейшего поведения, чего не скажешь о возможностях, не связанных с разумом, которые предусматривают лишь один возможный

вариант поведения, единый исход превращения возможности в действительность. «И одни и те же способности, сообразующиеся с разумом, суть начала для противоположных действий, а каждая способность, не основывающаяся на разуме, есть начало лишь для одного действия; например, теплое – это начало только для нагревания, врачебное же искусство – для болезни и здоровья» [14, с. 236].

Так, применительно к праву можно утверждать, что предвидеть дальнейшее поведение правовой нормы возможно с большей достоверностью, чем дальнейшее поведение субъекта правоотношений, так как при наличии всех необходимых условий можно предположить, что норма, скорее всего, осуществится. Всё по-другому, когда дело касается субъективного фактора. Ведь человек может не выполнять свои обязательства в силу различных причин, которые учесть гораздо труднее.

Выводы

Один из важных аспектов исследования выбора возможностей, заложенных в правовой норме, может быть конкретизирован с помощью понятия диспозиционности. Диспозиционность (диспозиционное свойство, диспозиционное отношение) понимается как осуществимость реальной возможности, которая: а) соответствует сущности, началу, цели, корням процесса и в этом плане является естественной, ожидаемой в «поведении», в проявлении сути в наблюдаемых ситуациях; б) является скрытым для внешнего наблюдателя, потенциальным свойством или отношением, которое обязательно обнаруживается в определенных условиях (в этом смысле осуществимость возможности перетекает в осуществленность).

Каждая норма права диспозиционна в том смысле, что она имплицитно задает, ограничивает некоторый спектр возможностей для своих адресатов. Следует отметить, что диспозиционностью обладает не только норма, но и поведение субъектов нормы (адресатов) и субъектов правоприменения.

С учетом диспозитивности как самих правовых норм, так и поведения субъектов права повышается степень вероятности того, что будет сделан правильный выбор, иначе право не будет выполнять своего предназначения. Лишь учитывая связь явно выраженных и неявно предполагаемых правовых возможностей, заложенных в правовых нормах, возможно предусмотреть перспективы качественного претворения правовых возможностей в действительность.

Значительную, а может быть и решающую, роль в превращении возможности в действительность играет именно действующий субъект. Любое его действие нестандартно, требует творческого подхода и личной самостоятельности, которая нередко предполагает смелый выбор. Поэтому субъектом права не может выступать «частичный» человек, в котором человеческое и профессиональное качество не реализовано в достаточной мере. Профессионализм субъекта права предполагает нравственную, интеллектуальную и общекультурную развитость, безразличие в сфере всей полноты человеческих отношений. Поскольку такому субъекту отведено решение многих вопросов на его усмотрение, он должен «увидеть» подлинную сущность того или иного отношения и принимать решение на основе

справедливості. Тільки подлинний человек и подлинный профессионал способен содействовать тому, чтобы правовые возможности могли превратиться в развитую правовую действительность.

Список использованных источников:

1. Скакун О.Ф. Теория государства и права : [учебник] / О.Ф. Скакун. – Х. : Эспада, 2005. – 840 с.
2. Миколенко О.І. Диспозитивність та публічність як властивості провадження в справах про адміністративні правопорушення / О.І. Миколенко // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – Вип. 67. – О. : Юрид. літ-ра, 2012. – С. 52–58.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України від 5 липня 2012 р. № 5076-VI у редакції від 31 жовтня 2014 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9–10. – Ст. 88.
4. Іванський А.Й. Диспозитивність у фінансовому праві України / А.Й. Іванський // Наукові праці Одеської національної юридичної академії. Том 1. – О. : Юрид. л-ра, 2002. – С. 199–206.
5. Гречко П.К. Диспозиции: онтологическая перспектива и коммуникативная аппликация / П.К. Гречко // Вопросы философии. – 2012. – № 4. – С. 99–110.
6. Цофнас А.Ю. Философия. Предмет философии. Онтология / А.Ю. Цофнас. – О. : Бахва, 2013. – 196 с.
7. Циппеліус Р. Філософія права : [підручник] / Р. Циппеліус. – пер. з нім. – К. : Тандем, 2000. – 300 с.
8. Введение в украинское право / [С.В. Кивалов, Ю.М. Оборотов, П.П. Музыченко и др.]. – О. : Юрид. л-ра, 2005. – 616 с.
9. Пирс Ч.С. Как сделать наши идеи ясными / Ч.С. Пирс // Избранные философские произведения ; пер. с англ. К. Голубович, К. Чухрукидзе, Т. Дмитриева. – М. : Логос, 2000. – С. 266–295.
10. Лексикон неперекладностей: європейський словник філософій : у 3 т. – пер. з фр. – Т. 1. – К. : Дух і літера, 2011. – 576 с.
11. Лексикон неперекладностей: європейський словник неперекладностей : у 3 т. – Т. 3. – К. : Дух і літера, 2013. – 328 с.
12. Ягунов Д.В. Категорія Offender Management в пенальних практиках зарубіжних країн: нові підходи ХХІ століття до проблеми поводження зі злочинцями / Д.В. Ягунов // Актуальні проблеми держави і права: зб. наукових праць. – О. : Юрид. л-ра, 2012. – Вип. 67. – С. 600–609.
13. Туляков В.А. Виктимность и ее выражение / В.А. Туляков // Збірник статей. – О. : Астропринт, 1997. – С. 224–232.
14. Аристотель. Сочинения : в 4 т. / Аристотель ; пер. с древнегреч. под ред. В.Ф. Асмуса. – М. : Мысль, 1976. – Т. 1. – 550 с.

Сумарокова Л.Н.,
кандидат философских наук, доцент кафедры философии
Национального университета «Одесская юридическая академия»

ФИЛОСОФИЯ И ЛОГИКА В КОНФЛИКТНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Аннотация

В данном разделе рассматривается множественность философских систем как потенциал развития философии. В первой части излагается понимание философии как конфликтного диалога (полилога), как «многоголосия», «полифонии» картин мира и способов его познания и освоения.

Во второй части развивается идея коммуникативной логики как необходимой подсистемы философии, без которой не возможен ни внутрифилософский диалог (полилог), ни внешний межкультурный диалог как рациональные продуктивные процессы.

Автор отстаивает точку зрения, что множественность философских систем и концепций в общем, стратегическом понимании не требует решения вопроса о доминировании, а тем более о жестком выборе одной из систем. Вопрос скорее стоит о разделении сфер и/или функций в составе единого целого. Однако в тактическом плане проблема выбора философских концепций возникает как ситуативная, локальная, соотношенная с некоторым «жизненным миром» и актуализированными в нем задачами, коллизиями, потребностями и опасениями.

Введение

Многообразие школ, направлений в философии вполне может быть обозначено термином «полифония» («многоголосие»), введенным М.М. Бахтиным. Однако формы осознания этого «многоголосия» весьма неоднозначны и часто противоречивы. Одни авторы считают его крупным недостатком, размывающим, разрушающим философию, другие – достоинством, создающим потенциал для дальнейшего развития. Нередко при этом имеет место сочетание как классических подходов (фундаментализма, наукоцентризма, гиперкритицизма, монологического субъектоцентризма), так и неклассических (плюрализма, антисциентизма, релятивизма, интерсубъективности) [1, с. 7]. Своеобразным отражением сложившейся ситуации является, например, бытующее мнение о двух стилях философствования: «литературном» и «рациональном». Оставляя в стороне вопрос о единстве основания данного деления, обратимся к характеристикам выделенных видов. Одни философы тяготеют к науке, другие – к искусству и литературе; одни стремятся выразить мысль, а другие – пробудить чувство и доставить эстетическое удовольствие [2, с. 25]. Указанное разделение в чем-то явно перекликается с другими известными противопоставлениями: философия теоретическая – практическая; аналитическая – синтетическая; габсбургская – гогенцоллерновская; западная – восточная; разъясняющая – утешающая [3, с. 6–8]. А.Ю. Цофнас выделяет также третий вид философии, который сопровождает указанные противостояния, – философию иронии (скептицизм,

нигилизм, критицизм) [3, с. 8]. Третий вид получил развитие в новом направлении: формируется образ *дисперсной* (или даже *диссипативной*) философии, которая стремится избавиться от единой основы мировосприятия, отстаивая плюрализм и индивидуализацию [3, с. 8]. Однако одной констатацией факта наличия различных вариантов философии обычно дело не ограничивается, поэтому приобретает (в разных видах) направленность на вопрос о *доминировании*. Одни считают, например, что в современной украинской философии явно преобладает «литературный» стиль, склонный к иррациональности, и отмечают «острую необходимость рационализации и аналитизации отечественной философии» [2, с. 48]; другие, напротив, считают «излишнюю» рациональность данью позитивизму и противопоставляют ей духовность, которая должна доминировать в философии.

Как может человек, постигающий философию, сделать свой выбор и из какой системы координат он при этом должен исходить, если учесть, что он не склонен так резко разделять в себе мысль и чувство?

Нашей целью является обоснование позиции, состоящей в том, что множественность философских учений не предполагает решение вопроса о доминировании и жестком выборе; скорее всего, должна быть поставлена задача поиска *единства*, нахождения *места* и функций каждого философского подхода в некотором общем смысловом поле философии.

Однако для того, чтобы эта задача оказалась выполнимой, философия, на наш взгляд, должна постоянно вырабатывать и обновлять некоторую логику и методологию, играющую различные роли: а) метаязыка, задающего систему координат; б) инструментария для структурирования проблем и возможных решений; в) системы фундаментальных критериев оценки, помогающих гармонизировать отношения между истинностью, правильностью (легитимностью) и эффективностью в философском мышлении.

Выделение «литературных» и «рациональных» стилей в философии не вполне корректно, но полезно в той мере, в какой оно ведет к различению *разных функций* философского мышления на *разных этапах* формирования «созревания», оформления, понимания и выбора путей решения *жизненно важных проблем человеческого бытия*. Продолжая бахтинскую мысль о «многоголосии» и гармонии звучания целого, выскажем предположение о том, что и в философии следует избегать какофонии, стремиться к гармонии в рамках некоторой объемлющей целостности. Если и стоит проблема выбора, то это, по-видимому, ситуативный выбор в некотором жизненном мире, локализованном во времени и предполагающем поиск того варианта философских построений, который наиболее релевантен некоторой жизненной ситуации и коллизии, актуальной для нее.

В соответствии с поставленной целью дальнейшее обсуждение разделяется на две части: первая посвящена пониманию философии как конфликтного диалога (полилога), а вторая – проблеме формирования коммуникативной логики, без которой продуктивный философский диалог (полилог) невозможен.

1. Диалогичность философии и полифония философских учений

В качестве исходного примем тезис о том, что предметом философии как формы мировоззрения является отношение «человек – мир» [4, с. 15]. Это отношение имеет много аспектов, измерений: человек – природа; человек – космос; человек, природа – бог (абсолют); человек – общество; человек – история; человек – другой человек и так далее. Точкой отсчета при изучении указанного отношения является человек как одна из его сторон, а потому философия неизбежно становится формой самосознания человека [4, с. 17].

Различие между философией и наукой при таком подходе состоит в том, что наука делает предметом своего изучения *одну из сторон* отношения «человек – мир», а философия фиксирует внимание *на самом отношении*. При этом различные философские системы различаются между собой трактовкой данного отношения или как несимметричного (детерминация, иерархия, «первичность – вторичность» и тому подобное), или как симметричного (гармония, тождество, взаимодействие, взаимодейдетерминация и так далее). В первом случае возникает вопрос об установлении направления отношения, его главной и подчиненной сторон, а во втором фиксируется внимание на симметрии, равноценности обеих сторон взаимодействия, об основаниях их единства и взаимопроникновения. Известный философский принцип «всё во всём», по-видимому, релевантен именно второму подходу.

1.1. Отношение «человек – мир» как диалог

Обратим внимание на возможность интерпретации отношения «человек – мир» как диалога, в котором каждая сторона «задает вопросы» другой и каждая сторона каким-либо образом отвечает на «вызов», «вопрос», «реплику», «сигнал» другой стороны. Жизненно важной для сохранения диалога становится способность «услышать», понять вопрос, терпеливо дожидаться «ответов» на свои «вопросы», понять их и отразить это понимание в последующем диалоге. При этом диалог понимается очень широко и, конечно, не сводится к словесным формам, к «разговору». Речь идет о *коммуникативном взаимодействии* и о знаковости в самом широком смысле.

Подобное понимание отношения «человек – мир» высказывалось неоднократно, хотя до сих пор не является общепринятым. Например, В.А. Лекторский ставит вопрос об интерпретации процесса познания как «диалога познающего и познаваемого, каждый из которых играет роль самостоятельного партнера» [1, с. 11]. Цель такого диалога состоит в том, чтобы с помощью своего оппонента выяснить реальное положение дел [1, с. 68]. К этому следует добавить, что категория Диалога в широком ее понимании может быть распространена на всю философию, а не только на гносеологию. Ю.М. Лотман, например, представляет отношение «человек – мир», вслед за И. Кантом, как отношение того, что представимо и выразимо с помощью человеческого языка с тем миром, который находится вне сферы языка (с трансцендентальным, ноуменальным миром) [5, с. 12]. Согласно И. Канту это отношение взаимонепроницаемо, а с точки зрения Ю.М. Лотмана – вполне проницаемо для вторжения и с одной, и с другой стороны; более того, оно предполагает «проблему перевода» содержания языка на «внележащую, запредельную для языка реальность» [5, с. 13]. При этом Ю.М. Лотман считает принципиально важным признать необходимость более чем одного

(минимально двух) языков для отражения запредельной реальности и неизбежность того, что пространство реальности не охватывается ни одним языком в отдельности, а только их совокупностью [5, с. 13]. Как представляется, эти идеи Ю.М. Лотмана вполне применимы при осмыслении сущности философии как формы освоения мира, включенной в Диалог. С самого возникновения философии в ней сосуществовали разные языки как разные системы базовых категорий; ни одна философская система не может претендовать на роль единственной, достаточной, только их совокупность создает возможность продуктивного диалога с миром. В этом смысле можно говорить о Диалоге «многоязычного» Человека с Миром. Однако ведущей стороной Диалога являются не языки, а Человек, генерирующий их в процессе взаимодействия с Миром. Обычно обращают внимание на то, что при всем разнообразии философских систем они реализуют *рационально-критический стиль* мышления, и общения, что объединяет философию с наукой. Однако с этим можно согласиться лишь отчасти. Стиль мышления философии не укладывается полностью в стиль критического рационализма. В противном случае философия не могла бы быть метаязыком межкультурных диалогов, разных форм мировоззрения и практического освоения мира. Проблема языка философии – отдельная и непростая семиотическая проблема. Следует обратить внимание на то, что философия не может не быть рациональной, она всегда реализует определенный уровень рациональности Человека; более того, она не может быть только *критически* рациональной (существуют позитивные функции), только и исключительно рациональной. Философия представляет в Диалоге целостного человека, а не только его разум; как бы ни была важна роль рационального начала в бытии человека, оно всегда предполагает взаимодействие рационального с вне- и сверхрациональным и всегда противостоит иррациональному. К *внерациональному* относятся волевая и чувственно-эмоциональная сферы жизни человека, а также части сферы бессознательного, а к *сверхрациональному* – сфера высшей духовности, включающая концепты, идеи, установки и принципы, ценностные ориентиры, идеалы, отражающие положительное, желаемое в отношениях с миром, а также табу, запреты, ограничения в этих же отношениях, предостерегающие от всего опасного, нежелательного, разрушительного для человека. *Иррациональное* соотносится с неуправляемым и непредсказуемым хаосом, деструктивным абсурдом, разрушением, смертью, со всем тем, что враждебно самой сущности человека (античеловечно) [6, с. 364]. И бытие, и сам человек содержат иррациональное; однако без противовеса, без противостояния этому иррациональному ни бытие, ни человек не возможны. Вне сферы рациональности человек обречен на гибель. Вот почему одна из главных функций философии – защита рациональности, ее укрепление и развитие. Внутри каждой философской системы есть некий разумный «каркас», своя логика. Это не мешает тому, что категории философии всегда больше, чем мыслительные конструкции; они всегда – *концепты культуры*, и в качестве таковых по своему содержанию и индивидуальны, и наиндивидуальны, рациональны и надрациональны, но никогда не иррациональны. Даже будучи примененными к осмыслению иррационального или мистического, они остаются инструментами разума человека, инструментами самопознания,

самосохранения человечества и всего человеческого в этом мире. Категории философии не просто понимаются, они переживаются, они экспрессивно окрашены, их интуитивно принимают или не принимают, соотнося с некоторой шкалой ценностей, с уже принятыми данной личностью образцами, идеалами, целями, установками, базовыми смыслами культуры. Категории философии, будучи инструментами теоретического и – шире – рационального освоения мира, в то же время сохраняют ту эмоционально окрашенную «ауру», которая возникает в *общении* с миром и которая является обязательной частью ментальности любой культуры.

1.2. Философия – продукт конфликтного диалога

Если признать, что философия направлена на осознание отношения «человек – мир» как Диалога, то следует согласиться также с тем, что далеко не каждый вариант диалога человека и мира продуцирует постановку философских проблем, их последующий анализ и разрешение. Философия – продукт *конфликтного* диалога. Человек, живущий в гармонии с миром, в благополучии, согласии, любви и счастье, как правило, менее склонен к философским размышлениям, чем человек, который по-настоящему осознал ценность истины, любви, счастья и гармонии, лишь пережив горе, страх, непонимание, отчаяние, ненависть, катастрофы, кровавые войны и тому подобное.

Конфликт, согласно А.Т. Ишмуратову [8], – это «сбой в коммуникации», некоторая болезнь, патология общения, неизбежно возникающая и требующая реакции коммуникантов, их некоторых усилий для понимания, разрешения (или прекращения) конфликтной ситуации. Без этого дальнейшее общение затруднено либо даже невозможно. Конфликт проходит в своем развитии несколько стадий, начиная с появления отдельных элементов непонимания сторонами друг друга и кончая войной «на уничтожение». Каждая стадия предполагает свои пути и возможности как для разрешения, так и для продолжения конфликта. Ю.М. Лотман считал конфликтность, «напряженность», «силовое сопротивление», «взрыв» не патологией общения, а его нормой, его нормальным механизмом, поскольку у коммуникантов всегда разные смысловые пространства, разная смысловая память, поэтому постоянно возникает необходимость в урегулировании взаимодействия смысловых полей и поведения коммуникантов. В культурном развитии присутствуют и постепенные, и взрывные процессы (соответственно, существуют «спокойные» и «конфликтные» диалоги и полилоги). Уничтожение одного из полюсов, по мнению Ю.М. Лотмана, привело бы к исчезновению другого, следовательно, «подобное уничтожение было бы губительно для культуры, но, к счастью, оно неосуществимо» [5, с. 17]. Коммуниканты не только имеют свое видение, осмысление ситуации, свою смысловую память, но и осуществляют определенную мысленную реконструкцию смыслового поля оппонента, при этом вольно или невольно «вносят *свою* личность, *свою* культурную память, коды и ассоциации» [5, с. 219]. По мнению Ю.М. Лотмана, фиксация непонимания не менее важна, чем установление понимания: именно непонимание включает механизмы, регулирующие коммуникацию. Каждая сторона диалога перестраивает свой образ ситуации и свою программу действий в пределах тех возможностей,

которые порождает объективное соотношение смысловых полей коммуникантов, определенного и неопределенного в них. Стремление к большей определенности – естественная цель любой философской коммуникации. Одна из важнейших функций категориального базиса философских систем – дать опору, базу для взаимопонимания, сделать его возможным, повысить *определенность смыслов* знаковых конструкций, используемых в общении. Язык философии в некотором смысле является поучительным образцом для лингвистов, в частности, для участников давнего спора «менталистов» и «формалистов», опирающихся на приоритет то семантики, то синтаксиса языка. В настоящее время этот спор разрешается в коммуникативной парадигме, исходящей из того, что синтаксис языка зарождается внутри первичных, неструктурированных смысловых образований; «развертывание» исходных смыслов в синтаксические линейные конструкции возможно только как результат сотрудничества автора и адресата, их коммуникативного опыта. У. Чейф отмечает, в частности, что мысль состоит из единиц, которые сопоставимы с понятиями, идеями, включающими одновременно как образы, так и эмоции. Языковые универсалии обычно ищут в синтаксисе, но они должны в наибольшей мере присутствовать в мышлении, несколько в меньшей степени – в семантике, и в на много меньшей – в синтаксисе [9, с. 79–81]. Язык философии никогда не вызывал сомнений в том, что именно исходные идеи (смыслы), исходные понятия (категории) задают диапазон возможностей для будущих текстов – философских концепций, дискурсов. Философский термин «монада» позволяет лучше понять роль слова в любом языке: слово содержит в себе свойства целого, отражает и хранит их. Может быть поэтому весьма ограниченными в их философском применении оказались те варианты современной логики, которые базировались преимущественно на синтаксисе используемых формализованных языков, оставляя семантику исходных «термов» за скобками, отводя им роль произвольных знаков, в том числе переменных. А между тем именно выбор исходных для логического анализа единиц мысли играет решающую роль в плане возможностей логики при разрешении проблем вывода, доказательства, принятия решений.

Без повышения степени ясности, понятности, определенности исходных смысловых единиц любого языка, представляющих мыслительную деятельность человека, трудно добиться успеха в коммуникации, а тем более разрешения возникающих «сбоев», «патологий» в общении. В этом плане исчезновение учения о понятии из логики XX века – явление трагическое, особенно если учесть, что логика (аналитика) в философии XX века занимала далеко не последнее место. Ограниченность логики синтаксическими универсалиями не может не сопровождаться ограниченностью философских учений, частью которых эта логика является, и, соответственно, непониманием в философской коммуникации.

Впрочем, диалогический характер философии создает условия для разрешения конфликтов, поскольку формирует определенную симметрию в устройстве и функционировании ее текстов: с одной стороны, исходные смыслы («начала») определяют направленность и диапазон философствования, любого философского дискурса; с другой стороны, смысл философских

категорий меняется в зависимости от того, в какую философскую систему они включены. На языке теории систем любое философское учение – сильная система, поскольку она меняет свойства входящих в нее элементов [10, с. 171]. Однако можно утверждать и обратную зависимость: каждая философская категория обладает собственной «силой», оказывая «сопротивление» системе, сохраняя некоторую «ядерную» часть своего смысла; более того, она может быть субстратом далеко не каждой философской системы, а при вхождении в новую систему менять ее.

1.3. Философия как предмет личностного выбора

Выбор исходных философских смыслов и создание системы философских взглядов имеют личностный характер. Человек как сторона Диалога универсален, это единство составляющих его индивидов и социума в целом. В то же время он реализуется только через индивидуальную, личностную активность, через *интерсубъектные взаимодействия*. В этих взаимодействиях проявляется как внутренняя, так и внешняя детерминация. Внутренняя связана с личным жизненным опытом, с его переживаниями, противоречиями, конфликтами. Этот опыт формирует, скорее, *возможность*, способность философского мышления, появление некоторых фрагментов философских идей. Внешнее воздействие оказывает знакомство с философскими взглядами других людей, главным образом – изучение истории философии. Значимость второго (внешнего) источника возрастает по мере возрастания масштаба деятельности человека. Иными словами, значимость философской культуры человека возрастает пропорционально тому, насколько от его деятельности будет зависеть судьба других людей и общества, в котором он живет. Это важно учитывать, поскольку, в отличие от физического мира, мир человеческого бытия таков, что он делает уникальными некоторые акты, которые обозначаются словами «ответственность», «решение», «выбор», «понимание» и прочими [11, с. 22]. Способность к свободному, ответственному, социально-значимому выбору не может формироваться без высокой общей культуры, в том числе философской. Поэтому кажутся необъяснимыми попытки «выдавить» философию и логику из системы образования [12, с. 5–10].

В процессе изучения философии как учебной дисциплины иногда возникает дилемма: можно ли строить свои философские взгляды «по себе» с учетом личностной биографии, интересов, индивидуальных вкусов, установок, целей и ценностей или же надо находить «объективно наилучший» вариант философии, наиболее релевантный логике развития философии, личности, общества, мира в целом. Легко заметить, что дилемма построена логически неправильно, поскольку в ней не учтены все возможные варианты, в частности, исключается возможность объединения, совпадения индивидуально ценного и социально ценного, в данной системе координат не учитывается существование коммуникативной рациональности, отличной от рациональности каждого отдельного субъекта коммуникации.

Система образования, будучи и государственной, и социокультурной сферой деятельности, должна четко определиться относительно целей включения философии в существующие образовательные программы. Тоталитарное государство подчиняет изучение философии своей идеологии,

вместо этого либерально-демократическое государство предоставляет свободу выбора путей формирования своей интеллектуальной жизни студентам и преподавателям. Оптимальным вариантом для демократических государств или государств, развивающихся в демократическом направлении, по-видимому, является такой, в котором, во-первых, создаются возможности для качественного образования, в данном случае для изучения философских основ мировоззрения, наиболее значимых философских идей и направлений, а во-вторых, культивируются демократические и гуманистические ценности в качестве критериев понимания и оценки философских идей, способов их использования при обосновании решений в конфликтных, сложных жизненных ситуациях.

Диалогичность самой философии, как представляется, должна сопровождаться также диалогичностью форм и способов ее изучения, выработкой навыков разрешения конфликтов в коммуникации.

Таким образом, множественность философских учений неизбежна, она не предполагает проблемы выбора или предпочтения в масштабах опыта человечества в целом и для философии в целом. Каждая философская система отвечает на определенные вызовы бытия на определенных этапах истории; каждая философская система появляется вследствие необходимости различать, выделять, знать, понимать, практически учитывать какие-то конкретные аспекты, элементы, связи человеческого бытия в мире.

Сосуществование, ко-эволюция человека и мира предполагает сосуществование и ко-эволюцию картин мира, мировоззрений, философских методов и результатов. Это обуславливает необходимость в универсальных знаковых системах, которые могли бы стать средством внутрифилософских (в широком и узком смысле) коммуникаций, что само по себе требует некоторых «правил игры», то есть логики.

Возможна ли некоторая единая логика как обязательная подсистема философии в этих условиях? Рассмотрим некоторые доводы в пользу положительного ответа на этот вопрос.

2. Как возможна единая логика философского мышления?

2.1. Об истории вопроса

Нашей целью не является сколько-нибудь обстоятельное рассмотрение истории логики в составе философии, хотелось бы обратить внимание на некоторые очевидные обстоятельства.

Во-первых, каждая значимая философская система, направленная на изучение познания мира человеком, либо создает свой вариант логики, либо намечает соответствующую программу, цель для ее создания. Есть упоминания о логике Демокрита; известна платоновская логика понятий, формировавшаяся с помощью сократовских диалогов; есть логика Аристотеля, представленная в «Органоне». Есть замысел универсального логического языка и универсальной логики Г.В. Лейбница, базирующийся на законах тождества, непротиворечия и достаточного основания. Есть восточная традиция разработки логики, которая опирается на принятие процедурных правил участия в споре, а также образцов восприятия ситуаций, их сравнения, отождествления в процессах вывода и доказательства.

Можно возразить, указав, что у С. Кьеркегора, Ф. Ницше, А. Камю, Ж.-П. Сартра, М. Хайдеггера в их философских концепциях нет заметного места логической проблематике. Задачи и смысл их философии направлены на экзистенциальные проблемы, на проблемы понимания смысла бытия, смысла человеческой жизни. Пока центральные смыслы – носители философских идей – не прояснены, не структурированы, не возникает проблемы вывода из них производных знаний или правил. Но это не означает, что работа со смыслами не имеет своей логики. Просто эта логика может не быть теорией доказательства, она может быть имплицитной логикой движения от менее определенных смыслов к более определенным; при этом сведение к очевидному и сведение к абсурду (два главных логических инструмента обоснования) здесь, безусловно, работают.

Во-вторых, на всем протяжении истории философии и логики имела место критика логики, часто очень острая и ставящая под сомнение состоятельность последней. Достаточно вспомнить знаменитые рассуждения скептиков «против логиков» и сравнить их с не менее скептическими высказываниями в адрес логики в начале XXI века [13, с. 189]. Одним из главных аргументов против современной логики выступает констатация ее большой удаленности от той практики мышления, которая не связана с математикой. Говоря о том, что логика XX века рассчитана более на компьютер, чем на живого человека, более на «машинный» искусственный интеллект, чем на интеллект реальных людей, не учитывается, что по сути все, что есть в искусственном интеллекте, – это фактически часть реального интеллекта живого человека. Тем не менее делаются все новые попытки истолковать логику как чистую технологию мышления, выполненную «для машины». С нашей точки зрения, критика «машинизации» логики уже давно должна перейти в русло созидания, то есть создания логики в более широком ее понимании. Следует обратить внимание на предлагаемую А.Е. Кибриком идею существования «достаточно жесткой семиотической логики, ограничивающей варьирование наблюдаемой языковой формы и устанавливающей истинные связи между языковыми формами и когнитивными структурами» [14, с. 33]. Обнаружение и описание такой логики, по нашему мнению, – это задача не только семиотики или когнитивной лингвистики, но и логики как науки о мышлении. Разумеется, при этом логика должна анализировать результаты, полученные во всех науках, которые сегодня называют когнитивными.

В-третьих, и это является продолжением предыдущего пункта, в истории логики периодически возникает идея ее реформирования, обновления с целью достижения большей эффективности в решении актуальных познавательных и практических проблем. Так, реформа логики Аристотеля и Платона в философии стоиков состояла в замене идеи вечных неизменных сущностей и связанного с ней признания наибольшей ценности общего знания *идеями необходимости*, признанием ценности необходимого следования как центральной идеи логики [15, с. 189–190]. В эпоху Возрождения Л. Валла высказывает идею риторической логики, ищет нормы логики и риторики у Цицерона и Квинтилиана. П. Рамус (XVI век), продолжая развивать это направление, видит задачу новой логики в приближении к некой «естественной логике», «врожденной человеческому духу» [15, с. 301, 307].

Р. Бэкон и Ф. Бэкон поставили в центр будущей логики понятие метода, а главным предназначением ее считали необходимость быть логикой открытия нового знания.

Идея математически точной логики и необходимого для этого специального формализованного языка была высказана Г.В. Лейбницем.

В 1882 году в Киеве была защищена докторская диссертация Н.Я. Грота, посвященная реформе логики. Основные идеи, лежащие в основе построения новой логики, были связаны с такими явлениями: а) признанием ее сугубо теоретического характера; б) использованием в качестве ее фундамента результатов теоретической психологии, в частности учения о процессах ассоциации идей; в) перемещением центра внимания логических исследований на движение, процессуальность мышления, его динамику [16, с. 12].

Понимание логики Н.Я. Гротом вполне можно назвать попыткой теоретического осмысления процессов естественного человеческого мышления; и в этом плане он продолжает развивать идею «естественной логики», хотя понимает ее не как врожденную, а как возникающую из опыта.

Сегодня появляются все новые проекты «новых» логик: «практическая», «неформальная», «критическая», «эпистемологическая», «коммуникативная» и так далее. На наш взгляд, парадигму «новой» логики, очертания которой все более явственно проступают в XXI веке, можно назвать праксеологической, организованной вокруг категорий «цель», «ценность», «эффективность».

Раньше реформирование логики касалось аспектов мышления, выделяемых в качестве ключевых, например теоретического или практического, гносеологического с его центрированностью вокруг категории истины, методологического («технологического»), построенного на основе категорий «метод», «операция», «закон», «правильность», «правило». Праксеологическая парадигма не отрицает роли категорий «истинность» и «правильность», но предполагает их определенную иерархическую функциональную связь с категориями «эффективность», «цель», «ценность». Праксеологическая парадигма логики дополнительна по отношению к ее предыдущим парадигмам, однако при этом противопоставляются не один аспект мышления другому, а «одномерные» формализованные модели мышления некоторой многомерной его формализованной модели, где синтаксическое и семантическое измерения языка логики равнозначны и одинаково подчинены прагматическому аспекту коммуникации. Праксеологическая парадигма соотносит принятую онтологическую модель – «возможные миры» логики – с принятыми гносеологическими принципами, «технологическими» правилами, и все это вместе – с принятыми intersubъективными целями, ценностями и нормами (эталонами), составляющими ядро того, что называют коммуникативной рациональностью.

2.2. Коммуникативные функции логики в полифонической философии

Современная стадия развития логики характеризуется тем, что наряду с познавательной функцией все более явно обнаруживает себя в качестве одной из главных коммуникативная функция логики. Да и сама познавательная функция нередко принимает коммуникативный смысл: апробация знания в свободной, правильно организованной коммуникации становится, по сути дела, ничем иным, как особой логической формой верификации и

фальсификации знания. Правда, распространенное название «коммуникативная логика» требует пояснения: речь здесь идет не об особой отдельно существующей логике, а о выделении в качестве главной одной из функций единой логики – *способствовать взаимопониманию людей*. Коммуникативная логика – это логика в коммуникативном измерении, в коммуникативной интерпретации. В этом измерении логика выглядит несколько иначе, чем классическая логика, и иначе, чем многие неклассические логики (деонтическая, аксиологическая, алетическая, эпистемологическая, релевантная, логика вопроса, логика контекстов мнения и прочие). Все перечисленные и другие виды логики предоставляют в наше распоряжение инструментарий анализа мышления в виде методов формализации различных смыслов, норм, определенных логических действий и процедур. *Вся логика участвует в осуществлении коммуникации, все результаты логики имеют свое значение для коммуникативной логики*. Однако выделение коммуникативной функции в качестве главной предполагает иное структурирование логики, соответствующее структуре и правилам коммуникации как таковой.

В любом случае считаем, что поскольку исходной проблемой коммуникации, в том числе конфликтной, является осознание и постановка вопросов, на которые коммуниканты должны найти приемлемый ответ, который устраивал бы всех, помог бы разрешению конфликта, то обязательным *начальным разделом* коммуникативной логики было бы естественно считать логику вопроса, или *логику вопросно-ответной процедуры*. Должно быть вполне ясное представление о возможных типах вопросов по структуре, цели, сложности, по количеству и характеру возможных ответов и так далее. От правильного выбора вопросов зависит полнота, достаточность, релевантность, легитимность той информации, которая служит базой коммуникации и аргументативных возможностей коммуникантов.

Точно так же не вызывает сомнения то, какой раздел должен стать обязательным *завершающим разделом* коммуникативной логики, а именно *логика принятия решения*, завершающего существование конфликтной ситуации.

Все остальные разделы коммуникативной логики являются продолжением, развитием первого и подготовительными ступенями к появлению, построению завершающего раздела, регулирующего процедуру выбора оптимального решения. При этом при изложении каждого раздела логики существенно учитывать, что логические структуры «вписаны» в круг универсальных структур сознания, которые так или иначе объективируются в бытии социума в целом, в языках и процессах общения. Определенность, последовательность и обоснованность – это качества мышления, ценность которых утверждается законами логики; они, безусловно, универсально значимы для всех видов коммуникации. При построении и изучении логики важно опираться на общую модель коммуникации, общую модель языка как семиотической системы, на понятие о коммуникативной ситуации и о разных способах употребления языка в разных коммуникативных ситуациях.

Различие способов употребления языка можно представить как вариативность коммуникативной ситуации, зависящую от вида и целей общения. При этом важно учитывать три семиотических фактора: 1) степень *полноты* явно присутствующих элементов семиозиса (или, соответственно, степень *свернутости*, эллиптичности); 2) *выделенность* в качестве главного, наиболее существенного какого-либо элемента (*доминантность*); 3) *качественную специфику* самих элементов семиозиса, зависящую от цели коммуникации.

Опора на перечисленные семиотические характеристики выраженной в языке мысли позволит в рассмотрение всех форм мысли ввести коммуникативную составляющую. Например, обратимся к формам мысли, выраженным на уровне слова. В традиционной логике все они были представлены фактически одной формой – понятием. Сегодня имеет смысл говорить о целой иерархии таких форм в зависимости от способа употребления слова в конкретной коммуникативной ситуации. Если коммуникативно важным является выражение предметного значения термина, то именно предметное значение выражается эксплицитно, остальные же остаются имплицитными. Такой способ употребления слова дает нам *имя*. Его семантика сводится к экстенциональному значению. Оптимальным определением такого термина, естественно, является остенсивное определение.

Если коммуникативно главным является смысловое значение термина, а предметное значение остается неопределенным, имплицитным, то перед нами другой способ употребления слова – *предикатор*. «Демократический», «ответственный» – типичные предикаторы. Следующее по сложности место на «лестнице значений» займут «языковое понятие», «понятие», «категория», «концепт», «идея», «фрейм» [13, с. 38–44]. Это все более сложно организованные знаковые формы представления мысли на уровне одного слова (термина), где присутствуют и предметное, и смысловое, и прагматическое значения как некие единства.

Аналогичным образом дело обстоит с высказываниями. Без понимания функции в коммуникации нельзя квалифицировать вид высказывания и понять его смысл. Коммуникативную функцию высказывания можно эксплицировать, определив, на какой вопрос отвечает то или иное высказывание.

Широко распространенное деление высказываний на дескриптивные и модальные не совсем корректно. Точнее было бы разделить их на дескриптивные, дающие какой-либо образ действительности, и недескриптивные, а внутри каждого из этих двух видов различать, в свою очередь, модальности. Например, в основе различения модальностей дескриптивных высказываний могут лежать отношения, измеряющие степень реальности: «действительно», «возможно», «необходимо», «случайно». В основе различения модальностей недескриптивных высказываний может лежать различение видов и целей активности субъектов коммуникации, направленной на актуальное или возможное воздействие на ситуацию, на ее оценку либо изменение, а также направленной на других коммуникантов, их поведение, состояние. Вопрос как вид высказывания, как форма мысли, строго говоря, занимает особое место среди остальных высказываний: будучи

прямым порождением самой ситуации общения, он, с нашей точки зрения, выступает в качестве коммуникативной пресуппозиции любого высказывания. Последнее есть не что иное, как ответ на вопрос [13, с. 67–73].

В рамках классической логики учитывалось в основном отношение мысли к действительности как объекту, в современной же логике отношение к действительности понимается гораздо шире, в связи с чем вводятся значения, выводящие за пределы применимости категории истинности. Например, норма, оценка, прескрипция, перформатив не являются ни истинными, ни ложными. Но они могут быть релевантными либо нерелевантными некоторой коммуникативной ситуации.

Точно так же можно говорить о степени релевантности и адекватности логики определенному уровню развития философии. Л.Л. Леоненко и А.Ю. Цофнас в статье «Об адекватности логического анализа философскому рассуждению» [17] ставят и рассматривают очень важную и сложную проблему, как раз связанную с изучением способов применения логических форм, с их семантикой, синтаксисом и прагматикой в философских дискурсах. Что означает соответствие логики решаемым философским проблемам? Когда логика перестает соответствовать уровню или виду философствования? Релевантность и адекватность, выделенные указанными авторами в качестве критерия, на наш взгляд, – это как раз те параметры соответствия, которые здесь весьма существенны. С ними в один ряд можно поставить такие синонимические характеристики взаимоотношений логики и философии, как гармония, пропорциональность, соразмерность, созвучность, сочетаемость смыслов и тому подобное. Логика перестает соответствовать философии, когда смыслы и структуры, зафиксированные в ней, не имеют отношения к смыслам и структурам, являющимся элементами соответствующей философской системы, а через них – к «картинам бытия», принятым данной философией. Можно согласиться с Л.Л. Леоненко и А.Ю. Цофнасом в том, что нельзя говорить о релевантности и адекватности логики без обращения к ее онтологическим основаниям, без уточнения «возможных миров», которые составляют область ее экстенсионалов и интенсионалов.

До XIX века господствовала точка зрения о единственности логики. Сегодня множественность и разнообразие логики – общепризнанный факт. Однако самого осознания этого факта недостаточно. Мир философии – это мир человека. Множественность уровней форм и способов мышления, присущих человеку, можно, конечно, объяснить разнообразием и изменчивостью мира, в который человек включен. Однако мир философии, кроме всего прочего, един в своем многообразии, причем не столько в силу законов космического уровня. Отношение «Человек – Мир», изучаемое философией, является целостным образованием, системой, поскольку системообразующим фактором в нем выступает Человек. Принцип антропности здесь действует с необходимостью.

Выводы

Главным выводом из нашего рассуждения можно считать умозаключение, что признание множественности философии и логики нельзя считать *итоговым* знанием о них. Если мир и человек находятся в отношении диалога

(полилога), то должно существовать множество «языков перевода» в их коммуникации. Эти системы знаков различны, однако они должны быть связаны некой единой логикой, которая позволяет осознать в них как уникальность, так и повторяемость, увидеть соизмеримость, со-возможность, ко-референтность, установить шаги достижимости между их «возможными мирами». Иными словами, нам еще предстоит понять их полифонию как гармонию. Без этого самосохранение и развитие человека является невозможным.

Истинность знаний, правильность методов, ценность, полезность, успешность – все это относительные, линейные качества. Только их объединение в одной парадигме, только установление взаимосвязи, взаимодействий может повысить уровень развития и философии, и логики, увеличить их эвристические возможности в разнообразных ситуациях выбора. Такая единая парадигма может быть сформирована только в диалогах, в «форумах рациональности», в разумно организованных «коммуникативных взаимодействиях». Степень включенности нашей научной, философской жизни и нашей системы образования в этот глобальный коммуникативный процесс в значительной мере влияет на возможности выбора будущего Украины, на ее принадлежность к развитым, передовым странам либо к отсталым, деградирующим [18, с. 174–175], за которых выбор делает кто-то другой.

Список использованных источников:

1. Лекторский В.А. Эпистемология классическая и неклассическая / В.А. Лекторский. – М. : Эриториал УРСС, 2001. – 256 с.
2. Козаченко Н.П. Аналитическая философия / Н.П. Козаченко, О.П. Панафикина, Я.В. Шрамко // Политики знания и научные сообщества / под ред. В. Кебуладзе. – Вильнюс : Европейский гуманитарный университет, 2015. – С. 14–52.
3. Цофнас А.Ю. Теория систем и теория познания : [монография] / А.Ю. Цофнас. – О. : Астропринт, 1999. – 308 с.
4. Шинкарук В.И. Мировоззрение, философия, культура / В.И. Шинкарук, Ж.М. Абдильдин и др. // Мировоззренческое содержание категорий и законов материалистической диалектики / ред. : В.И. Шинкарук, А.И. Яценко. – К. : Наукова думка, 1981. – С. 10–20.
5. Лотман Ю.М. Культура и взрыв / Ю.М. Лотман // Лотман Ю.М. Семиосфера / Ю.М. Лотман. – СПб. : Искусство СПб, 2004. – С. 12–148.
6. Дмитриевская И.В. Системная герменевтика: концепты, смыслы, тексты : [монография] / И.В. Дмитриевская. – Иваново : ИГСХА, 2014. – 384 с.
7. Уемов А.И. Системные аспекты философского знания / А.И. Уемов. – О. : Студия Негоциант, 2000. – 160 с.
8. Ішмуратов А.Т. Конфлікт і згода / А.Т. Ішмуратов. – К. : Наукова думка, 1996. – 190 с.
9. Чейф У. На пути к лингвистике, основанной на мышлении / У. Чейф // Язык и мысль: современная когнитивная лингвистика / сост. : А.Д. Кошелев и др. – М. : Языки славянской культуры, 2015. – С. 60–88.

10. Уемов А.И. Системный подход и общая теория систем / А.И. Уемов. – М. : Мысль, 1978. – 272 с.
11. Мамардашвили М.К. Классический и неклассический идеалы рациональности / М.К. Мамардашвили. – СПб. : Азбука, 2010. – 288 с.
12. Хома О.І. Філософія на межі / О.І. Хома // Філософська думка. – 2015. – № 6. – С. 6–22.
13. Сумарокова Л.Н. Юридическая логика. Коммуникативная концепция / Л.Н. Сумарокова. – О. : Феникс, 2015. – 204 с.
14. Кибрик А.Е. Когнитивный подход к языку / А.Е. Кибрик // Язык и мысль: современная когнитивная лингвистика / сост. : А.Д. Кошелев и др. – М. : Языки славянской культуры, 2015. – С. 20–40.
15. Маковельский А.О. История логики / А.О. Маковельский. – М. : Наука, 1967. – 504 с.
16. Грот Н.Я. К вопросу о реформе логики. Опыт новой теории умственных процессов / Н.Я. Грот. – Лейпциг : Ф.А. Брокгауз, 1882. – 350 с.
17. Леоненко Л.Л. Об адекватности логического анализа философскому рассуждению / Л.Л. Леоненко, А.Ю. Цофнас // Вопросы философии. – 2004. – № 5. – С. 85–98.
18. Кебуладзе В. Вращение геополитической оси / В. Кебуладзе // Политики знания и научные сообщества / под ред. В. Кебуладзе. – Вильнюс : Европейский гуманитарный университет, 2015. – С. 174–176.

Лісіцин В.В.,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії та суспільно-гуманітарних дисциплін
Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

ІСТОРИЧНИЙ ВИБІР УКРАЇНИ В АСПЕКТІ СПРАВЕДЛИВОСТІ

Анотація

Нинішньому поколінню українців історія надала шанс побудувати власну державність і здійснити вікову мрію нашого народу. Щоб не змарнувати цей шанс, важливо врахувати фактори, які обмежували нашим попередникам у минулому можливості зробити свідомий історичний вибір і завадили їм визначити оптимальний варіант відповіді на основні виклики часу.

Автор статті здійснює спробу розглянути проблему історичного вибору, що здійснювався українським народом на різних етапах свого розвитку, з позицій його відповідності принципу справедливості. Основну увагу приділено релігійному вибору, що робився за часів Володимира Великого, вибору варіанта військово-політичного союзу в період визвольної війни українського народу проти поляків і визначенню курсу перетворення України під час національно-демократичної революції 1917–1921 рр.

У статті визначаються фактори, які обмежували свободу вибору українського народу та порушували його право на самовизначення. Обґрунтовується положення про те, що вибір кінця Х ст., середини XVII ст. та початку XX ст. мав формальний характер, тому що його суб'єкт не мав вичерпної достовірної інформації про об'єкти вибору та можливі наслідки прийнятого рішення. Він не усвідомлював, що, обираючи певну релігію, політичний союз чи курс реформування суспільства, визначає свою цивілізаційну належність.

Вступ

Отримавши можливість займатися самостійною історичною творчістю та визначати своє майбутнє, наш народ здобув свободу та необхідність здійснення вибору шляхів подальшого розвитку українського суспільства.

Як показує історичний досвід, попередні спроби побудови державності в Україні закінчувалися невдачею багато в чому через те, що нашим попередникам не вдавалося визначити та реалізувати оптимальний варіант вирішення історичної дилеми. Сьогоднішня ситуація вигідно відрізняється від тих умов, за яких доводилося діяти народу України в часи Богдана Хмельницького чи Центральної Ради та Директорії, але надмірно довге існування кризового стану здатне дискредитувати ідею створення незалежної української держави, ускладнити її зміцнення і навіть поставити під загрозу успішне завершення розпочатого процесу.

Філософським осмисленням проблеми вибору займалися мислителі різних часів. Дуже часто ця проблема розглядалася як один з аспектів теми свободи. У новітній час вибір став об'єктом особливої уваги з боку філософів екзистенціалістів. Мартін Гайдеггер, Карл Ясперс, Жан-Поль

Сартр тощо розуміли людину як «проект», що створює себе сам і тому постійно здійснює вибір однієї з численних своїх можливостей. Розробниками теорії суспільного (колективного) вибору стали представники сучасної економічної науки (Дж. Б'юкенен, М. Олсон). Кеннет Ерроу спробував застосувати методи економічного аналізу до політичних процесів і виявив проблеми, пов'язані зі здійсненням колективного вибору суспільством.

В Україні до теми історичного вибору українського народу звернулися після здобуття незалежності. Спробу застосувати комплексний підхід у соціально-філософському дослідженні історичного досвіду України з метою визначення можливих варіантів руху нашого суспільства вперед здійснили В. Кремінь, Д. Табачник, В. Ткаченко, що знайшло відображення в їхній колективній монографії «Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду)». В останні роки розгляд різних аспектів вибору України на різних етапах її історичного розвитку здійснювали Я. Калакура, М. Юрій, Т. Ємець, І. Бредун, Д. Яковлев тощо. Однак проблема історичного вибору України ще не розглядалася з урахуванням фактору справедливості. Виходячи з цього, автор статті намагався визначити детермінанти, що обмежували в минулому свободу вибору українського народу та завадили йому вибрати оптимальний варіант шляхів свого подальшого розвитку.

Історичний вибір Київської Русі у вимірах справедливості

З давніх часів філософи намагалися зрозуміти сутність процесу вибору та виявити чинники, що впливають на його результати. Аристотель наводить таку дефініцію поняття вибору: коли визначення прагнень людини до діяльності здійснюється за допомогою міркування, відбувається акт, що у філософії позначається терміном «вибір» [1, с. 314].

У процесі вибору людина аналізує ситуацію, уявляє собі різні варіанти поведінки, прогнозує наслідки своїх дій, визначає найбільш бажаний для себе результат. Можливість мати альтернативні варіанти дії, визначати та реалізовувати найприйнятніший з них може розумітися як свобода вибору.

Вибір, що робиться з-поміж реальних об'єктів, як справедливо помітив Г. Гегель, являє собою уявну свободу, тому що він має свою підставу в зовнішніх обставинах [6, с. 319]. Коли щось із запропонованого ззовні очевидно є кращим за інше, то результат вибору вже заздалегідь вирішений, а сам акт вибору є формальним. Таким самим він буде, якщо вибирати доводиться з-поміж кількох рівнозначних речей, тому що для суб'єкта, який вибирає, не має особливого значення, що стане результатом вибору. Формальним вибір буде і тоді, коли обирати необхідно з того, про що майже нічого не відомо або відомо недостатньо для передбачення наслідків від реалізації рішення, прийнятого в результаті вибору.

Справжній (неформальний) вибір, як нам здається, є там, де перевага одних об'єктів вибору над іншими є неочевидною, неоднозначною та не запрограмованою кимось ззовні, там, де визначення ступеня прийнятності тих чи інших пропозицій здійснюється самим суб'єктом вибору на підставі

усвідомлення своїх потреб і можливих засобів їхнього задоволення, а також на підставі адекватних уявлень про властивості об'єктів, що обираються.

Якщо суб'єкт здійснює справжній вибір, то його наслідки можна вважати справедливими. Коли ж вибирати доводиться з-поміж альтернатив, визначених кимось іншим, і якщо в суб'єкта не було можливості мати вичерпну правдиву інформацію про об'єкти вибору, то свободу вибору слід вважати обмеженою, а його результати такими, що не відповідають принципам справедливості. Суб'єкт, який вибирає між тим, про що він не знає, фактично здійснює «сліпий вибір», або жереб. За словами Ж.-П. Сартра, «потрібно бути свідомим, щоб вибирати, і потрібно вибирати, щоб бути свідомим. Вибір і свідомість є одне й те саме» [16, с. 472]. Несправедливість неусвідомленого вибору полягає в тому, що людина має потребу обирати, але не має можливості визначити кращий варіант, тобто має необхідність вибору і не має відповідної свободи. У цьому разі порушується паритет протилежних визначень, який є ознакою справедливості.

До факторів, що забезпечують свободу вибору, на наш погляд, можуть належати: здатність людини адекватно оцінювати ситуацію, що склалася; загальний рівень знань; розумові здібності, які дають можливість оперувати даними досвіду й одержувати знання про те, що недосяжне для сприйняття; здатність визначати багато альтернативних варіантів дії та прогнозувати наслідки їх реалізації, а також вміння знаходити оптимальне рішення та обґрунтовувати його доцільність. Однією з підстав свободи вибору є свобода дії. Чим більше людина має можливостей впливати на природу та на інших людей, тим більше альтернатив для своєї діяльності вона може мати й тим більше в неї шансів вибрати найбільш оптимальний для себе варіант.

Названі нами фактори можуть бути підставами свободи вибору і індивідуальних, і колективних соціальних організмів. Зв'язок, за допомогою якого визначаються підстави цієї свободи та їх реалізація, відповідає предмету поняття детермінації свободи вибору.

Визначеність свободи вибору об'єктивними та суб'єктивними факторами робить її суб'єкта продуктом (реципієнтом, об'єктом) історії. Однак він не лише продукт історії, але й її творець (агент, суб'єкт). Змінюючи природну або соціальну дійсність, носій свободи вибору здійснює власний задум, що виник у процесі його творчих пошуків. Коли соціальний носій обирає те, як він буде опосередковано впливати на зміну самого себе, проявляється свобода, що здатна тлумачитись як свобода вибору історичного розвитку.

Тоді, коли суб'єктом свободи вибору є не окремі особистості, а суспільство в цілому, здійснення процесу визначення прийнятного для всіх або для більшості варіанту дій відбувається значно складніше. Пояснюється це тим, що члени суспільства, крім загальних інтересів, мають також інтереси індивідуальні та групові, котрі постійно вступають у суперечність між собою. Протиборство, що виникає між різними суспільними силами через розбіжність їхніх інтересів, зазвичай заважає знайти та реалізувати оптимальний варіант реформаторської діяльності. Ще одним фактором, який перешкоджає суспільству прийняти найкраще за цих умов рішення, є те, що

його представники мають неоднакові інтелектуальні здібності, а значить, по-різному оцінюють ситуацію та можливі шляхи її поліпшення.

Визначення змісту понять соціального детермінізму дає нам змогу перейти до розгляду того, як виявляють себе реалії, виражені цими поняттями, в історичному бутті українського народу.

Серед подій минулого, що стали визначальними моментами в історії України та кардинально змінювали українське суспільство, можна виділити реформи Київської Русі кінця X століття, спроби створення українсько-козацької держави в середині XVII століття, спроби побудови української державності в 1917–1921 рр. і визначення напрямів розвитку (цивілізаційного орієнтиру) України після проголошення незалежності в 1991 р. Те, що ці події були переламними моментами та безповоротними точками біфуркації в історії України, визнається багатьма теоретиками й не викликає якихось науково обґрунтованих заперечень.

Історичний вибір, який відбувся в період правління Володимира Святославовича, здійснювався у сфері ідеології. Потреба в зміні старої ідеології виникає тоді, коли вона не здатна виконувати покладені на неї суспільні функції. Криза ідеології визначається її невідповідністю новим суспільним відносинам. Оскільки перетворення останніх визначається матеріальним виробництвом, то саме тут варто шукати першоджерело тих змін давньоруського суспільства, що привели до зміни віри.

Загальновідомим фактом, підтверджуваним історичними джерелами [14, с. 3], є проходження через територію Русі торгового шляху «з варягів у греки». Це не могло не привести до залучення в торгівлю і жителів Русі. Відвідуючи більш розвинуті країни, предки українців мали можливість знайомитися з передовими (на той час) технологіями обробки землі та більш досконалими знаряддями праці. А це повинно було вплинути на прискорення розвитку сільського господарства. За допомогою купців ремісники Русі могли придбати різні вироби, що ставали еталоном для наслідування. Наявність торгових зв'язків давала можливість ремісникам реалізовувати свою продукцію, що стимулювало це виробництво. Розвиток сільського господарства та ремісничого виробництва приводив до збільшення додаткового продукту. А останній відігравав роль підстави для ускладнення соціальної структури та появи класів. Породжене завдяки цьому гноблення потребувало ідеології, яка б його виправдовувала. Язичництво ж пропагувало ідею про те, що життя людини багато в чому залежить від неї самої [10, с. 13], спонукало її до боротьби за свою свободу та краще життя. На зміну язичництву повинна була прийти релігія, що проповідувала смиренність. Однією з таких релігій і було християнство.

Своє поширення християнство почало з соціальних низів Римської імперії. Люди, які не мали достатньої сили, щоб боротися зі своїм тяжким становищем, сподівалися досягнути добробуту хоча б у потойбічному світі. Їм хотілося вірити в те, що їхні страждання були не даремними, і в те, що винуватці їхніх негараздів понесуть коли-небудь заслужене покарання. Таким чином, християнство здатне було задовольнити потреби як вищих, так і нижчих верств населення. Слід визнати, що подібні функції могло виконувати не тільки християнство, але й інші світові релігії. З цього можна

зробити висновок, що економічний розвиток визначив неминучість скасування язичництва та прийняття однієї з релігій, що відповідають класовому суспільству. Однак цей фактор не міг бути вирішальним чинником у визначенні необхідності прийняття саме християнства і саме в православному варіанті.

Детермінанти необхідності вибору віри вплинули на визначення загального в новій ідеології. Її особливі та індивідуальні риси були визначені завдяки реалізації свободи вибору.

Свобода вибору релігії, як і його необхідність, визначалася відповідними умовами та підставами. Умовою свободи вибору для давньоруського суспільства була наявність такої ситуації, у якій зовнішні фактори давали змогу прийняти кожен з відомих йому релігій. Однією з таких умов був географічний фактор. Як відзначав історик С.М. Соловйов, вибір віри народом Русі був обумовлений тим, що вона розташовувалася «на сході Європи, на кордонах її з Азією, де стикалися не тільки різні народи, але й різні релігії, а саме магометанська, юдейська та християнська» [17, с. 172]. Ще однією з умов свободи вибору релігії була відсутність здатності будь-якої з держав того часу нав'язати Київській Русі свою ідеологію.

Фактори, що забезпечували жителям Русі можливість раціонально впливати на появу наміру прийняти ту чи іншу релігію, виконували функцію підстав їхньої свободи вибору. Для того, щоб у членів суспільства виникло прагнення обрати одне із запропонованих вірувань, вони повинні були мати здатність прийняти таке рішення, яке було б вигідним, реально здійсненим і яке мало б переконливі аргументи на підтвердження цієї вигідності та здійсненності. До чинників, що забезпечують таку здатність, можуть бути віднесені наявність достатньої інформації про свої потреби в певній ідеології та про властивості запропонованих релігій, уміння прогнозувати наслідки прийняття кожної з цих вір, а також уміння знайти оптимальний варіант реформування ідеології та аргументовано довести його перевагу.

Якщо вірити «Повісті минулих літ», то можна стверджувати, що інформації про властивості запропонованих релігій нашим предкам не бракувало. Окрім того, що на Русь приходили представники цих вірувань і викладали зміст їхніх вчень, князь для більшого ознайомлення посилав своїх «добрих мужів» у різні країни [14, с. 60]. Навіть якщо поставити під сумнів легенду про випробування віри Володимиром, то факт сусідства з народами, які мали різні релігії, контактів із ними та достатнього знайомства з їхніми ідеологіями заперечити дуже важко. Знання про властивості певних об'єктів не гарантують, однак, успіху у визначенні найбільш прийнятної з них, якщо суб'єкт не може визначити, що має бути головним критерієм для порівняння. Д. Яковлев звернув увагу на те, що релігійний вибір відбувався на підставі таких міркувань, як дозвіл/заборона пити вино та зовнішня краса богослужіння [20, с. 9].

Прогнозувати, чим обернеться прийняття якоїсь із релігій, населення давньої Русі та люди, які перебували при владі, у той період, скоріше за все, були ще не здатні. Прийти до такого висновку нас змусило те, що православ'я як релігія, що здавалася найбільш привабливою для наших

предків, на подальших етапах розвитку виявила ряд негативних впливів. Не можна не погодитися з твердженнями О. Субтельного про те, що прийняттям християнства з Візантії «була закладена основа майбутніх запеклих конфліктів між українцями та їхніми найближчими сусідами <...> поляками» [18, с. 55].

Як показала історія, загроза з боку поляків і німців, що були католиками, була набагато сильніша, ніж та загроза, яку могла б створити втягнута в боротьбу з ісламським світом Візантія. Немає підстав і для спростування доказів, які наводив на підтвердження тези про негативний вплив прийняття православ'я на долю Русі французький історик А. Рамбо. За його словами, відмова Київської держави підкоритися Риму привела до того, що в дні негоди, і насамперед під час монгольської навали, «вона не отримала підтримки від Риму, як одержала її Іспанія під час боротьби з маврами, Німеччина в епоху своїх хрестових походів проти слов'ян і фінів, Угорщина під час своєї національної війни з турками» [15, с. 54].

Ще одним із негативних моментів, пов'язаних із прийняттям православ'я, була нездатність останнього протистояти державній владі та виконувати роль одного з факторів, що рухають суспільний розвиток. Як відзначав А. Тойнбі, перетворення церкви на державний департамент, що відбувалося в країнах, які сповідували східне християнство, привело до того, що не удосконалювалася сама церква й не розвивалися університети та міста-держави, побудовані на принципах самоврядування [19, с. 317]. Правителі православних держав, не маючи протидії з боку інших суспільних інституцій, не потребували підтримки міст для зміцнення власної влади і тому не прагнули надавати їм незалежність. Відсутність самоврядування завадило удосконалюванню суспільства, а уповільнення темпів розвитку суспільства вплинуло на ослаблення держави.

У часи Володимира відбувалися якісні перетворення у всіх сферах давньоруського суспільства. Давньоруське суспільство, обираючи релігію, фактично робило свій цивілізаційний вибір. Від прийнятого рішення залежало, до якого світу – європейського, азійського чи євразійського – воно буде долучене та який спосіб життя в ньому стане визначальним. Але рівень суспільної свідомості тоді не дав змоги це усвідомити. Тому історичний вибір здійснювався у сфері ідеології. Перевага була віддана варіанту, який у тій ситуації здавався найкращим і який визначив орієнтацію Київської Русі на євразійську візантійську цивілізацію.

Вибір, який робив давньоруський народ у X ст., можна вважати формальним, оскільки вибирати довелося з-поміж того, що вже існувало та було запропоноване іншими суб'єктами історії. Можливість визначення оптимального варіанту обмежувалася тим, що суб'єкт не усвідомлював необхідності розгляду об'єктів вибору в їхньому розвитку та не міг передбачити всіх наслідків прийнятого рішення. Несвідомий вибір не можна вважати справді вільним і таким, що відповідає вимогам справедливості.

Детермінанта справедливості у визначенні оптимальності історичного вибору української нації на різних етапах її становлення

Історичний вибір, який робився українцями в середині XVII ст., знаменував собою початок процесу самовизначення української нації. Він став можливим завдяки успіхам, досягнутим під час визвольної війни з Річчю Посполитою. Перемоги над поляками, що сталися на перших етапах війни, дали змогу провести заходи, спрямовані на послаблення соціальної кризи та побудову української державності. Але в той період наш народ ще не мав сили, достатньої для того, щоб самостійно відстояти досягнуте в ході війни. Керівники повстанців, імовірно, передбачали це, тому із самого початку виступу стали здійснювати пошуки могутнього союзника. У цих пошуках проявилися свобода та необхідність історичного вибору українського народу.

Кожна держава, яка погоджувалася надати Україні допомогу та взяти її під своє заступництво, звичайно вимагала за це якусь плату. Оскільки жодна з пропозицій не була ідеальною та мала свої позитивні й негативні сторони, виникала ситуація, що змушувала вивчати різні варіанти, зіставляти їх і порівнювати.

Як відомо, як реальні кандидати на об'єднання з Україною в період визвольної війни розглядалися Османська імперія, Кримське ханство, Московське князівство та Річ Посполита.

Османська імперія готова була надати Україні такі ж права, як і іншим християнським васалам султана [9, с. 375]. Однак цих прав, на думку повстанців, було недостатньо для того, щоб в країні запанував довгоочікуваний спокій. На Переяславській раді гетьман, звертаючись до народу, говорив: Кримське ханство, яке було васалом Туреччини, нездатне було надати Україні навіть такого статусу, що гарантувала сама Порта. Підтримка Криму не тільки не змогла забезпечити перемогу українцям, але й обернулася для них, говорячи словами Б. Хмельницького, «нестерпними бідами» [5, с. 460]. У цій ситуації шанси такого кандидата ставали мінімальними.

Московський цар обіцяв українцям, що не тільки не порушить ні в чому їхніх прав і вольностей, але й накаже більше колишнього нагороджувати [5, с. 140]. На користь Москви було також те, що після потрясінь смутних часів вона не мала ще достатньо міцної монархії. Це залишало більше шансів розірвати союз у разі, якщо він стане не вигідним для нашого народу.

Фактором, що забезпечив перевагу Москви над іншими кандидатами, готовими прийняти Україну, виявилася православна релігія. Відповідно до твердження Г. Граб'янки, в Україні «усі були певні, що під рукою єдиновірного монарха можна буде жити тихо та спокійно» [12, с. 92]. А це було головне, на що розраховував наш народ, коли створював військово-політичний союз. Крім того, використання організаторами повстання з початку війни закликів до захисту православної віри не могло не позначитися на тому, що релігійний чинник зіграв вирішальну роль у виборі кандидата для об'єднання.

Максимум, на що готова була піти Річ Посполита для того, щоб залучити український народ на свій бік, так це пообіцяти Б. Хмельницькому та його

війську вибачити їхню провину й зберегти їм життя. Але навіть на це Польща погоджувалася за умови, якщо гетьман і військо припинять опір і схилять перед королем свої голови [7, с. 628]. Звичайно, така пропозиція не могла стати найбільш привабливою для України та бути обраною нею під час прийняття історичного рішення.

Припущення, що в середині XVII ст. наша країна мала реальну можливість об'єднатися зі Швецією чи створити федеративний союз з такими васалами Туреччини, як Семигород, Валахія та Молдова, нам здається безпідставним. У літописі С. Величка говориться, що Б. Хмельницький у 1652 р. почав налагоджувати стосунки зі шведським королем, однак останній не поспішав робити кроки назустріч. Даних про те, що якась зі сторін порушувала питання про створення державного союзу, літописець не наводить. Переговори між цими просторово віддаленими одна від одної країнами могли здійснюватися лише за згоди Москви пропустити через свою територію їхні делегації [5, с. 277]. Оскільки без допомоги Московського князівства Швеція й Україна не могли домовитися про об'єднання, а перше навряд чи стало б сприяти в цьому, то реальність створення подібного союзу викликає сумнів.

На Переяславській раді 1654 р. вирішили, що найкращим за тих умов був союз із Московщиною. Однак розчарування в цьому об'єднанні, що охопило пізніше багатьох громадян України, свідчить про їхнє невміння давати точні прогнози. Укладаючи договір зі східним сусідом, українці розраховували на те, що отримають допомогу в боротьбі з поляками, проте його реальним наслідком, як справедливо зазначив В. Крисаченко, стало порушення Москвою чинних міждержавних домовленостей і поступова політична, економічна та духовно-культурна інкорпорація українських земель [11, с. 182]. Правильно передбачити можливі наслідки завадила нездатність знайти критерій адекватного оцінювання ступеня спроможності об'єктів вибору задовольнити основну потребу того часу.

Використання релігійного чинника для визначення оптимального варіанту військово-політичного союзу, як показали наступні події, було помилковим. Замість стабілізації українське суспільство одержало невдовзі після Переяславського договору громадянську війну, названу за її трагічні наслідки Руїною. Відповідальність за прийняте в середині XVII ст. історичне рішення несуть не тільки лідери повстанців та політичні сили, але й народні маси. Без підтримки останніх тоді не могло бути здійсненим ані від'єднання від Речі Посполитої, ані утворення союзу з Московщиною.

Отже, народні маси в цей період брали більш активну участь в історичній творчості, ніж будь-коли раніше. Але свобода дії, яку вони мали, виявилася за тих умов недостатньою для того, щоб покращити їхнє життя та завершити побудову української держави. Рівень суспільної свідомості не дав нашим предкам змогу визначити джерело кризи суспільства. Наслідком цього стало те, що історичний вибір здійснювався у сфері зовнішньополітичних відносин. Помилкові уявлення суб'єкта вибору про те, що релігійний фактор може бути основним критерієм для оцінювання варіантів державного союзу, обмежили його свободу вибору та не дали йому можливості вірно спрогнозувати наслідки об'єднання України з Московією. Українці знову не

усвідомлювали, що, обираючи серед альтернатив військово-політичного союзу, вони визначали, з якою цивілізацією буде пов'язаний їх подальший розвиток. Маючи можливість залишитися у сфері західноєвропейського світу або приєднатися до азійського чи євразійського світів, наші предки в часи Б. Хмельницького, як і в часи Володимира Великого, взяли курс на євразійську цивілізацію, яку тепер представляла вже не Візантія, а Московщина.

Історичний вибір, який робився в середині XVII ст., так само як і вибір кінця X ст., мав формальний характер, бо обирати доводилося з-поміж того, що було запропоновано обставинами та що не могло повною мірою задовольнити потреби народу й значно покращити його становище. Фактично нашим предкам довелося віддавати перевагу найменшому «злу» з тих, що постали перед ними. Союз із Московщиною не приніс українцям перемоги над поляками, українські землі опинилися в складі різних держав, суверенітет української держави був значно обмеженим, а пізніше і зовсім ліквідованим. Сторона, з якою українці укладали угоду, приховала свої справжні наміри стосовно подальших планів щодо України, і це визначило несправедливість здійсненого тоді історичного вибору.

Ще одним історичним явищем, яке вирішувало долю України, були події 1917–1921 рр. У цей час історичний вибір робився через визначення того, що вважати першочерговим і більш пріоритетним для України: вирішення національного чи соціального питання? Учасники соціальних процесів, які відбувалися в Україні в цей період, іноді приходили до моністичного розуміння характеру історичного явища через те, що вважали національне та соціальне факторами, які є похідними один від одного.

Лідери українського національного руху, які очолювали його на початкових стадіях розвитку, дотримувалися думки про те, що начебто для «небуржуазної» української нації ліквідація залежності від метрополії автоматично приведе її до соціального звільнення. Українські ж більшовики в цей час, навпаки, вважали, що національне гноблення є наслідком соціального і що скинення «ярма» буржуазії – як російської, так і своєї власної – ліквідує підстави для утиску національного [2, с. 273]. Помилковість такого однобічного підходу, який використовувався обома розбратаними сторонами, була доведена їхньою нездатністю реалізувати свої наміри в періоди почергового панування в Україні з 1917 до 1921 рр.

Відповідно до діалектичних принципів, вирішення національного питання та соціальні перетворення варто було б здійснювати не послідовно, а одночасно. Та з політичних сил, яка це усвідомила та зважилася діяти відповідним чином, й одержала тоді перемогу. Більшовики, встановлюючи втретє свою владу на українських землях, стали приділяти значну увагу і національному фактору. Як визнавав один із представників протилежного табору І. Мазепа, «на цей раз під впливом своїх помилок і невдач, які виявилися в 1919 р., московські більшовики йшли в Україну з новими гаслами та новою національною політикою, щоб потягнути українські народні маси за собою» [13, с. 167]. За словами цього активного учасника національно-визвольного руху, завдяки значним «поступкам» з боку більшовиків у країні фактично був покладений початок т. зв. «українізації

України» [13, с. 167–168]. На жаль, таке вміння вчитися на своїх помилках не продемонстрували ті, хто вважав пріоритетними національні потреби українців. Якщо на початкових етапах революції вони тільки відкладали вирішення соціального питання, то надалі стали здійснювати заходи, які сприяли не зняттю, а загостренню конфлікту.

У революційних перетвореннях того часу брало участь тією чи іншою мірою майже все населення України. Українське суспільство впливало на власну зміну за допомогою взаємодії з іншими народами, і в цій взаємодії виявлялися його свобода та необхідність. Реформування різних сфер життя українців було тісно пов'язане зі зміною відносин із колишньою метрополією, а також відносин з її колишніми супротивниками та союзниками у Першій світовій війні.

Свою свободу та необхідність у подіях 1917–1921 рр. в Україні виявляли окремі особистості та суспільство в цілому. Від особистих здібностей лідерів тих чи інших політичних сил українського суспільства, від ступеня їхнього впливу на суспільні процеси багато в чому залежали тривалість боротьби за здійснення якісного перевороту в Україні, гострота протистояння та кількість жертв, принесених заради досягнення мети. Однак якщо говорити про фактори, якими визначався тоді напрям подальшого розвитку українського суспільства, то можна погодитися з твердженням В. Винниченка в тому, що тоді «не в особах була річ» [4, с. 219]. Ніяка особистість не володіла й не могла володіти в той період свободою такого ступеня, щоб нав'язати величезній масі людей свою волю та змусити їх прагнути до того, у чому вони не мали потреби. Як показує історичний досвід, найбільші підстави для впливу на суспільні процеси мали ті особистості, які здатні були рахуватися з волею найбільшої частини активних членів суспільства й ефективно відстоювати їхні інтереси, тобто ті, хто не тільки впливав на народ, але й піддавався впливу з його боку.

Основна маса українців брала участь у колективному виборі напряму розвитку суспільства тоді, коли намагалася визначити своє ставлення до тих чи інших політичних сил і відповісти на запитання: яким повинно бути майбутнє України? Можна сказати, що в цей період історії український народ загалом мав набагато вищий рівень свободи вибору, ніж у попередні періоди своїх активних виступів. Цього разу українці віддали перевагу варіанту, який не пропонувався ніким ззовні. Більшість населення України не погодилася піти ані на соціальні реформи без вирішення національного питання, що намагалася спочатку нав'язати йому Радянська Росія, ані на національне звільнення без соціальних перетворень, що підтримували на якомусь етапі деякі країни Заходу. І тим більше не прийняв український народ варіант збереження як соціального, так і національного гноблення, висунутий лідером небільшовицької Росії А. Денікіним.

Основна маса мешканців України в цей час обрала шлях, що веде і до національного, і до соціального звільнення, і боролася за нього доти, поки не досягла результату, який задовольнив її головні потреби на той момент.

У сучасній українській історіографії результати змагань, що відбувалися в Україні після Першої світової війни, іноді розцінюються як поразка української повстанської хвилі [8, с. 158]. Однак наш народ отримав те, чого

він тоді був здатний досягти, і те, що в його суспільній свідомості сприймалося як задовільний результат національно-революційної боротьби. Такий варіант тоді не влаштовував жодну з іноземних держав, зацікавлених у виборі України, тому його не можна вважати нав'язаним кимось ззовні.

Більшість мешканців країни продемонстрували розуміння того, що національне звільнення не веде автоматично до ліквідації соціального гноблення, а соціальні реформи не вирішують національних проблем. Народ довів, що він здатний був усвідомити те, що під національними гаслами часто виступали сили, які бажали зберегти на українських землях експлуатацію трудівників, а під соціальними – сили, які прагнули відновити залежність України від колишньої метрополії.

Більшість українців хотіли тоді створити таке суспільство, у якому було б забезпечене економічне, соціальне, політичне та національне самовизначення його членів, і вважали, що здійснити це найкраще мирним шляхом. Але оскільки жоден із варіантів, що мав можливість бути реалізованим на практиці, таким вимогам не відповідав, то перед суб'єктами прийняття рішення виникала необхідність вибору.

Таким чином, розгляд детермінант якісної зміни українського суспільства, що здійснювалася на початку ХХ ст., привів нас до таких висновків. У перетворювальній діяльності 1917–1921 рр. головну роль відігравали народні маси, які мали свободу, достатню для того, щоб поліпшити свій соціальний стан і значно розширити національні права. Рівень суспільної свідомості в цей період дав змогу наблизитися до розуміння джерела суспільної трансформації та здійснити історичний вибір у сфері соціальних і національних відносин. Оскільки багато суб'єктів історичної творчості не мало уявлень про те, що національні та соціальні суперечності взаємозалежні та передбачають одночасне зняття, то процес пошуку й ухвалення прийнятного для суспільства в цілому варіанту подальшого розвитку носив форму протиборства між прихильниками національного та соціального визволення.

Як і в попередніх спробах визначення свого майбутнього через історичний вибір, українці не прийшли до розуміння того, що вони знову змушені були обирати цивілізаційну орієнтацію. Змирившись з владою більшовиків і погодившись на союз із Радянською Росією, вони опинилися під впливом євразійської цивілізації. Після жовтневої революції 1917 р. Росія почала згортати вестернізацію, розпочату Петром I, і взяла курс на протиставлення себе західному світу. Разом із нею закрила собі шлях до Європи й Україна.

Несправедливість історичного вибору початку ХХ ст. визначалася тим, що радянська влада, яка була встановлена в Україні, пізніше відмовилася від того, чим приваблювала на свій бік народні маси України: у селян відібрали надану землю, українізацію було згорнуто, а український уряд став повністю залежним від центральної влади.

Уроки минулого, про які йшлося вище, мають бути враховані сучасними суб'єктами українського державотворення. Сьогодні наше суспільство намагається перейти до нової якості та здійснює чергову спробу побудувати власну державність. Український державотворчий процес і цього разу

розпочав здійснюватися за наявності гострих проблем у різних областях громадського життя. А як свідчить історичний досвід, успіх цього процесу багато в чому буде залежати від спроможності наших громадян дати гідну відповідь на виклики часу.

В основі кризи, що супроводжує чергову спробу побудови української державності, лежить економічний фактор. Проблеми, які виникли в політичній та ідеологічній сферах суспільства, були визначені тим, що ці відносини почали перешкоджати подальшому удосконаленню виробництва. Централізована тоталітарна держава, якою був Радянський Союз, забезпечивши вихід із критичного стану, у який потрапили народи Російської імперії до революції 1917 р., і здійснивши якісний стрибок в економіці в 1930-і рр., виявилася нездатною зробити ще одне кардинальне перетворення у виробничій сфері, підготовлене досягненнями науково-технічної революції. Цим, на наш погляд, і були викликані розпад СРСР і зміна принципів його політико-ідеологічної системи.

Сучасна спроба побудови незалежної української держави відрізняється від попередніх тим, що цього разу в нас ще до початку революційних перетворень були в наявності хоча й обмежені у своїх повноваженнях, проте свої органи влади. Ці органи влади не занадто рішуче, але все ж таки очолили рух українського суспільства в напрямі реформування та самовизначення, що дало можливість вирішувати задачі, поставлені часом, зберігаючи певною мірою життєздатність усіх основних функціональних систем соціального організму та його цілісність.

Здобувши незалежність, українці постали перед необхідністю визначення напрямку свого подальшого розвитку. Рівень суспільної свідомості дав змогу дійти до розуміння того, що обирати слід не якісь варіанти реформування окремих сфер суспільства, а систему цінностей, від якої буде залежати спосіб історичного буття народу. Цього разу суб'єкт прийняття історичного рішення вже усвідомлює, що історичний вибір по суті є цивілізаційним. Дійти до цього розуміння народ України зміг, переборовши труднощі перших років незалежності, а також переживши потрясіння Помаранчевої революції та Революції гідності.

Використання правильного критерію для порівняння альтернатив історичного вибору ще не гарантує того, що більшість населення нашої країни має чіткі уявлення про те, яким стане його життя після прийняття нової системи цінностей, і про те, через що доведеться пройти для досягнення мети. Все це не дає підстави вважати цивілізаційний вибір України початку ХХІ ст. вже завершеним і таким, що повністю відповідає вимогам справедливості.

Висновки

Таким чином, розглянувши деякі події історії України, у процесі яких відбувався вибір подальших шляхів її розвитку, автор прийшов до таких узагальнень. Визначальними моментами минулого, у яких вирішувалася доля українського народу та його належність до певної цивілізації, були реформи часів правління князя Володимира, зміни в українських землях, що

відбувалися за гетьманування Б. Хмельницького, та революційні перетворення в Україні, які сталися після розпаду Російської імперії.

Попри те, що на кожному з цих етапів здійснювалися кардинальні перетворення в усіх сферах громадського життя, рівень суспільної свідомості дав нашому народу змогу в часи Володимира звернути особливу увагу на зміну ідеології, під час гетьманства Б. Хмельницького – на зміну внутрішніх і зовнішніх політичних відносин, а в період Центральної Ради – на визначення пріоритетів у вирішенні соціальних і національних проблем. У тій сфері, яка вважалася в певний час ключовою, і здійснювався історичний вибір українського народу.

Наприкінці Х ст. участь широких верств населення в реформуванні суспільства обмежувалася підтримкою чи непідтримкою нової ідеології, запропонованої зверху. У середині XVII ст. народні маси надавали ефективну допомогу повсталим козакам у боротьбі з поляками, а на початку ХХ ст. вони були вже самостійною силою, здатною домогтися ліквідації будь-якої влади, яка не бажала рахуватися з її інтересами.

Факторами, що на різних етапах розвитку нашого суспільства обмежували його суб'єктні можливості та не давали змоги зробити оптимальний вибір, були такі: нездатність наших попередників розглядати об'єкти вибору в їхньому розвитку; невміння знайти такий критерій оцінювання, який давав би можливість адекватно визначити ступінь прийнятності кожного із запропонованих способів задоволення найбільш важливої на той момент суспільної потреби; відсутність усвідомлення необхідності одночасного вирішення національного та соціального питань, нерозуміння того, що неможливо змінювати державну форму та соціальний зміст відокремлено одне від одного.

Оскільки українці змушені були вибирати, не маючи вичерпної інформації про об'єкти вибору, то їх вибір можна характеризувати як формальний. Невідповідність свободи вибору його необхідності дає підстави вважати процес прийняття рішення та його наслідки несправедливими.

Список використаних джерел:

1. Аристотель. Большая этика / Аристотель / Сочинения в 4 томах. – Т. 4. – М. : Мысль, 1984. – 563 с.
2. Великая Октябрьская Социалистическая Революция и победа Советской власти на Украине. Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий : в 2 частях / [авт.-сост. П. Варганюк и др.]. – Ч. 1. – К. : Политиздат Украины, 1982. – 321 с.
3. Величко С. Літопис. Т. 1. / С. Величко; пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. Шевчука ; відп. ред. О. Мишанич. – К. : Дніпро, 1991. – 371 с.
4. Винниченко В. Відродження нації. Ч. 1–3 // В. Винниченко. – К. : Політвидав України, 1990. – Ч. 2. – 329 с.
5. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3 т. – М. : Изд. АН СССР, 1953. – 423 с.

6. Гегель Г. Наука логики // Г. Гегель / Энциклопедия философских наук. – Т. 1. – М. : Мысль, 1974. – 333 с.
7. Грушевський М. Історія України-Русі : в 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – Т. 9, кн. 1. – К. : Наукова думка, 1991. – 521 с.
8. Гунчак Т. Україна: перша половина 20 століття: нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
9. Документы об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. / [ред. кол. : П. Гудзенко и др.]. – К. : Наукова думка, 1965. – 828 с.
10. Огієнко І. Дохристиянські вірування українського народу / І. Огієнко. – К. : АТ «Обереги», 1994. – 424 с.
11. Крисаченко В. Українсько-московські відносини (1648–1657 рр.) / В. Крисаченко // Україна у світовій історії. – 2014. – № 2. – С. 178–191.
12. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К. : Знання України, 1992. – 192 с.
13. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 / І. Мазепа. Ч. 2: Кам'янецька доба – Зимовий похід. – Мюнхен : Прометей, 1951. – 245 с.
14. Повість минулих літ // Літопис руський ; пер. з давньорус. Л. Махновця ; відп. ред. О. Мишанич. – К. : Дніпро, 1989. – 591 с.
15. Рамбо А. Живописная история древнейшей и новой России / А. Рамбо. – М. : Современник, 1994. – 445 с.
16. Сартр Ж.-П. Бытие и ничто: опыт феноменологической онтологии / Ж.-П. Сартр ; пер. с фр., предисл., примеч. В. Колядко. – М. : Республика, 2000. – 639 с.
17. Соловьев С. История России с древнейших времен / С. Соловьев / Сочинения в 18 кн. – Кн. 1. – М. : Мысль, 1990. – 368 с.
18. Субтельний О. Україна: Історія / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1993. – 720 с.
19. Тойнбі А. Дослідження історії / А. Тойнбі. – Т. 1. – К. : Основи, 1995.
20. Яковлев Д. Вибір київського князя: спадок, випадок, доля? / Д. Яковлев // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2015. – № 4. – С. 5–12.

Бурий А.Р.,
*кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*

СВОБОДА ТА ВИБІР: НА ПЕРЕТИНІ ФІЛОСОФІЇ ТА КІНОМИСТЕЦТВА

Анотація

Пропонована стаття є спробою різновекторного та неупередженого розкриття впливу ідей філософії екзистенціалізму на становлення образів у фільмах провідних майстрів західноєвропейського кіномистецтва 1960–1980-х рр. Відомо, що кінематографічні людинознавчі рефлексії в означений часовий проміжок детермінувались тими ж особливостями духовної

ситуації, які раніше сприяли появі екзистенціалізму. Тому на підставі аналізу образів творів західноєвропейського кіно можна окреслити основні атрибутивні риси екзистенції як специфічного буттєвого виміру. Це, зокрема, дає змогу простежити суперечливість філософії екзистенціалізму щодо тлумачення різними її представниками людського співбуття та можливостей здійснення свободи людини у зв'язку з відповідним кінематографічним матеріалом.

Вступ

Свобода в екзистенціалізмі постає онтологічною характеристикою людського існування загалом (а разом із нею – вибір; недарма безпосередній предтеча екзистенціалізму С. К'єркегор називав вибір ядром людського існування). За Ж.-П. Сартром, людина не може бути деколи вільною, а деколи рабом: вона цілком і назавжди вільна або ж її немає зовсім як людини. Однак за цією тезою одразу ж ідуть розбіжності. Якщо атеїсти Ж.-П. Сартр і А. Камю чи антитеїст М. Гайдеггер дотримуються концепції абсолютної свободи, то релігійні екзистенціалісти (К. Ясперс, Г. Марсель, М. Бердяєв) пов'язують її з Божою волею чи (особливо Л. Шестов) з дивом.

Кінематограф постає своєрідним способом філософування та індикатором духовних процесів у суспільстві й перебуває в синхронності з актуальними тенденціями філософської думки свого часу. Щодо кіномистецтва Західної Європи окресленого часового періоду, то, на жаль, є усі підстави визнати той факт, що сучасна молодь – і навіть молоді філософи-професіонали – загалом цього кіно не знають, воно сприймається або як знак елітарної культури, «мистецтва для мистецтва», яке з реальними умовами життя нібито не має нічого спільного і до того ж вимагає певної концентрації зусиль під час перегляду й аналізування, або як щось застаріле, а тому не варте сьгодні уваги й нецікаве. Зниження моральних якостей героїв більшості сучасних фільмів (зауважимо, що ми зовсім не маємо наміру займатися моралізаторством, лише констатуємо очевидне), заниження у них ролі трансцендентного, адаптація художнього образу переважної більшості фільмів до рівня невибагливого глядача – усе це постає супутнім явищем і наслідком загальних процесів духовного зубожіння, прагматизму, розрахунку та корисливості, що стали компонентами антропологічного анамнезу нашого часу і виходять поза межі проблеми співвідношення масової та елітарної культур.

Відомо також, що у вітчизняній філософській думці та в кінокритиці взаємозв'язок кіномистецтва з екзистенціалізмом хоч і не заперечувався, але й не постулювався, натомість коли факти такого взаємозв'язку аналізувались, то це робилось зазвичай упереджено, як того вимагали тенденції ідеологічного кшталту. Пропоноване дослідження є однією зі спроб заповнення «культурологічної лакуни», яка через це утворилась.

Тож актуалізація знакових кінематографічних образів тридцятирічної давності під кутом аналізу проблематики екзистенціалізму (і насамперед у контексті аналізу проблеми свободи та вибору, яка ніколи не втрачає актуальності), на наше переконання, виявляє як наукову, так і соціальну значущість. У контексті фільмів М. Феррері, С. Кубріка, Л. Малля,

А. Тарковського спробуємо дослідити дію як вияв свободи, проаналізувати рушійні сили здійснення актів вибору крізь призму їхнього сенсу й виправданості, а також окреслити наслідки зіткнення принципу свободи та принципу придушення особистості.

1. До тлумачення свободи та вибору у філософії Ж.-П. Сартра: *pro i contra*

Найбільш ґрунтовно формулює концепцію абсолютної свободи Жан-Поль Сартр. «Зазвичай як перешкоди моїй свободі, – пише він, – розглядають місце (просторове чи соціальне), минуле, оточення, близьких і смерть. Однак жодна із цих перешкод не є реальною. Місце й обставина – тому, що це ми самі створюємо перешкоди, від яких страждаємо; але ми їх створюємо вільно – отже, ми вільні. Минулого вже нема, і воно не має сили впливати на наше теперішнє й майбутнє та визначати наш вибір¹. Речі, які мене оточують, не обтяжують моєї свободи; навпаки, вони є одними з умов моєї свободи (бо ж свобода надає речам значення, яке і робить їх речами); отже, свобода зумовлює існування навколишнього, яке треба змінити: перешкоди, які слід подолати, інструменти, якими слід скористатися. Звичайно, саме свобода відкриває їх як перешкоди, проте тільки своїм вільним вибором вона може інтерпретувати значення їхнього буття. Наші ближні не ліквідують нашої свободи, адже коли ми включаємо до розгляду іншу особу, то, хоч існування іншого і становить фактичну межу перед моєю свободою, адже саме внаслідок появи іншого з'являються певні заборони, якими я є, не вибравши їх, однак ж накинута межа не є наслідком дії інших, і на якому рівні ми б себе не розмістили, єдине обмеження, на яке може наткнутися свобода, – це саме свобода: «Свобода тотальна і безмежна, що означає аж ніяк не те, ніби вона не має меж, а тільки те, що вона ніколи не натикається на них. Єдині межі, у які щомиті б'ється свобода, – це межі, які вона накинула сама собі» [26, с. 722]. Не обмежує нас і смерть – вона радше звільняє нас від деякого обмеження».

Цікаво проаналізувати бачення цієї проблеми Миколою Бердяєвим як представником протилежної вітки екзистенціалізму. Він писав: «У шкільній філософії проблема свободи зазвичай ототожнювалась зі «свободою волі». Свобода мислилась як свобода вибору, як можливість повернути праворуч чи ліворуч. Вибір між добром та злом передбачає, що людина поставлена перед

¹ Зазначимо, що опозицію такому погляду складає розвиток подій, пов'язаний з образами драми Бернардо Бертолуччі «Стратегія павука» (1969), знятої за мотивами «Теми зрадника й героя» Х.-Л. Борхеса. Режисер своєрідно переосмислює концепцію героїчного та спростовує псевдолегендарність одного з учасників руху Опору, котрого вбили за зраду його ж товаришів, які потім зробили з нього героя та поставили йому пам'ятник, щоб він міг бути символом мужності для нащадків. Відвідавши місто, де колись убили його батька, Атос Маньяні дізнається, що той, кого він змалку вважав взірцем сміливості й безкомпромісності, фактично зраджував свої ідеали та сповістив карабінерів про те, що готується замах на Муссоліні під час урочистої церемонії відкриття театру. У містечку Тара відкрито меморіал Атоса-старшого – так самі сподвижники псевдогероя, які його викрили й убили, підтримують фальшиву легенду. Тепер вони сумно несуть тягар колективної провини. Після з'ясування істини Атос хоче залишити містечко, але не може: у фінальній сцені Маньяні-син стоїть на краю платформи залізничної станції, де рейки давно заросли травою. Критик С. Кудрявцев зауважує: «З оголошень гучномовця стає відомо, що потяг до Мілана запізнюється на все більше число хвилин. Минуле, наче павук, затягує у свою павутину – і Атос вже не може вибратись назад, відмовитись від добровільно прийнятої ролі у спектаклі з назвою «Історія». <...> Маньяні-син визнавав «лише теперішнє» і вважав, що «несе в самому собі Історію» (відповідно до повторюваної ним фрази Сартра), але став жертвою «стратегії павука», заручником минулого» [19, с. 299].

нормою, яка розрізняє добро і зло. Свободу волі цінували особливо з точки зору кримінально-процесуального розуміння життя. Свобода волі необхідна для відповідальності та покарання. Для мене свобода завжди означала щось більше. Свобода є моя незалежність і визначеність моєї особистості зсередини, і свобода є моя творча сила, не вибір між поставленими переді мною добром і злом, а моє творення добра і зла. Сам стан вибору може давати людині почуття пригніченості, нерішучості, навіть несвободи. <...> Я вірив усе життя, що божественне життя, життя у Бозі є свобода, свободний політ, безвладдя, анархія. Гранична тема тут не морально-психологічна, а метафізична тема про Бога і свободу» [5, с. 315–316].

Отож, за М. Бердяєвим, «свободу можна розуміти і як творчу силу людини, як творення цінностей» [3, с. 49]. При цьому ми можемо сповна прийняти позицію П. Гайденко, яка, досліджуючи погляди російського філософа, робить логічний висновок про те, що М. Бердяєв несподівано опиняється «у повній згоді з філософією життя, з одного боку, і матеріалізмом – з іншого, адже вони спростовують у людині цю свободу волі» [7, с. 457].

Справді, якщо людина постає творцем цінностей, то останні втрачають для неї характер позачасових і надіндивідуальних орієнтирів, стаючи такими ж артефактами, як і інші продукти творчості. Людина як творець цінностей наче ставиться М. Бердяєвим на місце Бога: оскільки богів виявляється стільки ж, скільки і людей, то відкривається перспектива їхньої нескінченної взаємовинищувальної війни. У тому сенсі, у якому філософ розуміє свободу, нею може володіти лише Бог, яким його розуміли середньовічні номіналісти, – Бог, конституційований як чиста воля, як всемогутність волі, що одним своїм актом творить буття, покладає закони чи скасовує їх. Але ж людині не дано цієї божественної свободи, бо згідно з християнським ученням людина є скінченною, недосконалою та гріховною².

Повертаючись до концепції свободи Ж.-П. Сартра, пригадаємо, що його книга «Буття і Ніщо» була написана у важку пору окупації, тож пройнята не лише ідеєю свободи, але й ідеєю відповідальності: «Я фактично відповідальний за все, крім самої своєї відповідальності, бо я не є основою свого буття» [26, с. 754]. Тож свобода й відповідальність передбачають одна одну, і будь-яке рішення вимагає, щоб до нього поставились з повною відповідальністю. Тому свобода – це акт, здійснюваний всупереч об'єктивним обставинам, раціональним міркуванням, розсудливому розрахунку, логіці фактів. «Раціональне розуміння акту свободи є уподібнення його до явищ природи» [6, с. 131], – повторює М. Бердяєв. Вона стає актом стихійного й відчайдушного протесту, бунту, який лише і був помислений в умовах жорстокої окупації. Усе загинуло: розбита армія, уряд зрадив країну, союзники зазнали поразки та відступили, боротьба проти окупантів приречена на поразку. Всупереч усьому цьому людина бореться, спонукана нестримним почуттям відповідальності за увесь світ. І понад це, людина в таких умовах більш свободна, ніж колись інде, бо

² Це християнське розуміння людини страшенно обурює М. Бердяєва, і тут він фактично поділяє критику християнської етики, якою займався Ф. Ніцше.

справжнє, вільне буття – це буття віч-на-віч зі смертю, коли сповна відчувається і прочувається невідворотний сенс фрази «людина смертна».

Викладені Ж.-П. Сартром і М. Бердяєвим концепції свободи мають багато спільного з гайдеггеровою концепцією, передусім у тому сенсі, що усі троє філософів намагались вмістити свободу в систему базових понять феноменологічної онтології. У певному сенсі свобода «дедукується» з інтенційної активності трансцендентального суб'єкта, оскільки що таке конструювання трансцендентального предметного світу в інтенційних актах, як не вільна активність суб'єкта? Однак Ж.-П. Сартр схильний тлумачити свободу як більш глибоку, базисну онтологічну характеристику, як основу людської активності, адже «свобода – перша умова дії» [26, с. 598]. Така зміна акцентів має важливе смислове навантаження, а саме світоглядне, метафізичне: традиційні тлумачення базисної активності ведуть до фактичного ототожнення людини з «бездушними» об'єктами ціною приписування активності всій природі – інакше кажучи, ціною усунення «метафізики» на користь «фізики».

Подібне тлумачення Ж.-П. Сартр називає упередженням, забобоном. Не відкидаючи наявності активності як природної якості, він покладає, що ця активність принципово інша, ніж та, що пов'язана зі свободою³. Тож інтенційна активність не передбачає здатності провістити усі наслідки усвідомленої дії, так само як і далеко не всі цілі, «підкріплені» активними діями, досягаються. Але ці обмовки не знижують важливості того факту, що світ активності та сукупність актів, звичайно ж, особлива реальність. Він передбачає наявність «рушійних сил», які в певному розумінні детермінують постановку завдань і вибір цілей, але ці цілі – причина акту; вони лише його складова частина. Як основу акт має рішення стосовно цілей і рушійних сил; і тільки тому дія є виявом свободи.

Однак подекуди дія зовсім безглузда – тоді ми не можемо вважати її виявом свободи. Так, своєрідним «доповненням» сартрової концепції постає фільм Марко Феррері «Ділінджер помер» (1968). Автор позбавляє свого героя професійного середовища діяльності (лише за першими кадрами, коли на екрані ще йдуть вступні титри, можна припустити, що Глауко – інженер), зводить до мінімуму його контакти із зовнішнім світом. У глядача майже одразу виникають асоціації з «Чужим». Ф. Естраде знаходить, що прізвище Мерсо «побудоване на грі французьких слів *mer* (море) і *soleil* (сонце). <...> Крім того, мабуть, у Мерсо немає імені, бо всі персонажі роману називають його за прізвищем. <...> Разом зі вкороченим, наче відітнутим, іменем, постає вкороченою й особистість головного героя [34, с. 138]».

Неможливо скласти фізичний чи психологічний портрет осіб, які оточують Мерсо. Читацьке бачення світу й персонажів, які оточують

³ Ж.-П. Сартр наводить наочний приклад: «Необережний курець, ставши внаслідок своєї недбалості причиною вибуху порохового складу, не діяв. Натомість робітник, якому доручено провадити вибухові роботи в кар'єрі і який виконав це розпорядження, діяв, коли здійснив передбачений вибух; він і справді знав, що робить. <...> Це, звичайно, не означає, ніби слід передбачати всі наслідки своєї дії: імператор Константин, перебравшись до Візантії, не передбачав, що створить осередок грецької культури та мови, поява якого кінець кінцем спровокує розкол християнської церкви і сприятиме ослабленню Римської імперії. А проте він виконав дію тією мірою, якою реалізував свій проект створення нової імператорської резиденції на Сході. Відповідності результату наміру достатньо, щоб можна було говорити про дію» [26, с. 599].

головного героя, заломлюється крізь сприймання оповідача, байдужого до того, що може статись із ним та з іншими. І М. Феррері, вочевидь, знав творчість А. Камю, бо така характеристика його повісті ідеально пасує стилю «Ділінджера...». Його герой замкнений майже впродовж усього фільму в стінах власного будинку й обмежує існування малослівним спілкуванням із дружиною і служницею-коханкою. Врешті його життя зосереджується на одній-єдиній деталі, яка розростається впродовж розвитку фільму: Глауко несподівано знаходить старий револьвер, загорнутий у газету з повідомленням про смерть Ділінджера⁴. Відтоді герой фільму займається лише знахідкою – фарбує, сушить, прицілюється, а врешті безглуздо убиває дружину, завбачливо обклавши її подушками (не для того, щоб не шуміти – ні-ні, він боїться забризкати кров'ю). У непримітному обивателі, усередненому представнику суспільства споживання наче просинається на мить з небуття сам Ділінджер, який колись був ворогом суспільства № 1. Але ж, за іронічним висновком С. Кудрявцева, «Ділінджер помер не лише відповідно до заголовка в старій газеті. Померла епоха останніх індивідуалістів, романтизованих та ідеалізованих ще за життя, а потім на екрані. Протест Глауко проти системи й остогидлого способу існування безплідний, дурний і навіть смішний. <...> Він звик існувати легко, не замислюючись, а тим більше не відповідаючи за скоєне, тікаючи у прямому та переносному сенсі слова від неприємної реальності» [18, с. 316].

За таких умов викладена Ж.-П. Сартром обов'язковість присутності мети (нехай і без усвідомлення результатів) і рушійних сил здійснення акту свободи втрачає сенс; рефлексій про остогидле середовище, як на цьому акцентує увагу С. Кудрявцев у наведеній вище цитаті, у фільмі також немає, тож картина М. Феррері постає щонайменше як антисартрівська (не можемо узагальнювати й казати, що антиекзистенціалістська, адже сартрова концепція свободи не єдина, і згадувані нами неодноразово М. Бердяєв та Л. Шестов, зокрема, пов'язують свободу з Богом: «Екзистенційна філософія, спрямована до Бога, для якого все можливо, відкриває, що Бог ні до чого не змушує, що Його істина ні на кого не нападає й сама нічим не захищена, що Бог сам свободний і створив людину такою ж свобідною, як і Він сам» [33, с. 808]). І не «рятує» від такого діагнозу аргументація самого Ж.-П. Сартра: «Нам слід запитати себе, яка причина (або мотив) може бути конституційована як така. Ми пересвідчилися: коли немає дії без причини, то аж ніяк не в тому розумінні, коли можна було б сказати, що нема феномену без причини. Щоб бути причиною, причина має бути відчута як така. Звичайно, це аж ніяк не означає, що вона має бути тематично задуманою та експліцитною, як і в разі роздумів, але принаймні це означає, що для себе має йому надати вартості мотиву або причини. І, як ми бачили, це конституювання причини як такої не може відсилати до якогось іншого реального та безперечного екзистента, тобто до попередньої причини. Бо інакше зникне сама природа дії як втягнутої інтенціонально в небуття. Мотив розуміється тільки через мету, тобто через неекзистент; отже, мотив

⁴ Джон Ділінджер – знаменитий американський бандит, гангстер, що загинув у перестрілці з поліцією в добу «сухого закону» 1930-х років.

сам по собі є негативністю. Якщо я погоджуюсь на мізерну платню, то, безперечно, через страх, і страх тут править за мотив – але страх померти з голоду, тобто цей страх має значення тільки ззовні себе самого в ідеально поставленій меті, що є збереженням життя, яке я сприймаю як «у небезпеці». А цей страх розуміється тільки через зв'язок із вартістю, якої я імпліцитно надаю цьому життю, тобто страх відсилає до тієї ієрархізованої системи ідеальних об'єктів, що є вартостями» [26, с. 602–603].

Нехай так, Бога немає (чи помер), тобто найвища вартість відсутня, але тоді потрібно визначитись щодо менших, нижчих вартостей. Як підкреслює Т. Кузьміна, «кожен акт людини є актом її вільного вибору, вона – безумовний автор будь-якого свого діяння» [20, с. 69], адже (підхоплює думку К. Долгов) «свобода, за Сартром, не може мати сутності, а отже, вона не може підпорядковуватися й ніякій логічній необхідності. <...> Сама свобода, не піддаючись жодному аналізу, визначає мотиви, цілі, спонукальні причини» [8, с. 20]. Так от, ніяких цілей чи спонукальних причин свобода Г্লাуко не визначила: він убиває дружину «без причини», безглуздо, але ж тоді й сенс життя самого Г্লাуко втрачається радикально, він перестає бути символом будь-чого, на відміну від героїв одного з наступних фільмів майстра – «чорної» комедії «Велике жертя» (1973).

У цій неймовірно похмурій сатирі четверо заможних буржуа збираються на заміській віллі одного з них і там – з невеликими перервами на сон і секс – обжираються до смерті у прямому розумінні. У комедії, яка врешті перетворюється на трагедію, акт, дія, яка у «Ділінджері...» спрямовувалась на ні в чому не винну дружину героя, тепер спрямовується чотирма учасниками дійства проти самих себе. Тому алегоричний сенс можна прочитати по-різному. З одного боку, фільм здається сучасною версією оповіді про чотирьох вершників Апокаліпсису, і тут ці «вершники» символізують цивілізацію споживання, яка сама себе пожирає. Отже, фільм постає узагальнюючим коментарем до основ нашої цивілізації, де комфорт і облаштованість (втілені у культурі достатку й харчування) понад усе. З іншого боку, у «Великому жерті» маємо *безпосереднє втілення екзистенціалістської постановки питання про самогубство* (мотив самогубства чи усвідомленого вмирання загалом є одним із лейтмотивів творчості режисера). Може бути прочитаний і третій сенс фільму – метафора загибелі чоловічого начала в сучасному суспільстві, недарма ж у всіх його фільмах жінка виживає та тріумфує там, де чоловіки гинуть або зазнають краху; з кінця 1970-х років у фіналах фільмів М. Феррері виникають видіння жінки з дитиною, або просто жінки, або дитини на березі моря, а один із фільмів має символічну назву «Майбутнє – жінка».

Суперечать тлумаченню свободи у Ж.-П. Сартра й доповнення А. Камю. У «Міфі про Сізіфа» автор розглядав становище людини у світі в розумінні метафізичному: людина там поставала перед чужим своєю безсенсовістю всесвітом, а її саму очікували смерть і зникнення. За таких умов головним для філософа було запитання «Чи варто жити?», і А. Камю дав на нього позитивну відповідь. Але ж у дійсності людина стоїть не безпосередньо перед світом (природою). Безпосередньо їй протистоїть соціальний світ, суспільство.

Споглядаючи соціальний світ з точки зору життя окремої людини, А. Камю вбачає рису нашого часу в тому, що убивство стало нормою. Ті 70 млн насильницьких смертей, про які він говорить, – це не лише військова чи політична проблема; вона також постає етичною, філософською проблемою. Убивство, припускає А. Камю, впливає з людського прагнення змінити світ: ми прагнемо змінити дійсність, зробити з хаосу порядок, ми бунтуємо проти безсенсової дійсності. «Бунт хоче, бунт волає та вимагає, щоб скандальний стан світу припинився і нарешті закарбувалися слова, які безупинно пишуться вилами по воді. Мета бунту – перетворення. Але перетворювати – означає діяти, а дія вже завтра може означати убивство, оскільки бунт не знає, законне воно чи ні» [15, с. 126]. Причини бунту змінюються, однак сам він постає суттєвою зміною людської природи. Людина не зводиться до повстання, але історія примушує визнати, що бунт – одна із суттєвих змін людини. Він є нашою історичною реальністю. І нам потрібно не тікати від неї, а знайти в ній наші цінності. Почати потрібно з того, що сама соціальність, точніше солідарність людей як умова соціальності, проявляється в бунті й виростає з нього.

На переконання А. Камю, «для себе самого індивід зовсім не є тією цінністю, яку він хоче захищати. Для творення цієї цінності потрібні усі люди. У бунті, виходячи за свої межі, людина зближується з іншими, і з цієї точки зору людська солідарність є метафізичною» [15, с. 130]. Бунт, у принципі, може і зруйнувати солідарність, але тоді він позбувається свого метафізичного сенсу «і в реальності збігається з мертвотним ухощуванням» [15, с. 134]. Однак бунт зобов'язаний поважати межі, відкриті бунтівником в самому собі, за якими люди, об'єднавшись, починають своє справжнє буття – цю думку А. Камю повторює знову і знову.

2. Абсолютна свобода чи адміністративно задане добро?

За О.М. Дорошевичем, *«тема жорстокості й агресивності з необхідністю виростає з розгляду наслідків, які породжуються зіткненням принципу свободи та принципу придушення особистості»* [9, с. 96]. У жахаючій формі про це нагадав глядачеві англо-американський режисер Стенлі Кубрік у фільмі «Механічний апельсин»⁵ (1971). У першій половині фільму бачимо молодого чоловіка Алекса, який разом зі своєю міні-бандою розважається побиттям бомжів, гвалтуванням жінок, нагромадженням насильства на насильство. При цьому Алекс фанатично відданий класиці, передусім Бетховену. Усі неподобства відбуваються під акомпанемент Бетховена та Баха, усе подано режисером в іронічному ключі. На думку О. Бабишкіна, «здається, що сам режисер тішиться буйним шалом свого героя [1, с. 32]». Та ось настає розплата: друзьки Алекса, над якими той також всіляко знущався, підлаштували своєму лідерові пастку: потрапивши до помешкання жінки, яка обставила свою квартиру велетенськими еротичними фігурами, він ненароком убиває господиню однією з них. З'являється заздалегідь попереджена поліція, і Алекс потрапляє до в'язниці. На ньому ставлять експеримент, мета якого – виробити фізіологічну відразу

⁵ Інший варіант перекладу – «Завідний апельсин».

до насильства засобами самого насильства: досліди зводяться до того, що йому показують на екрані відворотні сцени убивства і гвалту, при цьому Алекс не може відвернути чи заплющити очі, оскільки на нього одягають спеціальне приладдя, що не дає цього зробити. Калейдоскоп таких сцен починає діяти на нього відворотно, викликати нудоту. І експеримент доктора Бродські вдається: Алекс стає абсолютно нездатним до насильства – випущений на волю, він буде кривджений на кожному кроці. Його битимуть бомжі, над якими він так полюбляв знущатися; його колишні бандюки перетворились на поліцаїв і також по-особливому «віддячать» Алексу за минулі приниження; нарешті, письменник, чию дружину згвалтувала банда, замкне Алекса у мансарді й увімкне на повну потужність його улюбленого Бетховена – так, що, не витримавши тортур музикою, Алекс вистрибне у вікно, поб'ється, але залишиться живим і потрапить до лікарні. Тут і станеться головне «диво»: з нього злетить уся відраза до насильства, він знову стане «нормальним».⁶

У яскравій, стилізованій манері режисер відобразив дуже старе та вічно актуальне екзистенційне питання, влучно сформульоване О. Дорошевичем: що має більшу цінність – «абсолютна свобода, яка містить у собі й свободу чинити зло в результаті вибору між ним і добром, чи ж добро, адміністративно задане людям, наче програма комп'ютерів, відхилитися від якої неможливо»? [9, с. 96]. Ця дилема стояла ще у патристичній етиці (свобода волі Пелагія проти предестинації Августина), а пізніше була вражаюче сформульована Ф.М. Достоєвським у «Легенді про великого інквізитора». Не обходить її й автор роману «Механічний апельсин» Ентоні Берджесс⁷, який, вочевидь, поділяє думку свого героя про те, що «зло виростає зсередини людини, з душі, з вас і з мене. А без душі і зла не буває – у тому розумінні, що ті, хто в уряді, в судах, у школах, вони ж зла не терпітимуть, бо й душі не терпітимуть» [9, с. 96]. Звідси й страшний висновок: «Бути ідеально добрим так само нелюдяно, як і бути стовідсотково поганим» [22, с. 42], тобто тлумачення свободи в цьому фільмі (режисер змінив фінал книги Е. Берджесса, у якому Алекс, вилікувавшись від синдрому насильства, поставав добропорядним буржуа: він вважав таке закінчення надуманим і нефілософічним) вказує, зокрема, і на *неможливість християнського канону співжиття в теперішньому суспільстві* (Алекса після виходу з в'язниці вдаряють по одній щоці, він підставляє другу, і так триває доти, доки він ледь не гине).

Ми стверджуємо саме так на противагу П. Ціммерману, який вбачає у фіналі стрічки «іронічний тріумф людської природи над силами, які прагнуть підкорити чи придушити її» [32, с. 230], бо тоді фільм сприймається лише як ілюстрація фрейдової теорії про придушені

⁶ Час, у який постав фільм, був дуже непростим у суспільному житті Англії: щойно вибухнули перші бомби ІРА, по всій країні бастували шахтарі, зачинялись двері фабрик (загроза масштабного безробіття), майбутні вибори консервативний уряд готував під гаслом «Закон та порядок», до того ж низка злочинів, скоєних підлітками, – усе це сприяло гарячим дебатам про фільм С. Кубріка, який врешті заборонили (стрічку було випущено в Англії аж після смерті режисера). Історія із заборобою «Механічного апельсина» підтвердила стару істину про те, що до творів мистецтва не можна підступати з позицій чиновника.

⁷ До речі, поштовхом для створення ним роману стала трагічна подія його молодості: дружину письменника за його відсутності згвалтували четверо солдатів-дезертирів, після чого у неї стався викидень.

«системою» підсвідомі інстинкти, і на противагу П. Кейл, яка, критикуючи С. Кубріка, вибудовує свій роздум також лише на проблемі співвідношення індивіда та суспільної системи [21, с. 223–225], що, на наш погляд, звужує філософські обрії творчості режисера.

Сама назва стрічки походить з аргі лондонських кокні «дивний, як механічний апельсин» – парадоксу, заснованого на неможливості суміщення механіки та м'якого, майже живого об'єкта. Утім, це діагноз нашого часу. Ще М. Бердяєв зазначав: «У світі об'єктивованому, повсякденному, знеособленому, екстеріоризованому не те називають силою, що є сила в екзистенційному сенсі слова. <...> Вищі цінності у світі виявляються слабшими, ніж нижчі, вищі цінності розпинаються, нижчі – торжествують. Поліцай і фельдфебель, банкір і ділок сильніші, ніж поет і філософ, ніж пророк і святий. У світі об'єктивованому матерія сильніша від Бога. Сина Божого розіпнули. Сократа струїли. Пророків каменували. Завжди ініціатори і творці нової думки були гнані, гноблені й нерідко страчувані. <...> У світі об'єктивованому люблять лише кінечне, не переносять безкінечного. І ця влада кінечного завжди виявляється рабством людини, приховувана ж безкінечність була б звільненням» [4, с. 486].

Отже, справжня сила насправді є перетворенням, просвітленням іншого, насильство ж, знуцання, убивство є слабкість. І тому – такий висновок можна зробити після перегляду фільму С. Кубріка – і Алекс, і система, яка специфічними засобами намагається вилікувати його від синдрому насильства, однаковою мірою постають у власній екзистенційній слабкості. Держава в такій ситуації взагалі позбувається права пропагувати культурні цінності, адже вони пов'язані з гуманізмом, а держава – чинник об'єктивації⁸.

Висновок, який дає нам підстави пов'язати воєдино А. Камю, Ж.-П. Сартра і С. Кубріка, зробив значно раніше сам А. Камю: «За винятком єдиної фатальності смерті, у всій решті, у радості чи в щасті, царює свобода. Людині надано світ, вона – його єдиний володар. Колись її пов'язувала ілюзія світу іншого. Відтепер жеребом мислення виявляється не самозречення, а взаємне відображення образів. Мислення бавиться, творячи міфи. Але це міфи, позбавлені усіх підстав, крім людського страждання, у своїй невичерпності рівного мисленню. Не розважальна та сяюча казка про богів, але земна драма, образ, діяння – у них нелегка мудрість і позбавлена завтрашнього дня пристрасть» [12, с. 304].

Отже, не можна плутати свободу з примхою чи свавіллям, які в детерміністській картині світу нагадують епікурівський клінамен, передусім тому, що «світ свободи» не можна ототожнювати зі світом «речей-у-собі». Це принципово різні «Всесвіти». Свобода – аж ніяк не непередбачуваність вчинків і бажань людини. Вона – у пошуках самого себе, чи, точніше, у виборі самого себе (чи, у сучаснішій термінології, власної ідентичності), а тим самим – й у виборі свого предметного світу, який разом із тим виглядає

⁸ У цьому контексті маємо, отже, достатні підстави, щоб фільм С. Кубріка вважати антитезою психоаналітичній філософії З. Фрейда, у якого держава та культура постають в одному синонімічному функціональному ряді: держава використовує культурні цінності, щоб тримати в узді енергію несвідомого за допомогою норм, цінностей, настанов людського співжиття.

як «відкриття». Але ж *вибір* – якщо він справді *вибір* – незумовлений. *Життєве (екзистенційне) рішення* – це не *вибір*, взяти з собою парасольку чи залишити її вдома; *вибір* є екзистенційним, коли ситуація доленосна, коли вона «критична» і коли немає можливості уникнути вибору. Саме після захоплення фашистськими ордами значної частини Європи боротьба за порятунок людства була осмислена Ж.-П. Сартром як боротьба кожної окремої особистості проти спроб знищити її свободу; саме тоді мотив свободи та відповідальності людини звучав як ніколи гучно.

Серед чималої кількості західноєвропейських фільмів, присвячених долі людини в жорнах подій тих років, згадаємо лише один. В основу драми Луї Малля «Лакомб Люсьєн» (1974) покладено історію недовгого життя хлопця, який стає гітлерівським служкою. Цікаво ознайомитись зі старим, радянським описом сюжету фільму у викладі О. Бабишкіна: «Юнак Люсьєн Лакомб, безпосередній і непоганий з себе, у вільний час мордував пташок і бачив у цьому насолоду. Він стає гестапівським підручним тільки тому, що вчитель не взяв його в макі, в рух Опору. Якби це сталося, тоді Люсьєн нищив би гітлерівців. А не взяв – і він слухняно нищить чесних французів, у тому числі й своїх учителів. Він виступає не тільки як кат-виконавець, а й як зрадник, що видає свого вчителя, як учасник провокації» [1, с. 51]. На рівні сюжету наче все і так, але ж... Не міг київський критик О. Бабишкін 1984 року дозволити собі погодитись із поширеною у Франції думкою про те, що Люсьєн – істота з нульовою свідомістю, адже він – селянин; такий погляд суперечив би класовій ідеології з відповідними наслідками для автора подібного крамольного роздуму.

Трохи далі дозволили собі піти московські автори О. Камшалов (який, до речі, був відомим партійним функціонером і навіть протягом 1986–1990 рр. очолював Державний комітет СРСР із кінематографії) і В. Нестеров, вдало підмітивши, що «Люсьєн – простий сільський хлопець, а учасники Опору – далекі від нього представники інтелігенції [11, с. 12]». Тоді стає зрозуміло, що ж так обурило громадян самої Франції, що після цього фільму в житті режисера почався період вимушеної еміграції до США та Канади. Це – сама тема зрадництва та небажання миритись із думкою про можливість випадкового здійснення вибору людиною з нестійкими моральними переконаннями та низьким інтелектом. Адже Л. Малль ставить на один щабель вішистів, до яких належала значна частина французьких буржуа та колишнього дворянства (так, у фільмі маркіз очолює місцеве гестапо), і малограмотного селянина, роблячи їх ягодами одного поля⁹.

Не можемо також погодитися і з думкою видатного критика Г. Капралова про фільм Л. Малля: «Його Лакомб «екзистує», зрівнюючи добро та зло. І з цієї точки зору фільм можна витлумачити як запізніле та парадоксальне вирішення окремих проблем екзистенціалізму з його тезами про те, що будь-яка оцінка тимчасова, минуша» [16, с. 184]. По-перше, ніяк у фільмі зримо чи вербально не засвідчено факт згаданого критиком «екзистування»,

⁹ Вважаємо, що Л. Малль серйозно звужує поле роздумів, втілюючи цю ідею, бо всенародність руху Опору він підмінює участю у ньому незначної групи населення, переважно інтелігенції, якій вистачає моральної сили й інтелекту для того, щоб у критичний момент часу здійснити правильний, але важкий екзистенційний вибір – іти шляхом найбільшого опору та воювати за ідеали, нею ж виплекані.

бо екзистування – завжди процес, до того ж переважно болісний і багатоступеневий, а Люсьєн діє фактично інстинктивно, задовольняючи лише основоположні відчуття голоду, холоду та сексу. «Нам довелося переступити через надто багато всього, і насамперед через нашу віковічну спокусу – уподібнитися вам. Бо ж і в нас приховане щось, що поступається низьким інстинктам. <...> Наші звеличені чесноти врешті втомлюють нас, розум навіює сором, і часом нам трапляється розміряться про якийсь блаженний стан варварства, у якому істина осягалася б без жодних зусиль. Та зцілитися від цього неважко: досить поглянути на вас, щоб переконатися, до чого приводять такі мрії, – й одразу приходиш до тями» [14, с. 166]. Тобто А. Камю, звертаючись до умовного німця-загарбника, мимохіть дає нам і психологічний портрет героя фільму Малля. По-друге, так, для Люсьєна, як і для усіх нас, «немає знамень» в моменти вибору.

«Якщо ти розраховуєш на внутрішнє осяяння, яке підштовхне тебе до рішення, то можеш чекати бозна скільки» [27, с. 151], – каже Брюне зі «Шляхів свободи» Сартра. Але це зовсім не означає, що нам треба обирати зло, і навіть Ж.-П. Сартр (кажемо «навіть», бо, як засвідчує багатюща бібліографія критиків екзистенціалізму, саме до цього автора зазвичай найбільше «претензій») ніде у своїх програмних роботах на цьому не наполягає, не кажучи вже про А. Камю, для якого жити означало не коритися, чи релігійних екзистенціалістів, у творах яких віра дає мужність жити й обирати добро. Тому таке насильне пов'язування позиції Л. Малля з екзистенціалізмом за очевидної констатації негативності подібного зв'язку з боку Г. Капралова видається недоречним. На наш погляд, Люсьєн – той «класичний» тип людини без культури, яка й не буде замислюватись над проблемою вибору й обере те, що трапиться на життєвому шляху випадково. «Люсьєн – «випадок», мінусова величина» [10, с. 197], – писав Ж.-П. Жанкола. Вочевидь, це і розлютило значну кількість французів, які після виходу фільму не пробачили режисерові такого тлумачення проблеми зрадництва.

Минуло понад десять років, і режисер таки повернувся на батьківщину тріумфатором: є особливий сенс в тому, що автобіографічний, стриманий, елегійний фільм «До побачення, діти» (1986) було визнано та нагороджено саме у Франції. Сумну сповідь про дитинство, у яке увірвалась війна, почули і нарешті зрозуміли. Істина, вкладена до вуст хлопчаків із католицького коледжу, виявилась одкровенням, і картина зараз сприймається як фільм-пересторога від імені людини, яка все ще переживає непроминальний біль за ранніми втратами.

Сюжет драми у стислому викладі такий. Після різдвяних канікул 1944 року до католицького коледжу повертається 11-річний Жюльєн зі старшим братом Франсуа. У коледжі з'являються троє нових учнів, один з них – Жан Бонне, який намагається потоваришувати з Жюльєном. Невдовзі Жюльєн усвідомить, що Бонне – зовсім не той, за кого себе видає, а єврей, який переховується у школі від німців, а отець Жан спіймає на злочинстві кульгавого хлопця з прислуги. Звільнений з роботи, той доносить в гестапо, що кюре – учасник Опору, який ховає в коледжі трьох хлопців під

вигаданими іменами. З післямови дізнаємось, що хлопчаки-євреї загинули в Освенцімі, а отець Жан – у Маутгаузені.

Тут варто згадати рядки, написані А. Камю в «Листах німецькому другові». Він описує, як німецький священик не дає здійснити втечу підліткові, засудженому до страти разом із десятима іншими французами. «Хлопчина, не роздумуючи, піднімає брезент, прослизає в щілину, зістрибує вниз. Ледь чутний звук падіння, за ним – шурхіт спішних кроків на дорозі, далі – тиша. <...> Десь хвильку священик обзирає людей, які мовчазно дивляться на нього. Одна мить – і впродовж неї слуга божий має визначитись, з ким він – з катами чи з мучениками. Але він не роздумує, він уже заколотив об стінку kabіни. «Achtung!» Тривогу здійснено. Двоє солдатів беруть бранців на приціл. Двоє інших зіскакують на землю й біжать через поле. <...> Хлопця зловлено. Куля пролетіла повз, але він зупинився сам, раптово знесилившись, злякавшись цієї ватяної, непроникної імли. Він не може йти сам, солдати волочать його. Вони не били втікача, хіба дали кілька легких стусанів. Головне ж попереду. <...> Священик сідає поряд з водієм. Його місце в кузові займає озброєний солдат. <...> Ви маєте знати, від кого я почув цю історію. Її розповів французький священик. Він казав: “Мені соромно за цього священика, і мені приємно думати, що жоден священик-француз не погодився б примусити свого Бога слугувати для убивства. І він казав правду. Той сповідник думав, як і ви. Йому видавалось цілком природно віддати своїй країні все, аж до віри в Бога”» [14, с. 171–173]. Ці рядки визначають вагомий момент, у якому, на наш погляд, пролягає одна з меж конфронтації між А. Камю та Ж.-П. Сартром. Якщо для другого «є священики-колабораціоністи, священики-вичікувачі, священики – учасники Опору» [28, с. 330], то для першого постать французького кюре залишається незаплямованою – цьому поглядові відповідає й образ із фільму «До побачення, діти»¹⁰.

3. Свобода та вибір як відповідальність за долю людства

У будь-якій ситуації людина має залишатись людиною – таким був моральний висновок з «Міфу про Сізіфа». Світогляд філософа розривається суперечністю. З одного боку, Бога немає, світ позбавлений сенсу і ніякого підґрунтя моральності та її норми не мають. З іншого боку, А. Камю розуміє, що без моральних норм і поза служінням людям людина приречена на духовне спустошення й загибель (яскравий приклад – «Чужий»). Між цими позиціями й розгортається філософська та письменницька діяльність А. Камю. При цьому позитивний бік явно бере гору (про це свідчила «Чума»). У передмові до радянського видання «Бунтівної людини» (1990) О. Руткевич зазначав, що французький мислитель приймає висновок з абсурду про те, що все дозволено, «без ніцшеанського ентузіазму» [25, с. 15], а М. Попович підкреслює, що «його [Камю] людяність, його моральне кредо побудоване на повному неприйнятті тези “якщо Бога немає, то все дозволено”» [24, с. 13–14].

¹⁰ Хоча, ми думаємо, А. Камю була добре відома загальна політика невтручання з боку Ватикану в питаннях, наприклад, Голокосту. (Цей період діяльності католицької верхівки пізніше став предметом зображення у полемічній драмі Кости-Гавраса «Аміль» (2002).)

Наскільки Я має сенс лише як «мої проекти», настільки відповідальність така ж абсолютна, як і свобода: все, що «зі мною» стається, – моє. «Під цим передусім треба розуміти те, що як людина я завжди дорівнюю тому, що трапляється зі мною, бо те, що трапляється з людиною через інших людей або через неї саму, може бути тільки людським. <...> З миті своєї появи до буття я сам беру на себе тягар усього світу, і його ніщо і ніхто не може полегшити» [26, с. 752–753], – писав Ж.-П. Сартр.

І якщо Т. Кононенко стверджує, що європейська екзистенціальна філософія, яка оголосила людину вільною, на жаль, так і не змогла пояснити, для чого їй потрібна ця свобода [17, с. 9], то знятий в Італії фільм Андрія Тарковського «Ностальгія» (1983), на нашу думку, постає головною з можливих відповідей на поставлене запитання.

Герой фільму письменник Андрій Горчаков досліджує в Італії долю свого співвітчизника, музиканта й композитора Павла Сосновського. Горчаков відшукує його сліди, знаходить документи та листування й оселяється в тому ж будинку, де жив його герой, у провінційному містечку Баньйо Віньйоні. Там він знайомиться з диваком Доменіко, якого всі вважають божевільним: колись він замкнувся в будинку з родиною й прожив сім років відлюдком в чеканні на кінець світу. Тепер він мешкає самотній у порожньому будинку. Ніби виправдовуючи репутацію божевільного, Доменіко їде до Рима, організовує за допомогою однодумців мітинг і здійснює вже описуваний нами акт самоспалення, який, утім, нікого не зворушує. Але перед цим Доменіко відкрив Андрієві таємне повір'я: якщо пронести запалену свічку через цілющий басейн Святої Катерини у Баньйо Віньйоні, всі будуть спасенні. І Горчаков, змучений якоюсь незрозумілою хворобою, у результаті тривалих роздумів (за Арчілом Бегіашвілі, «вибір опосередкований: якщо я не обговорив, не осмислив усе, не дослідив усі можливості, не вступив у безконечні рефлексії, то я не прийняв рішення» [2, с. 71]) йде до басейну й запалює свічку Доменіко. Двічі вона гасне, перш ніж Андрій перетинає дно, і лише з третьої спроби досягає він протилежного бар'єра, де закріпить рятівний для людства та світу вогник – і паде перед ним.

Доменіко – це такий варіант людини, яка не просто «сама хоче прокинутись від свого сомнамбулізму» [29, с. 249] (таке формулювання знаходимо в дослідженні Т. Тузової, присвяченому філософській біографії Ж.-П. Сартра), але хоче пробудити й інших, тоді як Андрій Горчаков сам *звалює на себе тягар відповідальності й сам приймає рішення про порятунок людства*. За Ж.-П. Сартром, «людина, приречена бути вільною, несе на своїх плечах тягар усього світу; вона відповідальна за світ і саму себе як спосіб буття. Ми беремо слово «відповідальність» у його звичайному значенні усвідомлення, що ти – незаперечний автор якоїсь події чи об'єкта» [26, с. 751].

Горчаков помер від ностальгії. Але йдеться про ностальгію не лише як тугу за батьківщиною. Тут ностальгія інша – страждання від неможливості повернутись у той пункт життя, коли було скоєно фатальну помилку, і повернути час назад, виправити хибу. І Андрій Горчаков напередодні повернення додому рве серце у відчайдушній спробі вилікувати від

глобальної ностальгії всіх нас, хто живе там, де народився й виріс, але не так, як хотів і міг. І, можливо, ми ще живемо надією прорватись крізь безодні атомної, екологічної й моральної катастроф тому, що Андрій Горчаков доніс свою хресну свічку незгаслою.

«Я вважаю, що кожен із нас несе відповідальність за колективні проблеми і що величезні, страшні події, тягар яких ми відчуваємо у себе за плечима, не виправдовують наших помилок» [31, с. 190], – ці слова належать Федеріко Фелліні, якого з фільмом А. Тарковського поєднує ім'я геніального сценариста Тоніно Гуеррі¹¹. Свобода передбачає вибір не лише між життям і смертю, оскільки вона полягає також і у безсмерті, сенс якої (за формулюванням Г. Патента) «у тому, що діяльність індивіда продовжується в діяльності інших, а це передбачає поряд зі збереженням індивідуальності та відмінності також і узгодженість та об'єднуваність з суспільством і людством» [23, с. 77].

У передмові до похмурої п'єси «Непорозуміння», написаної 1943 року, А. Камю доводив, що в ній немає безнадії: «У нещастя є лише один засіб здолати самого себе, і цей засіб – трагізм» [13, с. 115]. Її можна було б використати як епіграф до «Ностальгії», адже мотив трагізму, вочевидь, присутній у фільмі як констатація кризового стану людства та культури, однак жертва Андрія Горчакова наче скасовує безнадію засобами цього трагізму.

За А. Камю, «лише пристрасно захопленим людям під силу залишити після себе щось насправді довговічне й плідне» [30, с. 247]. А. Тарковський, отже, свій зв'язок зі світом відчував уже не просто як гордовите почуття відповідальності, а як непосильний тягар, хрест, безповоротну трагедію, як необхідність і неможливість спокутувати свою людську провину, надриваючись у відчайдушному зусиллі врятувати весь світ¹².

Висновки:

– розуміння людини в екзистенціалізмі та в кіномистецтві нерозривно пов'язане з розумінням суспільного буття. У 1960–1980-х рр. західноєвропейське кіномистецтво суголосно з людинознавчими пошуками представників екзистенціалізму було обернене до осмислення долі людини;

¹¹ Побуває думка, що А. Тарковський вийшов на зв'язок з Т. Гуеррою і запропонував йому сценарій «Ностальгії». Насправді все було якраз навпаки: видатний італійський сценарист, захоплений «Андрієм Рубльовим» (1966) А. Тарковського, сам наполегливо шукав можливості поспілкуватися з Андрієм Тарковським і, познайомившись із ним, запросив до себе в Рим, де, власне, й увів до «клубу» світової інтелектуальної еліти кінематографа. Там і народилася спільна ідея зняти фільм про Апокаліпсис, який надходить в епоху зростання людської бездуховності, фільм про можливість запобігання Апокаліпсису, фільм про те, що тільки любов і готовність спільно протистояти злу врятують людство. І неважливо, з якої країни майбутні рятівники чи якою мовою вони розмовляють. Режисер вважав головним завданням мистецтва подолати духовну кризу, що панує в сучасному світі.

¹² Чи хоче світ порятунку – це вже інше питання. В одному з епізодів фільму Андрій розповідає притчу. Один чоловік врятував іншого з глибокої калюжі. І коли обидва лежали на землі, врятований чоловік запитав: «Навіщо ти мене витягнув?» – «Як, я ж тебе врятував!» – «Дурень, я ж там живу!» Доменіко, Горчаков і сам Тарковський переконані, що рятувати світ варто. Режисер намагається витягнути людину на вищий щабель, зробити її кращою, добрішою та, врешті, інтелектуальнішою: адже сприймання фільму багато в чому залежить від інтелектуального базису глядача, якою б заявленою не видавалася ця фраза. Поєднання звуку, картинки й руху та мовлення актора разом із довгими паузами створює унікальний ритм, потрапляючи в який людина ніби прозирає. Це стан, у який режисер вводить глядача і в якому йому відкривається щось в собі та у світобудові, що потім можна висловити словами і що хвилює та вражає.

– у в'язниці власної свободи опиняються герої сатиричних фільмів М. Феррері: їхні псевдобунти постають безглуздими втіленнями нав'язливих ідей пересічного буржуа про абсолютність свободи (так, сюжети М. Феррері стають антитезами концепції Ж.-П. Сартра. У цьому контексті проаналізовано спадщину А. Камю, який ґрунтовно розробляє поняття бунту як перманентного стану розумної людини в ситуації абсурдного світу);

– алегорична драма С. Кубріка «Механічний апельсин» доводить несумісність християнського розуміння добра з тими вимогами, що їх ставить убога й жорстока дійсність. Жорстокість та агресивність впливають із зіткнення принципу свободи й принципу придушення особистості. Держава не може бути творцем культурних цінностей;

– свобода немислима без відповідальності й вибору – у цьому полягає філософська аксіологія «Ностальгії» А. Тарковського та фільмів Л. Малля, у яких особистість постає перед обличчям дилем, що вимагають екзистенційного рішення в ситуації, коли «немає знамень». У ситуації такого вибору людина мусить не лише прийняти правильне рішення, але й узяти на себе відповідальність за долю людства, яке не завжди цього заслуговує;

– змістом і контекстом своїх фільмів окремі західноєвропейські кінорежисери активно полемізують з екзистенціалістськими вченнями стосовно тлумачення шляхів втілення свободи людини, суттєво розширюючи філософський горизонт проблеми на підставі художнього осмислення граней взаємодії особи та суспільства.

Список використаних джерел:

1. Бабишкін О. Кінематограф сучасного Заходу / О. Бабишкін. – К. : Мистецтво, 1984. – 143 с.
2. Бегиашвили А. Неопозитивизм и экзистенциализм / А. Бегиашвили. – Тбилиси : Мецниереба, 1975. – 94 с.
3. Бердяев Н. О назначении человека. Опыт парадоксальной этики / Н. Бердяев // Бердяев Н. Опыт парадоксальной этики. – М. : ООО «Издательство АСТ» ; Х. : «Фолио», 2003. – С. 25–424.
4. Бердяев Н. О рабстве и свободе человека. Опыт персоналистической философии / Н. Бердяев // Бердяев Н. Опыт парадоксальной этики. – М. : ООО «Издательство АСТ» ; Х. : «Фолио», 2003. – С. 425–696.
5. Бердяев Н. Самопознание / Н. Бердяев // Бердяев Н. Самопознание: сочинения. – М. : ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс ; Х. : Изд-во Фолио, 2005. – С. 259–623.
6. Бердяев Н. Философия свободного духа / Н. Бердяев // Бердяев Н. Диалектика божественного и человеческого. – М. : ООО «Издательство АСТ» ; Х. : «Фолио», 2003. – С. 15–338.
7. Гайденко П. Проблема свободы в экзистенциальной философии Н.А. Бердяева / П.П. Гайденко // Прорыв к трансцендентному: новая онтология XX века. Философия на пороге нового тысячелетия. – М. : Республика, 1997. – С. 448–467.

8. Долгов К. Эстетика Жана-Поля Сартра / К. Долгов // Новое в жизни, науке, технике. Серия «Эстетика». – № 3. – М. : Знание, 1990. – 64 с.
9. Дорошевич А. Полвека британского кино / А.Н. Дорошевич. – М. : НИИ киноискусства, 2008. – 480 с.
10. Жанкола Ж.-П. Кино Франции. Пятая Республика (1958–1978) / Ж.-П. Жанкола ; пер. с фр. И. Эпштейн. – М. : Радуга, 1984. – 408 с.
11. Камшалов А. Киноискусство мира против фашизма / А. Камшалов, В. Нестеров // Мифы и реальность: зарубежное кино сегодня. – 1978. – Вып. 6. – С. 3–22.
12. Камю А. Миф о Сизифе. Эссе об абсурде / А. Камю ; пер. с фр. А. Руткевич // Камю А. Сумерки богов / сост. и общ. ред. А. Яковлев. – М. : Политиздат, 1990. – С. 222–318.
13. Камю А. Недоразумение / А. Камю ; пер. с фр. М. Ваксмахер / Камю А. Сочинения : в 5 т. – Т. 2. – Х. : Фолио, 1998. – С. 113–160.
14. Камю А. Письма к немецкому другу / А. Камю ; пер. с фр. И. Волевич // Камю А. Сочинения : в 5 т. – Т. 2. – Х. : Фолио, 1998. – С. 161–184.
15. Камю А. Человек бунтующий / Камю А. ; пер. с фр. Ю. Денисов, Ю. Стефанов // Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство / общ. ред., сост., предисл. А. Руткевич. – М. : Политиздат, 1990. – С. 119–356.
16. Капралов Г. Человек и миф: эволюция героя западного кино (1965–1980) / Г. Капралов. – М. : Искусство, 1984. – 397 с.
17. Кононенко Т. Любов та екзистенціальний вибір у філософії. До постановки проблеми / Т. Кононенко. – Донецьк : Кассіопея, 1999. – 120 с.
18. Кудрявцев С. 3500. Книга кинорецензий : в 2 т. / С. Кудрявцев. – Т. 1. – М., 2008. – 688 с.
19. Кудрявцев С. 500 фильмов / С. Кудрявцев. – М. : СП «ИКПА» – «Видео-Асс», 1991. – 384 с.
20. Кузьмина Т. Человеческое бытие как «ничто» (Ж.-П. Сартр) / Т. Кузьмина // Буржуазная философская антропология XX века. – М. : Наука, 1986. – С. 65–72.
21. Кэйл П. Стэнли Стрейнджлав / П. Кэйл ; пер. с англ. С. Ваяшкин, И. Левит, Е. Янушевич // На экране Америка : сборник статей / под ред. И. Кокарева. – М. : Прогресс, 1978. – С. 220–226.
22. Липатов А. Завести апельсин / А. Липатов // КИНО ПАРК. – 2000. – № 10. – С. 42–45.
23. Патент Г. Марксизм и экзистенциализм: к критике иррационализма «фундаментальной онтологии» М. Хайдеггера / Г. Патент. – Челябинск : Изд-во Челябинского государственного педагогического института, 1973. – 251 с.
24. Попович М. Об Альбере Камю / М. Попович // Камю А. Сочинения : в 5 т. – Т. 1. – Х. : Фолио, 1998. – С. 5–14.
25. Руткевич А. Философия А. Камю / А.М. Руткевич // Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство. – М. : Политиздат, 1990 – С. 5–22.
26. Сартр Ж.-П. Буття і Ніщо. Нарис феноменологічної онтології / Ж.-П. Сартр ; пер. з фр. В. Лях, П. Тарашук. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 854 с.

27. Сартр Ж.-П. Шляхи свободи. Ч. 1 : Зрілий вік / Ж.-П. Сартр ; пер. з фр. Л. Кононович. – К. : Юніверс, 2005. – 384 с.
28. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм / Ж.-П. Сартр ; пер. с фр. А. Санин // Сумерки богов / сост. и общ. ред. А. Яковлев. – М. : Политиздат, 1990. – С. 319–344.
29. Тузова Т. Жан-Поль Сартр / Т. Тузова. – Минск : Книжный Дом, 2009. – 256 с.
30. Унамуно М. де. Путь ко гробу Дон Кихота / М. де Унамуно ; пер. с исп. П. Глазова // Унамуно М. де. Избранное : в 2 т. – Т. 2. – Л. : Художественная литература, 1981. – С. 236–249.
31. Феллини Ф. Мой простой фильм / Ф. Феллини ; пер. с итал. Г. Богемский // Феллини о Феллини: интервью, сценарии. – М. : Радуга, 1988. – С. 186–190.
32. Циммерман П. Блестящее прозрение Кубрика / П. Циммерман ; пер. с англ. С. Ваяшкин, И. Левит, Е. Янушевич // На экране Америка : сб. статей / под ред. И. Кокарева. – М. : Прогресс, 1978. – С. 226–230.
33. Шестов Л. Киргегард и экзистенциальная философия / Л. Шестов // Шестов Л. Апофеоз беспочвенности. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2000. – С. 621–830.
34. Эстраде Ф. Альбер Камю (Биография и творчество) / Ф. Эстраде ; пер. с исп. А. Прищепов. – М. : АСТ ; АСТ МОСКВА ; Транзиткнига, 2006. – 221 с.

РОЗДІЛ II

СОЦІОЛОГІЯ ВИБОРУ. ВИБІР ЯК ЕЛЕМЕНТ СОЦІАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Завальнюк В.В.,
*професор кафедри теорії держави та права,
ректор
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ВИБІР СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Анотація

У дослідженні поставлено та вирішено актуальну наукову проблему щодо вибору стратегії розвитку юриспруденції сучасної України. На основі виявлення сутнісних змін у сучасному українському праві та юриспруденції запропоновано антропологізацію вітчизняної юриспруденції як стратегічний напрям її розвитку. Висвітлено становлення та розвиток антропологічного підходу до права, інституціоналізації юридичної антропології як науки та виявлено перспективи її розвитку. Зазначено, що використання антропологічного підходу до права є необхідною передумовою налагодження зв'язків між цивілізаціями, правовими системами, державами та людьми, які представляють різні правові культури.

Антропоцентризм є властивим українській правовій традиції, що зумовлено власним сприйняттям християнства, впливом західної та східної традицій права, збереженням власного звичаєво-правового регулювання та особливостями правового менталітету українців. З'ясовано, що юридична антропологія – це наукова та навчальна дисципліна, яка шляхом аналізу усних або письмових пам'яток права, практики суспільного життя досліджує процеси юридизації людського буття, властиві кожному історичному типу цивілізації, і прагне встановити закономірності, які лежать в основі соціального та правового побуту людських суспільств. Визначено роль юридичної антропології у розвитку правової культури, правової системи та юридичної освіти в Україні. Сучасний етап розвитку правової культури українського суспільства характеризується ціннісною реінтерпретацією взаємодії держави та людини.

Вступ. Право як цінність

Правова картина сучасного світу переконує в необхідності подолання кризи позитивного права. Це можливо, на наше переконання, лише на основі його переосмислення як соціокультурного феномену та збагачення духовними цінностями. Такий підхід до проблем правової еволюції робить об'єктивно неминучим людиноцентричне осмислення правової реальності, зважаючи на те, що саме людина є джерелом розвитку права. Тому одним із найбільш перспективних сьогодні напрямів у правовій науці видається юридична антропологія, яка вивчає глибинні основи взаємодії людини та права (ті засади, на яких будується право як інституція загальнолюдського масштабу), вказує на загальні підстави права в людському бутті. Сучасне право знизило свій регулятивний, виховний і захисний потенціал та втратило свою привабливість через одержавлення та знелюднення, через перетворення на суху, слабо

зрозумілу для пересічного громадянина систему приписів. Необхідність «олюднення» правової системи та юридичної практики як її складової частини зумовлює перестановку акцентів у науці, правотворчості, правозастосуванні.

Право, як і будь-яке інше явище, створене людиною, пов'язане з її існуванням і розвитком, підлягає аналізу з позиції ціннісного підходу (С.С. Алексєєв, А.М. Бабенко, В.Г. Графський, В.С. Нерсисянц, Ю.М. Оборотов, І.Л. Петрухін, П.М. Рабінович та ін.).

Сучасні держави, продовжуючи розвиток природно-правової традиції, тимчасово перерваної легістською ідеологією, керуються правом як сукупністю загальних принципів, що закріплюють низку загальнолюдських цінностей, які є базовими для демократичних суспільств. За своєю сутністю сучасні міжнародні стандарти прав людини – це модифіковані принципи природного права.

Юридична антропологія сприяє вибору стратегії розвитку юриспруденції сучасної України: вона зміщує центр науково-правового дослідження з формально-юридичного підходу, позитивістської інтерпретації цінності права, концентруючи науковий аналіз на людині як безпосередньому носії суб'єктивного права, її особливій цінності та значущості в об'єктивному праві, обґрунтовує існування різноманітних форм права, національних правових систем, а також створює інструмент для розуміння сутнісних якостей і властивостей права не лише у вузькому позитивному сенсі, а й права як соціального явища, більш широкого поняття, ніж позитивне право.

Право, цінності та людина невіддільні одне від одного. А.М. Бабенко вказує на те, що світ права має бути «зважений» цінностями для визначення в ньому місця людини та надання цьому світу справді гуманного, людського сенсу [1, с. 6–7]. З іншого боку, жодна правова система не може ефективно існувати без цінностей, які поділяються більшістю громадян – суб'єктів права.

Багатогранність людини як біосоціодуховної істоти зумовлює плюралізм антропологічного розуміння права. Це проявляється у таких моментах, як:

- визнання поліджерельності права;
- визнання множинності суб'єктів правотворчості права (якими є не тільки державні органи);
- плюралізм праворозуміння та правових учень.

Для юридичної антропології проблема розуміння права є основною. З одного боку, у межах кожної етнічної або іншої культурної спільності існує власне самобутнє право, з іншого – необхідно мати загальне поняття права для його «виявлення» в того чи іншого народу. Інакше кажучи, юридична антропологія дає змогу побачити в праві загальнолюдські, універсальні властивості й водночас – специфічні, зумовлені соціокультурними умовами особливості правового розвитку. Невипадково юридична антропологія акцентує увагу на проблемі звичаєвого права. З цього, власне, і розпочалась історія формування юридичної антропології як окремої наукової дисципліни. Утвердження завдяки працям класиків юридичної антропології (Й. Бахофен, Л.Г. Морган, Б. Малиновський, Ф. Боас та ін.) наукової позиції щодо відсутності монополізму держави на правотворення зумовило звернення до недержавних форм і витоків права.

Звичаєве право постає у своїй історико-правовій ретроспективі та сучасному бутті як найбільш «людське» право. Річ у тому, що воно формувалось у нерозривній єдності з інтересами людини як автономної та водночас

соціалізованої істоти, а тому уникнуло відчуженості від людини та узурпації з боку держави. Отже, навіть враховуючи обмежені можливості звичаєво-правового регулювання в сучасному глобальному та постіндустріальному світі, можна говорити про наявність його регулятивного та ціннісного змісту.

Саме тому для дослідження правової реальності та її складників із їх духовним, метафізичним виміром, який властивий і принципу верховенства права, ефективним є аксіологічний (ціннісний) підхід, що дає змогу розглядати право загалом і верховенство права зокрема крізь призму загальнолюдських, фундаментальних цінностей. Серед них слід відзначити справедливість, добро, свободу, правову рівність, людську гідність, суспільне благо тощо. Зазначені цінності утворюють смислове наповнення права та є певними базовими засадами, на яких має ґрунтуватися нинішнє правотворення, правозастосування, над утвердженням яких у правовому розвитку має працювати українське суспільство загалом і юристи зокрема.

Цінність права є похідною від більш загальних людських цінностей. Право закріплює й охороняє численні цінності суспільного життя – свободу, справедливість, життя, здоров'я, гідність, матеріальний добробут, здорове довкілля, працю, сім'ю тощо.

Рівні можливості, справедливість, свободу вибору в межах моральної автономії індивіда, свободу слова визначено загальнолюдськими цінностями. Вони становлять фундамент правового статусу особистості в сучасному цивілізованому суспільстві. У такому контексті цінність права виступає особливим соціальним феноменом, тісно пов'язаним з історичним розвитком ідеї прав людини: права кожної особи на свободу, рівність і справедливість, які впливають із соціальної природи особистості.

Рух глобальної спільноти до сучасної концепції прав людини відбувається через розширення кола суб'єктів права. Зростання фактичних прав-свобод особи стає показником розвитку, демократичності тієї чи іншої правової системи, державного устрою.

Сам термін «права людини» в широкому політичному дискурсі використовується порівняно нещодавно (хоча його виникнення належить до часів ранньобуржуазних революцій). Його почали активно вживати після Другої світової війни, із виникненням Організації Об'єднаних Націй. Цим новим терміном замінили інший – «природні права», бо концепція природного права, з якою він тісно пов'язаний, була піддана нищівній критиці. А отже, ідея прав людини має давнє коріння та переплітається з домодерними доктринами природного права Стародавньої Греції та Стародавнього Риму. Певною мірою елліністичний стоїцизм відіграв значну роль у формуванні та поширенні римського права, що, можна сказати, передбачало існування природного права.

Упродовж усього періоду існування цивілізації простежується суперництво, протиставлення і навіть боротьба двох доктрин права – природно-правової та історичної (позитивної). В основі цього дуалізму права лежать різні підходи до розуміння джерел права, його походження та подальшої стратегії розвитку юриспруденції.

I. Природно-правова та історична доктрини права як альтернативні стратегії розвитку сучасної юриспруденції

Багатогранність права очевидна через природу людини, яка водночас є біологічним організмом, частиною суспільних зв'язків і духовною (а тому самоцінною!) істотою.

Існування культури, культурних цінностей характеризує саме людський спосіб буття, рівень відділення людини від природи та водночас взаємодії з нею. З цього погляду правова культура відіграє в житті суспільства надзвичайно важливу роль.

Право як система загальнообов'язкових норм і правил поведінки людей, що виражені в юридичних законах відповідної держави, встановлюють права та обов'язки учасників правовідносин, інакше кажучи – діють щодо кола суб'єктів, у часі та просторі, змінюються разом із розвитком суспільства, держави, політики.

Правова культура тісно пов'язана з правовими нормами та законами відповідно до панівних у суспільстві уявлень про законність, порядок, справедливість і формується в основних сферах життєдіяльності суспільства – соціально-економічній і політичній.

Таким чином, теоретичне дослідження вибору стратегії розвитку юриспруденції має органічно вбудовуватись у діяльність центральних органів виконавчої влади в процесі реалізації ними державної влади. Правова культура є своєрідним юридичним багатством сучасного демократичного суспільства.

За словами О. Шпенглера, те, що ми окреслили як цінність, є глибинним смислом та ідеєю культури і не є особистісним творінням людини; вона не вибирає сама цей смисл і цю ідею. Вони або вже дані їй із самого початку, або «нав'язуються» культурою, яка, за О. Шпенглером, народжується в певному ландшафті [10, с. 384].

Юридичний позитивізм цінність права вбачає насамперед у встановленні порядку і бачить у цьому його внесок у реалізацію ідеалів гуманізму. Проте в цьому виявляється його доктринальна слабкість. Позитивістське розуміння права приводить до ототожнення його з наказами держави. Практика тоталітаризму ХХ століття переконливо продемонструвала, наскільки небезпечним для суспільства та влади є таке ототожнення. І хоча юридичний позитивізм, як і позитивізм загалом, не входив безпосередньо до ідеологічної платформи злочинних режимів минулого, він був тим теоретичним вірусом, який підірвав здатність юристів чинити опір злочинним командам держави.

У цьому контексті можна констатувати, що право надане нам із самого початку як цінність в умовах розвитку ринкового та демократичного суспільства. Воно є інструментом, що створюється кожним суспільством для раціонального вирішення конфліктів, що виникають у ньому.

Власна цінність права пов'язана з його сутнісними характеристиками. Вона полягає в тому, що право є втіленням ідей свободи, рівності, толерантності, гуманізму та справедливості, які, по суті, і становлять його сутність. Право як явище, що протистоїть свавіллю та беззаконню, водночас забезпечує простір для впорядкованої соціальної свободи й активності, саме по собі посідає значне місце в соціальному житті. Іншими словами, право в ідеалі (ідея права) – це цінність упорядкованої соціальної свободи, справедливості, консенсусу.

Право є засобом забезпечення (гарантування) свободи та засобом її обмеження. З одного боку, саме в праві свобода одержує свій найбільш концентрований вираз, у ньому вона реально матеріалізується, об'єктивується, існує в конкретних правових формах, принципах, інститутах. З іншого боку, в праві закріплюється не абсолютна свобода суб'єктів права, а тільки її певна міра, яка об'єктивно зумовлена та визначається з урахуванням системи відповідних концептуальних засад.

Поняття «права людини» базується на гуманістичному змісті ідеї юридичного закріплення загальнолюдських, видових потреб та інтересів членів суспільства. Концепція прав людини як абсолютного втілення права націлена на захист первинних передумов гідного людського існування незалежно від статі, віку, раси, національності, соціального становища в суспільстві.

На думку А. П. Кравченко, потрапляючи в нове правове середовище, індивід «адекватно реагує на створені умови або відчужується від середовища, пристосовуючи свою поведінку під чинну правову систему. А за умови зацікавленості суб'єктів у змінній діяльності всі навколишні предмети та явища набувають для них і для суспільства цінності, зокрема й право. Тому право за своєю суттю антропологізоване. У його основі – такі цінності, як збереження життя, родини, власності, гарантування безпеки, здобування знань, прийняття рішень тощо. Цільове призначення права у зв'язку з цим полягає в збереженні наявних цінностей за такими напрямками, як їх закріплення, ієрархізація, інформування про цінності, перерозподіл і захист цінностей. Окрім того, право має власну цінність, оскільки протистоїть сваволі, є символом свободи, справедливості, формальної рівності. Право – це не лише уособлення порядку, а й цінність, що забезпечує його розвиток, охорону та взаємодію з безладдям. У розумінні власної цінності права виділяються специфічні цінності, які, на відміну від цінностей права, тобто цінностей, забезпечуваних правом (життя, здоров'я, родина, власність тощо), називаються правовими цінностями» [5, с. 128].

Інструментальна цінність права зумовлюється передусім його особливими зовнішніми формальними властивостями: нормативністю, системністю, формальною визначеністю, загальнообов'язковістю тощо. Вона полягає в тому, що «право:

- 1) є засобом розподілу основних матеріальних і духовних соціальних благ (через нормативне впорядкування фундаментальних суспільних відносин: власності, виробничих, сімейних, фінансових, політичних, духовних тощо);
- 2) містить низку специфічних правових засобів, необхідних для користування соціальними благами: суб'єктивне право і юридичний обов'язок, юридична відповідальність, засоби процесуально-процедурного характеру тощо;
- 3) встановлює засоби та процедури охорони, захисту соціальних цінностей;
- 4) є ефективним і гуманним засобом розв'язання соціальних конфліктів;
- 5) унормовує поведінку різноманітних соціальних суб'єктів, гарантуючи порядок» [3, с. 207–209].

Тобто соціальна цінність права визначається його здатністю вирішувати проблеми, що виникають у суспільстві, за допомогою правових засобів, формуванням необхідного обсягу правового регулювання, забезпеченням стабільності у відносинах, надійністю соціального захисту. Особистісна цінність права полягає в тому, що право є джерелом свободи особи, яка входить у певну

соціальну спільність. За допомогою права вирішується суперечність між особистою свободою та загальним благом, наголошують О.І. Левченков і О.М. Литвинов [6, с. 84].

Історико-культурна цінність права полягає в тому, що воно належить до фундаментальних цінностей світової культури, вироблених людством протягом його розвитку. У такому значенні право розглядається як атрибут цивілізації, як втілення гуманістичних прагнень людства, як результат боротьби за свободу і справедливість.

Соціальна цінність права полягає у здатності права слугувати ціллю та засобом втілення соціально-справедливих, прогресивних потреб та інтересів громадян, суспільства загалом, а також є силою, що протистоїть сваволі. Соціальна цінність права «проявляється в тому, що:

1) право є засобом державного управління, упорядковує суспільні відносини та робить це найбільш ефективно, порівнюючи з іншими соціальними регуляторами (релігія, політика, звичаї);

2) виражаючи загальну волю учасників суспільних відносин, право сприяє розвитку найбажаніших для суспільства та індивіда відносин;

3) право є універсальним, оптимальним і надійним засобом гарантування безпеки та особистої свободи людей;

4) право категорично відкидає силові заходи вирішення соціальних проблем, протистоїть сваволі, несвободі, безконтрольності окремих індивідів і груп, таким чином виховуючи людей на гуманних засадах співпраці та взаємодопомоги;

5) право базується на ідеї справедливості тощо» [4, с. 99].

Ці три аспекти цінності права проявляються у загальнолюдському, загальносоціальному та особистісному вимірах.

Відомий дослідник ціннісного виміру в праві Н. Неновськи стверджує, що в пізнанні правової дійсності не можна обійтися без ціннісного підходу [7, с. 87]. Моральне начало загалом є універсальним регулятором суспільних відносин, фундаментальною цивілізаційною засадою для всіх без винятку сфер суспільного життя, і право в цьому контексті не є винятком. Українські правознавці сьогодні, долаючи установку легістської доктрини, що відмежовує право від моралі та метафізики загалом, усвідомлюють необхідність їх зближення та взаємодії.

Велике значення для ефективної дії права мають різноманітні державні заходи, спрямовані на поширення серед населення правових знань, ознайомлення його з наявними юридичними механізмами задоволення та захисту зацікавленими особами своїх інтересів, формування в суспільстві шанобливого ставлення до правових інституцій.

II. Виклики перед юридичною антропологією як стратегічним напрямом розвитку сучасної юриспруденції

Людина здатна самовільно діяти, вона завжди поставлена в умови вибору. У цьому полягає сутність її свободи. У такому розумінні свободу можна тлумачити як свободу вибору, однак вибору відповідального, коли людина свідомо знаходиться у відповідному полі діяльності та саме до неї особисто повертаються наслідки її дій і вчинків. Будтя суспільства, його правові норми можуть сприйматися людиною як її власне буття, оскільки вона не може обирати для себе суспільство та правове поле, у яке потрапляє після свого народження.

У своїй суспільній діяльності вона обмежена певними традиціями та нормами права, притаманними цьому суспільству. Людина, потрапляючи у світ суспільно-правових відносин, може тільки розпізнати та з'ясувати їх легітимність і діяти відповідно до них у власному житті.

Л. Фуллер, автор праць «Анатомія права» та «Мораль права», стверджує: щоб право було ефективним, йому має бути притаманний певний мінімум відданості правовій моралі. Учений заперечує думку, що право лише відбиває вихідний факт узаконеної суспільної влади. Нині небезпечність серйозного сприйняття цього погляду досить серйозна [9, с. 149]. Відступ від принципів внутрішньої моралі права є зневагою гідності людини. «Судити про її вчинки за допомогою неоприлюднених законів чи законів зі зворотною силою або наказувати їй виконувати якусь неможливу дію – це означає засвідчувати їй байдужість до її здатності самовизначатися», – вважає Л. Фуллер [9, с. 154].

У реальному бутті людина часто опиняється в ситуації правового відчуження. Її діяльність, наслідки та результати цієї діяльності неминуче набувають статусу самостійної сили, яка захоплює людське «я» та панує над ним, реальність суспільного буття права стає для неї ворожою. Виникає велика прірва між сподіваннями і бажаннями людини та нормами права, що диктуються наявними правовими інститутами. Людина часто сприймає їх як чужі, навіть ворожі для неї, потрапляє в ситуацію самотності, ізольованості, що призводить поступово до руйнування прийнятих людиною в процесі виховання норм поведінки. Існування індивіда в соціальному бутті набуває форми співіснування, взаємодії з іншими індивідами.

Таке існування людини в реальному правовому полі та проблема її свободи суголосна з поглядами представників екзистенціалізму на людське буття. Оскільки ми знайшли власну свідомість не в собі, а ззовні, у процесі свого соціального функціонування, то ми і є закинутими внаслідок нашої природи у ворожий і невідчужуваний світ права. Відокремлений індивід повинен постійно долати, відкидати нав'язливе вторгнення норм права, предметів зовнішнього та ворожого до нього світу, відмежовуватися від нього, відстоювати право на особистісну свободу. Індивід відірваний від контексту соціального буття. Людина є такою, якою вона сама себе робить за суб'єктивно відчутим «проектом». Самореалізація індивіда здійснюється за межами соціально-правової дійсності та діяльності. Ця соціально недетермінована самореалізація стає ілюзорною та робить існування індивіда трагічним. Відчуття абсурду наповнює життя кожного, хто здатен піднятися над повсякденним життям і прийти до переживання особистісного існування [5, с. 130].

Проявом основної екзистенційно-правової незлагодженості сучасної людини стала криза самоідентичності, тобто кардинальне порушення органічності всіх складових людської життєдіяльності, втрата надійних, звичних, усталених, раціонально вивірених і обґрунтованих правових орієнтирів в умовах кризового соціуму. Така криза самоідентичності означає насамперед ціннісну кризу, а отже, хоча її носіями і є окремі індивіди, її сутність полягає у кризі спільнот, які базуються на цих цінностях. Йдеться, таким чином, про вплив на правову освіту ситуації мультикультурності сучасних суспільств. Якщо виховання в традиціях західного ліберального права начебто породжує громадянина-демократа, то чи означає це, що виховання в цінностях шаріату автоматично породжує терориста,

якщо така людина також є громадянином західного мультикультурного суспільства?

Відповідь на це запитання не може бути очевидною. Як не може право бути універсальним в усіх його частинах, так і правова освіта, і зокрема та, що орієнтована на цінності демократії, не може бути уніфікованою змістовно, хоча й слід говорити про певну уніфікацію деяких базових правових цінностей та універсальних процедур, наприклад про верховенство права, закону, за допомогою яких можливо зняти суперечність між соціальністю та індивідуальністю людини на користь їх гармонічного взаємозв'язку.

Антропологічний принцип спрямовує на вивчення внутрішнього світу людини, за допомогою якого вона реалізує себе як творець правової реальності. Він дає змогу побачити, як духовний світ людини об'єктивується в правових нормативах, цінностях, державних інститутах тощо. При цьому переборюється поширена переоцінка раціональної поведінки, затверджується значення людського досвіду та людських переживань, розкриваються нові можливості для розуміння поведінки людини у правовій сфері [5, с. 131].

Конституційний Суд України (далі – КСУ) визначив принцип верховенства права так: «Відповідно до частини першої статті 8 Конституції України в Україні визнається та діє принцип верховенства права. Верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення в правотворчу та правозахисну діяльність, зокрема в закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а містить й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Усі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка певною мірою дістала втілення в Конституції України. Таке розуміння права не дає підстав для його отождолення із законом, який іноді може бути і несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи. Справедливість – одна з основних засад права – є вирішальною у визначенні його регулятором суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права» [8].

Отже, КСУ верховенство права поєднує з природно-правовою (натуралістичною) доктриною, пов'язуючи право не лише із законами, а й з мораллю, звичаями та традиціями, що напрацьовані суспільством і ним використовуються як органічні регулятори суспільних відносин, з такими вищими цінностями, як справедливість, свобода, рівність тощо.

Політик і юрист Сергій Головатий, оцінюючи нинішній український правовий розвиток крізь призму принципу верховенства права, стверджує, що саме стара законницька, псевдоправова доктрина є найбільшою перешкодою для впровадження цього юридичного принципу в практичну площину. Він констатує «відсутність доктрини, що була б основою тлумачення цього принципу як принципу права. Його складно застосовувати, оскільки в наявній доктрині поки що побутує бачення його як «верховенства матеріального права», «норм права», «законодавства», як такого права, що встановлене державою». Однак відповідно до рішення Конституційного Суду України до поняття «законодавство» належать

і підзаконні акти виконавчої влади. Тоді нез'ясованим залишається поняття «верховенство». Це, на його думку, доктринальний глухий кут [2, с. 89].

Принцип верховенства права – це реальне домінування громадянства над владою, це підпорядкування державної влади громадянству, його контроль над нею, що зовсім не унеможлиблює відносин співпраці, партнерства влади та громадянства; звісно, лише за умови демократичності влади. За таких обставин кожна посадова особа й будь-який державний орган відповідальні перед громадянами за свою діяльність, що здійснюється в межах, окреслених не просто законом, а правовим законом, тобто законом із правовим змістом.

Сутність будь-якого соціального регулювання (правового, політичного, морального, базованого на звичаях, релігійного, естетичного тощо) так чи інакше полягає в цілеспрямованому визначенні на нормативному та індивідуальному рівнях певних форм і меж дозволеної та необхідної поведінки соціальних суб'єктів у певних життєвих ситуаціях, а також у стимулюванні фактичного дотримання ними правових настанов. Водночас правове регулювання має й низку специфічних властивостей, не притаманних (або лише частково притаманних) іншим видам соціального регулювання.

Перш за все серед таких властивостей слід виокремити державну забезпеченість правового регулювання, що виявляється в активній участі держави в процесах правоутворення та сприяння подальшій реалізації правових норм. Зокрема, саме держава в особі її уповноважених органів встановлює з власної ініціативи та остаточно формулює (у разі їх ініціювання іншими суб'єктами правоутворення) більшість чинних у суспільстві юридичних приписів, забезпечує впорядкування, юридично-технічну досконалість, періодичне оновлення нормативно-правового матеріалу, здійснює контроль за своєчасним і точним виконанням правових норм, організує (через діяльність розгалуженої системи судових та інших юрисдикційних органів) усунення невизначеності з правових питань (наприклад, шляхом встановлення та реєстрації фактів, що мають юридичне значення) і розв'язання суперечок (конфліктів) між суб'єктами права, що виникають у процесі реалізації його норм.

До основних викликів, які постають перед юридичною антропологією як стратегічним напрямом розвитку сучасної юриспруденції, слід віднести такі.

По-перше, це розуміння права як окремого інституту людської спільноти, що має незалежне від державної волі походження та автономне буття, зумовлює постановку питання про можливість існування незалежних від держави правопорядків. В узагальненому вигляді вони об'єднуються під назвою «неофіційне право». «Містком» між офіційним і неофіційним правопорядками є звичаєве право, яке одночасно має недержавне походження та державну санкцію.

По-друге, це проблема забезпечення прав національних меншин і корінних народів, яка в сучасній науковій літературі визначається як одна з найбільш значущих для демократичних країн. Корінні народи – це народи, які проживають у моноетнічних або багатоетнічних суспільствах незалежних країн і є нащадками тих, хто населяв країну або географічну область, частиною якої є відповідна країна, споконвіку, у період її завоювання, або колонізації, або встановлення наявних державних кордонів. Суттєвою характеристикою корінних народів є те, що вони незалежно від правового статусу зберігають деякі або навіть усі свої соціальні, економічні, культурні та політичні інститути. Обов'язковою ознакою

належності до корінних народів є самоусвідомлення самих народів як корінних на цій території.

Лише в ХХ столітті світова спільнота звернула увагу на тяжке, по суті дискримінаційне становище цієї вразливої групи людей і почало вживати заходів щодо його покращання. З такою метою було розроблено ряд міжнародних актів, які визначили правовий статус корінних народів. Прикладом адекватного захисту корінних народів на міжнародному та національному рівні є забезпечення існування автономії саамів у складі країн Скандинавії.

По-третє, очевидно, неофіційне право не вичерпується звичаєвим правом. Правове життя сучасного суспільства значною мірою зумовлюється дією тіньового (не визнаного державою) права, яке може мати як позитивний, так і негативний ефект. Негативний вплив тіньового права знаходить свій прояв у руйнуванні державного правопорядку, зниженні авторитетності як права, так і юридичних установ держави. Позитивний вплив тіньового права проявляється у спонуканні державних органів до правових реформ, зокрема удосконалення чинного законодавства. Своєю чергою, ефективність дії державно встановлених законів у традиційних суспільствах залежить від ступеня врахування в них неофіційних, зокрема звичаєво-правових, інститутів.

По-четверте, нормативний зміст стародавніх міфів і міфів, що існують у сучасних традиційних суспільствах, став чи не першим доробком юридичної антропології. Виділимо головну характеристику міфу – його нормативну, розпорядчу частину, яка акумулює досвід попередніх поколінь і дає «ідеальну» модель поведінки.

Багато сучасних міфологем здійснюється за допомогою такого прийому юридичної техніки, як юридична фікція, в основі якої лежать антропоморфні міфи, наприклад невіддільні, невідчужувані права людини, пряма дія норм Конституції, поділ влади, закріплений у багатьох сучасних конституціях поділ державної влади на три «класичні» гілки, юридична особа, воля спадкодавця, законні інтереси ненародженої дитини, поняття суспільної небезпечності злочину, поняття об'єктивної істини, неможливість застосування аналогії та ін. Антропоморфізм властивий і сприйняттю правосвідомістю сучасної держави, яка наділяється людськими якостями, такими як здатність до емпатії та турботи щодо людей, до надання допомоги, до прояву та застосування сили аж до покарання, до прийняття рішення тощо, зрештою правосуб'єктність.

Міфологеми позитивного права «працюють» і в юридичних процедурах, до яких варто віднести правовим чином оформлені та такі, що мають юридичне значення, обітниця, клятви, присяги, ритуали. Поняття «ритуал» належить до міждисциплінарного категоріального апарату. Розвиток правових норм, системи моральних уявлень, елементів раціональної поведінки особистості та наукової свідомості витісняє ритуал на периферію громадського життя, головним чином у сферу церемоніальних форм офіційної поведінки та побутових відносин (громадську обрядовість, етикет, дипломатичний протокол тощо). Так, «спадщиною» стародавнього ритуалу є присяга, яка з позицій загальнотеоретичної юриспруденції є юридичним фактом (ухвалення офіційної клятви).

Найчастіше ритуал розглядається як вид обряду, форма символічної поведінки, що склалася історично. Під обрядом розуміють сукупність дій, установлених

звичаєм або ритуалом, які втілюють у собі соціальні уявлення, норми та цінності. Під звичаєм розуміють традиційно сталі правила суспільної поведінки, обрядові дії. Однак між ритуалом і обрядом існують певні відмінності. Обряд є сукупністю символічних стереотипних дій, які втілюють у собі ідеї, уявлення, норми й цінності та викликають певні колективні почуття.

Обряд і ритуал є глибоко символічними діями. Протягом усієї історії людство використовувало у своєму розвитку мову символів. Правова сфера не є в цьому сенсі винятком. Символіка властива праву, і навпаки, право нерідко набуває символічні форми та процедури. З позицій семіотики право постає як знаково-символічна система. Зокрема, до юридично значущих символів, встановлених та охоронюваних позитивним правом, слід віднести державну символіку, символіку органів місцевого самоврядування, символіку міжнародних міжурядових організацій, знаки для товарів і послуг тощо. Державна символіка містить такі групи символів: державні символи, символи інститутів держави, державні нагороди, відомчі відзнаки. На противагу символіці, встановленій нормативно-правовими або іншими правовими актами, існує символіка, законодавчо заборонена та обмежена для використання.

По-п'яте, у вітчизняній юридичній науці поширений погляд на державну владу як здатність і можливість держави за допомогою наявних засобів впливати на поведінку людей. Натомість антропологія влади виступає як концепція, що охоплює сукупність уявлень, по-перше, про існування людини у світі влади, а по-друге, про сприйняття влади підвладними. Влада, у тому числі державна, породжується також природою людини, її інстинктами, потребами, почуттями, інтересами. У свою чергу, уже в самій владі як феномені, породженому функціонуванням живих розумних істот, мимоволі проявляються властивості та риси людини, що надають державній владі антропоморфний характер. Державна влада з позицій юридичної антропології постає не як пасивний інструмент, що служить інтересам суспільства в цілому, або класу, або соціальної групи тощо, а як активно діючий суб'єкт, що переслідує власні інтереси.

Антропологічний підхід до виявлення онтології державної влади проявляється в тому, що в суспільній правосвідомості їй приписуються властивості суто антропного характеру: наявність у держави власних інтересів (хоча в реальності у сучасної демократичної правової держави в принципі не може бути інтересів, відмінних від інтересів громадянського суспільства), здатність викликати почуття та емоції (повага, заздрість, любов, зневага, ненависть, сподівання тощо), здатність підтримувати дружбу з іншими державами або ворогувати з ними тощо. З позицій антропологізму формується те, що сьогодні отримало в політології та іміджології назву «образ держави».

З позицій юридичної антропології по-новому постає така усталена характеристика держави, як її форма. Як правило, характеристика форм держави ніколи не включає антропологічної складової, що, як видається, суттєво її збіднює (тоталітарним прийнято вважати лише той державний режим, який передбачає людські властивості правителя, а саме наявність у нього харизми лідера, здатності нав'язувати свою волю та свою ідеологію підвладним раціональними та ірраціональними засобами).

Антропологічний портрет державної влади буде неповним без усвідомлення її моральних основ (Джордж Вашингтон, Авраам Лінкольн, Теодор та Франклін

Рузвельти, Уінстон Черчилль, Шарль де Голль, Джон Кеннеді, Рональд Рейган, Гельмут Коль, Маргарет Тетчер, Барак Обама тощо розглядаються не тільки як незаперечні лідери нації, але і як зразки для наслідування).

Здається, що антропологічний підхід до держави та державності на відміну від соціологічного або суто юридичного підходу допоможе актуалізувати проблеми гуманізації державної політики, захисту людини від жорстких політичних технологій, бездушної машини влади, з одного боку, і побачити «людське обличчя» в держави – з іншого. Такий підхід відкриває нетрадиційні шляхи до осмислення відносин особистості та державної влади, щоб утвердити нарешті гасло, яке поки що залишається декларативним, про те, що не людина існує для держави, а держава для людини. Як видається, осмислення феномену демократичної правової соціальної держави може бути плідним напрямом для подальших пошуків у сфері антропології держави та державної влади.

По-шосте, для позначення усіх видів поведінки людини, передбачених об'єктивним правом у його природному та позитивному сенсі, пропонується термін «правозначуща поведінка».

Правозначуща поведінка – це поведінка людини, передбачена приписами чинного об'єктивного права, що спричиняє або здатна спричинити юридичні наслідки.

Щодо загальних антропологічних, психологічних і соціологічних проблем правозначущої поведінки, то вони вивчені досить побіжно. Так, одним з її характерних складників, поки що не осмислених із позицій теорії права, є віртуалізація, тобто поява нових видів відносин, які умовно можна назвати мережевими відносинами.

Актуальною є проблема вивчення психологічних мотивацій правової поведінки. У психології мотив визначається як предмет потреби, її конкретизація. Саме потреби визначають спрямованість мотивів. Провідні мотиви надають особистісний сенс поведінки. Наприклад, в основі розкрадань можуть лежати не тільки корисливі мотиви, але і мотиви самоствердження.

Висновки

Таким чином, юридична антропологія належить до суспільних (гуманітарних) наук, що зумовлено її відповідністю типологічним соціогуманітарним критеріям: її предметом є, на відміну від природознавства, світ людини, у якому тісно переплітаються матеріальне та ідеальне, об'єктивне та суб'єктивне; інтерпретивізм, тобто метод розуміння, основою якого є діалог (особистостей, текстів, культур, цивілізацій); певний суб'єктивізм отриманих результатів; ціннісні міркування та віднесення до цінностей; через невелику вагу експериментальних методів, властивих природознавству, особливо велику роль відіграє абстракція, а значить – форми, методи, принципи пізнання. У системі соціальних наук юридична антропологія належить до міждисциплінарних юридичних наук за критеріями оцінки досліджуваних явищ через призму категорій юриспруденції (юридичних принципів і норм, правовідносин, юридичних фактів тощо) та оперування спеціально-науковими методами юридичної науки.

Список використаних джерел:

1. Бабенко А.Н. Правовые ценности и освоение их личностью : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 / А.Н. Бабенко. – М., 2002. – 395 с.
2. Головатий С.П. Верховенство права: юридичний принцип, який в Україні офіційно визнано та який має діяти / С.П. Головатий // Українське право. – 2006. – № 1. – С. 13–14, 85–90, 369–370.
3. Загальна теорія держави і права : [підруч.] / за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 432 с.
4. Иванов А.А. Теория государства и права : [учеб. пособие] / А.А. Иванов ; под ред. В.П. Малахова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юнити–Дана: Закон и право, 2009. – 352 с.
5. Кравченко А.П. Антропологічний принцип у філософії права : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 / А.П. Кравченко. – Х., 2008. – 216 с.
6. Личность и правовое регулирование: творческие поиски раскрепощенного сознания. Философия права на постсоветском пространстве / [А. Вайшвила, А.И. Левченков, А.Н. Литвинов и др.]. – Луганск : Луган. гос. ун-т внутр. дел., 2006. – 136 с.
7. Неновски Н. Право и ценности / Н. Неновски. – пер. с болг. – М. : Прогресс, 1987. – 245 с.
8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 02.11.2004 р. № 15-рп/2004 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 45.– Ст. 2975.
9. Фуллер Л.Л. Анатомія права : монографія / Л.Л. Фуллер ; пер. з англ. Н.В. Комарова. – К. : Сфера, 1999. – 144 с.
10. Шпенглер О. Закат Европы / О. Шпенглер ; вступит. стаття А.П. Дубнова ; авт. комментариев Ю.П. Бубенков и А.П. Дубнов. – Новосибирск : ВО «Наука», 1993. – 592 с.

Шедяков В.Е.,
доктор социологических наук, кандидат экономических наук,
независимый исследователь
(г. Киев, Украина)

ФОРМИРОВАНИЕ УМНОГО ОБЩЕСТВА И РАСШИРЕНИЕ ОСНОВАНИЙ КОНТРМАНИПУЛЯТИВНЫХ ПРАКТИК

Аннотация

Необходимость расширения диапазона контрманипулятивных практик рассматривается в контексте развития значения информационных полей умного общества как для внутреннего продуктивного состояния социальности каждого культурно-цивилизационного мира, так и для их взаимополезного диалога.

С одной стороны, постсовременность позволяет отбирать в информационном океане умного общества созвучное именно данному актору, формировать разнообразные комбинации восприятия и убеждения. При этом переход к логике постмодерна, к логике свободы является также отказом от признания единственно оптимальным любого базиса развития, всякой методологии и подхода. С другой стороны, результаты участия в конкуренции часто обусловлены не только индивидуальной самодисциплиной, готовностью работать на своём месте с предельной самоотдачей, на грани и за гранью возможного, но и командным взаимодействием, слаженностью, когерентностью.

Вместе с тем органичное развитие общества требует поддержки созидательных основ социокультурной интеграции, социокультурного капитала. Именно нравственные стержни через традиции, устои, обычаи создают и оберегают общество. Тип культуры и тип богатства – два наиболее общих выражения ценностного бытия общества. В свою очередь, есть два мощных приоритета общественного развития и достопримечательные показатели прогресса: во-первых, жизнь человека, её качество и продолжительность; во-вторых, достижения цивилизации, социокультурное наследие. Таким образом, вовсе не какие-либо формальные конструкты, а качество жизни и возможности творчества характеризуют и предопределяют прогресс страны, новые же горизонты развития открываются тем государствам, в которых общественное устройство максимально способствует реализации творческого потенциала населения. Это предполагает обязательность опоры на постоянно воспроизводимые культурно-цивилизационными мирами особенности, сводимые в ценностно-смысловые комплексы и предопределяющие специфику массового восприятия.

Восхождение мифа в культуре умного общества до статуса смыслосоздающего и определяющего для ценностных иерархий после долгих лет модерного осмеяния и унижения продемонстрировало не только синтетическую и эклектичную природу постмодерна, но и дополнительные основы существования мифа. Соответственно, растёт роль научного анализа не только употребления отдельных символов, но и характеристики

смыслосоздающих информационных потоков. Однако если для большинства культурно-цивилизационных миров их базовые ценностно-смысловые комплексы уже сложились и испытываются на прочность сложными постсовременными процессами, то для Украины активно идёт их доформирование, что требует применения их качеств в ресурсной базе контрманипулятивных практик.

Введение

Каждая эпоха накладывает свои черты, предоставляя также новые возможности для анализа, прогноза и осуществления воздействий на практику, в частности в информационной сфере, создавая новые угрозы и смещая акценты: завершение одних стратегий – начало новых. Напротив, именно повторяемость логик исторических сюжетов, с одной стороны, позволяет проследить зависимость результатов от условий осуществления и специфики трансформаций, а с другой – порождает предпосылки уточнения инструментария контрманипулятивных практик при соединении элементов циклично-волнообразных и необратимых (прогрессивных/регрессивных) [1–5]. Появление анклавов и усиление общеструктурирующего значения комплексного явления, анализируемого в терминах «информационного», «умного» общества «знаний», ставит в теоретической и практической плоскостях целый ряд вопросов концептуального уровня, в частности фундаментальных: «А можно ли делать на эту тенденцию акценты, связано ли с ней преимущественно развитие или истощение социально-экономического потенциала? Воплощают ли соответствующие процессы надежды или кошмары человечества? Каким должно быть отношение к информации в информационную эру, которое бы позволило сохранить и улучшить жизнь?» Собственно, среди сонма вызовов нашего времени именно они оказываются главенствующими, дающими название и смысл эпохе [6–14]. Уже очевидно, что к XXI веку длительная эпоха приоритета гонки за уровнем удовлетворения растущих материальных потребностей на базе преимущественного расходования простого труда зримо выявила свои пределы, связанные с неравномерностью концентрации возможностей, атомизацией общества и угрозами всей планетарной экосистеме. Причем достигнутый уровень потребления и отходов, характерный для привилегированных регионов, даже близко не может быть распространен на всех из-за уровня давления на среду обитания. Вместе с тем подневольный труд малоэффективен и проигрывает самостоятельному творчеству. На первый план выходит духовно-информационная мотивация жизни. Нарастает значение морально-нравственных ориентиров и научно-интеллектуальной активности в осуществлении деятельности. Однако также усиливаются объективные основания для фатальных рисков существования человечества, пути минимизации которых вместе с продуктивным использованием открывающихся возможностей – это безусловный вызов всей ойкумене с поиском ответов, приемлемых для каждого из культурно-цивилизационных миров.

Информационный взрыв усилил возможности общественного влияния информационных ресурсных баз. Безусловно, социальный уровень

информационных воздействий изучается давно, причем также с позиций стимулирования как позитивных, так и негативных общественных мутаций. Алгоритмы подобных влияний (как и техники противодействия им) подробно описаны. Особенно заметное влияние на формирование взглядов в этом вопросе оказала книга А. Понсонби «Ложь во время войны» (1928 г.). Однако «бархатные» события, произошедшие в ряде стран, заставляют ещё раз (после таких идеологов борьбы наций, как Р. Арон, З. Бжезинский, Р. Киплинг, С. Хантингтон и другие) обратиться к ним в контексте заново разгорающейся конкурентной борьбы, исходя из разных позиций, прежде всего из задач обеспечения безопасности своего общества. Концепция доминанты демонстрирует, как ведущий подход трансформирует другие взгляды человека. Ф. Эссер и Г. Брозюс выясняют при помощи модели «стимул – реакция» возможности средств массовой информации (далее – СМИ) для использования факторов социального статуса, образования, ценностных установок и других явлений в усилении властного воздействия на общество. Позднее В. Шульцем этот подход был обогащен выделением переменных обуславливающих (создающих предпосылки взаимосвязи) и промежуточных (появляются в результате влияния). В рамках научных школ М. Хоркхаймера и Т. Адорно последствия действия СМИ идентичны пулевому, что дает основания для метафоры о «магической пуле». Концепции магической пули и научной пропаганды дают Г. Лассвелу эффективный инструментальный изучения и осуществления как мгновенного влияния на общество, так и длительной пропаганды. Теория двухступенчатого распространения информации П. Лазарсфельда, Б. Берельсона и Х. Годэ раскрывает роль «лидера общественного мнения» в интерпретации информации. Л. Фестингер исследует феномен когнитивного диссонанса при получении не соответствующей убеждениям человека информации. Для Л. Фестингера, У. Уэйса и Д. Грабера крайне важным является случай выделения в информационном потоке области, в которой активная позиция человека настраивает на самостоятельное и компетентное освоение сведений. Как утверждают Ф. фон Хайек, Э. Дюркгейм и другие исследователи, нравственность обеспечивает единство общества, удерживает всех воедино, дает внутренний посыл к социокультурному общежитию. Д. Маккуэйл формулирует представления о поведении социально ответственных СМИ, а концепция повестки дня, дополненная М. Кассе, еще раз возвращает к активному отношению к СМИ путем отбора интересующих человека проблем, которые тем самым формируют его «повестку дня». Ш. Райзер подчеркивает зависимость СМИ от удовлетворения потребностей. Достаточно известные формами научного осмысления информационного воздействия стали концепции подкожной иглы (Hypodermic needle), потребностей и удовольствий (Uses & Gratifications), установления повестки дня (Agenda Setting), избирательности восприятия, обратного воздействия на формирование повестки дня (Reverse Agenda Setting) и другие. На базе этого были сформулированы общие идеи в информационной сфере и специфике механизма осуществления контрманипулятивных практик (Дж. Арквилла, Э. Аронсон, Б. Берельсон, Э. Бернейз, С. Бухарин, К. Гаджиев, Б. Гарт, Г. Годе, В. Донсбах, С. Каннингем, С. Кара-Мурза, Х. Кепплингер, А. Кольев,

П. Лазарсфелд, Х. Лассвелл, Х. Лейбенштейн, Д. Леонтьев, В. Липпман, Э. Люттвак, М. Мак-Кобс, Р. Мак-Чесни, Дж. Най, Э. Ноэль-Нойман, И. Панарин, Э. Пратканис, Д. Ронфельдт, В. Фаркаш, Дж. Шарп).

По нашему мнению, есть все основания для трансформации базовых вопросов в проблему, какие именно аспекты возникающего уклада необходимо культивировать, каким образом усиливать их позитивное и локализовывать/компенсировать негативное звучание.

Таким образом, целью исследования является характеристика основания и потенциала возможностей продуктивного использования особенностей умного общества в развёртывании и реализации сущностных сил человека и тем самым усиления потенциала контрманипулятивных практик. Это обеспечивается путём приоритетного анализа таких явлений:

- нового соотношения процессов индивидуализации и социализации;
- роли интеллектуальной деятельности (в частности её творческого существа);
- значения ценностно-смысловых комплексов для общественной жизнедеятельности;
- реактуализации инструментария мифа для обеспечения стимулирования информационными средствами желательных изменений.

В процессе исследования активизация творческого потенциала проанализирована в контексте роста производительной силы труда и комплексной конкурентоспособности культурно-цивилизационных миров.

1. Значение интеллектуальной деятельности для взаимодействия культурно-цивилизационных миров

Во взаимодействии разнообразных форм отношений между культурно-цивилизационными мирами, как правило, тесно переплетались диалог и противостояние, актуализируя меры партнёрства (кооперации) и соперничества (конкуренции). Причем доминирование одной из этих сторон процесса во многом определялось комплементарностью или отторжением ценностных иерархий друг друга. При усилении же разнокачественных и разнонаправленных процессов существования и развития общества (иногда связываемых с моделями постмодерна) роль социокультурного остова для сохранения и наращивания социальности (социальной ткани, социального капитала) кардинально возрастает. В то же время постсовременность позволяет отбирать в информационном океане созвучное именно данному актору, формировать разнообразные комбинации восприятия и убеждения.

Вместе с тем под влиянием общественных и технических трансформаций исторического уровня и формирования умного общества меняется также соотношение ролей различных аспектов жизнедеятельности. Значение умственного труда резко возрастает как в материальном, так и в нематериальном производстве, а также всей общественной жизни общества. На передний план выходит духовно-информационная мотивация жизни [1–8]. В то же время само духовное производство (духовное творчество) становится определяющей частью социально-экономических систем, входит в число ведущих факторов не только успеха конкретного хозяйственного узла, но и глобального геостратегического позиционирования страны. Соответственно,

обеспечение приоритетности духовного производства и качества его организация оказывается в числе определяющих задач стратегического управления [9–14]. В то же время экономика становится социально глобальной, меняется тип субъекта орудий труда в хозяйственной и институциональной структурах производства.

В умном обществе основной источник стоимости – творческий труд, прежде всего интеллектуальный, а не психофизические усилия сотрудника. Увеличение его удельного веса в общественно-необходимом труде является определяющей закономерностью хозяйствования и предпосылкой успеха в конкуренции культурно-цивилизационных миров. Разумеется, само содержание научно-интеллектуальной составляющей общественной жизни отнюдь не равнозначно информированности или даже знанию. Собственно, ещё Гераклит констатировал: «Многознание уму не научает». Избыток же появившейся после «информационного взрыва» информации, приводящий в общем случае к её инфляции, обостряет проблему отбора и интерпретации, вообще информационной гигиены. Широчайшее распространение информационных потоков, во-первых, усиливает захламлённость пустой или непроверяемой информацией и усложняет информационный ландшафт; во-вторых, наращивает значение факторов доступа к её разнокачественным уровням; в-третьих, повышает значение общеметодологической культуры, позволяющей приходить к правильным выводам, отбирая из вороха сведений действительно важные и комбинируя качественные и количественные методы анализа, прогнозирования и моделирования конструктивных действий в постоянно изменяющейся обстановке. При этом знание, опыт, возможности рассеяны в обществе. Они принципиально нецентрализуемы, а теперь всё более избирательны и неравномерны.

Находящееся в ядре духовного производства умного общества воссоздание идеального в ценностной и стоимостной плоскостях фиксирует конкретно-историческое разнообразие социально-экономических процессов, проходящих прежде всего на уровнях материально-технического (изменений потребительных стоимостей), социально-материального (стоимостей) и социально-идеального (форм стоимости). Вместе с тем органичное развитие общества требует поддержки созидательных основ социокультурной интеграции, социокультурного капитала. Это предполагает обязательность опоры на его постоянно воспроизводимые особенности, сводимые в ценностно-смысловые комплексы и диктующие специфику массового восприятия.

Исторически длительное время наука и образование были дополнениями к производительному труду, однако уже его промышленная стадия кардинально изменила отношение и требования к их качеству и роли. Дальнейшие же трансформации вели к превращению как образования (самообразования) в непрерывный процесс, так и науки в первую (ведущую) производительную силу умного общества через положение непосредственной производительной силы.

Для высвобождения своего созидательного потенциала наука в умном обществе обретает характеристики постнеклассической, интегрируя методы и возможности разных сфер знания. При этом, с одной стороны, научно-

образовательные структуры комплекса обязаны предоставлять умному обществу качественные услуги своего профиля, воспитывая (именно образывая, формируя) человека не только как носителя товара «рабочая сила», но и как личность, подготавливая к встрече с вызовами постсовременного уровня. С другой стороны, для этого необходимо опираться на широкое привлечение заинтересованных в результатах подготовки представителей различных групп. Из-за ускорения общественной и хозяйственной жизнедеятельности (например, быстрого устаревания знаний, актуализации требований мелкосерийного производства, вынуждающего к частой переналадке, и так далее) абсолютной необходимостью становятся и переквалификация, и непрерывное образование, и постоянное самообразование.

Конкурентоспособность и успех при этом обеспечиваются развитием и реализацией личности, персонализацией деятельности, а отнюдь не нивелированием людей и усреднением функций. Обеспечение реализованности и самостоятельности каждого из культурно-цивилизационных миров (макрорегионов) сегодня непосредственно зависит от умения распорядиться не только имеющимся потенциалом, но и прежде всего его научно-интеллектуальной составляющей [5–7]. В то же время результаты участия в конкуренции часто обусловлены как индивидуальной самодисциплиной, готовностью работать с предельной самоотдачей, на грани и за гранью возможного, так и командным взаимодействием, слаженностью, согласованностью, когерентностью.

Создание благоприятных для творчества (прежде всего научного) условий оказывается не только целью, но и важнейшим условием успеха проведения осовременивания уклада жизнедеятельности. Для укрепления позиций в конкуренции культурно-цивилизационных миров это, в частности, требует, чтобы добавленная стоимость распределялась с учётом затрат производителя, демократизировались системообразующие отношения общества (труда, собственности, управления), трансформировалась структура потребления. Переход к мелкосерийному производству с частой переналадкой технологических циклов требует от персонала постоянной готовности к изменениям, прежде всего благодаря владению базовыми методологиями и путями их творческой адаптации к конкретным условиям постсовременности и особенностям участка деятельности. И в социальном плане каждый должен быть готов к непрерывному процессу перемен, предусматривающему сосуществование, перекрещивание и резонирование самых разнообразных тенденций развития, среди которых уже ни одна не может претендовать на исключительное значение, которое позволяло бы без ущерба абстрагироваться от прочих. При этом переход к логике постмодерна, к логике свободы является также отказом от признания единственно оптимальным любого базиса развития, всякой методологии и подхода. Постмодерная культура умного общества принципиально открыта, деидеологизирована, ненасильственна, базируется на развитии преимуществ, а не ликвидации недостатков. В этом – её ведущее отличие, потому такой признак пронизывает успешную организацию и управление деятельностью, особенно имманентной эпохе интеллектуальной деятельностью.

Таким образом, вовсе не какие-либо формальные конструкты, а качество жизни и возможности творчества характеризуют и определяют прогресс страны, новые же горизонты развития открываются тем государствам, в которых общественное устройство максимально способствует реализации творческого потенциала населения. Притом из каждого вида модели развития (традиционной, модерной, постмодерной) конкретный культурно-цивилизационный мир может получить свою конкретику, соответствующую как глубинным пластам своих ценностно-смысловых комплексов, так и динамике трансформации. Таким образом, повышение эффективности при использовании виртуальной реальности предполагает усиление внимания к сформированным социокультурным традициям, развитию вокруг них и на их основе культурно-цивилизационных миров. Попытки насильственно заставить общество кардинально измениться ведут к повышению непроизводительных расходов ресурсов (включая человеческий ресурс). Результаты их оказываются неэффективными и часто «сметаются» в ходе дальнейших общественных трансформаций. Напротив, эффективным путём трансформаций становится направление, связанное с поддержкой перспективных форм развития для укоренённых ценностно-смысловых комплексов, базирующихся на них подходах, выходящих на передний план как в моменты сконцентрированных изменений, так и с усилением постмодерна.

2. Уровни рефлексии ценностно-смыслового пространства и динамика социокультурных полей общества

Нарастает значение не только научно-интеллектуальной активности, но и морально-нравственных ориентиров в социокультурной жизнедеятельности и структурировании. При этом духовные отношения, сфера нравственности и морали – не «надстройка», а стержень экономики. Доверие – необходимый элемент здорового общественного механизма. Не только «сон разума рождает чудовищ», ещё более опасные химеры могут инициироваться аморальным интеллектом. Продуктивное состояние социальных отношений в обществе знаний предполагает наличие нравственного остова. Его значение, нормативная и регулирующая социальные отношения роль возрастают при трансформациях парадигмального уровня и в ситуациях, близких к институциональной неопределённости. И если ранее на первый план зачастую выходила связь аморальности с расширением диапазона выбора, принося успех отсутствию нравственного ригоризма, то теперь этическая неразборчивость граничит с фатальной опасностью для ойкумены. Соответственно, вопрос распространения социально ответственного поведения приобретает кардинальное значение [15–22].

Органичное развитие общества связано с доминированием в его социально-экономическом пространстве (социальном поле и социальном капитале культурно-цивилизационного мира) черт интеграции, а не разобщённости, вместе с тем на основании именно согласования, а не подчинения конкретных интересов общественных групп. В частности, именно ценности являются личностным срезом общественного сознания, раскрываясь через познание идеального, духовного, общекультурного (научно-интеллектуальной и художественно-образной культуры). Именно повышение уровня и

интенсивности взаимодействия и кооперации в обществе создаёт устойчивые предпосылки, настоятельно требует адекватности в организации социокультурного капитала, в частности, завершения перехода к социальной экономике.

Смыслы жизнедеятельности (человечества и культурно-цивилизационных миров) определяют направленность, темпы, формы и очередность трансформации их конкретных характеристик, однако сами проявляют себя как сторона ценностного восприятия окружающего мира [23–27]. Если посредством традиционных медиа общались между собой единичные субъекты-контрагенты, а масс-медиа обеспечили обращение единичного субъекта ко многим, то новые медиа меняют информационно-коммуникационный рельеф, предполагая мозаику контактов многих со многими, когда индивид, с одной стороны, должен быть готов к самым разнообразным взаимодействиям, а с другой – вправе отказаться от них (включая и взаимодействия со смыслами).

Ценностно-смысловые комплексы культурно-цивилизационных миров, спаянные моралью и традициями, обеспечивают сосуществование, партнерство и развитие людей (в том числе в хозяйственной сфере). Напротив, контртрадиционная (то есть рассудочно сконструированная) система морали на деле становится возвратом к технотронному варварству с господством права сильного, апологией инстинктов и расчеловечиванием общественной жизни. Вместе с тем функционирование общественного идеала во время древнейшего общества имеет ряд весьма существенных особенностей, связанных, в частности, также с тем, что на то время место человека в мире ещё не достигло ни конкретно-общего, ни абстрактно-понятийного уровня, находилось преимущественно в виде чувственно-образных представлений, а общественный идеал непосредственно вплетался в ценностно-смысловые комплексы, оказываясь его важной составляющей. Соответственно, отражение действительности в таком типе идеала имеет нереальные, фантазмагорические черты и направлено за пределы той социальной структуры, где осуществлялась непосредственная жизнедеятельность людей. Будучи принуждённым к земному воплощению, идеал остается отражением совершенности, воплощением высоты и истины, предвосхищением того, кем можно стать, а приближение к нему сокращает срок земных тягот. При этом индивидуальная близость к идеалу требует постоянной напряжённой работы души и духа. По мере развития идеалы часто утрачивают первоначальный смысл, меняя то сущность, то форму и перенимая черты все новых своих носителей, отчуждаясь также в сознании одного и того же человека: в каждом из них содержится потенциал (само)разрушения. Однако, бесспорно, многое зависит и от качества базовых ценностно-смысловых комплексов, и от характера самой идеи. Идеальность как черта не только бытия потенциального или субъективного представления (коллективного либо индивидуального), но и формы представленности, деятельностного замещения одного предмета другим позволяет провести анализ такой «чувственно-сверхчувственной» реальности. При этом средствами культуры осуществляется идеальная репрезентация материальной действительности, когда идеальное является признаком истинного бытия материального. Идеальное вообще внутренне

присуще материальному, их взаиморезонирование обеспечивает согласованность развития; содержание идей нельзя искать в недрах индивидуального сознания или под черепной коробкой. Напротив, именно природа идеального как объективной реальности даёт возможность его социального воздействия на процессы. Отношения социальной идеальности ценностно-смысловых комплексов как своего рода объективной субъективности подтверждают дополнительно роль в качестве ресурса социализации/аккультурации.

Практическая истинность ценностно-смысловых комплексов подтверждается эффективностью их воздействия на индивидуальном и социальном уровнях. Впитывая особенности ценностно-смысловых комплексов, оперирование образами осуществляет воздействие на переход между общественным и индивидуальным восприятием: природа самих ценностей предполагает рассмотрение с позиций отпечатка общественного сознания в индивидуальном, отражая совокупность свойств идеального, способствуя формированию и распространению в обществе представлений об идеале. Соответственно, оперирование образами входит в соприкосновение с составляющими элементами социальной памяти, общественных мифов и традиций.

Предоставляя путь долга, милосердия, сопереживания и чести, а также расширяя диапазон преодоления разнообразных фобий на нем, ценностно-смысловые комплексы выливаются в жизненную позицию, формируют формы жизни и развития культурно-цивилизационного мира. При этом они создают нравственную ось, вокруг которой происходит нарастание родовых сущностных сил человека в конкретных моделях, предоставляемых различными политическими режимами и общественными системами, религиозными доктринами и идеологическими подходами, свойственными разным историческим эпохам и социальным образованиям. Существование базовых ценностно-смысловых комплексов культурно-цивилизационного мира через и посредством их осознания людьми, фиксация в предметах материальной и духовной культуры требуют творческих усилий и служения идеалу. При этом реальность культурно-цивилизационного мира становится отражением характера, состояния и вектора динамики базовых ценностно-смысловых комплексов в эклектичном калейдоскопе общественной практики. Сознательная активность каждого по защите и развитию базовых ценностно-смысловых комплексов культурно-цивилизационного мира включает как осознанность, понимание выбора, так и самостоятельное ответственное решение относительно своего действия/бездействия. Разумеется, существует специфика осознания идеала, святости и заповедности, их восприятия и интерпретации. Причем существование любого типа общественного идеала во всех без исключения социальных образованиях предопределено в первую очередь стремлениями осмыслить противоречивый характер общественного бытия и найти созидательные пути его улучшения.

Ценностно-культурная подсистема культурно-цивилизационного мира представлена совокупностью ценностей, разделяемых большинством его населения и отделяющих его от других. Именно культурно-цивилизационные

миры часто формируют каркас мировосприятия символов, создают его внутреннюю структуру.

Вместе с тем формообразование ценностно-смысловых комплексов усиливает возможности разнонаправленного воздействия на них. И если инструментальные, актуальные жизненные ценности вторичны по отношению к иерархиям потребностей, то ценности фундаментальные сами во многом их определяют. Иерархии же ценностей активно участвуют в выработке мотивов активности человека, а в совокупности – его поведенческих характеристик. Как правило, представители современного стиля поведения, например, в большей мере стремятся к самореализации, поэтому в целом их ценности рационализируются, а они более активны и уверены в себе, тогда как аграрное население традиционных производств больше ориентировано на социальное окружение, конформизм и традиции. Осуществление умственного труда, производство материальной и духовной культуры происходит в пересечении потоков уровня всей ойкумены, конкретного культурно-цивилизационного мира и отдельных локаций (мест жизнедеятельности). Культура существует в накоплении смыслов и вещей, их концентрирующих (согласно известному примеру пила включает функцию распиливания). С нарастанием как материально-технической базы общественного производства, так и духовных практик закономерно повышается также значение социального наследия. Тип культуры и тип богатства – два наиболее общих выражения ценностного бытия общества. Как социальная реальность культура (материальная и духовная) аккумулирует творческие достижения культурно-цивилизационного мира. Культура же постмодерна, присущая постиндустриальному обществу, принципиально инновационна, открыта, деидеологизирована, ненасильственна, базируется на развитии преимуществ, а вовсе не на ликвидации черт своеобразия. В этом состоит её основное отличие от характерных для предыдущих эпох, этот признак объединяет всю успешную систему управления и стимулирования, особенно относительно имманентного обществу и экономике знаний сложного труда. Ранее человек, как правило, рождался обречённый на жизнь в строго предопределённом культурном слое. Ныне же каждый волен выбирать в актуальном и отзвуках ушедших и приходящих эпох то, что внутренне близко. Соответственно, не нужно служить ничьим идеям, кроме своих, разделять чьи-то подходы, кроме собственных. В этом контексте само понятие развития нуждается в обновлении: кроме стабильного и сбалансированного роста, оно должно ориентироваться на такие максимы, как солидарность, свобода выбора, убеждений и слова, терпимость. Жизнедеятельность культурно-цивилизационных миров интегрирует образное восприятие социокультурной постистории (где можно использовать и реактуализировать образы из самых разнообразных эпох) и предистории (когда ничего не предрешиено, могут победить самые противоречивые формы). Переход к принципам постсовременности, к логикам свободы является также отказом от единственности любого базиса развития, возможностью соединения черт миров в новую целостность и обеспечения соразвития [28–32].

В этой ситуации исход международной конкуренции культурно-цивилизационных миров и очередной внутренней модернизации

непосредственно зависит как от налаженных социальных коммуникаций, так и от защиты и обеспечения форм развития традиционных ценностей, которые тысячелетиями составляли духовную, нравственную основу цивилизации, каждого народа (ценностей традиционной семьи, подлинной человеческой жизни, в том числе жизни религиозной, жизни не только материальной, но и духовной, ценностей гуманизма и разнообразия мира), что реактуализирует внимание к диапазону эффективных контрманипулятивных практик. В частности, усиление тенденций постмодерна в медийном пространстве для моделей жизнедеятельности и развития означает также ориентацию ресурсных баз и методологий на обеспечение соборности и достижение общественной эффективности в социально-экономической среде не системы, а целостности, причем с комплексом присущих ей особенных характеристик. Кроме того, значительный прирост возможностей происходит прежде всего при упорядочении хаоса в зонах активной культурной диффузии, что повышает требования к уровню управленческо-организационных отношений. И если ранее культура (художественная, научная, организационно-управленческая и прочие виды) создавалась для строго определённого круга, то нравственный вызов постмодерна – культура для всех, культура полилога, культура соприкосновения с чужими, когда каждый неожиданно для него может оказаться в ситуации контакта/взаимодействия с любым, даже самым странным социокультурным контрагентом, поэтому приходится защищать то, что ранее казалось неотъемлемым, естественным, стабильным. Соответствующим образом трансформируется и понятие периферийной культуры.

Вместе с тем это повышает значение как диалектики социального и индивидуального уровней медийного воздействия, так и ценностно-смыслового основания жизнедеятельности каждого из культурно-цивилизационных миров. Причем в момент сдвигов парадигмального уровня, при приближении к состоянию институциональной неопределённости приходится не столько руководствоваться привычными регуляторными правилами, сколько ориентироваться, с одной стороны, на ценностно-смысловые комплексы своего культурно-цивилизационного мира (которые, реализуясь в формах традиций, обычаев, укладов, обеспечивают воспроизводство и развитие экономики и общества в целом), а с другой – на общую логику исторического процесса и конкретные особенности (свои, своего положения и своих целей).

3. Социально-политические мифы как специфическая среда контрманипулятивных практик постсовременности

Как социальное явление миф сформировался в пределах восприятия мира донаучного, а позже – вненаучного (иногда и контрнаучного). Однако реактуализация мифа в постмодернистской культуре до статуса смыслосоздающего и определяющего для ценностных иерархий после долгих лет модерного осмеяния и унижения продемонстрировала не только синтетическую и эклектичную природу культуры постмодерна, но и дополнительные основы существования мифа. Причем растет роль научного

анализа не только употребления отдельных символов, но и характеристики смыслосоздающих информационных потоков [33–41].

Вместе с тем если для большинства культурно-цивилизационных миров их базовые ценностно-смысловые комплексы уже сложились и испытываются на прочность сложными постсовременными процессами, то для Украины активно идёт их доформирование, что требует применения его качеств в ресурсной базе контрманипулятивных практик [42–47]. Парадоксом качества постсовременности является то, что если внешним образом основания *Real Politik* и рассмотрения ценностно-смысловых комплексов культурно-цивилизационных миров противоположны и взаимодополняемы как объективные и субъективные пласты изучения логики общественных изменений, то составление управленческих композиций на основе методологий мягкой силы, не прямых действий, гибкой власти опирается на ценностно-смысловые комплексы и позволяет, внедряя желательные мифы, достигать разнообразных поставленных задач с использованием вкуче как рациональных, так и иррациональных средств, преодолением многих интеллектуальных ловушек критицизма, эффективным интегрированием качественно различных ресурсных баз и подходов, укоренением общественно значимых инноваций, преобразованием культурных традиций народа, проведением (пере)форматирования реальности.

Усиление информационного давления на все стороны жизнедеятельности повышает значение киберсоциализации, информационного ландшафта и информационно-коммуникационных аспектов социокультурного измерения развития. Усиливаются процессы соизмерения друг другом внешне противоположных подходов, на смену чистым формам (в частности мыслеформам) и образам приходят превращённые (преобразованные), вобравшие в себя элементы чужой истории и гибко отражающие черты носителей. Соответственно, объективно усиливаются основания для запроса на постсовременную логику трактовки мультикультурализма и культурно-социальной интеграции групп как аспектов равноправного взаимодействия и взаимной терпимости, заключающихся в защите существования и коэволюции разнообразных культур при их проникновении, обогащении и развитии на принципах, признаваемых справедливыми. Иными словами, ойкумена выросла до уровня понимания необходимости именно соразвития, а вовсе не унификации культур [48–60].

Неустойчивость формирующихся тенденций усиливает основание мифичности мировосприятия, которая может способствовать вытеснению одних социально-политических мифов другими. Эти трансформации закрепляют смену парадигм. Сакральная глубина социально-психологической мифологии зиждется на сложившейся вокруг ценностно-смысловых комплексов народной традиции. Таким образом, диапазон возможностей сакрального мифа в социальном управлении (в частности манипулировании методами скрытого управления) в умном обществе на основе постсовременных практик даже расширяется, предоставляя также ценностные уровни инобытия политических доктрин. Иными словами, рост возможностей сакрального мифа в использовании преимуществ постмодерна и локализации его угроз демонстрирует роль ценностных ориентиров в деятельности

культурно-цивилизационных миров; как известно, отношения глобальной конкуренции и сотрудничества охватывают также взаимодействия различных ценностных иерархий. То есть время формирует объективный заказ на повышение внимания к важнейшим артефактам прошлого цивилизации. Соответственно, умелая работа с мифом повышает вероятность использования мировых и региональных тенденций в своих целях, в том числе для обеспечения конкретных форм реализации национальных интересов. Например, восприятие мира как события расширяет возможность результативной работы с формами разрыва мнимой и действительной социальной реальности, ложной социальной стоимости, иррациональных и превращённых (преобразованных) механизмов.

Мифы характеризуют мировосприятие как неразрывную целостность, синкретичность, которая рационализируется и легитимируется сознанием, однако актуализирует слои бессознательного. Когда информация, циркулирующая между системами, используется как инструмент ценностного управления, она несёт определённый символический смысл и ценностное содержание, отражая культурные коды социального бытия и становясь детерминантой социальных трансформаций. Тем самым опора на мифичность позволяет обходить преграды критичности, включать механизмы соответствующей достройки отсутствующих фактов и игнорирования несоответствующих: появляется возможность не только конструирования реакций на определённую информацию, но и отторжения прочей.

При этом реактуализация мифически-символических конструкций в умном обществе позволяет осуществлять информационное воздействие на различных уровнях личности, создавая разноуровневые управленческие композиции. Поэтому определенная расплывчатость границ между восприятием и воображением при подготовке и проведении информационных воздействий в мифотворчестве может быть использована целенаправленно. В частности, за счет управленческих композиций информационных воздействий может проводиться трансформация генетической памяти, усиливаться эмоциональная уязвимость населения и элиты, повышаться готовность к внешнему управлению (без малейших подозрений в манипулировании). Прежде всего, это базируется на моментах, не осознаваемых рационально: как известно, есть факторы, действующие на подсознательном уровне (в том числе и на подготовленные умы). А при смене парадигмы жизни на модели выживания усиливаются звериные инстинкты, управление переходит к худшим, которые побеждают благодаря гораздо большему арсеналу приемлемых для них действий. Так путем применения мифически-символических конструкций повышается вероятность успеха также при манипулятивной подаче информации, способной в определенной ситуации привести к трансформации качественных характеристик всего общества или его значимых частей. Отсюда – дополнительные требования к вычленению из «информационного шума» сообщений, существенных для анализа и принятия решений [61–66].

Подсознание может привлечь самый нестандартный способ интерпретации и действий, о котором сознание даже не подозревает. Однако «вытягивание» его требует иногда длительных практик трансформации психофизических систем. Так, может стать крайне практичным внедрение ментальных клише.

При активном информационном и психофизическом воздействии и изменении социальной картины с внесением социального вируса возможным становится феномен «внешнего самоуправления», когда объект, думая, якобы руководствуется исключительно собственными интересами и, сохраняя заинтересованность и креативность, реализует чужую стратегию по встроеному в его миропредставление плану. То есть отчуждение достигается в основном не потерей своего содержания, а отравлением чужой «начинкой», «троянским конем». Причем может быть целесообразно (во внешней управленческой стратегии) маскировать деятельность несамостоятельных уже объектов под стихийное преследование ими своих целей. Соответственно, изменение скрытой мотивации становится элементом методики внедрения идей. Собственные цели на бессознательном уровне подменяются внешними. Например, опора на ведущие системные символы и психокомплексы позволяет, минуя барьеры критичности, закрепить информацию в подсознании человека, соответствующим образом эмоционально окрасив её. В свою очередь это создает нужную установку, перестраивает под себя все другие сведения и закрепляет нужным образом их интерпретацию. Формируются «информационный якорь» и «информационная установка» восприятия и реакции. В то же время создание и трансформация мифически-символьных конструкций сохраняет компенсаторную (относительно информации и недостаточных/отсутствующих институтов социальной рациональности) функцию и, соответственно, тесно связано с механизмами действия принципа превращённых (преобразованных) социально-информационных форм.

Впрочем, возбужденные внешними эмоциями резервы организма (индивидуального и общественного) могут быть колоссальными. Введение человека в состояние измененной психики позволяет ему воспринимать иначе и больше взаимосвязей, чем в состоянии покоя. Эта комплексная обработка обуславливает социальные потоки «подконтрольных акторов-творцов», а фактически социальных/индивидуальных «зомби», но с возможностями творческой инициативы, причем в первую очередь среди носителей латентных признаков склонности к определенному типу информационного и психофизического воздействия. Соответственно, подчиняясь доминантной установке мифа, человек сам встраивает в свою жизнедеятельность необходимые фрагменты, домысливает то, что не получает, и интерпретирует происходящее. Тем более значительное влияние осуществляется при опоре на ведущие символы и родовые архетипы на коллективное восприятие действительности толпой. Люди обычно не видят того, чего не ждут увидеть. Так что могут быть заранее созданы и заложены ситуации («социальные и индивидуальные автоматы»), которые будут предусматривать стандартные решения и способны менять векторы желаний, их силу и направленность. Впрочем, несмотря на наличие общих моментов информационных воздействий различных эпох, требования к ресурсам, их использованию при подготовке и проведении информационных воздействий во время использования новых средств распространения информации (в основном устных, газетных, радио, телевизионных или через Интернет) трансформировались. Причем новые информационные технологии приводят к «сжатию» мирового пространства, создают дополнительные предпосылки

форсированного развития. Свобода информационного обмена становится важным стимулятором социальных изменений и способствует разноплановости участия различных групп в социальном процессе.

Всесторонний характер влияния информационной сферы в постсовременных условиях требует учета ее особенностей при организации регулятивных комплексов. Ловушка иллюзий, формирования виртуального мира с помощью Интернета может вращаться дополнительными ресурсами манипуляции, в частности, повышая вероятность различных информационных вирусов. С одной стороны, наиболее активные потребители СМИ (газета, телевидение, Интернет) трансформируются как личности, с другой – массовые коммуникации создают представление отражений не отдельных общественных процессов и определенных настроений, а общих мнений населения. Кодирования социальной информации мифами становится существенным ресурсом регуляции изменений в обществе. В то же время использование превращенных форм информационного воздействия в системе гибких технологий социального управления базируется на их сущности и свойствах [67–73].

Человек живет в отчуждённом мире, где есть измерения бытия, осваиваемые средствами мифа. Эта сфера меняется также под влиянием условий жизни и, соответственно, усиления тех или иных начал отчуждения для всего комплекса отношений. Однако механизм мифа допускает его использование также для запуска и закрепления прогрессивных тенденций; миф может сплотить, сделать конкурентоспособнее, сильнее. И именно социальное мифотворчество демонстрирует качества направления эффективного управления процессами, отношениями, лицами в мультикультурной среде настоящего и будущего. Вместе с тем именно усиление сетевого характера общества предоставляет дополнительные основания для влияния не только на распространение мифа, но и на сам процесс мифотворчества: мифы трансформируются, меняя то форму, то содержание и принимая черты создателей. Таким образом, формируются технологии смещения реальности в нужном направлении за счет стимулирования желаемых преобразований. Причем эффективной моделью сосуществования и изменений в отчуждённом мире остаются превращённые формы, а реализация стимулирования желаемых перемещений может осуществляться путем усиления возмездности в более или менее конкретных формах. Соответственно, средствами мифотворчества и формирования ценностных ориентаций может происходить либо культивирование обществом сосредоточенного, напряженного творчества, либо мировоззрение дара (чудеса, получение с рождения или в процессе жизни).

Выводы

Глобальные тенденции движения к моделям умного общества не искореняют, а лишь трансформируют общественные мифы, увеличивают информационно-коммуникационные ресурсно-методологические базы. Характер информационного ландшафта и информационной инфраструктуры позволяет обеспечивать определённое социальное поле общества, формируя вектор эмоциональной, волевой и интеллектуальной атмосферы общества. Опора на содержание базовых ценностно-смысловых комплексов культурно-

цивилизационного мира повышает вероятность успешно провести существенные трансформации заложенных в поверхностных, актуальных слоях форм (в частности по расширению и активизации средствами мифотворчества креативно-интеллектуального потенциала), сохраняя при этом его сущностную специфику.

Расширение за счёт возможностей мифотворчества диапазона информационного воздействия требует рассматривать миф в контексте его манипулятивного/контрманипулятивного потенциала. Именно характер распространённых общественных мифов, входящих в социальный простор культурно-цивилизационных миров, во многом определяет качество как трансформаций, так и социально важных инноваций, а процессы мифотворчества предоставляют важные механизмы оказания эффективного информационного воздействия.

Мифотворчество, реактуализируемое условиями форсированных трансформаций и впитывающее парадигмальные особенности умного общества, позволяет соединить черты креативности и манипулируемости/контрманипулируемости. Содержание постсовременных информационных технологий и стратегий победы над конкурентом обуславливается не уничтожением конкурента и его ресурсов, а их превращением в подконтрольные (что позволяет эксплуатировать, но не нести ответственность). Ресурсный потенциал при этом не ликвидируется, а осваивается, добавляясь к своему. Это осуществляется, как правило, именно путём стимулирования желательных трансформаций в индивидуальном сознании и общественном мнении, а после – в социальных отношениях и процессах.

Дальнейшее научное осмысление темы связывается с детализацией условий, методик, подходов к созданию и осуществлению информационных воздействий на социальном уровне (в частности продуктивных инноваций в этом) как ресурса стратегической конкуренции между культурно-цивилизационными мирами при реализации закономерностей неравномерного исторического развития в условиях усиления (пост)современных тенденций.

Список использованных источников:

1. Климов С. Интеллектуальные ресурсы общества / С. Климов. – СПб. : ИВЭСЭП ; Знание, 2002. – 199 с.
2. Шедяков В. Продуктивний потенціал застосування концепції інтелектуального капіталу: особливості, можливості та обмеження в українських умовах / В. Шедяков // Наука та наукознавство. – 2012. – № 2. – С. 35–42.
3. Шедяков В. Інтелектуальний капітал України та проблеми вдосконалення управління його розвитком та використанням / В. Шедяков // Економіст. – 2012. – № 10. – С. 14–17.
4. Шедяков В. Значення формування та активізації науково-інтелектуального капіталу суспільства в реалізації господарської стратегії, адекватної глобальним тенденціям розвитку економіки знання / В. Шедяков // Формування ринкових відносин в Україні. – 2015. – № 1. – С. 146–152.

5. Шедяков В. Активизация научно-интеллектуального потенциала как ресурс стратегического управления / В. Шедяков // Стратегії економічного розвитку: держава, регіон, підприємство : у 2 т. / за заг. ред. К. Шапошникова та ін. – Херсон : Гельветика, 2015– . – Т. 2. – 2015. – С. 148–172.
6. Судоргин О. Новая роль информационного пространства в XXI веке / О. Судоргин // Власть. – 2009. – № 1. – С. 27–32.
7. Кастельс М. Информационные технологии, глобализация и социальное развитие / М. Кастельс // ОЙКУМЕНА: альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. – Вып. 2. – Х., 2004. – С. 17–32.
8. Мелюхин И. Информационное общество: истоки, проблемы, тенденции развития / И. Мелюхин. – М. : Изд-во МГУ, 1999. – 261 с.
9. Горц А. Нематериальное. Знание, стоимость и капитал / А. Горц. – пер. с нем. и фр. – М. : ИД Гос. ун-та Высшей школы экономики, 2010. – 208 с.
10. Шедяков В. Значення формування та активізації науково-інтелектуального капіталу суспільства в реалізації господарської стратегії, адекватної глобальним тенденціям розвитку економіки знання / В. Шедяков // Формування ринкових відносин в Україні. – 2015. – № 1. – С. 146–152.
11. Шедяков В. Стимулювання розвитку та реалізації науково-інтелектуального потенціалу в умовах проведення постсучасної модернізації / В. Шедяков // Економіст. – 2012. – № 12. – С. 42–45.
12. Шедяков В. Досягнення й утримання конкурентоспроможності в умовах посилення ролі економіки знань / В. Шедяков // Формування ринкових відносин в Україні. – 2015. – № 4. – С. 22–29.
13. Вейхер А. Сложный труд. Методология изучения, социально-экономические факторы, тенденции развития / А. Вейхер. – Л. : Наука, 1978. – 128 с.
14. Рассел А. Искусство решения проблем / А. Рассел. – пер. с англ. – М. : Мир, 1982. – 224 с.
15. Бурдьё П. Социальное пространство: поля и практики / П. Бурдьё. – пер. с фр. – М. ; СПб : Алетейя, 2005. – 576 с.
16. Флигстин Н. Поля, власть и социальные навыки: критический анализ новых институциональных течений / Н. Флигстин // Экономическая социология. – 2001. – № 4. – Т. 2. – С. 28–56.
17. Шедяков В. Социокультурные основания устойчивого экономического развития / В. Шедяков // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки». – 2014. – Вип. 9. – Ч. 1. – С. 13–19.
18. Шедяков В. Социально ответственное поведение бизнеса в контексте задач модернизации / В. Шедяков // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки». – 2014. – Вип. 8. – Ч. 2. – С. 203–209.
19. Шедяков В. Место социальной ответственности в обеспечении продуктивной основы реализации общественных интересов / В. Шедяков // Соціальна відповідальність влади, бізнесу і громадян : у 2 т. / за заг. ред. Г. Півняка. – Дніпропетровськ : Нац. гірничий ун-т, 2014. – Т. 1. – С. 282–290.

20. Шедяков В. Роль соціального партнерства в забезпеченні системного рівня розвитку громадянського суспільства / В. Шедяков // Віче. – 2012. – № 19(328). – С. 20–23.
21. Шедяков В. Розвиток соціального партнерства в контексті постіндустріальних трансформацій трудових відносин / В. Шедяков // Економіка України. – 2012. – № 10. – С. 80–91.
22. Шедяков В. Совершенствование социального партнёрства в системе стратегической конкуренции в условиях усиления тенденций к структурированию мирового разделения труда экономикой знаний / В. Шедяков // Крымский экономический вестник. – 2014. – № 6(13). – С. 153–158.
23. Шедяков В. Життєві цінності населення в контексті перспектив модернізації країни / В. Шедяков // Соціальна психологія. – 2012. – № 1–2. – С. 11–20.
24. Шедяков В. Формування нового проекту розвитку суспільства та збереження ідентичності народу, його базових цінностей / В. Шедяков // Політологічний вісник: збірник наукових праць на замовлення Політологічного центру при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, 2011. – Вип. 54. – С. 221–231.
25. Дробницкий О. Мир оживших предметов / О. Дробницкий. – М. : Политиздат, 1967. – 351 с.
26. Йоас Х. Возникновение ценностей / Х. Йоас. – СПб. : Алетейя, 2013. – 312 с.
27. Шедяков В. Ценности как феномен общественного сознания / В. Шедяков // Теоретические проблемы развитого социализма : тезисы Всесоюзной конф. – Секция 4. – М., 1984. – С. 27–30.
28. Серебрякова Г. Процесс ценностного управления / Г. Серебрякова, И. Незамайкин. – М. : Lambert Academic Publishing, 2013. – 240 с.
29. Шедяков В. Конкуренція смислів і протистояння стратегій соціально-інформаційних систем / В. Шедяков // Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони. – 2013. – № 2(17). – С. 109–114.
30. Шедяков В. Актуализация ценностно-смысловых комплексов культурно-цивилизационного мира как условие успешного участия в стратегической конкуренции / В. Шедяков // Государство и общество в современной политике. – Воронеж, 2013. – Вып. 1. – С. 158–168.
31. Данилова Е. Информационное развитие социальных систем / Е. Данилова. – М. : РИП-Холдинг, 2002. – 130 с.
32. Василенко Л. Информационная культура в контексте глобальных изменений / Л. Василенко, И. Рыбакова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://spkurdyumov.narod.ru/D48VasilinkoRybakova.htm>.
33. Лосев А. Знак. Символ. Миф / А. Лосев. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1982. – 479 с.
34. Голан А. Миф и символ / А. Голан. – М. : РУССЛИТ, 1994. – 375 с.
35. Кэмпбелл Дж. Мифический образ / Дж. Кэмпбелл. – М. : Аст, 2002. – 683 с.
36. Фрэзер Дж. Золотая ветвь: исследование магии и религии / Дж. Фрэзер. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1983. – 703 с.

37. Кайуа Р. Миф и человек. Человек и сакральное / Р. Кайуа. – М. : ОГИ, 2003. – 296 с.
38. Вашкевич Н. Между богом и дьяволом. Универсальный семантический код / Н. Вашкевич. – М. : Белые альвы, 2008. – 509 с.
39. Грушко Е. Словарь всемирной мифологии / Е. Грушко, Ю. Медведев. – Нижний Новгород : Братья славяне ; Три богатыря, 1997. – 496 с.
40. Шедяков В. Символы веры / В. Шедяков // Бизнес Информ. – 1993. – № 19. – С. 20–21.
41. Шедяков В. Діагностика постсучасного міфу / В. Шедяков // Політичний менеджмент. – 2010. – № 2(41). – С. 17–28.
42. Белякова Г. Славянская мифология / Г. Белякова. – М. : Просвещение, 1995. – 238 с.
43. Богомолец О. Хрест і його місце в процесі історичного розвитку подорожніх образів / О. Богомолец // Актуальні проблеми філософії та соціології. – 2015. – № 8. – С. 14–17.
44. Богданов К. Повседневность и мифология: исследование по семиотике фольклорной действительности / К. Богданов. – СПб. : Искусство-СПБ, 2001. – 437 с.
45. Кольев А. Политическая мифология: реализация социального опыта / А. Кольев. – М. : Логос, 2003. – 384 с.
46. Флад К. Политический миф. Теоретическое исследование / К. Флад. – М. : Прогресс – Традиция, 2004. – 263 с.
47. Шедяков В. Люди и символы / В. Шедяков // Журналист. – 1998. – № 25. – С. 3.
48. Kurth J. Toward the Postmodern World / J. Kurth // Dialogue. – 1993. – № 2. – P. 8–13.
49. Желтов В. Геополитика мирового порядка / В. Желтов, М. Желтов. – М. : Флинта, 2014. – 444 с.
50. Геєць В. Конфігурація геополітичної карти світу та її проблемність / В. Геєць // Економіка України. – 2011. – № 1. – С. 4–15.
51. Харин А. Цивилизация как новый актер геополитики / А. Харин // Вестник Тихоокеанского государственного университета. – 2012. – № 3(26). – С. 293–298. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://pnu.edu.ru/media/vestnik/articles/805.pdf>.
52. Ремизов М. Проект «государство-цивилизация» / М. Ремизов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.apn.ru/userdata/files/konst/2.pdf>.
53. Глобальная геополитика / под ред. И. Абылгазиева, И. Ильина, И. Кефели. – М. : Изд-во Московского ун-та, 2010. – 312 с.
54. Дугин А. Геополитика постмодерна. Времена новых империй. Очерки геополитики XXI века / А. Дугин. – СПб. : Амфора, 2007. – 382 с.
55. Шедяков В. Постсовременная геополитика: социокультурное содержание, региональное измерение / В. Шедяков // Регион: проблемы и перспективы. – 1998. – № 2–3. – С. 45–53.
56. Шедяков В. Культурно-цивилизационные миры и проведение новой модернизации: демифологизация проблемы / В. Шедяков // ВУЗ. XXI век. – 2012. – № 1. – С. 46–66.

57. Шедяков В. Геостратегія сорозвитку: ціннісно-сміслові комплекси як основа взаємодій культурно-цивілізаційних світів / В. Шедяков // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Філософія. Соціологія. Політологія». – 2015. – № 2. – С. 217–229.
58. Шедяков В. Мегапроект як умова існування країни / В. Шедяков // Політичний менеджмент. – 2012. – № 1–2. – С. 50–60.
59. Ачлей А. Битва глобальних проектів : в 3 ч. / А. Ачлей. – М. : Волант, 2011– . – Ч. 1. – 2011. – 240 с. ; Ачлей А. Битва глобальних проектів : в 3 ч. / А. Ачлей. – М. : Волант, 2011– . – Ч. 2. – 2011. – 240 с. ; Ачлей А. Битва глобальних проектів : в 3 ч. / А. Ачлей. – М. : Волант, 2011– . – Ч. 3. – 2011. – 320 с.
60. Шедяков В. Полілог як простір стратегічної конкуренції між культурно-цивілізаційними світами / В. Шедяков // Актуальні проблеми філософії та соціології. – 2015. – № 8. – С. 151–155.
61. Бурлачук В. Символ и власть. Роль символических структур в построении картины социального мира / В. Бурлачук. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2002. – 266 с.
62. Панарин И. Информационная война и геополитика / И. Панарин. – М. : Поколение, 2006. – 560 с.
63. Шедяков В. Искусство власти и власть искусства / В. Шедяков // Журналист. – 1998. – № 12. – С. 8.
64. Марача В. Управление общественными изменениями: синтез рефлексивного и институционального подходов / В. Марача // Рефлексивные процессы и управление. – 2008. – Т. 8. – № 2. – С. 44–65.
65. Шедяков В. Управління суспільними процесами: методологічні можливості й обмеження / В. Шедяков // Соціальна психологія. – 2013. – № 55. – С. 157–165.
66. Шедяков В. Соціальна творчість та інноваційність стратегічного управління / В. Шедяков // Політичний менеджмент. – 2013. – № 1–2(57–58). – С. 42–51.
67. Дятченко Л. Социальные технологии в управлении общественными процессами / Л. Дятченко. – Белгород : Центр социальных технологий, 1993. – 343 с.
68. Шедяков В. Технології соціального управління в практиці постсучасності / В. Шедяков // Соціальна психологія. – 2008. – № 6(32). – С. 25–34.
69. Шедяков В. Рефлексивная постсовременная модернизация и рефлексия постсовременной модернизации / В. Шедяков // ВУЗ. XXI век. – 2012. – № 2. – С. 50–73.
70. Шедяков В. Можливості використання специфіки інформаційної взаємодії соціальних систем та безсистемних цілісностей / В. Шедяков // Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони. – 2010. – № 1(7). – С. 79–84.
71. Шедяков В. Стимулювання бажаних трансформацій у системі соціальних технологій здійснення інформаційних впливів / В. Шедяков // Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони. – 2009. – № 2(5). – С. 82–86.

72. Шедяков В. Можливості ефективної організації та стимулювання бажаних трансформацій / В. Шедяков // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – 2010. – Вип. 19. – С. 327–338.

73. Шедяков В. Ресурсний потенціал методології: піар в соціальному просторі / В. Шедяков // Розбудова іміджу інститутів сектору безпеки України: *viribus unitis*. – К. ; Женева ; Луганськ : Янтар, 2013. – С. 76–117.

Романкова Л.М.,

*кандидат психологічних наук, доцент,
завідувач відділу виховної та психолого-педагогічної роботи
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»*

ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Анотація

У дослідженні розглянуто формування явища, відомого нам як «суспільство знань», що, з одного боку, є продуктом соціальної взаємодії людей між собою, а з іншого – формує вимоги до суспільного виховання та професійної діяльності особистості майбутнього фахівця. Встановлено, що суспільство знань – це такий тип організації соціального життя людини, такий спосіб відтворення її соціальності, за якого основною цінністю стають інтелект і духовний розвиток людини, а визначальними факторами – інформація та знання, що детермінують породження нових смислів і смислових полів. На вершині суспільства знань важливе місце буде займати вища професійна освіта, яка поставить нові вимоги до професійної підготовки майбутнього фахівця та його виховання. Акцентовано увагу на тому, що виховний процес майбутніх фахівців у системі вищої професійної освіти повинен випереджати час на 25–50 років, тобто мова йде про життєустрій планетарної спільноти у дискурсі 2050–2075 років, і для прояснення змісту процесів виховання молоді потрібно спиратися на прогнози далекоглядних дослідників.

Розглянуто явище сингулярності та її рушійні сили: революцію в генетиці, революцію в нанотехнологіях і революцію в робототехніці.

Вступ

Сучасна система вищої освіти, що повною мірою відповідає вимогам часу, є одним з найголовніших чинників зростання якості людського капіталу, генератором нових ідей, запорукою динамічного розвитку економіки зокрема та суспільства в цілому. Для того, щоб вища освіта по-справжньому ефективно виконувала ці важливі завдання, необхідне її оновлення з урахуванням актуальних світових тенденцій розвитку освіти в широкому соціально-економічному контексті.

У цьому дослідженні ми розглянемо формування явища, відомого нам як «суспільство знань», що, з одного боку, є продуктом соціальної взаємодії людей між собою, а з іншого – формує вимоги до суспільного виховання та професійної діяльності особистості майбутнього фахівця.

Зазначимо, що особистість і суспільство являють собою органічну цілісність, що отримала в літературі назву соціального організму [1]. Цілісність такої системи передбачає, що зв'язки та взаємодія між частинами будь-якої системи, а тим більше соціальної, важливіші, сильніші, ніж впливи, що приходять ззовні, оскільки система просто розпалася б на окремі частини – суб'єктивовану й об'єктивовану.

Об'єктивне являє собою все, що існує поза індивідуальною свідомістю та незалежно від неї, а суб'єктивне – все, що пройшло крізь свідомість людини та «існує в ній як суб'єктивований зміст об'єктивного». При цьому принциповим питанням є відокремлення понять об'єктивного та суб'єктивного від понять об'єктивованого та суб'єктивованого, використання яких у цьому дослідженні спирається на загальнофілософське їх визначення. Поняття «об'єктивне» та «суб'єктивне» являють собою найбільш загальні рівні людської природи, а категорії «об'єктивоване» та «суб'єктивоване» описують процеси взаємопроникнення цих рівнів [1, с. 42].

Перший складник тут матеріалізується у структурі людини, а **другий** – з боку суспільства. Однак це не означає, що розвиток цієї соціальної цілісності – планетарного соціального організму – довільний і що ми не можемо його прогнозувати. Навпаки, це означає, що, оцінюючи поведінку, реакції біосоціальної системи або людини, ми повинні враховувати насамперед її внутрішні властивості, потім – певні загальні закономірності розвитку й тільки в останню чергу – зовнішні умови або суспільство. До того ж розділити їх можна тільки в теоретичному аналізі, оскільки функціональні системи (а цей феномен має саме таку природу) морфологічно нероздільні. Іншими словами, це новоутворення, що виникає в процесі індивідуального розвитку, а потім функціонує, слід розглядати як єдине ціле [2].

Отже, розвиток такої функціональної системи (мається на увазі планетарний соціальний організм) визначається атрибутивними властивостями самої системи, властивостями, які самою ж нею змінюються та розвиваються, її якісні переходи від одного етапу до іншого також визначаються переважно внутрішньою логікою, а не «зовнішніми умовами» або наявними незмінними «законами» [3].

Внаслідок взаємодії соціальних підсистем (маються на увазі окремо людина й окремо суспільство, які мають певну спрямованість) відбувається процес, що сприяє актуалізації потенційних можливостей обох агентів цієї взаємодії за сприятливих для цього умов. Такий процес актуалізації потенційно можливої організації системи (життєдіяльність людини – у нашому випадку) визначимо терміном «саморозгортання» [4, с. 53].

Звернемо увагу на одну важливу для цього дослідження обставину. Її сутність полягає в тому, що, спостерігаючи за перебігом еволюційних змін, будь-яке суспільство взагалі (а суспільство знань тут не є винятком) слід розглядати як: 1) продукт соціальної взаємодії людей між собою, який є умовою її розвитку та ускладнення; 2) умову для пристосування

(самореалізації, становлення) особистості майбутнього фахівця. Якщо друге визначається прагненням пристосуватися до певних умов, то перше – це загальне ускладнення, яке підвищує рівень складності структури та набуття якісно нових функціональних можливостей. Але нас більше цікавить саме феномен суспільства, який в науковому обігу схоплений терміном «суспільство знань» і сьогодні здебільшого вживається як конвенційний термін.

Дослідженню суспільства як цілісності присвячено багато науково-літературних джерел і спеціальних досліджень. Пошлемось тут лише на декілька з них, що подають цей феномен у найбільш системному вигляді. Тут маються на увазі такі праці досить відомих дослідників, як «Третя хвиля» [5] Елвіна Тоффлера, «Общество как социальная система» [6] Нікласа Лумана, «XX век в социологических теориях общества» [7] Наталії Полякової, «Образы інформаційного суспільства: соціологічний вимір» [8] Віктора Щербини, «Индивидуализированное общество» [9] Зігмунда Баумана, «Глобальное гражданское общество и сетевые революции» [10] Віктора Буряка тощо.

Виклад основного матеріалу

Появу суспільства знань ми розглядаємо як закономірний продукт еволюційного процесу, тому в загальному вигляді ми тлумачимо це явище як аксіологічну характеристику культури певного народу або групи народів: те, що входить у суспільство в одному сенсі, може не входити в іншому. У цьому розумінні суспільство знань є розмитим поняттям соціальної філософії, і його критерії можуть бути різними. Тому уточнення сенсу та змісту цього явища слід починати з його генезису й подальшого розвитку як відносно самостійної структури, від властивостей якої залежить зміст виховного процесу в системі вищої професійної освіти незалежно від кордонів, ментальності, мови та політичних систем.

Ми схильні вважати, що суспільство знань слід «прив'язувати» до рис соціально-економічної еволюції, яка збігається з типологією відомого американського футуролога Е. Тоффлера. Існує три хвилі світових революцій в історії людства [11]. Перша почалася 8–9 тисяч років тому з неолітичної революції, що породила сільськогосподарську організацію суспільства. Друга хвиля – індустріальна організація суспільства – виникла з промислової революції. Триста років тому відбувся економічний вибух, ударні хвилі від якого поширились по всій землі, руйнуючи старі суспільства та породжуючи зовсім нові. Таким вибухом була, звісно, промислова революція. З кінця XX століття починається «третя хвиля»: багато що в ній суперечить старій традиційній індустріальній організації суспільства. Багато тенденцій, які передбачав Е. Тоффлер, здійснилися, однак період переходу до нової організації суспільства виявився набагато боліснішим і довшим, ніж він гадав [11, с. 13].

Первинним осередком організації суспільства, клітинками, з яких будується вся його структура, є сім'я. Саме тут здійснюється відтворення головного атома всієї суспільної світобудови – людини, формується її біосоціальний генотип, споживається велика частина створеного кінцевого продукту. Розпад

сім'ї, зменшення її ролі в суспільстві є найважливішою ознакою кризи суспільства.

Другий рівень – це об'єднання людей. Вони можуть створюватися або для спільного проживання (села, міста), або для спільної виробничої діяльності (навчальний заклад, підприємства, установи), або ж для спільної суспільно-політичної діяльності (профспілки, політичні партії тощо).

Третій рівень складають етноси, нації. Хоча за характером ці форми взаємодії людей, що проживають на більш-менш великій території, різні, але вони мають схожі структурні ознаки: спільність мови, побуту, традицій, історичного досвіду, вірувань [12].

Четвертий рівень – держави, що поєднують кілька етносів чи націй і мають характерні, загальновизнані інститути: кордони, державну владу, громадянство, економічний і культурний простір, свою історію.

Зрештою, п'ятий рівень – той, де вищим елементом у структурі суспільства є цивілізація (у нашому випадку суспільство знань), що об'єднує все людство, яке перебуває на певному ступені розвитку, або його велику складову частину. Головне в суспільстві знань – певна система цінностей, вироблена та підкріплена тривалим історичним досвідом, загальними або близькими умовами існування та розвитку [12]. Це принциповий висновок, оскільки саме загальнолюдські та регіональні, наприклад європейські, цінності нині відіграють центральну роль у становленні особистості. Далі ми це розглянемо більш детально.

Отже, суспільство знань у своєму найпершому визначенні – це складний, багатосаровий компонент вищого порядку, що входить до складу принципово нового утворення – планетарного соціального організму, який виникає в ході соціальної взаємодії особистості людини та суспільства.

Поглиблюючи дослідження цього проблемного поля, розглянемо глобалізаційний підхід щодо походження цього явища, яке буде відігравати у вихованні майбутніх фахівців важливу роль. Зазначаємо, що термін «генезис» вимагає аналізу походження, виникнення, а в більш широкому значенні – зародження та процесу його розвитку як специфічного явища.

Ось як генезис феномену «суспільство знань» подається в монографії вітчизняних дослідників В.П. Беха. І.А. Грицака й О.Г. Рябеки «Фантом планетарного організму: погляд у майбутнє» (2015) [13]. На думку вітчизняних дослідників, суспільство знань є інтегрованим продуктом трьох відносно самостійних і навіть незалежних процесів-тенденцій планетарного масштабу, на які розкладається сучасний мегапроцес глобалізації та інформатизації.

Мова йде про становлення **онтологічної, інформаційної та організаційної єдності** планетарної спільноти, що реалізується в горизонті структури, функціональних можливостей та організаційної взаємодії, зливається в єдиний процес трансформаційних перетворень світосистеми, в основі якої лежить процес соціального метаболізму, що обслуговує якісно новий тип організації життєдіяльності планетарної спільноти – Світове суспільство знань [14]. Тому цей феномен має щонайменше три виміри: **а) онтологічний** (структурний, генетичний) з кінцевим продуктом «мережеве суспільство» (за М. Кастельсом); **б) функціональний** з кінцевим продуктом «інформаційне суспільство» (за Р. Лейном); **в) кратологічний** – з кінцевим продуктом

«організоване суспільство» (за В. Андрущенком). Закцентуємо увагу на результатах дослідження глобалізаційних змін у морфології планетарного соціального світу О.Г. Рябеки [15].

Подамо цей момент більш детально, оскільки він має велике значення для пояснення сутності, змісту та форм процесу виховання майбутніх молодих фахівців у системі вищої професійної освіти. Становлення, наприклад, **онтологічної єдності** у наведеному дослідженні полягає в тому, що вона як морфологічна основа планетарного соціального світу кількісно змінюється в бік укрупнення організаційних структур, а якісно – завдяки зміні властивостей структури, що від стану стільникової, тобто утвореної сукупністю окремих національних держав, переходить до стану мережевої. Атрактором становлення онтологічної єдності планетарної спільноти є Світовий ринок. Параметрами управління онтологічним розвитком структури Світового суспільства є, на думку автора, соціальні мережі (Інтернет, Facebook, LinkedIn, Twitter, Vkontakte), нові форми радіозв'язку (від голосового повідомлення мобільного телефона до SMS, WiFi і WiMax) та ін. Кінцевим продуктом фазового переходу у цьому горизонті є мережеве суспільство.

Саме в ході цього дослідження встановлено, що **тенденція до становлення інформаційної єдності планетарної спільноти** полягає в переході від локально замкнених інформаційних обмінів між учасниками планетарного життя до створення органічної єдності у формі універсального інформаційного суспільства, органічна цілісність якого забезпечується інформаційним метаболізмом. На користь цієї гіпотези «працюють» і результати дослідження про становлення інформаційної єдності І.Ю. Чайки [16].

Атрактором цієї тенденції є соціальні комунікації, що забезпечують соціальну взаємодію людей між собою за допомогою обміну текстами, які циркулюють каналами соціальних комунікацій, особливо Інтернету та ЗМІ. Параметром порядку в такому горизонті структурних і функціональних перетворень є наукові знання про планетарне буття, універсальним інструментом – планетарна мова (завдяки смислам, що закладені в її семантичні одиниці). Кінцевим продуктом цієї тенденції є інформаційне суспільство.

Третя тенденція стосується становлення **організаційної єдності** планетарної спільноти, що полягає в переході від чинних національних систем державного управління та місцевого самоврядування до становлення органічної системи Світової влади, що складається з чотирьох компонентів (складових частин) – атракторів: недержавна влада Світового громадянського суспільства, Світова законодавча влада, Світова виконавча влада та Світова судова влада. На демократичних засадах Світова влада породжує Світову державу з головним виконавчим органом – Світовим урядом, з єдиною нормативно-правовою системою у формі загальноцивілізаційної системи цінностей і планетарної моралі та зі Світовим правом.

Демократія проявляє себе в цьому контексті як параметр порядку в ході самопородження нового світоустрою. Кінцевим продуктом є організоване суспільство (за В. Андрущенком), у якому раціонально розподілена Світова влада між Світовою державою (державною владою: законодавчою,

виконавчою і судовою) і Світовим громадянським суспільством (недержавною владою).

Отже, сучасний етап становлення Суспільства знань позначився радикальними змінами в самому базисі існування та розвитку людства. Переміщення інтелекту, наукових знань у центр детермінуючих чинників стійкого економічного зростання та суспільного прогресу зосередило увагу філософів, соціологів, політологів на проблемі становлення сучасного саморозгортання людської спільноти, яка розглядається дослідниками як гарант поступального руху суспільства, задоволення людських потреб, що постійно зростають, і зміни культурних цінностей.

Загальні закономірності розвитку складних систем полягають у тому, що цей розвиток відбувається у вигляді змін деяких відносно стабільних періодів, станів іншими, між якими трапляються досить різкі якісні переходи, тоді й відбувається структурна перебудова системи в цілому.

Специфіка цих процесів-тенденцій, що створюють матеріальну, духовну та кратологічну основу якісно нової структури планети, полягає в тому, що суспільство позбавляється чарункового (рос. «ячеистого») устрою, який був обумовлений буттям національних держав як головних акторів на планетарній арені, і протягом ХХІ століття набуває принципово інших властивостей, що нині тлумачиться дослідниками як «мережеве суспільство» (Network Society).

Для аналізу змісту процесу виховання особистості майбутнього фахівця в системі вищої професійної освіти важливо встановити не тільки сукупність і зміст провідних глобалізаційних та інформаційних процесів-тенденцій, про які мова йшла вище, оскільки саме у них мають брати участь майбутні фахівці, але й встановити більш конкретні процеси та продукти, у виробництві яких вони будуть професійно задіяні протягом ХХІ століття.

Для цього додатково розглянемо морфологію світосистеми, що нині проходить етап становлення. Так, наприклад, за баченням деяких дослідників соціальних процесів, **морфологію цієї світосистеми** можна розглядати у вигляді піраміди. Вершину цієї піраміди займає духовна сфера, що формує та передає від покоління до покоління систему певних цінностей. У духовну сферу (або сферу духовного відтворення) включаються такі елементи:

- наука – рівень пізнання закономірностей природи і суспільства та вміння їх використовувати для розвитку технологічного, економічного та екологічного способів виробництва в соціально-політичному устрої суспільства;

- культура – естетичне сприйняття природи та суспільства, їхня гармонія в динаміці, почуття прекрасного;

- освіта – способи передачі накопичених знань і досвіду, наукової та культурної спадщини, що дають можливість молодому поколінню сприйняти соціальний генотип, адаптуватися до навколишнього світу та змін у ньому;

- етика – система правил поведінки людини в суспільстві, моральних оцінок вчинків, дотримання норм співжиття;

- релігія – світоуявлення людини та суспільства, системи цілей і мотивацій діяльності людей, виходячи з їхніх етичних норм і взаємовідносин з іншими конфесіями.

Усі ці елементи тісно пов'язані, переплетені, розрізняються та змінюються.

Наступним щаблем піраміди є політичний лад, що характеризує форми й способи об'єднання та диференціації людей за великими соціальними групами (соціальна стратифікація), етнічною та національною приналежністю, формами політичної діяльності, державно-правовим устроєм. Цей устрій регулярно змінюється внаслідок воєн і революцій.

На третьому щаблі розташований економічний спосіб виробництва зі своїми основними інститутами, такими як:

- форми власності, привласнення засобів виробництва та вироблених продуктів;
- способи розподілу виробленого продукту (включаючи додатковий) між різними соціальними групами;
- форми обміну, розвиток ринку з усіма його категоріями (гроші, ціна, кредит і т. ін.);
- динаміка структури економіки за функціональним призначенням виробленої продукції (відтворена структура) і за іншими критеріями;
- форми та методи управління економічною діяльністю [12].

Склад і характер третього щабля багато в чому визначаються наступним за ним технологічним способом виробництва. Останній містить такі елементи:

- знаряддя праці, система знарядь праці (машин), будівель, споруд, транспортних шляхів і т. ін.;
- джерела енергії як у виробничій діяльності, так і в побуті, це найважливіша складова частина екологічного способу виробництва;
- предмети праці – природні й ті, що пройшли оброблення;
- технології, способи поєднання робочої сили із засобами та предметами праці за допомогою енергетичних джерел;
- громадський, галузевий і професійний поділ праці в процесі виробничої діяльності;
- форми організації виробництва, його спеціалізації, концентрації, кооперації, диверсифікації.

Від взаємодії зазначених елементів залежить рівень ефективності виробництва, ступінь задоволення потреб людей.

Четвертий щабель займає соціальний чинник, яким є особистість людини та її природні утворення – нація та народ, носії індивідуального та колективного або соціального інтелекту, з якого й формується тіло інтелектуального суспільства, або суспільства знань.

Особистості людини відводиться в процесі породження суспільства знань головна роль, оскільки вона є: 1) джерелом нових смислів; 2) користувачем раніше породжених смислів і накопичених у формі планетарного інформаційного поля – ноосфери; 3) синтезатором, оскільки може в ході інтелектуальної взаємодії породжувати кроскультурні цінності, або, по-іншому, синтетичні інтегративні смисли.

Отже, фундаментом «піраміди» суспільства знань є особистість людини та її колективна форма життєдіяльності – народонаселення, його чисельність, умонастрій, темпи динаміки (народжуваність, смертність, природний приріст), склад сімей, статева структура, міграція, обсяг потреб і ступінь їх задоволення (рівень і якість життя). На нижчому рівні проявляються кінцеві наслідки функціонування та динаміки суспільства.

Останнім елементом піраміди є рівень, що визначає зовнішні умови функціонування суспільства, – природа та екологія: масштаби території, кліматичні умови, щільність населення (демографічне навантаження на природне середовище), забезпеченість різноманітними видами природних ресурсів, рівень забруднення навколишнього середовища та втручання в біосферні процеси. Саме тут розташована зона взаємодії природи та суспільства, зона їх коеволюції [12].

Отже, суспільство знань – це такий тип організації соціального життя людини, такий спосіб відтворення її соціальності, за якого панівною цінністю стає інтелект і духовний розвиток людини, а визначальними факторами – інформація та знання, що детермінують породження нових смислів і смислових полів. На вершині суспільства знань важливе місце буде займати вища професійна освіта, яка поставить нові вимоги до професійної підготовки майбутнього фахівця та до його виховання.

З усього вищевикладеного про властивості суспільства випливає, що розвиток будь-якої соціальної системи визначається насамперед внутрішніми факторами, тобто спочатку є якісь наміри, а потім їх реалізація. У розвитку суспільства знань ми можемо також спостерігати й зворотний процес – коли ті чи інші компоненти культури у найширшому значенні цього терміну, що створені в початкових, найбільш прогресивних центрах, проникають в життя інших людей і змінюють їхній спосіб життя, культуру. Саме запозичення та передача культурних здобутків, які, як естафета, передаються від одного народу до іншого, від однієї організації суспільства до іншої, роблять можливим розвиток людства в цілому [3].

Цей висновок є правильним, але недостатнім, оскільки виховний процес майбутніх фахівців у системі вищої професійної освіти сьогодні має випереджати час на 25–50 років. Значить, мова повинна йти про життєустрій планетарної спільноти в дискурсі 2050–2075 років. Тому для прояснення змісту процесів виховання молоді потрібно опиратись на прогнози далекоглядних дослідників: Реймонда Курцвейла [17], Марка Ромула [18], М. Мойсєєва [19], А. Урсула [20]. На особливу увагу заслуговує праця «На порозі сингулярності: планетарна спільнота у вирі Всесвіту» [21] вчених Драгоманівського університету В.П. Беха та Ю.В. Бех. Ми звертаємось до цієї праці з метою сформулювати уявлення про стан світової спільноти в недалекому майбутньому для того, щоб спроектувати процес виховання майбутніх фахівців, здатних плідно жити та працювати за обраними спеціальностями в принципово нових суспільних умовах.

Термін «сингулярність» [22] запозичений у математиків й астрофізиків, його використовують в теоріях початку всесвіту; це точка з нескінченно великою щільністю та температурою і нескінченно малим об'ємом. Математична сингулярність (особливість) – точка функції, значення в якій прагне до нескінченності, або інші подібні «цікаві» точки – особливості функції.

У цьому контексті вперше термін «сингулярність» використав у середині ХХ століття Д. Нейман, маючи на увазі математичне, а не астрофізичне розуміння цього слова – точку, за якою екстраполяція починає давати безглузді результати (розходитися). Про сингулярність згадує В. Віндж, якому

цей термін зазвичай приписують, а науковим обґрунтуванням настання сингулярності активно займається Р. Курцвейл.

У своїй праці «The Singularity Is Near» [17] Р. Курцвейл прописує, куди рухається наша людино-машинна цивілізація в цілому і що нас чекає в найближчому майбутньому. Оскільки праця не перекладена ні російською, ні українською мовами, то коментар до неї зробив у 2013 році Марк Ромул у книзі «Сингулярність дійствительно близко», що цілком ґрунтується на ідеях і смислах книги Реймонда Курцвейла «The Singularity Is Near», але фактично є абсолютно іншою книгою [18].

Марк Ромул адаптує та інтерпретує зміст праці Реймонда Курцвейла «The Singularity Is Near», прогнозує дату прояву сингулярності. Він зазначає, що поява на світ штучного інтелекту, який перевершує людину, – це питання недалекого майбутнього, що приведе до нового етапу розвитку життя на Землі. Єдиний шанс людства на виживання – злиття зі штучним інтелектом, яке породить людину нову, більше здійснену.

Ми останні:

- ми останнє неаугментоване покоління;
- ми останнє інтелектуальне самотнє покоління;
- ми останнє покоління, яке обмежене своїми тілами.

Ми перші:

- ми перше аугментоване покоління;
- ми перше інтелектуальне єдине покоління;
- ми перше покоління, можливості якого будуть обмежені лише уявою.

Сьогодні, коли штучний інтелект розумнішає щодня та зростається з людиною, паралельно йде інший, не менш цікавий для нас процес.

8 жовтня 2013 року офіційно стартував міжнародний проєкт Human Brain Project. Його основною метою є симуляція діяльності людського мозку. По суті, людина намагається створити машину, яка думатиме так само, як думає вона. Створення програмно-машинного комплексу, інтелектуальні здібності якого відповідатимуть людині, завершиться вже в 2020–2025 роках.

«Рушійною силою, що веде нас до сингулярності, є три наукові революції, що відбудуться в першій половині XXI століття, – зазначає Марк Ромул. – Нас чекає революція в генетиці, революція в нанотехнології та революція в робототехніці. Кожна з них є якісним стрибком на шляху до розуміння діяльності Всесвіту та створення технологій управління ним. Кожна революція дає нам ще більше влади або над своїм тілом, або над навколишньою матерією, або над нашими нащадками, які одного разу виростуть і щедро віддячать своїм творцям.

Genetics. Революція в генетиці дасть нам можливість програмувати свою біологію для ліквідації усіх захворювань, різкого розширення людського потенціалу та радикального продовження життя. Людина, ґрунтована на біологічних принципах, не надто відрізнятиметься від нас сьогоднішніх. Наша біологія так само поступатиметься нашим інженерним рішенням.

Nanotech. Революція в нанотехнології дасть нам можливість перебудовувати молекулу за молекулою наше тіло, наш мозок і наш світ, який виходить далеко за межі біології. Революція в нанотехнології дасть нам владу

над самою матерією. Воістину фантастичні перспективи готує нам майбутнє. І сьогодні це вже зовсім не фантастика, а реальні технології.

Robotics. Революція в робототехніці, яку ви вже можете спостерігати на прикладі численних відео на ND, означатиме, що на Землі з'явиться щось досконаліше за людину. Наше творіння, яке буде досконалішим, ніж ми. Це найзначніша революція з усіх. Революція в робототехніці означає не лише конкретні інженерні рішення під час побудови машин, ця революція означає створення розумних машин із сильним штучним інтелектом, які нічим не поступатимуться людині. Сила, що буде здатна змінити увесь Всесвіт.

Синтез і взаємна дія цих трьох революцій приведе наш світ у якісно інший стан, який дуже відрізнятиметься від світу минулих тисячоліть. Уперше ми можемо встати на п'єдестал творця, створивши розумне штучне життя завдяки науці та прогресу. Уперше ми набудемо влади над усією матерією завдяки нанотехнологіям. Уперше ми можемо змінити самих себе так, як визнаємо за потрібне. Саме ці три взаємопов'язані революції дадуть нам ключ до побудови власного світу, який управлятиметься нашою волею за допомогою наших технологій.

Близько 2030 року настане момент, коли потужність інтелекту комп'ютерів прирівняється до інтелектуальної сили людства. Це будуть дійсно глибокі зміни, коли машини будуть рівні нам в інтелектуальному полі, це дата початку глибокого злиття людини та машини. Бурхливо розцвіте повсюдне аугментування людей, тому що штучні органи перевершуватимуть природні за усіма параметрами. Ціна на них буде безмежно високою, і вони будуть доступні лише багатим людям. Водночас штучний інтелект почне зливатися з людством, допомагаючи нам там, де наших здібностей бракує.

2030-ті – це десятиліття бурі. Це момент, коли старі громадські інститути почнуть дуже швидко руйнуватися під власною вагою через власну незатребуваність. Суспільство не буде готове до радикальних змін, адже воно інертне, а державний апарат – завжди консервативний. Загостряться тертя між світовими корпораціями й органами влади. З'являться численні групи, що виступають проти злиття людини та машини. І хтось неминуче постраждає, але така ціна еволюції. Це буде той самий кіберпанк з Deus Ex, з убогістю, корпораціями, владою, першими надлюдськими аугментаціями, першим сильним штучним інтелектом.

До 2040 року ми все ще будемо людською цивілізацією з явним переважанням небіологічного інтелекту на планеті. Людство виходитиме з біології, але не з людяності. Старі громадські інститути остаточно зруйнуються. Дрібні групи ретроградів все ще чинитимуть опір, але більшість супротивників прогресу просто нічого не зможуть з цим зробити і будуть змушені або піти жити в природу, або бути з усіма.

2050 рік буде роком створення принципово іншої цивілізації, яка цілком складатиметься з тих, хто дуже відрізняється від Homo Sapiens. Це буде практично безсмертне створіння, життя якого надто відрізнятиметься від наших життів. Далі прогнозувати просто неможливо, тому що це вже за межею сингулярності.

Вочевидь, нас чекають радикальні зміни в найближчі 10–20 років. Темний час на декілька десятиліть. Час, коли усе старе має піти, звільнивши дорогу

для нового. І сьогодні у нас поки ще є можливість підготуватися й стати на гребені нової хвилі, а не бути відкинутими на узбіччя життя. Що робити – вибір за вами» [18].

Російські вчені також мають свій власний погляд на входження планетарної спільноти в сингулярність. Не виключено, що духовна сингулярність російських учених у питаннях становлення ноосфери є віддзеркаленням специфічного російського стилю мислення й особливого шляху в ноосферу, про що вже роздумував М. Мойсеєв [19].

Йому вторить А. Урсул, який у праці «Путь в ноосферу: концепция выживания и устойчивого развития человечества» зазначає: «Росія не буде, як певна рядова ланка, механічно вписуватися у світовий процес ноосферогенезу, адаптуючись до нього, бо російський шлях в ноосферу є синергетичним ефектом коеволюції свого власного шляху та шляху іншої світової спільноти. Шлях в ноосферу далеко не простий, і його пошук пов'язаний із посиленням системно-синергетичних процесів планетарного й навіть космічного масштабу в усіх сферах соціальної та соціоприродної діяльності. Пріоритет у вирішенні цієї проблеми має бути відданий зміні природи самої людини, можливостям творення загальнолюдського інтегрального інтелекту на базі інформатизації та становлення глобально-планетарного управління усім цивілізаційним процесом. Ці завдання (а це тільки декілька пріоритетних проблем) безпрецедентно складні, а можливо, у принципі навіть нездійсненні, і важливо виявити реальність ноосферної перспективи для людства» [20].

А. Урсул присвятив спеціальне дослідження створенню концепції становлення ноосфери, яка може слугувати (чи, скромніше, може цьому сприяти) світоглядною та методологічною основою виживання й подальшого стійкого розвитку цивілізації. «Саме такої концепції потребує, – пише він, – як Росія, так і вся світова спільнота, бо зараз важливо заповнити той теоретичний вакуум, який утворився після відмирання комуністичних та інших соціальних утопій і усвідомлення того, що людська цивілізація може навіть загинути» [20].

Викладене розуміння проблеми лягло в основу створення Міжнародного інституту ноосфери (при Міжнародній асоціації «Космос і філософія»), який був організований у травні 1990 р. у ході двох міжнародних конгресів згаданої асоціації, що проходили в Болгарії в містах Кирджалі та Казанлик. Країнами-засновниками цього міждисциплінарного та міжнародного інституту стали СРСР, НРБ, Греція, Франція, США, у яких організовуються національні центри ноосферних досліджень.

Поки що є окремі розрізнені колективи дослідників, що займаються (в основному на громадських засадах) тими чи іншими аспектами ноосферних досліджень: у Москві, Одесі, Кишиневі, Єревані, Тбілісі, Хабаровську, Запоріжжі та інших містах колишнього СРСР. Деякі з них працювали під егідою громадського Інституту ноосфери, а останнім часом з'явилися й державні установи (Ноосферно-екологічний інститут Російської академії управління), науково-комерційні структури та громадські об'єднання (наприклад, Академія ноосфери, створена в кінці 1991 р.).

Фундаментальними відкритими питаннями щодо сингулярності є питання про її існування, час настання та темпи зростання технологічних змін. Технології розвиваються експоненціально. Це видно навіть на прикладі iPhone.

Модель iPhone 5S, презентована виробником, за зростанням продуктивності в 40 разів потужніша за першу. Між першим та останнім iPhone пройшло всього 6 років (перший – 2007, останній – 2013). Якщо порівнювати грубо, то потрібно 40 iPhone першого покоління щоб обробляти дані так, як один iPhone останнього покоління. Цей технологічний стрибок стався всього за 6 років. Це і є експоненціальний вибуховий розвиток технологій.

Відомий шахіст Володимир Крамник програв програмі Deep Fritz, час переваги людини в шахах пройшов, і машини стали сильнішими. Нещодавно система IBM Watson обіграла живих людей в американській інтелектуальній грі Jeopardy! («Своя гра»). Час переваги людини в Jeopardy! пройшов. Зовсім нещодавно IBM Watson навчився ставити медичні діагнози живим людям і почав «викладати». Тільки вдумайтеся в це: програмно-машинний комплекс навчився ставити діагнози краще, ніж живі люди, і його почали використовувати в навчанні студентів!

Екстраполяція деяких тенденцій показує, що сингулярність може статися до 2020 року; можливо, цю дату варто переглянути й наблизити до 2018 або навіть 2016 року, якщо покладатися на останню оцінку Д. Едера про те, що час подвоєння потужності комп'ютерів за 9 місяців припав на вересень 2002 року; і вона має бути дуже раптовою, що характерно для природи гіперекспоненціальної кривої.

Технологічна сингулярність – передбачувана точка в майбутньому, коли еволюція людського розуму внаслідок розвитку нанотехнології, біотехнології та штучного інтелекту прискориться до такої міри, що подальші зміни приведуть до виникнення розуму з набагато більш високим рівнем швидкодії та новою якістю мислення.

За деякими припущеннями, сингулярність повинна настати близько 2030 року (наприклад, так вважає В. Віндж). Якщо проекструвати закон Мура, виявиться, що приблизно в той же час обчислювальна потужність комп'ютерів зрівняється з потужністю головного мозку людини.

На початку 2015 року технічний директор Google і відомий технологічний футуролог Реймонд Курцвейл висунув чергову порцію пророкувань [23]. Як один із головних дослідників сучасних досягнень в галузі штучного інтелекту Р. Курцвейл опубліковував свої прогнози з 1990-х років, і вже багато з них стали академічними, пише Inventure. Але якщо ще п'ять років тому він частіше оперував тривалими періодами (2030-ті, 2040-ті роки), то останнім часом в припущеннях вченого з'явилася хронологічна стрункість. Можливо, на точність вплинула його робота в найбільшій інтернет-компанії, де футуролог опинився на передовій багатьох інноваційних розробок.

Р. Курцвейл ніби запрошує взяти участь в інтелектуальній грі й зібрати пазл – картину майбутнього – з його старих і нових пророкувань. Якщо зібрати всі прогнози, зроблені за 20 років у книгах, блогах, інтерв'ю та лекціях, можна помітити, що майбутнє з 2019 по 2099 вчений розписав буквально по роках.

2019 – дроти та кабелі для персональних і периферійних пристроїв у будь-якій сфері відійдуть у минуле.

2020 – персональні комп'ютери досягнуть такої обчислювальної потужності, яка дорівнюватиме людському мозку.

2021 – бездротовий доступ до Інтернету покриє 85% поверхні Землі.

2022 – у США та Європі прийматимуть закони, що регулюють відносини людей і роботів. Діяльність роботів, їхні права, обов'язки та інші обмеження будуть формалізовані.

2024 – елементи комп'ютерного інтелекту стануть обов'язковими в автомобілях. Людям заборонять сідати за кермо автомобіля, не обладнаного комп'ютерними помічниками.

2025 – виникнення масового ринку гаджетів-імплантантів.

2026 – завдяки науковому прогресу ми подовжимо своє життя.

2027 – персональний робот, здатний на повністю автономні складні дії, стане такою ж звичною річчю, як холодильник або кавоварка.

2028 – сонячна енергія стане настільки дешевою та розповсюдженою, що задовольнятиме всі сумарні енергетичні потреби людства.

2029 – комп'ютер зможе пройти тест Тьюрінга, доводячи наявність у нього розуму в людському розумінні цього слова. Це буде досягнуто завдяки комп'ютерній симуляції людського мозку.

2030 – розквіт нанотехнологій у промисловості призведе до значного здешевлення виробництва всіх продуктів.

2031 – 3D-принтери для друку людських органів будуть використовуватися в лікарнях усіх рівнів.

2032 – нанороботів почнуть використовувати в медичних цілях. Вони зможуть доставляти поживні речовини до клітин людини та видаляти відходи. Вони також проведуть детальне сканування людського мозку, що дасть змогу зрозуміти деталі його роботи.

2033 – самокеровані автомобілі заповнять дороги.

2034 – перше побачення людини зі штучним інтелектом. Фільм «Вона» у вдосконаленому вигляді: віртуальну кохану можна обладнати «тілом», проектуючи зображення на сітківку ока, наприклад, за допомогою контактних лінз або окулярів віртуальної реальності.

2035 – космічна техніка стає досить розвиненою, щоб забезпечити постійний захист Землі від загрози зіткнення з астероїдами.

2036 – використовуючи підхід до біології як до програмування, людству вперше вдасться запрограмувати клітини для лікування хвороб, а використання 3D-принтерів дасть можливість вирощувати нові тканини й органи.

2037 – гігантський прорив у розумінні таємниці людського мозку. Будуть визначені сотні різних субрегіонів зі спеціалізованими функціями. Деякі з алгоритмів, які кодують розвиток цих регіонів, будуть розшифровані та включені в нейронні мережі комп'ютерів.

2038 – виникнення роботизованих людей, продуктів трансгуманістичних технологій. Вони будуть обладнані додатковим інтелектом (наприклад, орієнтованим на конкретну вузьку сферу знань, повністю охопити яку людський мозок не здатний) і різноманітними опціями-імплантантами – від очей-камер до додаткових рук-протезів.

2039 – наномашини імплантуватимуться прямо в мозок і здійснюватимуть довільне введення та виведення сигналів з клітин мозку. Це приведе до віртуальної реальності «повного занурення», яка не потребує ніякого додаткового обладнання.

2040 – пошукові системи стануть основою для гаджетів, які імплантуватимуться в людський організм. Пошук буде здійснюватися не тільки за допомогою мови, а й за допомогою думок, а результати пошукових запитів будуть виводитися на екран тих же лінз або окулярів.

2041 – гранична пропускна здатність інтернету стане в 500 млн разів більшою, ніж сьогодні.

2042 – перша потенційна реалізація безсмертя завдяки армії нанороботів, яка буде доповнювати імунну систему та «вичищати» хвороби.

2043 – людське тіло зможе набувати будь-яку форму завдяки великій кількості нанороботів. Внутрішні органи будуть замінювати кібернетичними пристроями набагато кращої якості.

2044 – синтетичний інтелект стане в мільярди разів розумнішим, ніж біологічний.

2045 – наступ технологічної сингулярності. Земля перетвориться на один гігантський комп'ютер.

2099 – процес технологічної сингулярності пошириться на весь Всесвіт.

Технологічна сингулярність – це гіпотетичний момент у майбутньому, коли технологічний розвиток стане настільки стрімким, що графік технічного прогресу зробиться практично вертикальним. Ця концепція уперше була запропонована В. Вінджем, який вважає, що якщо ми зуміємо уникнути загибелі цивілізації до цього, то сингулярність станеться через прогрес в галузі штучного інтелекту, інтеграції людини з комп'ютером або в інших сферах збільшення розуму.

Посилення розуму, на думку В. Вінжа, у якийсь момент приведе до позитивного зворотного зв'язку: розумніші системи можуть створити ще розумніші системи, причому зробити це швидше, ніж первинні конструктори-люди. Цей позитивний зворотний зв'язок, швидше за все, виявиться таким сильним, що впродовж дуже короткого проміжку часу (місяці, дні або навіть усього лише години) світ зміниться більше, ніж ми можемо це уявити: він несподівано виявиться населеним надрозумними створіннями. Це час життя та творення, за нашим баченням та ідеологією розвитку планетарного світу, Планетарної особистості.

Самопородження Планетарної особистості (Інтермена) з її синергетичним мисленням, космополітичним світоглядом і космополітичною ідеологією, оригінальною інтернет-культурою, що потребує якісного забезпечення науковими знаннями та наявності інтенсивного соціального спілкування на основі розвиненої організаційної культури або соціальної взаємодії з іншими особистостями в горизонті становлення єдиного інформаційного забезпечення життєдіяльності, що має бути побудована на раціонально організованих смислах, інтенсивно відбувається вже сьогодні.

З поняттям сингулярності часто пов'язують ідею про неможливість передбачити, що буде після неї. Перші ознаки соціальної сингулярності мають з'явитися вже за переходу від інформаційної до інтелектуальної цивілізації, коли системоутворюючим чинником нашого життєстрою буде безтілесна ноосфера, що оперуватиме смислами планетарного походження.

Постлюдський світ, який у результаті з'явиться, можливо, буде таким чужим для нас, що поки що ми не можемо знати про нього абсолютно нічого.

Єдиним винятком можуть бути фундаментальні закони природи, але навіть тут іноді допускається існування ще не відкритих законів (у нас поки немає теорії квантової гравітації) або не до кінця зрозумілих наслідків із відомих законів (подорожі через просторові тунелі (просторову червоточину), створення «всесвітів-немовлят», подорожі в часі тощо), за допомогою яких постлюди зможуть робити те, що ми звикли вважати фізично неможливим.

Що ж, у такі прогнози часом важко повірити. Однак, якщо взяти до уваги величезні темпи розвитку суспільства, стає зрозуміло, що в недалекому майбутньому і таке можливо. Поки нам залишається тільки спостерігати й аналізувати прогностичний розвиток Світового суспільства знань. Це потрібно нам для того, щоб передбачити зовнішні умови, під які має бути сформована особистість майбутнього фахівця в системі вищої професійної освіти світового походження. Те, що система вищої професійної освіти буде мати в найближчому майбутньому світовий характер, у нас не викликає сумніву, оскільки інформаційна єдність неодмінно модернізує не тільки науку та культуру, але й освіту. Цього неодмінно буде вимагати світовий ринок і світова економіка знань, що часуються з Майбутнього.

Отже, ми розглянули розвиток суспільства знань, в основі якого лежать внутрішні зміни особистості людини, зміна її форм сприйняття смислів, потреб і цінностей. Еволюція планетарного людства у її найкращому і прогресивному вираженні – це, власне, проходження нею форм організації соціального буття, що обумовлюються становленням відповідного типу особистості людини, а разом вони детермінуються, як сьогодні виявляється, глибинним явищем – смислогенезом. Крім того, ми можемо сказати, що сучасний етап розвитку суспільства приведе до радикального перетворення, а саме до суспільства знань, яке сформує вимоги до виховання особистості в умовах вищої професійної освіти.

Ми поділяємо точку зору тих дослідників, які розглядають суспільство знань як інтегрований продукт трьох проміжних продуктів, а саме мережевого, інформаційного й організованого субстратів, тобто становлення онтологічної, інформаційної та організаційної єдності. Враховуючи те, що розглянуті процеси глобалізації й інформатизації охоплюють планетарний рівень, то коректно говорити про Світове суспільство знань. Це означає, що формування та виховання майбутніх фахівців буде неодмінно мати планетарний характер, а це докорінно має змінити наше бачення й аналіз інституту виховання в ХХІ столітті.

Неважко побачити, що саме застосування терміна «суспільство знань» у програмних документах ЮНЕСКО і в доповідях її найвпливовіших речників має виразні ідеологічні цілі та спрямоване на розв'язання суперечностей, притаманних саме інформаційній стадії розвитку людства, і тісно пов'язаних із нею процесів глобалізації. Проте «суспільство знань» все ще залишається новим суспільним ідеалом, що потребує більш детального філософського обґрунтування.

Дотичною до ідеї суспільства знань є концепція «суспільства, що навчається» (learning society). Зазначена ідея увійшла до наукового обігу завдяки працям Р. Хатчинсона і Т. Хусейна, позначивши новий тип суспільства, де набуття знань не обмежується ані стінами освітніх установ (у

просторі), ані завершенням початкової освіти (у часі); це концепція навчання впродовж усього життя. Як зазначає Едгар Фор у доповіді «Вчитися існувати: світ освіти сьогодні і завтра» (1972 р.), «освіта більше не є привілеєм будь-якої еліти чи фактом приналежності до будь-якої вікової категорії: вона, швидше за все, стосується всього суспільства в цілому та тривалості існування індивідуума» [24].

Життєдайність суспільства знань залежить від інтенсивності інформаційного обміну, тобто інформаційного метаболізму, що забезпечує життєдайність світосистеми шляхом перетворення її на планетарний соціальний організм. Потреба в ньому є цілком закономірною, оскільки трансформація традиційних і виникнення нових функцій держави викликали необхідність появи нових організаційних форм, зокрема електронного уряду.

Діалог культур відповідно до такого образу суспільства базується на тому, що індивідуалістична культура вмирає, а їй на зміну приходить культура групова. Груповим, інтерсуб'єктивним стають мислення, творчість, відчуття. Істина в такому суспільстві також стає інтерсуб'єктивним процесом. Соціальні якості суб'єктів змінюються в такому суспільстві зі змінами культурного контексту, що створюється внаслідок спільних експресивних дій та оцінок ситуації.

Перехід на новий якісний рівень структурної організації відбудеться лише тоді, коли інтенсивність використання відіграє роль організатора в системі, яка буде достатньо великою для того, щоб зменшити ентропію в системі та перевести її в новий стійкий стан, сприяти формуванню порядку з хаосу, зазначає І. Пригожин [25]

Існує і протилежний підхід, представлений, наприклад, у працях Ж. Еллюля, у яких обґрунтовується, що провідною ознакою інформаційного суспільства є його анархічний характер щодо традиційних суспільних інституцій [26]. Дослідження Р. Барбрука, Дж. Барлоу, Е. Камерона, Х. Шрадера, Д. Іванова тощо показують, що ідея зниження статусу державності та всіх традиційних комунітарних форм є точкою напруги в ідеологемі інформаційного суспільства.

Висновки

Отже, становлення Світового суспільства знань є продуктом організаційної взаємодії трьох провідних тенденцій у саморозгортанні планетарного соціального світу, а саме онтологічної, інформаційної та організаційної єдності, кожна з яких веде до появи нової якості планетарного світу, а разом – до якісно нового організаційного життєустрою світової спільноти на основі знаннєвої економіки у сфері матеріального виробництва, кроскультурних цінностей у духовній сфері та міжнародного права в управлінні соціальним розвитком світової спільноти.

Далі ми можемо використовувати термін «Світове суспільство знань» як конвенціональний засіб дослідження виховного процесу майбутніх фахівців у сфері вищої професійної освіти, що ідентичний таким термінам, як «суспільство знань», «глобальне суспільство», «глобальне громадянське суспільство» і «світосистема». Узгодженню їхнього загального, особливого й одиничного змісту слід присвятити окреме дослідження, а може, навіть не

одне, але це не входить у завдання нашого дослідження, присвяченого проблемам трансформації виховного процесу в просторі вищої професійної освіти.

Усі ці обставини примушують нас по-іншому поглянути на формування особистості майбутніх фахівців та їхні професійні якості в горизонті найближчих 40–50 років, оскільки науково-технічний прогрес не зупинити. Для цього треба звернутися до оцінки реального стану сучасної молодії людини та спрогнозувати її професійну підготовку в системі світової та вітчизняної вищої освіти з урахуванням забезпечення її ефективної життєдіяльності протягом цього часу.

З викладеного ясно випливає лише одне: ті підходи у виховній діяльності, що культивуються нині у ВНЗ, застарілі, удосконалити їх можна тільки шляхом зміни принципів виховання та самовиховання, тобто переведення особистості студентської молоді на рейки самовиховання та самоорганізації. Для цього потрібно розглянути загальний портрет креативної особистості, здатної жити у Світовому суспільстві знань і при цьому плідно його творити та відтворювати.

Список використаних джерел:

1. Бех В.П. Соціальний організм країни / В.П. Бех. – Запоріжжя : ЗДУ, 1999. – 186 с.
2. Сетров М.И. Информационные процессы в биологических системах / М.И. Сетров – Л. : Наука, Ленингр. отд-ние, 1975. – 155 с.
3. Мир будущего – 4-х уровневая концепция развития цивилизации [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mirbudushego.ru/istr/4hurovkon.htm>.
4. Мартинюк С.Є. Генезис інформаційної цивілізації : [монографія] / С.Є. Мартинюк. – Запоріжжя : Просвіта, 2002. – 192 с.
5. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер ; [пер. с англ.]. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2004. – 784 с.
6. Никлас Л. Общество как социальная система / Л. Никлас. – М. : Логос, 2004. – 232 с.
7. Полякова Н.Л. XX век в социологических теориях общества / Н.Л. Полякова. – М. : Логос, 2004. – 384 с.
8. Щербина В.М. Образи інформаційного суспільства: соціологічний вимір / В.М. Щербина. – К. : ТОВ «Агентство «Україна», 2005. – 246 с.
9. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман. – М. : Логос, 2002. – 390 с.
10. Буряк В.В. Глобальное гражданское общество и сетевые революции / В.В. Буряк. – Симферополь : ДИАЙПИ, 2011. – 150 с.
11. Скотна Н.В. Проблема особистості в цивілізаційному вимірі : публікації Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України. 2005 рік / Н.В. Скотна // Мультиверсум : філос. альманах. – К. : Центр духовної культури. – 2005. – № 48. – С. 18.
12. Современная теория цивилизации [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.civil.newparadigm.ru/civil2.htm>.

13. Бех В.П. Фантом планетарного організму: погляд у майбутнє : [монографія] / В.П. Бех, І.А. Грицак, О.Г. Рябека. – К. : «МП Леся», 2015. – 500 с.
14. Бех В.П. На порозі сингулярності: планетарна спільнота у вирі Всесвіту : [монографія] / В.П. Бех, Ю.В. Бех ; Мін-во освіти і науки України ; Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова. – К. : «МП Леся», 2014. – 220 с.
15. Рябека О.Г. Дрейф планетарного світу: погляд у третє тисячоліття : [монографія] / О.Г. Рябека ; Мін-во освіти і науки України ; Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2015. – 588 с.
16. Чайка І.Ю. Феномен інформаційної єдності: соціально-філософський аналіз : [монографія] / І.Ю. Чайка. – Запоріжжя : КСК-Альянс, 2013. – 330 с.
17. Kurzweil R. The Singularity Is Near: When Humans Transcend Biology by Ray Kurzweil / R. Kurzweil. – Viking Press Inc, 2005. – 672 p.
18. Ромул М. Сингулярность действительно близко: адаптация и интерпретация труда Raymond Kurzweil «Singularity is near» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://novadeus.com/wp-content/uploads/Singularity.pdf>.
19. Моисеев Н.Н. Российский выбор: Путь в ноосферу? / Н.Н. Моисеев // Экое. – 1991. – № 1. – С. 122.
20. Урсул А. Д. Путь в ноосферу: Концепция выживания и устойчивого развития человечества / А. Д. Урсул. – М. : Луч. – 1993. – 275 с.
21. Бех В. П. На порозі сингулярності: планетарна спільнота у вирі Всесвіту : [монографія] / В.П. Бех, Ю.В. Бех ; Мін-во освіти і науки України ; Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова. – К. : «МП Леся», 2014. – 220 с.
22. Сингулярность [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ru.wikipedia.org/wiki/Сингулярность>.
23. Яким буде майбутнє світу: прогноз до 2099 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pinu.com.ua/novyny/shchodekoly/27-04-15/yakym-bude-maybutnye-svitu-prognoz-do-2099-roku>.
24. К обществам знания: Всемирный доклад ЮНЕСКО. – Париж : Изд-во ЮНЕСКО, 2005. – С. 59.
25. Пригожин И. От существующего к возникающему. Время и сложность в физических науках / И. Пригожин ; пер. с англ.; под. ред. Ю.Л. Климонтовича. – М. : Наука, 1985. – 338 с.
26. Аршинов В.И. Методология сетевого мышления: феномен самоорганизации / В.И. Аршинов, Ю.А. Данилов, В.В. Тарасенко // Онтология и эпистемология синергетики. – М. : ИФРАН, 1997. – С. 101–119.

Конах В.К.,
кандидат політичних наук, докторант
Національного інституту стратегічних досліджень

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНИ В ПИТАННЯХ ЗАХИСТУ ТА РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОГО МЕДІАПРОСТОРУ

Анотація

У статті з'ясовано, що на початку 2014 р. Україна виявилася неготовою до інформаційного протистояння агресії Російської Федерації, тому функції захисту національних інтересів у національному та глобальному медіапросторах на початковому етапі перебрало на себе громадянське суспільство.

На початку 2015 р. українська влада здійснила певні заходи, спрямовані на захист і розвиток національного медіапростору. Зокрема, було створено Міністерство інформаційної політики України, яке започаткувало кілька важливих ініціатив: проект «Інформаційні війська України», який займається моніторингом інформаційних атак із боку Російської Федерації та їх дезавуванням в online-режимі, і програму «Embedded journalism», яка дає можливість журналістам на законних підставах і за більш безпечних умов перебувати на бойових позиціях. Також було відновлено українське мовлення на окупованому Донбасі та відбувся запуск мультимедійної платформи іномовлення України UA/TV. Було розроблено та ухвалено закони, які обмежили можливість здійснення в українському медіапросторі пропагандистського впливу російських мас-медіа. Водночас відкритим залишається питання щодо затвердження нової редакції Доктрини інформаційної безпеки України та проекту Концепції інформаційної безпеки України, а також розробки й затвердження Доктрини державної інформаційної політики та Концепції розвитку національного інформаційного простору; потребує свого вирішення проблема наповнення вітчизняного медіапростору відповідною кількістю національного конкурентного кінопродукту, а також інші проблеми.

Вступ

З огляду на те, що сучасні інформаційні технології дають країнам змогу реалізовувати власні інтереси без застосування воєнної сили, інформація нині розглядається більшістю провідних держав світу як стратегічний продукт, що має системоутворювальний характер і впливає майже на всі сфери суспільних відносин. Проте якщо одні держави є суб'єктами інформаційно-психологічних впливів, то інші через низку чинників змушені обмежуватися роллю об'єктів. Через своє важливе геополітичне розташування Україна є об'єктом інтересів багатьох держав, організацій, транснаціональних корпорацій тощо, а отже, їхнього інформаційно-психологічного впливу. При цьому специфіка України полягає в тому, що з часу здобуття незалежності на українське суспільство було спрямовано інформаційну дію з двох боків – як із Заходу, так і зі Сходу. Протягом усіх років незалежності в умовах динамічного розвитку міжнародної політичної ситуації та загострення суперництва між провідними центрами

сили за посилення свого глобального і регіонального впливу однією з найбільш значущих загроз національній безпеці України в інформаційній сфері постає здійснення іноземними державами негативного інформаційно-психологічного впливу.

Щодо ситуації в Україні з просуванням власних національних інтересів у глобальному та національному медіапросторах, то слід зауважити, що впродовж більшості років незалежності наша держава в цій сфері здебільшого займала пасивну позицію. Така ситуація була зумовлена як об'єктивними чинниками (випереджальними темпами розвитку інформаційних технологій і платформ розповсюдження інформації – інтернет-видань, мобільного та інтернет-телебачення, радіо тощо), так і суб'єктивними (суспільною чутливістю до питань, пов'язаних із державним регулюванням діяльності засобів масової інформації та комунікації). З огляду на зазначене уявлення про нашу державу за кордоном залишалося довгий час фрагментарним, а почасти – викривленим.

В аспекті захисту національного медіапростору українська влада також здебільшого займала пасивну позицію. Проте якщо за часів президентства Л. Кравчука, Л. Кучми та В. Ющенка така ситуація була пов'язана радше з відсутністю політичної волі для прийняття необхідних рішень на означеному напрямі, то за часів президентства В. Януковича наявна державна система забезпечення інформаційної безпеки цілеспрямовано руйнувалася; зокрема, про це свідчить ліквідація протягом 2011–2013 рр. низки структур в органах державної влади та спецслужбах, відповідальних за забезпечення цього напрямку. Як наслідок, на початку 2014 р. українська держава виявилася неготовою до протистояння агресії Російської Федерації в національному та глобальному медіапросторі.

1. Гібридна війна Російської Федерації проти України та перші спроби протидії

Хоча Росія всіляко заперечує свою участь у неоголошеній війні на сході України, сьогодні більшість європейських країн і США визнають її однією зі сторін конфлікту. Проте на початковому етапі довести зацікавленість РФ в ескалації конфлікту на сході України було досить складно, зокрема з огляду на те, що вона застосувала проти України концепцію «гібридної війни», яка за визначенням В. Горбуліна «багато в чому є унікальною зі структурно-функціонального погляду: за формою вона гібридна, а за змістом – асиметрична [1]». І хоча військовий складник у цій «гібридній війні» продовжує залишатися визначальним, масштаби застосування інформаційного складника стають дедалі більшими, оскільки інформаційна зброя російською стороною використовується поруч зі справжньою зброєю в однаково великих обсягах. Про масштаби інформаційної агресії РФ проти нашої держави слушно зауважив Головнокомандувач об'єднаних збройних сил НАТО в Європі Ф. Брідлав: «Це найбільш дивовижний інформаційний бліцкриг, який ми коли-небудь бачили в історії інформаційних воєн [1]».

При цьому інформаційний вплив РФ скерований на просування як у власному, так і в українському та глобальному медіапросторі не лише проросійських, а дедалі частіше антиукраїнських ідей і сенсів. Для цього

російською стороною використовуються традиційні та сучасні методи інформаційної боротьби та усі можливі засоби та способи інформаційно-психологічного впливу. Для того, щоб показати «правильну точку зору» російські мас-медіа не зупиняються ні перед якими етичними нормами, широко використовуючи «фейкові» фото- та відеоматеріали, підмінюють справжню реальність та історичні події симулякрами (образами того, що не існує чи не існувало насправді). Прикладом таких симулякрів можуть слугувати багаторазові повідомлення російських мас-медіа про те, що українська влада перетворилася на агресора, а прості українці, які розмовляють українською мовою та захищають свою Батьківщину, називаються бандерівцями, нацистами, фашистами, карателями тощо.

Загалом аналіз інформаційних впливів, що здійснює РФ у глобальному медіапросторі в межах «гібридної війни» дає змогу виокремити такі основні тренди:

- формування іміджу РФ як могутньої держави, що відстоює принципи демократії та свободи, захищає своїх громадян та етнічних росіян;
- підрив морального здоров'я українців;
- формування уявлення про начебто широку підтримку жителями сходу України дій РФ;
- деморалізування особового складу силових відомств України, зокрема збройних сил і Національної гвардії;
- дезінформація власного населення та світового простору щодо перебігу подій, а також причин конфлікту;
- спростування інформації про присутність російських військових на території України;
- зомбування власного населення кремлівськими вигадками про американських військових, які ведуть бойові дії на сході;
- підтримка проросійських громадян України.

Варто зауважити, що посилений негативний інформаційно-психологічний тиск з боку РФ донедавна мав суттєвий вплив на українську аудиторію. Зокрема, його наслідком стали значна підтримка серед населення АР Крим його приєднання до РФ, а також події на сході України, коли певна кількість громадян почали свідомо підтримувати сепаратистів. При цьому можна констатувати, що інформаційний вплив РФ щодо подій на сході України розвивався відповідно до технології так званого «вікна Овертона», у межах якого абсолютно чужа українському суспільству ідея регіоналізації поступово перетворилася на федералізацію, а пізніше – відокремлення частини територій і врешті обернулася неоголошеною війною між Україною та РФ.

Проте окреслена ситуація була спричинена не тільки активним використанням РФ широкого арсеналу інформаційно-психологічної боротьби, а й наявністю в Україні низки внутрішніх системних проблем:

- відсутністю єдиної державної стратегії інформаційної політики держави, зокрема щодо популяризації України в світі;
- невідповідністю системи державного управління інформаційною сферою сучасним викликам і загрозам, зокрема відсутністю дієвого центрального органу виконавчої влади з питань забезпечення реалізації державної політики в інформаційній сфері;

– відсутністю цілісних зовнішніх мереж засобів масової інформації (друкованих, телебачення та радіомовлення, інтернет-ресурсів), спрямованих на висвітлення загальнодержавної політики та обстоювання національних інтересів України у світовому інформаційному просторі;

– неспроможністю української держави забезпечити створення якісного національного інформаційного продукту, у тому числі російськомовного, з метою витіснення іноземного інформаційного продукту, а також забезпечити наповнення світового інформаційного простору позитивною інформацією про Україну.

Не покращилась ситуація з позиціонуванням України у світі та боротьбою з антиукраїнською пропагандою з боку держави і з приходом оновлених політичних сил на початку 2014 р. Наявні державні іномовні служби України через на об'єктивні та суб'єктивні чинники також виявилися неспроможними справитися зі своїм головним завданням – просуванням і захистом національних інтересів за кордоном, формуванням і підтриманням позитивного іміджу України у світі шляхом достатнього, своєчасного та об'єктивного інформування світової спільноти про пріоритети внутрішньої та зовнішньої політики нашої держави, а також про тогочасну ситуацію в АР Крим, а пізніше – в Донбасі.

Тому ці функції на себе в Україні на початковому етапі перебрало громадянське суспільство. Українські патріоти, усвідомлюючи розгубленість офіційних структур, взяли на себе функцію збору доказів та інформування широкої світової громадськості про повномасштабну військову інтервенцію Російської Федерації до Криму та самотужки запустили декілька неурядових проєктів, серед яких слід зазначити такі, як «Информационное сопротивление», «ИнформНапалм» і «StopFake». Ці проєкти являють собою мережеву комунікацію людей різних професій, політичних поглядів, національностей і віросповідань з різних куточків світу, яких об'єднує спільне бажання – надати правдиву інформацію світу про події в Україні та про місце в них РФ.

Щодо української влади, то в 2014 р., зіткнувшись із безпрецедентною агресією в медіапросторі з боку РФ, вона для захисту національних інтересів на початковому етапі вдалася передусім до обмежувальних заходів, зокрема заборонила трансляцію тих російських мас-медіа, які здійснювали неприкриту антиукраїнську пропаганду, розповсюдження і демонстрацію фільмів, що містять популяризацію органів держави-агресора або створюють позитивний образ працівників таких органів чи радянських органів державної безпеки, а також сформувала перелік осіб, які створюють загрозу національній безпеці України.

Проте з огляду на подальше посилення негативного інформаційно-психологічного впливу на Україну з 2015 р. нова влада змушена була переглянути своє ставлення до розвитку та захисту національного медіапростору і започаткувала інституційні, концептуальні та законодавчі зміни, скеровані на протидію російській пропагандистській машині.

2. Інституційні заходи української влади в контексті розвитку та захисту національного медіапростору

В інституційному вимірі першою ініціативою чинного українського керівництва стало створення 14 січня 2015 р. Міністерства інформаційної політики України як головного органу в системі центральних органів виконавчої влади у сфері забезпечення інформаційного суверенітету України. Серед функцій Міністерства – налагодження внутрішньої комунікації, протидія інформаційно-психологічній війні, яку проводить проти України Російська Федерація, а також протидія кіберзлочинності.

Упродовж першого року роботи Міністерство реалізувало кілька важливих ініціатив, зокрема задля протистояння РФ в медіапросторі наприкінці лютого 2015 р. запустило проект «Інформаційні війська України», який в оперативному режимі займається моніторингом інформаційних атак із боку РФ та їх дезавуванням в online-режимі. У межах цієї інтернет-платформи було налагоджено роботу з відомими блогерами, а також інтернет-ресурсами «Информационное сопротивление», «InformNapalm» та іншими, загальна кількість читачів яких становить близько 1 000 000. Також ця платформа працює з такими соціальними мережами, як Facebook та «ВКонтакте». За даними Міністерства інформації, «Інформаційні війська України» у Facebook матеріалами своєї сторінки в середньому за місяць охоплюють близько 1 600 000 користувачів; активних користувачів, які коментують та розповсюджують інформацію, – понад 10 000; приблизна кількість переглядів сторінки – понад 140 000. А у соцмережі «ВКонтакте» матеріалами сторінки охоплюється понад 35 000 користувачів, кількість фоловерів сторінки – 7 980 (на вересень 2016 р.), активних користувачів – 52 390. Щомісяця листи з інформацією про фейки російської пропаганди отримують майже 80 000 користувачів [2].

З метою надання об'єктивної інформації українській та світовій аудиторії щодо ситуації на сході України у травні 2015 р. Міністерство запустило програму «Embedded journalism», за зразок якої було взято стандарти роботи західних журналістів під час збройних конфліктів (зокрема, в Іраку та Афганістані). Так, відповідно до цієї програми кореспондент закріплюється за штабом одного з військових підрозділів і перебуває на бойових позиціях, при цьому він не бере участі в бойових діях, однак підпорядковується відповідному офіцеру та мешкає в тих же умовах, що й решта солдатів. Впродовж 2015 р. у програмі вже взяли участь журналісти BBC, CNN, Washington Post, London Evening Standard, The Independent, Newsweek, France Press, Polsat, Daily Signal, Hanslucas, «Радіо Свобода» та інших мас-медіа, результатами роботи яких станом на кінець 2015 р. стали 18 відеорепортажів, 15 статей та 3 фільми [2].

Проте не всі редакції міжнародних видань мають можливість командирувати своїх журналістів в Україну. З огляду на те, що зараз Україна, як ніколи раніше, потребує об'єктивного висвітлення подій в іноземних мас-медіа, доцільним вбачається створення спеціального стипендіального фонду для журналістів, які хочуть писати про Україну, для того щоб вони могли отримувати гранти на приїзд і проживання в Україні на час створення своїх матеріалів.

Для відновлення українського мовлення на окупованому Донбасі за ініціативою Міністерства інформаційної політики України, за участі Міністерства оборони, концерну РРТ, Національної ради України з питань телебачення та радіомовлення, волонтерських організацій і за допомогою окремих країн, зокрема Польщі та Литви, впродовж 2015–2016 рр. було встановлено 46 передавачів і 180 супутникових антен, що дало змогу відновити як трансляцію Донецької та Луганської державних телекомпаній, так і мовлення деяких приватних телевізійних каналів.

Слід зауважити, що такі дії разом з обмеженням трансляції російських каналів дали позитивний результат. Якщо в Донецькій області в 2014 р. російське телебачення як джерело новин «споживала» максимальна (щодо всієї України) кількість респондентів – 71%, то вже в 2015 р. частка споживання скоротилася до 14%, а в Луганській області – до 21%. Водночас скоротився і рівень довіри до російських мас-медіа, зокрема в Донецькій області з 57% до 9%, а в Луганській – до 10%. При цьому в Донецькій області загальнонаціональні канали дивляться 96% глядачів, місцеві – 65%, у Луганській області загальнонаціональні канали дивляться 100% глядачів, місцеві – 38%. Однак рівень довіри до українських каналів у мешканців Донбасу також незначний. Так, у Донецькій області загальнонаціональним каналам довіряють 36% глядачів, місцевим – 31%, в Луганській області 27% – загальнонаціональним, 14% – місцевим. Щодо не контрольованих українською владою територій Донбасу, то там лише 50% жителів мають доступ до українських телеканалів – «1+1» або «Інтера»; як наслідок, там переважають серед уподобань російські та підконтрольні сепаратистам ресурси [3]. Означена ситуація, зокрема, пов'язана і з тим, що у прифронтовій зоні сигнал українських мовників глушать сепаратисти.

З огляду на зазначене зараз залишаються відкритими питання як щодо покриття непідконтрольних територій Донбасу сигналом українських телевізійних каналів, так і щодо формування контенту телевізійних каналів таким чином, щоб йому довіряли, зокрема, мешканці Донбасу. Стосовно першої проблеми, за словами голови Державного комітету телебачення та радіомовлення України Олега Наливайка, у планах Держкомтелерадіо на 2016 р. – збільшити потужність сигналів передавачів, а потім поетапно покрити українським ТВ-сигналом всю територію Донбасу [4]. Щодо змістового складника, то головним завданням усіх без винятків українських телеканалів залишається об'єктивне та виважене висвітлення новин і подій, збалансоване надання позитивної та критичної інформації щодо подій в Україні в цілому та в Донбасі зокрема. Слід зауважити, що зараз порушення професійних та етичних стандартів окремими журналістами та редакцій загалом здійснюється як із патріотичних міркувань, так і з огляду на політичні вподобання їх власників. При цьому необхідно зазначити, що передумовою до порушення стандартів є передусім відсутність обов'язкових правових вимог щодо їх дотримання. Отже, можливим шляхом підвищення відповідальності журналістів під час здійснення своїх професійних обов'язків є вдосконалення правових вимог щодо дотримання журналістами професійних та етичних стандартів через закріплення таких вимог у чинному законодавстві.

З метою захисту національних інтересів України за кордоном, формування та підтримання позитивного іміджу зазнала інституційних змін і система іномовлення України. Так, на базі колишнього УТР та Українського національного інформаційного агентства «Укрінформ», які впродовж останніх років продемонстрували свою незначну ефективність, було утворено нову структуру – Мультимедійну платформу іномовлення України UA|TV, запуск якої відбувся 1 жовтня 2015 р. Як говориться на сайті новоствореної платформи, «UA|TV адресоване широкій іноземній аудиторії, насамперед українській діаспорі, і російськомовним глядачам, які потребують об'єктивної, актуальної та повної інформації з України та про Україну. Крім звичних телевізійних передач українською та російською мовами з англійськими субтитрами, про події в Україні глядача інформуватимуть два рухомі рядки новин англійською та російською, а також подається розширена інформація українською, російською, англійською, німецькою, іспанською та іншими мовами [5]».

Чи вдасться новоствореному проекту стати реальним, а не формальним інструментом провадження національної інформаційної політики України за кордоном, покаже час. Адже для того, щоб успішно протистояти російській пропаганді в інформаційному просторі, треба мати якісний та адаптований до споживача інформаційний продукт.

Зокрема, щоб нова медіаплатформа UA|TV стала успішною у світовому медіапросторі, вона у своїй роботі має керуватися принципом об'єктивного висвітлення подій і надавати не лише позитивну, а й критичну інформацію щодо України. Важливо, щоб для іноземного глядача ситуація з висвітленням подій не виглядала так, наче у відповідь на пропаганду Росії Україна веде свою, адже, на відміну від більшості пострадянських аудиторій, західна аудиторія звикла до об'єктивної, виваженої та збалансованої інформації. Новостворена медійна платформа має розвінчуючи фейки російської пропаганди для іноземної аудиторії, але робити це треба дещо інакше, ніж для українців, зокрема необхідно пояснювати всі аспекти проблеми та подавати бекграунди.

Поруч із зазначеними аспектами UA|TV має напрацьовувати зв'язки з авторитетними закордонними спікерами, які б могли професійно презентувати нашу країну у світі. Росія активно використовує таких спікерів для своїх пропагандистських цілей, застосовуючи корупційні схеми; особливо це помітно на прикладі Німеччини, де Гельмут Коль та Гергард Шрьодер послідовно відстоюють її позицію. Наразі одним із головних «іміджмейкерів» України у світі є американський історик Тімоті Снайдер. Проте ми маємо знайти таких «лідерів думок» у Польщі, Німеччині, Франції, США, Британії тощо та залучати їх до співпраці з Україною.

Окрім цього, необхідно забезпечити повноцінну роботу цієї платформи не лише англійською та російською, а й іншими мовами, зокрема іспанською, французькою, німецькою, китайською тощо. Тобто необхідно налагодити роботу таким чином, щоб ця платформа стала основним виробником контенту про Україну не лише для іноземної аудиторії, а й для впливових іноземних мас-медіа.

Також доцільно започаткувати кооперацію у сфері обміну інформацією між іномовною медіаплатформою України та зацікавленими державами, зокрема шляхом укладання угоди про співпрацю з провідними світовими телеканалами для взаємного обміну інформацією на кшталт такої, що була підписана між «Інтером» і CNN, а також шляхом створення спільної іномовної міждержавної медіакорпорації (за зразком «Euronews» чи МТРК «Мир»), орієнтованої на об'єктивне інформування світової спільноти про ситуацію на пострадянському просторі.

3. Концептуальні засади захисту та розвитку національного медіапростору в Україні: стан і перспективи вдосконалення

Необхідно зазначити, що на концептуальному рівні щодо захисту національного медіапростору нашої держави новим керівництвом також було здійснено деякі кроки. Зокрема, у межах роботи Експертної ради при Міністерстві інформаційної політики України було розроблено новий проект Доктрини інформаційної безпеки України та проект Концепції інформаційної безпеки України.

Зауважимо, що в 2009 р. в Україні була затверджена Доктрина інформаційної безпеки [6], проте з огляду на виникнення нових викликів і загроз в інформаційній сфері, зокрема зумовлених веденням інформаційної війни РФ проти України, її було скасовано Указом Президента України № 504/2014 від 28.04.2015 [7]. Тому в 2015 р. було розроблено новий проект доктрини, який уточнив і доповнив певні положення попередньої редакції документу. Зокрема, серед реальних і потенційних загроз інформаційній безпеці України в медіапросторі проект серед іншого додатково визначає:

- у зовнішньополітичній сфері – низький рівень інтегрованості України у світовий інформаційний простір і використання інформаційного простору для втручання у внутрішні справи України;

- у сфері державної безпеки – спроби втручання у внутрішні справи держави з використанням соціальних мереж, поширення в національному сегменті кіберпростору культу насильства, жорстокості, етнічної, релігійної та расової нетерпимості; поширення негативного інформаційного впливу на свідомість людини і громадянина, здатного змінювати психічний стан, психологічні та фізіологічні характеристики, керувати свободою вибору;

- у війсьній сфері – використання інформаційного простору для підготовки та здійснення збройної агресії проти України; здійснення негативного інформаційного впливу на населення України з метою дискредитації військово-політичного керівництва держави, підбурювання громадян до перешкоджання діяльності військовим частинам, погіршення іміджу військової служби тощо;

- у внутрішньополітичній сфері – втручання в редакційну політику з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, власників засобів масової інформації, впливових громадських та політичних діячів і бізнесменів;

- в економічній сфері – наявність тенденцій до концентрації власності та монополізації сегментів вітчизняного інформаційного ринку; поширення у світовому інформаційному просторі недостовірної та упередженої інформації, що знижує інвестиційну привабливість України;

– у соціальній та гуманітарній сферах – руйнування системи суспільних цінностей, негативні зміни їхніх цільових настанов, шкідливий вплив інформації на психічне та фізичне здоров'я особи; недостатній рівень захисту неповнолітніх від негативного інформаційного впливу [8].

Для захисту національного медіапростору новий проект Доктрини інформаційної безпеки у порівнянні з попередньою редакцією запропонував такі заходи:

– поширення у світовому інформаційному просторі інформації, що створює позитивний імідж України як надійного партнера для міжнародних відносин, і пропагування позитивних надбань України;

– реалізація засобів захисту від зовнішніх інформаційних впливів, у тому числі шляхом підвищення якості національного культурного та інформаційного продукту;

– вжиття комплексних і дієвих заходів для поширення за кордоном об'єктивної інформації про Україну, а також для протидії загрозам інформаційній безпеці, у тому числі шляхом оперативного та обґрунтованого спростування у світовому інформаційному просторі дезінформації щодо України та руйнування нав'язаних світовій спільноті негативних стереотипів щодо України;

– створення та підтримання в постійній готовності систем моніторингу інформаційного простору з метою виявлення наявних і потенційних загроз військового характеру;

– проведення випереджувальних інформаційних заходів;

– забезпечення єдності, системності та координації дій органів державної влади й регулювання в забезпеченні інформаційної безпеки України;

– посилення інформаційно-роз'яснювальної роботи із залученням інститутів громадянського суспільства щодо попередження проявів сепаратизму з метою збереження територіальної цілісності країни;

– недопущення цензури, інших дій, спрямованих на перешкоджання здійсненню професійної діяльності журналістів;

– забезпечення розвитку та підвищення ефективності використання об'єктів інформаційно-комунікаційної інфраструктури, які мають стратегічне значення для економіки та національної безпеки, з урахуванням конвергенції (поєднання) засобів мовлення та зв'язку, а також розвитку новітніх мультимедійних технологій;

– забезпечення наповнення світового інформаційного простору інформацією, що підвищує інвестиційну привабливість України;

– створення дієвої системи захисту неповнолітніх від негативного інформаційного впливу;

– розвиток нових медіа незалежно від способу поширення інформації, у тому числі з використанням мережі Інтернет тощо [8].

У свою чергу проект Концепції інформаційної безпеки України надає визначення низці термінів, які поки не знайшли свого відображення в законодавстві України, зокрема інформаційному суверенітету України, національному інформаційному простору, стратегічному контенту тощо [9].

Також ст. 8 проекту Концепції поділяє загрози інформаційній безпеці України з огляду на їх технологічний і комунікативний характер походження.

Так, загрози комунікативного характеру у сфері реалізації потреб людини і громадянина, суспільства та держави щодо продукування, споживання, розповсюдження та розвитку національного стратегічного контенту та інформації відповідно до проекту становлять:

1) «зовнішні негативні інформаційні впливи на свідомість людини та спільноти через засоби масової інформації, а також мережу Інтернет, що здійснюються на шкоду державі та мають на меті спроби змінювати психічні та емоційні стани людини, її психологічні та фізіологічні характеристики; здійснювати керований вплив на свободу вибору, шляхом поширення в національному інформаційному просторі культу насильства та жорстокості, зневажливого ставлення до людської та національної гідності, розпалювання міжрелігійної, міжетнічної та міжнаціональної ворожнечі, ненависті за етнічною, мовною, релігійною та іншими ознаками; поширення закликів до сепаратизму, повалення конституційного ладу чи порушення територіальної цілісності держави;

2) інформаційний вплив на населення України, у тому числі на особовий склад військових формувань, мобілізаційний резерв, з метою послаблення їх готовності до оборони держави та погіршення іміджу військової служби;

3) поширення суб'єктами інформаційної діяльності викривленої, недостовірної та упередженої інформації для дискредитації органів державної влади, дестабілізації суспільно-політичної ситуації, що значно ускладнює прийняття політичних рішень, завдає шкоди національним інтересам України чи створює негативний імідж України;

4) загрози свободі слова, що виражається у втручанні в редакційну політику з боку власників засобів масової інформації, відсутності правової бази для посилення ролі творчих (трудових) колективів і редакцій у процесі здійснення редакційної політики засобами масової інформації усіх форм власності, монопольній концентрації власності на засоби масової інформації та засоби донесення інформації до споживача, що надає можливість здійснювати цілеспрямований вплив на споживачів інформації.

5) створення, розповсюдження, передача та зберігання інформації з метою підтримки, супроводження чи активізації злочинної та терористичної діяльності» [9].

Згідно з п. 3 ст. 10 цього проекту Концепції «формування, реалізацію та координацію державної інформаційної політики, а також забезпечення інформаційного суверенітету України здійснює спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади відповідно до покладених на нього функцій», завданнями якого є «розроблення концептуальних документів у сфері сталого розвитку інформаційного простору та контроль за їх виконанням у системі органів виконавчої влади; координація діяльності центральних органів виконавчої влади щодо забезпечення сталого розвитку інформаційного простору України; участь у формуванні та реалізації стратегій, програм і планів, якими визначаються цільові настанови, принципи та напрями реалізації положень цієї Концепції; підготовка нормативних документів <...>, а також координація та контроль діяльності підрозділів центральних органів виконавчої влади, що здійснюють комунікацію з громадськістю» [9].

Таким чином, у новій редакції Доктрини інформаційної безпеки України та проєкті Концепції інформаційної безпеки України з огляду на появу нових загроз і викликів оновлено основні принципи та засади забезпечення інформаційної безпеки національного медіапростору України. Проте, попри визначальну важливість цих документів, вони досі не затверджені, що унеможливорює реалізацію цілісної та узгодженої державної політики із захисту національного медіапростору, а тому вимагає їх ухвалення в короткостроковій перспективі.

Водночас слід зазначити, що поки не ухвалено й документів вищого рівня (доктрин, стратегій тощо) щодо розвитку національного інформаційного простору. Така ситуація зумовлена передусім тим, що за часів незалежності державна політика України в інформаційній сфері була спрямована насамперед на створення науково-технічного, технологічного підґрунтя та інфраструктури для переходу держави до інформаційного суспільства. Як свідчить аналіз, нині в Україні з-поміж керівних документів державної політики, що визначають діяльність органів влади в інформаційній сфері, домінують програми, концепції та основні засади, які регулюють питання, пов'язані з новітніми інформаційними технологіями; на стратегічному рівні визначено напрями розвитку інформаційного суспільства [10].

Водночас варто зауважити, що в нашій державі послідовні, але нерезультативні спроби розробити й ухвалити відповідний документ із питань інформаційної політики здійснювалися у 2001, 2008 та 2009 рр. У цих проєктах Концепції національної (державної) інформаційної політики визначалися основні напрями, засади й принципи політики та механізми її реалізації, а основна увага приділялася:

- створенню та впровадженню дієвих механізмів реалізації інформаційних прав і свобод громадянина, суспільства та держави;
- подальшому вдосконаленню законодавства України в інформаційній сфері;
- розвитку на основі сучасних інформаційних технологій національної інформаційної інфраструктури;
- удосконаленню системи інформаційно-аналітичного забезпечення Президента України та органів державної влади;
- підвищенню конкурентоспроможності національних виробників інформаційного продукту, видів інформаційного виробництва;
- визначенню порядку функціонування та механізмів державного контролю за супутниковими, кабельними та комп'ютерними системами передачі інформації;
- формуванню єдиної державної системи зв'язків із громадськістю;
- подальшій лібералізації українського ринку телекомунікацій за умов гарантування реалізації національних інтересів і недопущення монополізації інформаційних ринків;
- розвитку науково-технічного та кадрового забезпечення інформаційної галузі;
- забезпеченню інформаційного суверенітету України та вдосконаленню системи захисту національних інформаційних ресурсів [10].

Проте, оскільки зрештою ці документи так і не були ухвалені, нині в Україні відсутній чинний документ, який на загальнодержавному рівні визначав би основні пріоритети, напрями, засади, принципи та способи реалізації державної інформаційної політики. Варто зауважити, що проблеми з розробкою та затвердженням Концепції національної (державної) інформаційної політики зумовлені двома основними чинниками: по-перше, відсутністю консенсусу між основними політичними силами щодо її ухвалення; по-друге, сумнівами у представників професійного середовища та громадськості щодо її необхідності [11].

Водночас з огляду на те, що наявні концепції, стратегії в інформаційній сфері мають фрагментарний характер і позбавлені системної цілісності регулюючих документів, сьогодні актуальним залишається питання розробки та затвердження єдиного керівного документа на означеному напрямі, який би охоплював два глобальні складники державного управління інформаційною сферою: інформаційно-технологічний – пов'язаний із рішеннями щодо створення технологічної бази переходу України до інформаційного суспільства, розвитку інформаційно-комунікаційної інфраструктури, вироблення та використання ІКТ й упровадження заснованих на них форм діяльності тощо; та інформаційно-змістовий – пов'язаний із діяльністю ЗМІ та ЗМК (зокрема, у мережі Інтернет), вирішенням проблем соціальної та правової відповідальності ЗМІ перед суспільством, забезпеченням інформаційних прав і свобод громадян, наповненню вітчизняного та світового простору позитивною інформацією про Україну тощо.

Беручи до уваги, що інформаційно-безпековий напрям в Україні передбачено визначити в двох концептуальних документах – Доктрині інформаційної безпеки України та Концепції інформаційної безпеки України, – сьогодні доречними є розроблення та ухвалення спершу Доктрини державної інформаційної політики як основного документа державної політики найвищого рівня в інформаційній сфері. Саме в Доктрині державної інформаційної політики мають бути відображені мета, основні принципи, пріоритети й напрями, способи реалізації державної інформаційної політики, а також наведене визначення самого терміна «інформаційна політика держави» з урахуванням головних особливостей сучасного етапу розвитку української державності.

А вже наступним етапом формування ієрархії керівних документів в інформаційній сфері, за логікою, має стати подальша деталізація Доктрини державної інформаційної політики (за прикладом «Основних засад розвитку інформаційного суспільства в Україні», «Концепції розвитку електронного урядування в Україні» тощо) у такому документі, як Концепція розвитку національного інформаційного простору (щодо діяльності традиційних ЗМІ та новітніх ЗМК, мережі Інтернет, інформаційних агентств, бібліотек, архівів книговидавання, телекомунікацій тощо), та інших документах, зокрема Концепції розвитку офіційної комунікації.

4. Законодавчі ініціативи в Україні в контексті захисту та розвитку національного медіапростору

У нормативно-правовому полі для захисту та розвитку національного медіапростору нашої держави нове керівництво також зробило певні кроки. Зокрема, Верховною Радою України був ухвалений Закон України «Про правовий режим воєнного стану» № 389-VIII від 12.05.2015 р. [12], Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту інформаційного телерадіопростору України» № 159-VIII від 05.02.2015 р. [13] і Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прозорості власності засобів масової інформації та реалізації принципів державної політики у сфері телебачення і радіомовлення» № 674-VIII від 03.09.2015 р. [14], якими внесено зміни та доповнення до Закону України «Про телебачення і радіомовлення» та Закону України «Про кінематографію».

Так, Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 р. передбачає можливі обмеження свободи слова в разі запровадження воєнного стану, а саме: регулювання роботи установ, підприємств, організацій культури та ЗМІ; використання місцевих радіостанцій, телевізійних центрів і друкарень для військових потреб і проведення роз'яснювальної роботи серед військ і населення; заборону роботи приймально-передавальних радіостанцій особистого й колективного користування та передачі інформації через комп'ютерні мережі [12].

А зміни до ст. 6 Закону України «Про телебачення і радіомовлення» передбачили, що іноземні телерадіомовники можуть бути виключені з переліку іноземних програм, трансляція яких дозволена в Україні, у разі трансляції ними телепередач, виготовлених після 1 серпня 1991 р., що містять популяризацію або пропаганду органів держави-агресора та їхніх окремих дій, що виправдовують чи визнають правомірною окупацію території України.

Також відповідно до змін в ст. 6 цього Закону в Україні заборонено трансляцію аудіовізуальних творів (фільмів, телепередач, крім інформаційних та інформаційно-аналітичних телепередач), одним із учасників яких є особа, внесена до «Переліку осіб, які створюють загрозу національній безпеці». При цьому учасником аудіовізуального твору вважається фізична особа, яка брала участь у його створенні під власним ім'ям (псевдонімом) або як виконавець будь-якої ролі, виконавець музичного твору, що використовується в аудіовізуальному творі, автор сценарію та/або текстів чи діалогів, режисер-постановник, продюсер.

Крім того, відповідно до доповнень до п. 2 ст. 12 Закону України «Про телебачення і радіомовлення» в Україні забороняється засновувати та брати участь у телерадіоорганізаціях або провайдерах програмної послуги, серед іншого, фізичним і юридичним особам, які є резидентами країни, визнаної Верховною Радою України державою-агресором або державою-окупантом, а також юридичним особам, учасниками (акціонерами) яких є такі юридичні або фізичні особи на усіх рівнях ланцюга володіння корпоративними правами телерадіоорганізації, і кінцевим вигодонабувачам [15].

Щодо Закону України «Про кінематографію», то він, зокрема, був доповнений у ст. 3 визначеннями таких термінів, як «держава-агресор»,

«органи держави-агресора», «радянські органи державної безпеки». Так, під визначенням «держава-агресор» розуміється «держава, яка в будь-який спосіб окупувала частину території України або яка вчиняє агресію проти України, визнана Верховною Радою України державою-агресором або державою-окупантом». Також у ст. 15-1 Закону було внесено заборону на розповсюдження та демонстрування фільмів, що містять популяризацію органів держави-агресора, радянських органів державної безпеки [16].

На виконання цих законів у 2015 р. в Україні було заборонено 230 російських фільмів і серіалів. Так вищезазначені закони обмежили можливість здійснення в українському медіапросторі пропагандистського впливу російських мас-медіа.

Водночас набуття цими законами чинності створило певні труднощі. Зокрема, частина цих фільмів була заборонена з огляду на те, що серед їх учасників є хоча б один фігурант із «Переліку осіб, які становлять загрозу національній безпеці», який формує Міністерство культури України. Цей список можна знайти на сайті Мінкульту, проте він ніяк не легітимізований, оскільки міністерство так і не оприлюднило жодного наказу чи іншого рішення, яким би затвердив перелік як нормативно-правовий акт. До того ж перелік може непередбачувано змінюватися, що створює додаткову нестабільність для телерадіоіндустрії. З огляду на зазначене постає актуальне питання щодо визначення чітких критеріїв формування такого переліку, а також його нормативно-правового закріплення.

Водночас слід зауважити, що ухвалення цих законодавчих актів звільнило медіапростір від значної кількості російського аудіовізуального продукту, проте вітчизняна кінематографія не була до цієї ситуації готова. Очевидно, що на теперішньому етапі український кінематограф не може змагатися на «своїй території» з потужними конкурентами з країн ЄС, США, а також з Російської Федерації. Зазначена ситуація пов'язана насамперед із відсутністю системного державного підходу до розвитку вітчизняної кіноіндустрії, зокрема з відсутністю належних правових, організаційних та економічних умов для розвитку національної кіноіндустрії, а також із неефективною системою фінансування галузі.

У вересні 2015 р. держава виділила «Держкіно» додатково 100 млн грн до попереднього бюджету в 64 млн. За ці гроші у 2015 р. розпочато процес створення десяти повнометражних картин. Проте цих коштів недостатньо аби заповнити національний медіапростір відповідною кількістю національного конкурентного кінопродукту.

З огляду на зазначене було розроблено кілька законопроектів, скерованих на підтримку кіноіндустрії. Так, законопроект «Про систему державної підтримки кінематографії» № 3081 передбачає створення Українського інституту кіномистецтв – державної установи, яка опікується питаннями фінансування виробництва фільмів і контролем за цим процесом. Український інститут кіномистецтв матиме змішане фінансування: частину коштів він отримуватиме з державного бюджету України, але більшу частину має одержувати з інших джерел. Насамперед мова йде про операторів лотерей, які перераховуватимуть інституту частину своїх доходів у межах реалізації програм соціальної спрямованості лотерей, і від управління правами інтелектуальної власності на

фільми, створені за участю інституту. Усі отримані Українським інститутом кіномистецтв кошти мають використовуватися виключно на підтримку кінематографії, а саме для часткового фінансування проектів зі створення фільмів, які пройшли конкурсний відбір в Українському інституті кіномистецтв. Цей конкурсний відбір здійснюватимуть незалежні експертні комісії, які сформовані з кінематографістів (на яких інститут не має вирішального впливу) і проходять економічну експертизу [17].

Інший проект закону України № 3081-1 «Про державну підтримку кінематографії в Україні» пропонує запровадити два основні механізми фінансування кіноіндустрії: пряму державну підтримку та грошове повернення частини кваліфікованих витрат (пов'язаних безпосередньо з виробництвом кіно продукту) українським та іноземним продюсерам, що вироблятимуть екранний продукт на території України. При цьому фільм, який претендує на грошове повернення, має пройти спеціальний «культурний тест» і довести, що він іде на користь Україні в культурному та економічному аспектах. На думку авторів законопроекту «Про державну підтримку кінематографії в Україні», державна підтримка дебютних, просвітницьких, авторських, дитячих, анімаційних фільмів може сягати ста відсотків [18].

За оцінками «Кінокраїни», у разі ухвалення проекту закону України № 3081-1 для запуску виробництва якісного та затребуваного українським глядачем вітчизняного кіно- і телепродукту потрібна буде державна підтримка в розмірі 250 мільйонів доларів впродовж 5 років. Наслідком реформ має стати створення щонайменше 5 000 серій українських серіалів і 75 вітчизняних касових фільмів. А частка національного кіно в касових зборах має зрости з нинішніх 2,5% до 25% [19].

Висновки

На початку 2014 р. українська держава виявилася неготовою до інформаційного протистояння агресії Російської Федерації, тому функції захисту національних інтересів у національному та глобальному медіапросторах на початковому етапі перебрало на себе громадянське суспільство.

Українське керівництво спершу вдалося щодо заборонних заходів до російського медіапродукту й лише у 2015 р. здійснило кроки на інституційному, законодавчому та концептуальному рівнях, скеровані на протидію російській пропагандистській машині. Зокрема, в інституційному вимірі першою ініціативою стало створення Міністерства інформаційної політики України, яке вже реалізувало кілька важливих ініціатив: проект «Інформаційні війська України», програму «Embedded journalism» та інші.

З метою захисту національних інтересів України за кордоном, формування та підтримання позитивного іміджу зазнала змін і система іномовлення України. На концептуальному рівні було розроблено новий проект Доктрини інформаційної безпеки України та проект Концепції інформаційної безпеки України. У нормативно-правовому полі для захисту та розвитку національного медіапростору нашої держави новою Верховною Радою України був ухвалений Закон України «Про правовий режим воєнного стану», Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту

інформаційного телерадіопростору України», які обмежили можливість здійснення в українському медіапросторі пропагандистського впливу російських мас-медіа. Ці та інші реалізовані заходи можуть допомогти нашій державі перетворитися з об'єкта на суб'єкт інформаційних відносин, проте вони вимагають подальшої системної реалізації.

Зокрема, відкритим залишається питання щодо затвердження нової редакції Доктрини інформаційної безпеки України та проекту Концепції інформаційної безпеки України як основних документів у сфері захисту національного медіапростору, а також розроблення та затвердження Доктрини державної інформаційної політики як засадничого документу державної політики найвищого рівня в інформаційній сфері та керівних документів державної політики наступного рівня, зокрема Концепції розвитку національного інформаційного простору, яка визначатиме основні пріоритети та принципи діяльності традиційних мас-медіа та Інтернету, інформаційних агентств, забезпечить достатній рівень присутності якісного національного інформаційного продукту в українському та світовому міжнародному інформаційному просторі тощо.

Актуальним є питання й функціонування у світовому медіапросторі новоствореної медіаплатформа UA|TV як основного джерела надання об'єктивної, актуальної та повної інформації з України і про Україну. Для того щоб UA|TV стала успішним інструментом формування позитивного іміджу України за кордоном, доречним вбачається: напрацьовувати зв'язки з авторитетними закордонними спікерами, які б могли професійно презентувати нашу країну у світі; забезпечити повноцінну роботу не лише англійською та російською, а й іншими мовами, зокрема іспанською, французькою, німецькою, китайською тощо, для того щоб ця платформа стала основним виробником контенту про Україну не лише для іноземної аудиторії, а й для впливових іноземних мас-медіа.

Важливим є залучення іноземних журналістів в Україну для написання матеріалів з місця події, а не за інформацією, отриманою з «третьох», зокрема російських, джерел. Для цього доцільним вбачається створення спеціального стипендіального фонду, який би виділяв гранти для журналістів, які хочуть писати про Україну.

Залишаються невирішеними проблеми щодо покриття непідконтрольних територій Донбасу сигналом українських телевізійних каналів і формування телевізійного контенту, якому довіряли б мешканці Донбасу.

Також потребує свого вирішення проблема наповнення вітчизняного медіапростору відповідною кількістю національного конкурентного кінопродукту шляхом створення сприятливіших умов для виробництва кінопродукції та розвитку галузі кінематографії в Україні.

Список використаних джерел:

1. Горбулін В. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу / В. Горбулін // Дзеркало тижня. – 23 січня 2015 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/internal/gibridna-viyna-yak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostrategiyi-revanshu-_.html.

2. Найкраща контрпропаганда – це правда: аналіз роботи МІП за перші дев'ять місяців діяльності, березень–листопад 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://mip.gov.ua/files/Presentation/ninemonth_report_041%20\(111\).pdf](http://mip.gov.ua/files/Presentation/ninemonth_report_041%20(111).pdf).

3. Медіаспоживання та довіра до ЗМІ на Донбасі: дослідження Internews // Детектор медіа. – 09.03.2016. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://detector.media/infospace/article/113397/mediaspozhyvannia_ta_dovira_do_zm_i_na_donbasi_doslidzhennia_internews/.

4. Українські телеканали на окупованих територіях запрацюють на передавачах із США // Волинські новини. – 23.12.2015. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.volynnews.com/news/policy/ukrayinski-telekanaly-na-okupovanykh-terytoriiakh-zapratsiuiut-/>.

5. UA|TV Мультимедійна платформа іномовлення України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55980, <http://www.ukrinform.ua/info/uatv.html>.

6. Про Доктрину інформаційної безпеки : Указ Президента України № 514/2009 від 08.07.2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/514/2009>.

7. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 квітня 2014 року «Про скасування деяких рішень Ради національної безпеки і оборони України» та визнання такими, що втратили чинність, деяких указів Президента України : Указ Президента України № 504/2014 від 06.06.2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/504/2014>.

8. Проект Доктрини інформаційної безпеки України від 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=113319&cat_id=61025.

9. Проект Концепції інформаційної безпеки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://mip.gov.ua/done_img/d/30-project_08_06_15.pdf.

10. Конах В. Національний інформаційний простір України: проблеми формування та державного регулювання / В. Конах // Інформаційні стратегії. – 2014. – Вип. 2. – С. 3–40.

11. Нестеренко О. Чи потрібний такий закон про Концепцію державної інформаційної політики? / О. Нестеренко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.khpg.org/index.php?id=1256021138>.

12. Про правовий режим воєнного стану : Закон України № 389-VIII від 12.05.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/389-19>.

13. Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту інформаційного телерадіопростору України : Закон України від 05.02.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/159-19>.

14. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прозорості власності засобів масової інформації та реалізації принципів державної політики у сфері телебачення і радіомовлення : Закон України від 03.09.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/674-19>.

15. Про телебачення і радіомовлення : Закон України від 21.12.1993 р. № 3759-XII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3759-12>.

16. Про кінематографію : Закон України № 9/98-ВР від 13.01.1998 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/9/98-вр>.

17. Про систему державної підтримки кінематографії : Проект Закону України № 3081 від 14.09.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56455.

18. Про державну підтримку кінематографії в Україні : Проект Закону України № 3081-1 від 30.09.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56657.

19. Інвестуйте у національний кінематограф! // Голос України. – 2015. – 8 грудня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.golos.com.ua/article/261964>.

Санакуєв М.Г.,
кандидат філософських наук,
старший викладач кафедри реклами та зв'язків з громадськістю
Київського університету імені Бориса Грінченка

ЦІННІСНИЙ ВИБІР ОСОБИСТОСТІ В СИСТЕМІ КОМУНІКАЦІЙ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Анотація

У статті розглядаються проблеми формування світоглядних орієнтирів людини в стані соціально-культурної дихотомії – збереження традицій або сучасної трансформації наявного ціннісного поля.

Констатується, що на сучасному етапі розвитку суспільства в ціннісній сфері буття людини відбувається боротьба двох парадигмальних підходів. Перша парадигма пов'язана з традицією попередніх поколінь і колективним досвідом, а друга орієнтує людину зі світу духовного на світ буденно-матеріальний.

Результати аналізу дали автору можливість виділити декілька чинників, які роблять інформаційний простір фактором руйнування людської цілісності.

Робиться висновок, що подолати всі ці негативні явища можна лише за умов профілактики негативу кіберсоціалізації та зміни її орієнтирів на соціомедійну соціальну інтеграцію, яка орієнтується на формування цілісного ядра суспільства.

Вступ

Ціннісні виміри в сучасному суспільстві мають складний і багаторівневий зміст. Такі цінності не можна віднести лише до позитивних або негативних, прогресивних або регресивних, а отже, не можна дати однозначну відповідь на

питання їх вектору. Культурні стратегії в подібних умовах можуть визначатися двома основними шляхами: консервативним і модернізаційним. Саме від цього залежить новий підхід до так званої «переоцінки цінностей». Слід також зазначити, що саме цими стратегіями обумовлюється або суцільне і радикальне заперечення минулого та дискурс про «нові цінності», або поява нових форм і методів для реалізації традиційних цінностей.

У першому випадку (корінні зміни ціннісних орієнтирів) зазвичай йдеться про якісно нове ставлення людини до влади, свободи, демократії та світу взагалі. Нині особливо акцентується увага на якісній зміні орієнтацій зі світу духовного на світ буденно-матеріальний. Крім того, як зазначає І. Алексєєва [1], відбувається суттєва трансформація культу знання та освіти в культ матеріального задоволення та звичайної природності, а також заміна реальних взаємовідносин і стосунків між людьми на віртуальні. У межах іншого підходу, зокрема як це визначають Л. Баєва [2] та Н. Рахманкулова [3], аксіологічний вимір у віртуальному просторі збагачується такими поняттями, як «свобода», «відповідальність», «права людини», «справедливість», «гуманність» і «толерантність». Самі ці духовні орієнтири світогляду проявляють весь свій аксіологічний потенціал у віртуальній інформації як в особистісному, так і в суспільному вимірах.

На нашу думку, глибокі трансформації в системі сучасних цінностей потребують аналізу самого поняття «система цінностей особистості». Отже, звернемося до його розкриття.

З точки зору Д. Леонтьєва, особистісні цінності – це «законсервовані» відносини зі світом, оброблені та узагальнені сукупним досвідом соціальної групи та укорінені в структуру особистості. Цінності особистості утворюють зв'язки між собою, є структурованими та організованими в системі [4].

Як стверджує Т. Іжевська, цінності характеризуються ступенем домінування, певним знаком, ступенем усвідомлення, ступенем мінливості. Цінності, які домінують, мають вирішальне значення в ситуації особистого вибору. У цьому контексті нам потрібно визначити, що таке система цінностей. Згідно із зазначеним автором, система цінностей – це стрижневі, найстійкіші й узагальнені світоглядні орієнтації особистості, які здатні регулювати програму поведінки індивіда в окремих сферах; іншими словами – це ціннісні орієнтації, сукупність духовно-світоглядних еталонів, що реалізують чітко фіксований план дій в певних умовах [5].

Слід також зазначити, що система цінностей має власну ієрархію, де зверху перебувають основні цінності, які характеризуються базовим рівнем. Що ж стосується інших рівнів, то вони є індивідуальним вибором для кожного. Сучасна соціальна філософія пропонує два основні підходи до осмислення систем цінностей – нормативний і скриптивний. Перший описує ієрархію цінностей, що відповідає тій чи іншій моделі особистості, а другий описує реальні процеси та конкретні випадки ціннісного вибору окремої людини. Таким чином, скеровуючи, організовуючи, орієнтуючи людину на досягнення конкретної мети, цінності є емоційним, когнітивним, мотивуючим фактором, основою для осмислення людиною навколишньої реальності та регуляції взаємовідносин з нею.

1. Інформація в аксіологічному аспекті

Перші кроки на шляху до переосмислення аксіології зробив американський вчений Дж. Мур. Він уперше аксіологічному виміру інформаційних технологій приділив особливу увагу, започаткувавши окремий напрям, що отримав назву «комп'ютерна етика». Цей напрям набув популярності в 80-х роках ХХ ст.

Дж. Мур виходив із переконання в існуванні «стрижневих» загальнолюдських цінностей, які підтримуються всіма суспільствами. Серед таких цінностей можна назвати життя, здоров'я, щастя, безпеку та знання. Усе це в сукупності є ознакою життєздатності суспільства. Проте Дж. Мур не виділив «інформацію» як окрему важливу цінність, яка змінила свій статус докорінно лише в останніх роках ХХ ст. Доцільно також зазначити, що мова йде про семантичну (смыслову) інформацію, яка, окрім текстової наповненості, характеризується й такими видами повідомлень, як зображення та звуки.

Ключовим у розумінні аксіологічної ролі інформації є її «вписаність» у стратегію трансформації глобального світу. Це означає поступове досягнення ідеалу інформаційного суспільства, коли будь-яка людина, незважаючи на її географічне місцезнаходження, зможе отримати необхідну інформацію.

Основною причиною виникнення потреби розгляду інформації в аксіологічному аспекті є трансформація та актуалізація інших цінностей, а саме цінності знання. Особливість розгляду інформації як цінності полягає в тому, що інформація постає як річ або як квазіріч, якою одночасно може користуватися величезна кількість людей без жодної шкоди для самої цієї речі. Поряд із цим поширюються та поглиблюються різноманітні організаційні та технічні можливості масового доступу до інформації всіх охочих [2].

Тому досить гостро постає питання створення ефективної системи доступу до цієї інформації, адже безмежне споживання інформації призводить до таких негативних явищ, як інформаційне перенасичення та навіть інформаційний шок. Інформаційна безпека особистості стає можливою завдяки тому світоглядному вибору, який робить сам споживач інформації. Тому для самостійного, а не нав'язаного вибору споживач повинен бути високоінтелектуальною особою.

Отже, основним чинником, який визначає інформаційну безпеку, є психологічний та інтелектуальний потенціал особистості. Усе це створює надійну основу для побудови адекватної та ефективної інформаційної основи суспільства, що є важливим ресурсом забезпечення життєдіяльності суспільства в цілому.

Інформаційна безпека суспільства ґрунтується на високому рівні духовного потенціалу суспільства. Під цим слід розуміти самостійність суб'єкта у відборі тієї інформації, що споживається. Інформація, яка споживається, має бути релевантною інтересам споживачів, їхнім цілям і прагненням. Інформаційно-психологічна безпека, крім індивідуальних заходів, може ґрунтуватися на спеціально розроблених заходах, які могли б розвинути психологічний потенціал особистості, іншими словами – її психологічну стійкість. Засоби інтелектуалізації здатні подолати негативні наслідки інформаційної нерозбірливості окремих людей, і «лише глибокий аналіз інформаційної культури (звичайно, за наявності й інших високорозвинених рис особистості)

допомагає виявити маніпулятивний характер інформаційно-психологічного впливу» [6].

Інформаційна маніпуляція означає:

- 1) відсутність суспільного діалогу, коли свідомість людини постійно перебуває в пасивному стані;
- 2) участь у маніпуляції авторитетних поважних людей, що мають запас довіри суспільства;
- 3) використання фрагментарних методів подання інформації, коли вона не поєднується в цілісну систему;
- 4) використання емоційних вибухів, коли зображення або гучність різко змінюється на межах різнохарактерних сюжетів;
- 5) метод використання сенсацій, коли одна подія сенсаційного характеру витісняє іншу, не даючи глядачу/слухачу/читачу часу на роздуми;
- 6) щоденний показ жахливих видовищ, коли життя подається як довготривалий ланцюг катастроф, смертей і знищення людей;
- 7) використання методів нейролінгвістичного програмування особистості;
- 8) створення секторального інформаційного поля, коли потік інформації постійно переривається рекламою.

Таким чином, інформаційна експансія виявляє реальні загрози, такі як деформація структури особистості та поглиблення суперечностей її соціальної адаптації. Масова поп-культура, що витісняє традиційну, створює нові інформаційні загрози. Критерій ефективності інформаційної маніпуляції визначається впевненістю об'єкта маніпуляції в самостійності власних дій і рішень. Отже, така людина переконана, що робить вибір на основі особистих раціональних спостережень. У підсумку це створює певну інформаційну залежність, яка характеризується такими рисами, як:

- 1) готовність споживати все більше і більше інформаційних потоків;
- 2) необхідність у збільшенні обсягу споживання;
- 3) звуження власної свідомості та життєвих інтересів;
- 4) сугестивність, втрата волі, відповідальності, інформаційної незалежності;
- 5) стан хронічної втоми.

Реальним механізмом психологічного захисту людини, згідно з М. Маклюеном, є агресія. Під агресією він розуміє особливі пошуки суб'єктом своєї ідентичності з поверненням до первісного дикунства, спробами позбавитися впливу цивілізації та поверненням до гострого відчуття життя.

Складність полягає в тому, що сучасна цивілізація вимагає від людини досягнення одночасно двох протилежних, навіть взаємовиключних цілей. З одного боку постійно лунають заклики «бути собою», проявляти індивідуальність, несхожість на інших, виключність, постійно перебувати в позитивному стані емоційного піднесення. Але життя людини, її психологічний стан, як правило, здебільшого перебувають у спокої, а толерантність і виваженість є базовими принципами людських відносин. Намагаючись вписатись в той чи інший стиль життя, індивід, як правило, відчуває страждання, оскільки здається собі недосконалим і «звичайним». Звідси й з'являється потяг до насилля та агресії як способу вирішення дисонансу індивідуальної та масової культури.

Крім того, особливу інформаційну небезпеку несуть самі ЗМІ, виходячи із власної суспільної функції. Науково-технічний прогрес знижує самостійні комунікативні можливості людини – цю здатність М. Маклюен називає «інформаційним зашморгом». Це означає втрату самостійності індивідами, які втрачають насамперед здатність до комунікації [7].

Виникає своєрідна технологічна компенсація в комунікації, яка пропонує інформаційні технології, позбавляючи людину особистих зусиль, здійснених у цьому напрямі. Людина починає сприймати себе втіленням електронного альтер его. Таким чином, відбувається ідентифікація реального та віртуального суб'єкта, яка може привести в окремих випадках до абсолютної реальної адміністративної та кримінальної відповідальності за ті злочини, що скоєні у мережі або засобами мережі. Крім того, альтер его не обов'язково є дзеркальним відображенням суб'єкта, при цьому дуже часто віртуальному образу надається більше уваги, ніж реальному «я».

Усе це стає предметом реального наукового дискурсу. У цьому процесі ЗМІ з посередника між людиною та подією переросли в те середовище, що ці події створює. ЗМІ займаються формою та структуруванням інформації, її відсіюванням, що дає змогу говорити про ЗМІ як про особливу реальність, або метареальність. Це сталося завдяки переосмисленню ролі тексту в кінці ХХ ст. Текст припинив виконувати суто службові функції та став певним конструктивним чинником, творцем нової суб'єктивності [8].

Іншим негативним боком інтенсифікації впливу інформації є надвиробництво духовних цінностей і посилення етичного плюралізму, яке веде до знецінення будь-яких цінностей взагалі. Це означає не просто доступ до багатьох нових можливостей, але й паралельне користування різними цінностями світу. Це означає, що в сучасній людині може бути еклектика, яка полягає у сполученні абсолютно різних світоглядних принципів [9]. Наприклад, якщо це стосується релігії, можна бути одночасно буддистом, християнином, язичником та атеїстом. Усе це є неприпустимим у нещодавньому минулому.

Проте існує й протилежна думка, згідно з якою така багатомірність здатна збагачувати особистість і вносити позитивні корективи у її формуванні. Інформаційний тезаурус особистості визначає її як просоціальну, так і асоціальну та антисоціальну спрямованість. Згідно з подібними поглядами, нерозвиненість інформаційних потреб призводить до деградації особистості, а розвиток відповідної потреби спонукає її до самовдосконалення [10].

Рівень розвитку інформаційної потреби насамперед залежить від того, чи є особистість свідомим суб'єктом самоідентифікації та саморозвитку, а критерієм цього процесу є складна ієрархія цінностей особистості. Деякі вчені запропонували такі інформаційні стратегії формування цінностей в умовах реалізації інформаційних потреб людини:

- 1) сприяти відновленню цілісних «я»;
- 2) пропагувати цілісність людини в онтологічному сенсі;
- 3) розвивати нові форми комунікації, що були б спрямованими на зміцнення та утвердження онтологічних засад базових цінностей;

4) спрямувати цілу низку особистісних і планетарних цінностей на взаємодію з природною системою координат, інформаційними, освітніми та культурними мережами;

5) формувати свідомі критерії для виявлення антицінностей.

Аналіз показує, що основною тенденцією змін в інформаційній сфері є зростання інформаційної потреби в культурному саморозвитку особистості та формуванні громадянського суспільства в цілому. Проте слід зазначити, що сучасна парадигма культури все більше стає альтернативною щодо традиційної, діалогічної. Ця культура базується на полілозі.

Тобто слід з'ясувати якісні відмінності між діалогом і полілогом. Знову звернемося до Ю. Лотмана: «Діалог – це спосіб передачі інформації між різними системами кодів» [11].

Завдяки зростанню інформаційних потоків і розпаду метанаративів сучасне буття людини, культури, суспільства можна назвати невизначеним, розсіяним на численні тексти. Згадаймо лише знамениті слова Жака Деріда: «Світ – це текст». Таким чином, пояснити сучасну культуру можна за допомогою інтуїтивного, нелінійного мислення. Особливістю постмодерної реальності є одночасне співіснування кількох точок зору, а пошук єдиного смислу не може бути здійсненим. Згідно з такою точкою зору, основою знання є не істина чи розум, а комунікація, спілкування, повсякденність. І лише метод полілогу здатен «зібрати» та інтерпретувати розсіяну онтологію через комунікативно-інформаційний простір. Таким чином, діалог втрачає свою актуальність, адже за сучасних умов у діалозі можуть брати участь багато осіб одночасно.

Щодо ознак онтологічності сучасного виду діалогу – полілогу, – то серед них можна назвати принципову відкритість людини до сприйняття нового. Ця відкритість розкривається в готовності вийти за межі власного «Я», і основною допомогою в такому виході для людини є письмо. Письмо як форма ведення подібного діалогу знімає нестійкість і невизначеність буття та утверджує в ньому людину. У деякому сенсі такий полілог є маніфестом егоїзму людини, її звеличенням над буттям.

Нова форма полілогічності є вимогою часу, оскільки сучасна культура ускладнює процеси кодування, декодування та передачі інформації, тоді як традиційна система передачі інформації – від адресанта до адресата – пояснює циркуляцію повідомлень, проте не розкриває їхнього змісту, сутнісного наповнення та механізму виникнення нових текстів, тобто їхньої внутрішньої логіки. Полілог вимагає врахування інформації, що надходить із різних, суперечливих джерел.

Є. Іванова зазначає: «У сучасній соціальній онтології мультикультурний полілог здатен розвиватися на різних рівнях: моральному, правовому, прагматичному і т. ін., або «застрягати», зупинятись у своєму розвитку. Здійснення комунікативного полілогу на належному рівні вимагає від сучасної людини встановлення певних комунікативних зон у мультиконтекстуальному світі». Авторка підкреслює, що деструктивність діалогу не потрібна сучасній культурній ситуації. Будь-яка тупиковий шлях є згубним для налагодження ефективної комунікації. У такому контексті переривання діалогу позбавлене смислу, адже спілкування – це безперервний процес і його не можна обірвати.

Тому й з'являється необхідність у новому комунікативному рівні – полілогічному, мультикультурному, толерантному [12].

Отже, з цього випливає, що полілог – це безперервний діалог. У разі одиничного діалогу людина через рефлексію долучається до мультикультурного полілогу, через наслідки своєї інтелектуальної діяльності вона веде невидиму розмову з сучасниками та нащадками.

2. Особистий вибір у сучасному інформаційному просторі

Для участі в комунікативному полілозі людині необхідно розшифрувати соціокод культури. Якщо людина вірно інтерпретувала цей соціокод, то вона стає повноправним членом суспільства, який сприйняв смисл культурного розвитку, інакше вона стає аутсайдером. Ми повернемося до цієї теми, коли будемо розглядати питання взаємозв'язку інформації та свободи, а також особливості індивідуального світогляду та впливу інформації на нього.

Полілог важливий не тільки в контексті прогностики, тобто будь-яких видів прогнозування майбутнього, але й для досягнення здобутків минулого. Образ сучасної культури – це сплав багатьох самобутніх культур, різних регіонів, етносів, поколінь. Тому цей комунікативний рівень здійснюється не тільки синхронно (одномоментно), але й діахронно (за лінією «минуле – теперішнє – майбутнє»). Адже сприйняття культури минулого залежить від її актуалізації в наших сьогоденішніх реаліях. А ми можемо спостерігати культ «минулого», що простежується в символічній циркуляції так званих «ретро», «вінтаж» і т. ін. Завдяки такій можливості ми «входимо» в контекст минулого і, як було зазначено вище, використовуємо його. У сенсі теперішнього полілог – це завжди «вслуховування» тут і зараз, це співтворчість, це соціотворення, це взаємний дотик і прагнення злиття. Стосовно майбутнього такий вид комунікації – це вірець і ідеал, джерело натхнення, що в перспективі здатний подолати соціокультурну кризу, розхитавши депресивні та апокаліптичні настрої.

Не можна не звернути увагу на те, що інформаційна культура здійснює вплив також і на тілесну складову людини. Вона знижує потенціал фізичної активності та загрожує органічними хворобами. Крім того, нові технології впливають і на когнітивні здібності людини. Розвиток пізнавальних здібностей сьогодні ототожнюють із розвитком інформаційних технологій. Мова, письменність, радіо, телебачення, інтернет-мережі та інші види технологій демонструють різні часи розвитку комунікаційної системи. І якщо розвиток мови та письменності сприяли розвитку через певні зусилля людини, то сучасні технології майже позбавлені цього.

Інформаційні засоби є найдосконалішими засобами сучасності, якими користується людина. Зусилля аналітика більше не в моді, тому що режим мислення може бути задіяний лише в разі виникнення проблемної ситуації. У цьому полягає стимулювальний ефект. Складність сучасних умов і полягає у відсутності проблемних ситуацій (або їх мінімальній кількості). Замість інтелектуального та продуктивного пошуку вирішення проблем прийшов механістичний і репродуктивний пошук інформації.

Інформаційні технології привчають людину до можливості тотального програмування, алгоритмування, нормалізування та перетворення на цифри.

Як наслідок, людина втрачає інтуїтивне, творче бачення світу та починає все переводити в певні алгоритми або механізми. Вона поступово втрачає здатність до самостійних інтелектуальних зусиль і не відчуває істинної інтелектуальної свободи.

Що стосується особистого інтелектуального вибору, то за умови наявності великого інформаційного масиву губиться здатність до самостійного вибору, особливо вибору тієї інформації, яка дійсно має соціальну або особистісну значущість. В умовах перенасичення інформації виникає парадоксальне поняття «інформаційного голоду», своєрідної потреби у значущій інформації. Зростання інформаційних ресурсів приводить до суперечностей між виробництвом і споживанням інформації. В умовах виробництва інформації та передачі її величезних масивів споживач інформації починає відчувати її нестачу. Відповідно, ця нестача впливає на механізми компенсації шляхом поглинання всіх без винятку матеріалів ЗМІ. При цьому в більшості людей відсутнє бачення того, яка сама інформація їм необхідна і як нею можна користуватися. Таким чином, соціокультурне середовище втрачає свій вплив на суб'єктів, замінюючи його медійним простором.

3. Соціалізація людини в кіберпросторі

За об'єктом і змістом інформаційні потреби суспільства можна поділити на такі соціальні групи:

- 1) пасивно-споживацька;
- 2) інфантильна;
- 3) активно-ціннісна;
- 4) прагматична.

Відповідно, ціннісні орієнтири таких груп будуть суттєво відрізнятись. Розглянемо їх детальніше.

Для першої групи характерна повна відсутність прагнення до інформаційного вдосконалення, а інформаційно-ціннісний світ для них обмежений потягом до розваг і вирішення проблем особистого життя. Бажання цієї групи спрямовані на задоволення виключно побутових проблем, на досягнення передусім матеріальних благ, заможності, сімейного благополуччя тощо.

Друга група відрізняється орієнтуванням на матеріальне благополуччя та любові з потребою в любовній романтиці, орієнтується на гедоністичну та пізнавальну інформацію. Змістом інформаційного матеріалу часто є видовище, сповнене емоційного контексту. Інформація для такої аудиторії має бути драматичною, поданою в експресивному вигляді.

Активно-ціннісна група характеризується самовпевненістю та небажанням перекладати на інших власні проблеми. Для таких людей важливим служіння є як власним інтересам, так і інтересам суспільства. Головними цінностями для них є як сімейне благополуччя та цікава робота, так і розвинуті духовні потреби. Рівень інформації, якою вони користуються, спрямований на постійне удосконалення та пізнання світу. Насамперед вони проявляють активність щодо вибору інформаційних матеріалів. Крім того, вони обирають зразки поведінки з-поміж політичної та духовної еліти.

Нарешті, остання група як не заперечує «старі» цінності, так і не розділяє повністю «нові». Група в цілому спрямована на пошук конструктивних дій. Прагматично налаштовані споживачі інформації, як правило, високо цінують особисту свободу, зокрема можливість вибору особистого життєвого шляху. Переважно вони обирають інформацію практичного змісту. При цьому освіта та кар'єра розглядаються ними як засіб досягнення особистого благополуччя. У виборі засобів для досягнення поставлених цілей у прагматиків домінує розвинута здібність до особистого пристосування до будь-якої життєвої ситуації. Насамперед їх цікавлять такі сфери, як політика, економіка та громадська робота.

Саме для того, щоб описати та проаналізувати вибір людьми інформаційних технологій, деякі дослідники пропонують сформувати нову галузь філософії під назвою «кіберонтологія». Цей напрям має досліджувати життєдіяльність людини в кіберпросторі. В одній зі своїх робіт В. Плешаков намагається дати визначення цієї галузі: «Кіберонтологія – це буття або життєдіяльність людини в кіберреальності (найбільш яскраво вираженій зараз віртуальними світами комп'ютерних ігор, а також кіберпростором інтернет-середовища), що детерміноване рівнем розвитку самосвідомості та мотиваційної сфери (сфери потреб особистості), а також комплексом об'єктивних і суб'єктивних мікро-, макро-, мезо- та мегафакторів середовища, що соціалізується» [13].

До складу кіберонтології має увійти поняття кіберсоціалізації, яка є складовою теорії сучасної соціалізації як такої. Це поняття, з одного боку, є інноваційним, а з іншого – укоріненим в життя людей, які мають справу з віртуальною реальністю. Вже згаданий нами автор визначає кіберсоціалізацію як «соціалізацію людини в кіберпросторі – процес якісних змін структури самосвідомості особистості та мотиваційної сфери індивідууму, що відбуваються під впливом і в результаті використання людиною сучасних інформаційно-комунікаційних і комп'ютерних технологій у контексті життєдіяльності». А кіберпростір при цьому розглядається як «створене мережеве інформаційне втілення ноосфери, що постійно доповнюється людством» [13].

У цьому контексті саме соціальні мережі можуть бути середовищем для кіберпростору. Завдяки соціальним мережам індивіди:

- 1) презентують себе;
- 2) знаходять родичів і друзів;
- 3) завантажують контент (музику, відео);
- 4) налагоджують поліфункціональну комунікацію з незнайомими людьми (ми можемо особливо наголосити на цій функції, адже саме вона розширює комунікаційний простір людини); вступають і/або створюють спільноти з метою пошуку однодумців для обговорення спільних тем.

Однією з особливих новацій соціальних мереж є придбання кібертоварів або кіберпослуг у вигляді балів, «подарунків» тощо.

Таким чином, соціальна мережа може слугувати для таких цілей, як:

- 1) спілкування;
- 2) дозвілля;
- 3) пізнання (де мережа є «резервуаром» для всіх знань людства);

4) задоволення цілого ряду особистісних і групових потреб, у тому числі комерційний заробіток.

Останній аспект досить привабливий для деяких осіб і є чи не найважливішим чинником прив'язаності їх до соціальних мереж. Окрім вищезгаданих чинників, інформаційні мережі володіють величезним комунікаційним та демократичним потенціалом як для розвитку окремої особистості, так і для груп і навіть для формування громадянського суспільства.

Проте кібервплив має подвійне значення: і позитивне, і негативне. Негативний вплив визначається в різного роду залежностях і формуванні деяких негативних рис характеру особистості.

Відповідно до закону про збереження суцільного інтелекту простежується така закономірність: чим швидше розвивається та поширюється штучний інтелект, тим менше залишається природного. Тому сьогодні «століття натовпів», описане в працях видатного соціального філософа С. Москвичі, змінюється на «століття цифрових натовпів» [14].

Усе це приводить до формування психоморфозу – стійкого набору певних негативних рис, що формують інтелектуальний кістяк особистості. Під цим також розуміють набір інтелектуальних рис, який є типовим і повторюваним в масових масштабах. «Психоморфоз – це соціально-психологічний вимір особистісного інтелектуального розвитку». Останнім часом психоморфоз набув іншого виміру, а саме цифрового. Цифровий психоморфоз – це зміна психологічних характеристик внаслідок масового впровадження інформаційних технологій у комунікаційний простір, що приводить до формування певних соціокультурних практик:

- 1) цифрової інфантильності;
- 2) цифрового відчуження;
- 3) трансактивної пам'яті;
- 4) «кліпового» мислення тощо [15].

Цифрова інфантильність, або інтернет-інфантильність, як зазначають дослідники, є складовою частиною масштабного процесу інфантилізації суспільства, що розпочалась із другої половини XX ст. Це пов'язано з формуванням «суспільства споживання», а також його численних суб'єктів, так званих *kid adults* (дорослих дітей). Це означає, що багато людей, перебуваючи в структурі суспільства споживання, пізно одружуються (або обирають життя на самоті, що має назву *singleton*), дуже часто не мають дітей і живуть у своє задоволення до кінця свого життя. Тобто функція дітонародження та генерації нових поколінь або відходить на другий план, або зовсім зникає. Крім того, у цього покоління знижується громадська відповідальність і, навпаки, зростає потяг до придбання нових приладів у вигляді різних технологічних новацій.

Подібний стиль життя виражається і в трудовій діяльності, а саме у прагненні до фрілансу, вільних заробітків і порушенні балансу віддачі та отримання від суспільства. Усе це відбувається поруч із поглибленням деяких психосоматичних розладів, росту органічних і нервових захворювань, таких як депресія. Вважається, що депресія набуде масштабів епідемії до 2020 року.

Це пов'язано саме з порушенням діалектики інтересів у постійному втіленні будь-яких бажань, які ще навіть не встигли сформуватись в інтереси. Постійне виробництво бажань, які закінчуються негайним втіленням, набирає есхатологічних рис і доводить сучасне суспільство до абсурду, до набуття самогубної інерції.

А. Арлін зазначає: «Перебуваючи в ейфорії мереж, багато хто нині втрачає відчуття реальності, і це часто призводить до непередбачуваних наслідків. Сьогодні соціальні мережі дійсно стають для багатьох реальністю-павутиною, що затягує в свої тенета не менше, ніж наркотики та алкоголь». Така наївна та непрактична поведінка здатна привести до серйозних наслідків, а у віртуальному вимірі – до формування агресії та ворожнечі шляхом маніпуляцій, тролінгу, вірусів і т. ін.

Цікавим є те, що причиною таких наслідків є не тільки і не стільки інтернет-залежність, скільки специфічний стан людини, яка опиняється один на один із мережею. Це стан повернення до дитинства, що полягає в соціомедійній поведінці. Але як це виражається? Насамперед це можна простежити через аналіз віртуальних повідомлень, які тяжіють до спрощення як в лексичній, так і в семантичній формах. Тут ми знайдемо «дитячість» у висловах, сленгу та загалом тих базових потребах, про які намагаються розповісти користувачі Інтернету. Знаходячись у віртуальному натовпі, особистість втрачає своє «я», розчиняє його в певному консолідованому образі. Внаслідок такої регресії до дитячості в користувачів знижується здатність до критики, а також зростає потяг до конформності. Відбувається та «втеча від свободи», про яку свого часу писав Е. Фромм. Люди, які не здатні нести відповідальність, стають легкою здобиччю для маніпулятивних дій [16].

Що стосується цифрового відчуження, то воно реалізується на кількох рівнях:

- 1) на сімейному (роз'єднує членів сімей, насамперед подружжя, яке припиняє проводити час один з одним, компенсуючи брак особистісних відносин віртуальною комунікацією);

- 2) у цифровому розриві між поколіннями (між батьками та дітьми, які не розуміють один одного);

- 3) у поляризаційному ефекті на соціальному рівні (це означає некритичність у прийнятті доказів, що доводять обрану думку, і категоричне відкидання тих доказів, які цю думку спростовують; це призводить до протистояння, так званого *екокастингу*).

Крім того, мережева комунікація в деяких випадках компенсує традиційну, що часто пов'язано з особливостями тієї особистості, яка піддається впливу такого роду комунікації та стає залежною від неї. Це:

- 1) наявність низки комплексів, у тому числі комплексу неповноцінності, акцентуації характеру (вимогливість параноїдального типу, недовіра, образливість і тривога тощо);

- 2) наявність в особистості тривожних, фобічних, афективних (зі зниженням емоційної сфери) розладів;

- 3) дефіцит комунікації, викликаний зайнятістю та нестачею часу, відстанню між комунікантами.

Важливо також зауважити: якщо на початку свого формування соціальні мережі віддзеркалювали реальні соціальні зв'язки, то нині багато відносин відбувається без розвіртуалізації. Це означає, що реальні особистості можуть навіть ніколи не зустрітись у житті. При цьому активна діяльність в Інтернеті (особиста та соціальна) перетворюється на суцільну імітацію.

Трансактивна пам'ять означає заміщення природної пам'яті на цифрову. Дехто з представників сучасного покоління вже відмовляється від традиційних знань, зокрема «зайвою» у світі цифрових карт для них видається географія, а також інші галузі наук. Можна сказати, що тут людство очікує синдром цифрової амнезії. Крім того, медійне перевантаження, яке відчуває людина, викликане неприродними, «супернатуральними стимулами». У результаті надлишкова інформація спричинює гіперактивність мозку і його перенавантаження, викликані такими чинниками, як багатозадачність, мультимедійність, постійне оновлення контенту й перемикання уваги. Останнє складає справжню проблему, оскільки фрустрація уваги у зв'язку з активним використанням Інтернету досягла значного рівня.

Що стосується «кліпового мислення», то це явище є новим у соціокультурному середовищі, а отже, малодослідженим, незважаючи на те, що саме поняття з'явилося ще в 80-х роках ХХ ст. Це поняття характеризувало сприйняття людиною музичних кліпів, звідси і формальна назва – «кліпове мислення». Що ж особливого було у сприйнятті кліпів? Людській свідомості пропонували певні кліпові фрагменти, які лише формально були пов'язані між з собою, проте є досить різними та такими, що чергуються з великою швидкістю. Зокрема, саме англійське слово *clipping* означає не аналітично оброблену інформацію, не певне зведення розрізнених фактів, а поверхове «бачення» необробленої інформації. Загалом швидка зміна тем провокує глядача до «стрибка ідей». У такому поданні матеріалу є конкретна мета – применшити логічне міркування і при цьому збільшити емоційне напруження.

Висновок

Отже, «кліпове мислення», яке отримало у світовій науці новий поштовх і новий контекст, вплинуло на миттєвість людського мислення. Контент має особливість підлаштовуватися під смаки користувачів. Завдяки цьому звужується часовий горизонт та настає однолінійність простору.

Звідси виникає й уже згадана полярність у думках, яка просто не заперечує будь-яку альтернативу. Це все призводить до непорозуміння та неможливості ведення діалогу. В особистому сприйнятті відбувається певний дисонанс між внутрішнім і зовнішнім, який полягає в тому, що зовнішній обсяг інформації є значним, а внутрішня можливість його сприйняття є обмеженою. Від цього дисонансу виникають негативні емоції, оскільки людина проглядає невеликими порціями інформації все більше і більше, а запам'ятовує все менше і менше, а значить, людина постійно відчуває інформаційний голод. Крім того, «кліпове мислення» відрізняється від традиційного втратою оригінальності. У цьому сенсі одиницею вимірювання кліпового мислення є стереотип. Усе це сприяє десуб'єктивації авторства, розвитку плагіату, копіювання та іншим подібним речам.

Окрім відсутності суб'єктності, «кліпове мислення» страждає на відсутність системності. Для тих, хто мислить у подібному напрямі, світ стає розрізненою мозаїкою або навіть клаптиками та уривками життя. Врешті-решт це впливає на цілісність самої особистості. Віртуальне середовище є штучним утворенням, а отже, тут присутні як великі обсяги інформації, так і голографічність, тобто повторення тієї самої інформації. Останнє може бути засобом свідомої маніпуляції.

Профілактикою таких негативних впливів може стати лише прагнення особистості до цілісності та внутрішньої єдності. Інформаційна небезпека може долатися різними корисними порадами та спираючись на колективний досвід, пошук і знаходження власної мотивації та власної діяльності. Усе це можна не тільки назвати кіберсоціалізацією, а й використати інший термін – соціомедійна соціальна інтеграція, яка орієнтується на формування цілісного ядра суспільства.

А. Петровський зазначає: «Намагаючись припинити самотність, ми водночас багато вимагаємо від технології. Звичайного об'єднання людей у групи недостатньо: нам потрібні *communitas*, тому що цим словом давні греки називали спільноту тих, кого об'єднує відчуття рівності, солідарності й довіри один до одного. Це незмінне почуття, це відчуття глибинних зв'язків і глибинного співчуття – те, що обіцяє своїм громадянам по-справжньому розвинена цивілізація. <...> Зараз єдиною силою, яка здатна формувати суспільство у великих масштабах, є Інтернет. <...> Нам слід «розчинитися» в ньому, щоб розширити власні межі й стати сильнішими, але проявляючи при цьому більше співчуття до собі подібних. <...> Інтернет – це ми самі: наші надії та бажання, матеріалізовані в обладнанні та програмному коді. Це потенційна структура *communitas*» [17]. Тому для того, щоб мінімізувати всі негативні наслідки віртуальної комунікації, слід розробляти заходи на зразок психологічного краудсорсінгу або віртуальної та реальної волонтерської допомоги.

Таким чином, вищезазначене дає нам підстави зробити висновок: активне включення людини в інформаційний простір робить її надто вразливою, що призводить до руйнування людської цілісності. Під тиском негативних електронних чинників відбувається поступова деформація структури особистості та народження й загострення суперечностей у соціумі.

Список використаних джерел:

1. Алексеева И. Информация и интеллект как ценности современной эпохи / И. Алексеева. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://emag.iis.ru/arc/infosoc/emag.nsf/BPA/f4a3a68c37a66eb1c3257593004f0cfc>.
2. Баева Л. Информационная эпоха: метаморфозы классических ценностей / Л. Баева. – Астрахань : Издательский дом «Астраханский университет», 2008. – 217 с.
3. Рахманкулова Н. Новые-старые ценности человека информационной эпохи / Н. Рахманкулова // Информационная эпоха: проблема ценностей : сб. науч. работ. – М. : АМИ, 2007. – С. 237–249.

4. Леонтьев Д. От социальных ценностей к личностным: социогенез и феноменология ценностной регуляции деятельности / Д. Леонтьев [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://mary1982.narod.ru/leontiev.html>.
5. Ижевская Т. Ценности как важный психологический ресурс личности / Т. Ижевская // Гуманитарный вектор, 2010. – № 2. – С. 55–59.
6. Информационные вызовы национальной и международной безопасности / [под ред. А.В. Федорова, В.Н. Цыгичко]. – М. : ПИР-Центр, 2001. – 328 с.
7. Маклюэн М. Понимание медиа. Внешнее расширение человека / М. Маклюэн. – М. : Канон-Пресс-ц, 2003. – 464 с.
8. Винников А. Роль элайнмента вселенной в становлении личности / А. Винников, Ю. Новиков // Философия и жизнь: тезисы докладов и выступлений студ. науч. конф. 21 ноября 2009 г. в рамках Дней петербургской философии – 2009. – СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2009. – С. 23–28.
9. Бодрийяр Ж. Прозрачность зла / Ж. Бодрийяр. – М. : Добросвет, 2000. – 258 с.
10. Кожевников Н. Философское осмысление трансформации ценностей современного мира / Н. Кожевников, Н. Сидорова // Вестник ЯГУ, 2006. – Т. 3. – № 2. – С. 78–84.
11. Лотман Ю. История и типология русской культуры / Ю. Лотман. – СПб. : Искусство-СПБ, 2002. – 768 с.
12. Иванова Е. Культурный переход как онтологическая проблема информационного общества // Известия Томского политехнического университета / Е. Иванова. – Т. 310 (№ 2). – Томск : Изд-во Томского политехнического университета, 2007. – С. 214–219.
13. Плешаков В. Киберонтология и психология безопасности инфомационной сферы: аспект киберсоциализации человека в социальных сетях интернет-среды / В. Плешаков // Вестник ПСТГУ IV: Педагогика. Психология, 2010. – Вып. 4 (19). – С. 131–141.
14. Москвичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс / С. Москвичи. – пер. с фр. – М. : Центр психологии и психотерапии, 1998. – 480 с.
15. Риски Интернета: цифровой психоморфоз и инфантильность [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://webscience.ru/details/riski-interneta-cifrovoy-psihomorfoz-i-infantilnost>.
16. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм ; пер. с англ. и общ. послесл. П. Гуревича. – М. : Прогресс, 1989. – 272 с.
17. Хорост М. Всемирный разум. От мировой паутины к глобальному сознанию / М. Хорост ; пер. с англ. В. Дудника. – М. : Эксмо, 2011. – 289 с.

Третякова Т.М.,
кандидат політичних наук,
старший викладач кафедри соціальних теорій
Національного університету «Одеська юридична академія»

ТЕНДЕНЦІЇ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ЗМІН СУЧАСНОГО ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ

Анотація

У статті досліджено вплив сучасного міжнародного порядку та світогляду на освіту. Встановлено особливості визначення глобального суспільства. Акцентовано увагу на взаємопов'язаності процесів становлення глобального суспільства та розвитку інституту освіти. Аналіз подій останнього часу свідчить про зростаючий інтерес до проблем трансформації освіти. Такі перетворення в Україні передбачають реформування освітньої системи з посиленням значенням аспектів глобалізації, тобто світового процесу інтеграції й уніфікації. Метою статті є встановлення основних напрямів трансформації освітньої системи нашої країни, зумовлених парадигмою світоглядного переустрою.

Вступ

Освіта визначає світогляд людини та орієнтує її поведінку в суспільних відносинах. В епоху появи концептуальних схем розвитку сучасного світового правопорядку та за умови тотального поширення комунікаційних систем інститут освіти займає універсальну позицію, віддзеркалюючи якісні й кількісні зміни в ньому.

Перетворення в соціально-політичній сфері супроводжуються освітньою кризою, викликаною неспроможністю слідувати за процесами диверсифікації ціннісного змісту об'єкта дослідження, невідповідністю підготовки спеціалістів реальним потребам інтеграції у світовий інтелектуальний простір. Такі перетворення в Україні передбачають реформування освітньої системи з посиленням значенням аспектів глобалізації.

Ще від початку створення Національного університету «Одеська юридична академія» її Президентом С. Ківаловим та керівним складом вузу було визначено головне стратегічне завдання: «На сучасному етапі модернізації системи вищої освіти в Україні вагомим є забезпечення якості підготовки спеціалістів на рівні міжнародних вимог». Воно тактично досягається в ході освітньої діяльності вузу на таких пріоритетних засадах, як модернізація й усестороннє вдосконалення навчально-виховного процесу та професійної освіти, перехід до інноваційної моделі освіти з метою забезпечення високої якості підготовки спеціалістів, інтеграція в європейське та світове співтовариство, активний розвиток науково-дослідної роботи й посилення її впливу на вирішення практичних питань у законодавчій і правозастосовній діяльності, посилення виховних компонентів у підготовці спеціалістів на основі систематичної цілеспрямованої роботи з розвитку в студентів високих моральних якостей, духовності, патріотизму, свідомого ставлення до освіти й

фізичного вдосконалення, а також створення сприятливих матеріально-технічних умов та колективного клімату для проведення навчального процесу, праці викладачів і співробітників [1, с. 3–4].

Усе це свідчить про те, що в провідних вузах України добре розуміють, що інститут освіти є стратегічно важливим чинником розвитку суспільства в інформаційну епоху, що, звичайно, сприяє науково-дослідній діяльності щодо тенденцій розвитку сучасного освітнього простору.

Отже, освіта фіксує в суспільній свідомості образ світу та спосіб життя людей в ту чи іншу епоху, проте на переломних етапах вона генерує нові життєві смисли й цінності, транслює їх у майбутнє. У цьому аспекті освіта виступає, з одного боку, як відображення глибинних підстав культури, а з іншого – як своєрідний проект можливих змін.

Однією з основних тенденцій світового розвитку ХХІ ст. є переоцінка цінностей і пріоритетів; чинником розвитку й прогресу починає виступати активна творча особистість, яка відіграватиме домінуючу роль у функціонуванні держави. За таких умов завданням освіти має бути перехід від декларації принципів гуманізму до створення умов для різнобічного розвитку особистості. Крім того, у такому аспекті освіта набуває стратегічного значення та перетворюється на інструмент соціально-політичного прогресу, а також є однією з його об'єктивних умов.

1. Інститут освіти – стратегічно важливий чинник розвитку глобального суспільства

Концепцію сучасного типу розвитку суспільства намагаються формулювати по-різному, не є винятком використання ідеї «глобального суспільства».

Як стверджують М. Ільїн та В. Іноземцев, за всіма процесами, що радикально змінили обличчя цивілізації в другій половині ХХ ст., стоїть фундаментальна тенденція отримання людиною все більшої свободи (економічної, соціальної, політичної, духовної). Відтак метою глобалізації стає розширення можливостей людини впливати не на окремі сторони соціального прогресу, а на прогрес цивілізації в цілому [2, с. 9]. Представники різних наукових підходів по-різному визначають поняття «глобальне суспільство».

Наприклад, Х. Булл, Н. Кілюен та О. Проскуріна ототожнюють його з інформаційним суспільством або об'єднують їх в одне поняття. Так, О. Проскуріна підкреслює, що поняття «глобальне інформаційне суспільство» досить широке, містить у собі насамперед глобальну уніфіковану інформаційну індустрію, що розвивається на тлі безупинно зростаючої ролі інформації та знань в економічному й соціально-політичному контексті. Особливу роль у такому суспільстві відіграє фактор соціального устрою, який відбивається в принципово нових «електронних» формах демократії та докорінному переломі в структурі зайнятості населення [3, с. 74]. Загалом логічність вказаного підходу підтверджено прийняттям у 2000 р. Окінавської хартії глобального інформаційного суспільства, якою визначено нерозривний взаємозв'язок процесів розвитку інформаційно-комунікаційних технологій і формування суспільства ХХІ ст. Їх революційний симбіоз стосується способу життя людей, їх освіти та роботи, а також взаємодії уряду й громадянського суспільства [4].

Водночас низка вчених (наприклад, В. Буряк, В. Бебик, М. Здорова, К. Трима) зосереджують увагу на дослідженні впливу глобалізації на громадянське суспільство. Концепція «глобального громадянського суспільства» актуалізується тенденціями домінування інтересів людини як індивіда над інтересами людини як громадянина та функціонуванням такого суспільства поза межами національної держави – у сфері міжнародних взаємин. Глобальне громадянське суспільство на сучасному етапі його становлення є перехідним суспільством, для якого характерне співіснування державоцентристського й недержавного, транснаціонального типів соціальної взаємодії [5, с. 104]. Так, К. Трима зауважує, що глобальне громадянське суспільство – це суспільство, яке вийшло за межі національної держави та функціонує в міжнародному масштабі, об'єднуючи у своїх мережах та організаціях представників різних країн. Згідно з метою діяльності національної громадськості метою глобальних ініціатив є сфера загального суспільного блага, тобто їх діяльність спрямовується на подолання наслідків стихійних лих, запобігання гуманітарних конфліктів і катастроф, вирішення екологічних проблем, захист прав людини [6, с. 662].

Вищезазначені спроби окреслення сутності сучасного суспільства поєднано ознакою глобальності, проте внаслідок вибору пріоритетного напрямку розвитку отримано похідні поняття глобального суспільства. Натомість для визначення глобального суспільства необхідно зосередитись на глобалізації, яка привела до появи нового світового порядку. У цьому контексті варто звернути увагу на визначення аналізованого поняття, надане А. Старостіним: «Глобалізація – це об'єктивний процес розмивання національних кордонів як наслідок пошуку прибуткових сфер відтворення капіталу в усіх його формах (виробничих, фінансових, трудових, економічних ресурсів), що приводить до взаємодії, взаємозалежності, взаємопереплетення національних економік та формування глобального ринку й світової економічної системи» [7, с. 7]. Наприклад, Т. Бельська акцентує увагу на тому, що глобалізація – це процеси зміни й ослаблення функцій національної держави, активізації діяльності транснаціональних недержавних утворень, у тому числі глобального суспільства, процеси інтернаціоналізації, лібералізації, універсалізації, модернізації, детериторізації, віртуалізації суспільного життя [8, с. 76].

На основі аналізу еволюційно ранніх форм соціальної організації з урахуванням еволюційно пізніх, а також з огляду на соціальний, політичний і культурний ракурси Р. Войтович пропонує найбільш повне трактування глобального суспільства як форми соціальної організації, що включає сукупність держав, об'єднаних між собою на договірних засадах, які мають на меті створення єдиного соціально-економічного, культурного й політичного простору з мінімальними регламентативними обмеженнями. Крім того, науковець виокремлює такі фактори становлення глобального суспільства:

- глобальні комунікації, які є засобом реалізації відповідних інтегративних форм (Інтернет, мобільний зв'язок, що «стирають» певні міждержавні кордони);

- глобальну економіку, що характеризує відповідні форми функціонування транснаціональних корпорацій, які підміняють собою

характер національної економіки (Світовий банк, Міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк реконструкції та розвитку);

- глобальну політику, яка характеризує вплив наймогутнішого суб'єкта – співтовариства розвинених західних держав, лідером серед яких є США. Західні держави, спираючись на свою економічну й військову могутність, утворюють найбільш впливові міжнародні організації (НАТО, «Велику сімку»);

- глобальну культуру, що об'єднує всі світові цінності планети (наприклад, споживає майже однакову кінопродукцію в різних країнах світу);

- глобальну науку, яка є результатом відповідного міжнародного академічного обміну (світові наукові альманахи, електронні наукові журнали);

- глобальну мову, роль якої відіграє англійська, її глобальне поширення призводить до засмічення відповідних національних мов словами іншомовного походження (формується так званий глобальний сленг, глобальні мовні кальки, національні мови зазнають певної градації);

- глобальну уніфікацію стилю життя, яку характеризує те, що на різних кінцях світу люди споживають однакову їжу, носять однаковий одяг, дивляться однакові фільми, формують тотожний світогляд і побут;

- глобальний тероризм, який усе частіше спонукає громадян окремих суспільств об'єднуватись між собою, щоб протистояти експансії окремих держав, їх економічній і військовій могутності;

- соціальну дисгармонію, що зумовлюється індустріальним типом суспільного розвитку, у межах якого основна увага приділялась реалізації матеріальних потреб, тощо [9].

Вважаємо за доцільне доповнити цей перелік таким фактором становлення глобального суспільства, як глобальна освіта. Адже саме цей соціальний інститут відбиває рівень пізнання людиною природної й соціальної дійсності. Як слушно наголошує О. Пунченко, освіта з позиції впровадження у свідомість соціуму наукових цінностей є складним процесом, за якого створюються умови для підняття свідомості особистості до вищих атрибутів духовної екзистенції: справедливості, свободи, честі, совісті, доброти, вірності ідеалам, толерантності. Водночас необхідно враховувати, що сфера освіти – особливий тип реальності, у якій специфічно проявляються об'єктивна детермінація та суб'єктивні інтенції, потреби й інтереси, екзистенціали та цінності, норми й свавілля, раціональність та ірраціональність, традиції й новації, стереотипи та прозріння, «освічена своєкорисливість» і загальнолюдські ідеали, явища психіки й постулати ідеології. Це сфера взаємодоповнення та протиборства, критики й взаємовідторгнення, сумнівів і вірувань, переконань та відчаю, чіткості логіки й невиразності інтуїції, зрозумілих цілей та архетипів, політичних програм та особистісних рішень, філософських поглядів та езотеричних пошуків, моральних імперативів і морального нігілізму. Стимулюючи практичні дії, освітня ментальність соціального суб'єкта зазнає власної флуктуації, біфуркації тощо. Ця освітня ментальність є суперечливою, тому освіта повинна транслювати способи вирішення цих суперечностей [10, с. 18].

Єдиний соціально-економічний, культурний і політичний простір опосередковує наявність глобального ринку; відповідно, трудові ресурси, якими реалізовується глобальна діяльність, зобов'язані мати освіту, яка дає

можливість володіти знаннями, що відображають тенденції сучасного світового порядку. Взаємозв'язок освіти та глобального суспільства є двостороннім. З одного боку, глобальне суспільство включає соціальні інститути, а інститут освіти є одним із них. Відповідно, вказаний інститут набуває особливих ознак, що притаманні глобальному суспільству. З іншого боку, глобальне суспільство не є сталим явищем, постійно перебуває в динаміці, а тому освіта є чинником, який спонукає розвиток і становлення глобального суспільства.

Глобалізація опосередкувала виникнення такого явища, як «транснаціональна освіта», або «транскордонна освіта» (transborder education, cross-border education), під якою розуміють усі види програм вищої освіти, курсів навчання або освітніх послуг, у тому числі дистанційну освіту, під час здійснення яких особи, які навчаються, перебувають в іншій країні, ніж та, де розташовується вуз, що присвоює кваліфікацію. Як зазначається в матеріалах міжнародної практичної конференції, присвяченої проблемам освіти в умовах глобалізації, транснаціональна освіта може надаватись різними шляхами: приватними провайдерами через структуру кампусів (філій, на які поширюється право власності вузу), систему франчайзингу, офшорні інститути (вони перебувають на території з пільговим режимом оподаткування), у режимі on-line.

Як показує статистика, до 75% транснаціональних освітніх програм реалізуються за допомогою освітнього франчайзингу, а також шляхом застосування дистанційних технологій і технологій e-learning. В освіті «франчайзинг» – це процедура, коли відомий вуз надає повноваження іншому вузу (у тому числі іншій державі) реалізовувати освітню програму (отримання кваліфікації), зберігаючи за собою право контролю за ключовими параметрами якості реалізованих програм.

Іншою перспективною формою транснаціональної освіти є використання дистанційних освітніх технологій і технологій e-learning. Поняття «дистанційне навчання» ширше за поняття «e-learning». Воно означає передачу знань на відстані різними способами: від традиційної пошти до супутникового зв'язку. У свою чергу під технологіями e-learning розуміється навчання за допомогою Інтернету та мультимедіа (від CD-дисків до веб-конференцій) [11, с. 9].

У загальному вигляді процеси глобалізації вплинули на інститут освіти, зумовивши такі зміни:

- 1) ускладнення системи освіти, наприклад, виникнення нових галузей, поширення дистанційного навчання, наявність відкритих систем освіти, використання технологій e-learning;

- 2) актуалізацію прагнення світового співтовариства до формування в сучасних умовах нових глобальних цінностей – цінностей загальнолюдської культури, серед яких провідними повинні стати не влада сильного й багатого, а гуманізм, толерантність, повага до представників інших культур, націй, рас, релігій, схильність до співпраці з ними, до взаємозбагачення культур;

- 3) посилення ролі освіти, що пов'язано як із формуванням соціальної еліти суспільства, так і з асоціацією її наявності як можливості забезпечення кращої якості життя;

4) підвищення комерціалізації освіти, що означає підвищення конкурентного характеру надання освіти;

5) формування нового типу світогляду, що сприяє розширенню міжнародних зв'язків у межах освіти, розвитку програм міжнародного обміну студентами та закордонних стажувань тощо.

Інститут освіти у свою чергу впливає на становлення й розвиток глобального суспільства. Так, Національним інститутом стратегічних досліджень при Президентові України розглянуто глобальні тенденції розвитку освіти в Україні. Відповідно, виокремлено основні проблеми надання освіти: корупцію в системі освіти, відірваність від наукових досліджень, повільні темпи інтеграції в європейський простір, зниження якості освіти. Щодо якості освіти, а саме вищої освіти, вказано, що одним з основних показників якості освіти тієї чи іншої країни є кількість студентів з інших країн, які навчаються в її вищих навчальних закладах. Проте у світовому масштабі академічна мобільність студентів, незважаючи на темпи зростання, залишається винятком, а не правилом: близько половини студентів, які навчаються за межами своїх країн, – це студенти з Китаю, Індії, Південної Кореї та інших країн Азії. Для покращення ситуації запропоновано провести заходи, спрямовані на впровадження освіти протягом життя, подальший розвиток експортного потенціалу вітчизняної вищої освіти з метою отримання економічних результатів, прискорення модернізації освіти та посилення впливу й престижу України у світі тощо [12].

Тобто в ідеальному вигляді щодо кінцевої мети інститут освіти є невід'ємною частиною глобального суспільства, що відбиває рівень пізнання людиною природної та соціальної дійсності. Отже, розвиток глобалізаційних тенденцій у сфері освіти поряд з об'єктивною необхідністю підвищення конкурентоспроможності економіки та людського потенціалу вимагає модернізації змісту й інституційної організації інституту освіти в напрямі відповідності світовим і європейським стандартам.

2. Трансформація освітньої системи України в умовах світового дискурсу

Система освіти не може існувати ізольовано від суспільного розвитку, мати на меті лише передачу відповідних знань і навичок. На формування освітньої системи в Україні впливає низка факторів, які її трансформують і наділяють новими характеристиками. Для того щоб встановити зміни, яких зазнав соціальний інститут, необхідно чітко уявляти, якими ознаками його було наділено до процесу трансформації.

Після здобуття Україною незалежності стало очевидним, що існуюча система освіти не задовольняє суспільні потреби, більше того, вона не спроможна підготувати кадрові ресурси, які перетворюють Україну на правову й громадянську державу. У 1993 р. Кабінет Міністрів України задекларував основні принципи побудови системи освіти України для відтворення інтелектуального й духовного потенціалу народу, виходу вітчизняної науки, техніки й культури на світовий рівень, національного відродження, становлення державності та демократизації суспільства в Україні. Серед таких принципів варто виокремити ті, що є актуальними й нині, а саме:

1) пріоритетність освіти, що означає випереджальний характер її розвитку, нове ставлення суспільства до освіти, до знань та інтелекту, кардинально нові підходи до інвестиційної політики в освітній сфері;

2) демократизацію освіти, що передбачає децентралізацію та регіоналізацію управління системою освіти з дотриманням найбільш визначальних принципів освітньої політики України, надання автономії навчально-виховним закладам у вирішенні основних питань їх діяльності, подолання монополії держави на освіту, перехід до державно-громадської системи управління освітою, у якій особистість, суспільство й держава стануть рівноправними суб'єктами, утворення системи партнерства учнів, студентів і педагогів;

3) гуманізацію освіти, що полягає в утвердженні людини як найвищої соціальної цінності, найповнішому розкритті її здібностей та задоволенні освітніх потреб, забезпеченні пріоритетності загальнолюдських цінностей, гармонії стосунків людини й навколишнього середовища, суспільства та природи;

4) гуманітаризацію освіти, що покликана формувати цілісну картину світу, духовність, культуру особистості й планетарне мислення;

5) національну спрямованість освіти, її невіддільність від культурної спадщини, органічне поєднання з національною історією та народними традиціями;

6) безперервність освіти, що відкриває можливості для постійного поглиблення загальноосвітньої й фахової підготовки, досягнення цілісності та наступності в навчанні й вихованні, перетворення набуття освіти на процес, що триває впродовж усього життя людини, тощо [13].

Окреслені принципи побудови освіти перетворились на орієнтир, якого має бути досягнуто. Відсутність комплексного підходу спричинила ситуацію, за якої намагання досягнути рівня освіти, який існує в розвинених країнах, спонукали Україну приєднатись до Болонського процесу. Як стверджує О. Клименко, Болонський процес в Україні з 2005 р. фактично став «брендом» реформ національної системи вищої освіти, спрямованих на входження її в європейський освітній і науковий простір у межах загального руху щодо реалізації євроінтеграційних прагнень України. Аналіз же документів, прийнятих у межах Болонського процесу його учасниками, вказує на те, що цей процес не є самоціллю.

Країни – учасниці «болонського клубу» зобов'язалися провести реформи у сфері вищої освіти за прийнятими критеріями й стандартами задля забезпечення сумісності та порівнянності національних систем вищої освіти, що передбачає, зокрема, введення системи порівняльних ступенів вищої освіти та строків навчання, забезпечення її якості (насамперед запровадження моделі експертного оцінювання органів із забезпечення якості на національному рівні), запровадження єдиних стандартів кваліфікацій (меж кваліфікацій), кредитно-трансферної системи, удосконалення схем і посилення академічної мобільності, впровадження інтегрованих навчальних, дослідницьких і виховних програм [14, с. 59].

Незважаючи на низку змін, які було внесено до системи освіти, необхідно пам'ятати, що вона заснована на засадах, які сформувались у радянський період. Цей фактор у сукупності з освітніми архетипами, які склались в українського

населення, опосередкували відсутність очікуваного результату від реформ. Відхід від орієнтації на виробництво, фундаментальної підготовки молодого покоління, основною метою якого було використання трудових ресурсів у державних цілях, не вдалося здійснити формальним способом. Так, Є. Матвійшин виокремлює такі специфічні риси освітньої системи радянського типу:

- орієнтацію фахівців у прикладних галузях наук на одноразове накопичення ймовірно потрібних знань;
- орієнтацію винятково на дозволені джерела інформації (як фахові, так і світоглядні);
- стандартизацію системи вищої освіти та критеріїв якості освіти незалежно від територіального й галузевого (чи відомчого) підпорядкування;
- ґрунтовну теоретичну підготовку з посиленою увагою до світоглядних і практичних філософських проблем;
- широку практичну підготовку також у галузях знань, дотичних до основної спеціальності;
- наявність виробничих, управлінських і наукових практик упродовж усього навчання;
- повну й свідому відсутність орієнтирів для інтеграції вітчизняної системи вищої освіти у світову;
- забезпечення гарантованого працевлаштування випускників і, відповідно, їх соціального статусу;
- відірваність від практики й досвіду розвитку світової системи вищої освіти тощо [15, с. 4].

Логічним було б використання позитивних рис існуючої освітньої системи для втілення у свідомість освітян основної ідеї освіти з одночасною заміною небажаних постулатів освіти на ті, які є притаманними сучасному суспільному розвитку.

Провальність перелому освітньої системи констатовано Постановою Верховної Ради України «Про Рекомендації парламентських слухань на тему «Правове забезпечення реформи освіти в Україні». Так, за роки незалежності в Україні сформовано національну систему освіти, яка зберегла надбання минулого та значний науково-педагогічний потенціал, здатний істотно вплинути на впровадження інноваційних змін в освітній сфері.

У результаті цього державна політика у сфері освіти здебільшого підмінялась дріб'язковим регулюванням поточної діяльності навчальних закладів, законодавчі зміни мали, як правило, зовнішній, формальний характер і не сприяли підвищенню якості освіти. Фактичне усунення центральних і регіональних органів влади від вирішення нагальних освітніх проблем, підміна системної науково обґрунтованої ідеології ситуативною політизацією освіти негативно позначились на культурному й освітньому рівнях суспільства, зумовили втрату освітою консолідуючої, культуротворчої місії в українському суспільстві, наслідком чого є політичні, економічні та соціальні втрати сьогодення [16].

Напрями подальших реформ у системі освіти різняться за своїм змістом і ціллю. Під час вибору підходу переформатування розглядуваної системи необхідно виходити з того, що система освіти, щоб відповідати вимогам сучасності, повинна інтегруватись у комплекс «освіта – дослідження –

інновації», тому функції університетів мають модернізуватись і корегуватись з урахуванням виникнення нових умов та потреб, що вимагатиме гнучкості від системи освіти. Із цієї позиції на увагу заслуговують висновки С. Семенюка, який виокремлює такі основні завдання, що стоять перед системою освіти:

1) оновлення змісту, організації навчального процесу та підвищення якості навчання;

2) створення інфраструктури й умов, здатних забезпечити прискорену реалізацію отриманих знань у професійній діяльності;

3) підготовку спеціалістів у галузі інноваційного менеджменту, організаторів інноваційних процесів, які володіють навичками пошуку перспективних науково-технічних ідей і їх практичної реалізації в інноваціях;

4) підготовку спеціалістів, здатних не лише генерувати нові знання та технології, а й перетворити їх на власний бізнес.

Виконання цих завдань обумовлюється тим, що вітчизняна освітня система входить у світовий освітній простір [17, с. 178].

Натомість О. Огієнко зазначає, що в сучасних умовах освітні системи будь-якої країни пропонують значний вибір можливостей не лише для набуття фіксованих знань, а й для задоволення освітніх потреб людини, адаптації її до змін навколишнього середовища, засвоєння нових соціальних ролей, створення умов для самоосвіти та самореалізації [18, с. 73]. Тобто на перший план повинні виходити гуманізація освітнього процесу та формування в підсумку особистості з власною світоглядною позицією, яку засновано на відповідних знаннях і яка спонукає до глобального й гуманного способу життя.

Досліджуючи історичні передумови виокремлення гуманізації як основного напрямку розвитку освіти, П. Скляр стверджує, що трансформація суспільства, створення нової демократичної держави передбачає зміни в усіх сферах життя людини, тому оновленню суспільних відносин і перебудові всієї системи освіти сприятимуть гуманізація та гуманітаризація навчально-виховного процесу. Однак ідеться не тільки про зміни в освітній системі, зрозуміло, що вони не стануть ефективними без переосмислення філософії всієї соціальної системи, повернення її в бік людини, визнання людини найвищою цінністю суспільства [19, с. 142].

Наведену тезу необхідно доповнити. Так, гуманізація системи освіти не лише сприяє зміні світогляду та культури особи, а й є неможливою за відсутності в суспільстві потреби в цьому. Тобто в умовах, коли існують широкі можливості для освоєння нових технологій, розвитку економіки, відтворення благ, підвищення якості життя, збагачення й переплетення культур народів світу, з одного боку, та загрози тиску нових глобальних монопольних корпорацій, забруднення навколишнього природного середовища внаслідок зростання антропогенного тиску, дестабілізації світового порядку – з іншого, гуманізація освіти є закономірним результатом. Саме така освітня система зможе ввести в суспільну свідомість ціннісне значення особистості, яка зможе подолати глобальні проблеми та перенести людство на новий рівень розвитку.

Гуманізація освіти зумовлюється особливостями сучасного розвитку світової цивілізації, зміною парадигми, яка спостерігається в сучасній культурі: від технократичної до гуманістичної. Панування технократичної

парадигми, тобто уподібнення людини машиноподібному гвинтику, що раціонально функціонує в системах управління й освіти, під тиском у суспільній свідомості віри в необмежені можливості науково-технічного прогресу привело до полегшення елементарних операцій мислення шляхом застосування ЕОМ.

Водночас загострення низки глобальних проблем зумовило перегляд ієрархії суспільних цінностей і закономірного введення як пріоритетних людського виміру як аксіологічного й освітнього погляду. Таким чином, очевидно, що гуманізм суспільних відносин, науки, а також освіти – це загальносвітова тенденція розвитку суспільної цивілізації [20, с. 55].

Наприклад, В. Воронкова пропонує певний формат суспільства, яке пройшло процес гуманізації всіх його соціальних інститутів. Цьому гуманістичному типу суспільства притаманні такі ознаки:

- 1) гармонійне поєднання інтересів людини й суспільства, орієнтація на збалансований розвиток суспільства, усіх механізмів суспільного відтворення та всебічний розвиток особистості;
- 2) реальний плюралізм усіх форм власності;
- 3) широкі можливості для прояву господарської ініціативи індивідів та об'єднань;
- 4) підкореність держави громадянському суспільству;
- 5) відсутність монополії на знання, свобода вибору;
- 6) створення нових місць у суспільній системі для здійснення індивідом активної соціальної діяльності;
- 7) наявність дієвих механізмів компромісного розв'язання суспільних конфліктів [21, с. 29].

Система освіти, відповідно, повинна не лише піддаватись гуманізації, а й продукувати гуманістичний спосіб мислення.

Тенденція гуманізації освітньої системи простежується також у роботі міжнародних організацій. Так, ЮНЕСКО, досліджуючи світову освіту, діє в напрямі підтримки її цивілізаційного розвитку. У Комюніке «Нова динаміка вищої освіти і науки для соціальної зміни і розвитку» акцентується увага на тому, що ніколи в історії не було так важливо інвестувати у вищу освіту, яка є основною силою для створення інклюзивного й різноманітного суспільства знань, та сприяти дослідженням, інноваціям і творчості.

Освіта в умовах сьогодення повинна спрямовуватись на покращення розуміння багатогранних проблем, які включають соціальний, економічний, науковий і культурний виміри та здатність відповідати їм. Вона має привести суспільство до створення глобальних знань, які відповідали б глобальним викликам, зокрема й викликам продовольчої безпеки, зміни клімату, розподілу водних ресурсів, міжкультурного діалогу, запровадження відтворювальних джерел енергії та охорони здоров'я [22].

У цілому «гуманізація вищої освіти» в європейському контексті – це теоретична та практична орієнтація всієї освітньої системи на забезпечення успішності процесу дорослішання й соціалізації кожної людини, її ментального, психічного та фізичного розвитку, формування спроможності до екобезпечної діяльності й активної участі в житті соціуму, країни тощо. Гуманізація освіти повинна відбуватись не на окремому етапі її здобуття, а із

самого вступу до навчального закладу, реалізовуватись під час доступу до освіти, у процесі навчання та до відновлення навчання через певний строк («навчання впродовж життя») [23, с. 64].

Висновки

Варто наголосити, що розвиток глобалізаційних тенденцій у сфері освіти поряд з об'єктивною необхідністю підвищення конкурентоспроможності економіки й людського потенціалу вимагає модернізації змісту та інституційної організації інституту освіти в напрямі узгодження зі світовими та європейськими стандартами.

За таких умов трансформації суспільно-політичних відносин існує реальна потреба в реформуванні освітньої системи з використанням позитивних рис існуючої освітньої системи для втілення у свідомість освітян основної ідеї гуманізації освіти, причому з одночасною заміною небажаних постулатів освіти тими, які є притаманними сучасному суспільному розвитку. Гуманізація освіти сприяє узагальненню конструктивних принципів організації людського життя, де за традицією усвідомлюється доля людського буття й існування.

Таким чином, відповідно до Державної національної програми «Освіта» («Україна ХХІ століття») тенденції трансформаційних змін сучасного освітнього простору полягають у визначенні стратегії розвитку освіти в Україні на майбутнє. І стратегічними завданнями реформування освіти в Україні є такі:

- відродження та розбудова національної системи освіти як найважливішої ланки виховання свідомих громадян, формування освіченої, творчої особистості, забезпечення пріоритетного розвитку людини, відтворення й трансляції культури та духовності в усій різноманітності вітчизняних і світових зразків;

- виведення освіти на рівень розвинених країн світу шляхом докорінного реформування її концептуальних, структурних та організаційних засад; подолання монопольного становища держави в освітній сфері через створення на рівноправній основі недержавних навчально-виховних закладів; глибока демократизація традиційних навчально-виховних закладів; формування багатоваріантної інвестиційної політики в галузі освіти [13].

Отже, стратегія розвитку освіти в Україні акцентує увагу на пріоритеті загальнонаціональних і державних інтересів з урахуванням процесів, що відбуваються у світовому освітньому просторі, оскільки вона не стоїть осторонь загальноосвітніх тенденцій. Україна формує свою освітню політику на тлі світових змін та впровадження нових стандартів.

Список використаних джерел:

1. Ківалов С. Національний університет «Одеська юридична академія» – лідер юридичної освіти України / С. Ківалов // Митна справа: науково-аналітичний журнал. – 2012. – Вип. 4. – С. 3–4.

2. Ильин М. Введение / М. Ильин, В. Иноземцев // Мегатренды мирового развития / под ред. М. Ильина, В. Иноземцева. – М. : Экономика, 2001. – С. 7–25.

3. Проскуріна О. Глобальне інформаційне суспільство: ідеї та реалії / О. Проскуріна // Вісник Севастопольського національного технічного університету. – 2012. – Вип. 136. – С. 70–74.
4. Окінавська хартія глобального інформаційного суспільства : міжнародний документ від 22 липня 2000 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_163/card6#Public.
5. Здорова М. Особливості становлення глобального громадянського суспільства / М. Здорова // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2014. – Вип. 26. – С. 100–106.
6. Трима К. Особливості функціонування глобального громадянського суспільства / К. Трима // Гілея: науковий вісник. Серія «Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки». – 2012. – Вип. 61. – № 6. – С. 660–664.
7. Старостіна А. Сутність та практичне застосування методики конструювання категоріального апарату економічної науки (на прикладі понять «глобалізація» та «підприємницький ризик») / А. Старостіна, В. Кравченко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2011. – № 128. – С. 5–10.
8. Бельська Т. Глобалізація як фактор трансформації владно-суспільних відносин / Т. Бельська // Публічне управління: теорія та практика. – 2013. – Вип. 1. – С. 72–78.
9. Войтович Р. Глобальне суспільство як нова форма соціальної організації у сучасних умовах / Р. Войтович // Державне управління: теорія та практика. – 2005. – № 2. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua>.
10. Пунченко О. Інституціональна сфера освіти та її функціональна спрямованість / О. Пунченко // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2011. – Вип. 45. – С. 12–20.
11. Проблемы современного образования в условиях глобализации : матер. Междунар. науч.-метод. конф. / науч. ред. Н. Степанов ; отв. за выпуск О. Левченко. – Чита : ЗИП СибУПК, 2013. – 217 с.
12. Глобальні тенденції і проблеми розвитку освіти: наслідки для України : [аналітична записка] [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1537/>.
13. Про Державну національну програму «Освіта» («Україна ХХІ століття») : Постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада 1993 р. № 896 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF>.
14. Клименко О. Болонський процес в Україні: в пошуку національної моделі системи вищої освіти / О. Клименко // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2013. – № 3. – С. 58–63.
15. Матвійшин Є. Методичні вказівки до вивчення модуля «Система управління якістю освіти вищих навчальних закладів» дисципліни «Державна політика і управління в освіті» : [наук.- метод. розробка] / Є. Матвійшин, С. Ромашко. – К. : НАДУ, 2009. – 44 с.
16. Про Рекомендації парламентських слухань на тему «Правове забезпечення реформи освіти в Україні» : Постанова Верховної Ради України

від 16 березня 2016 р. № 1031-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 15. – Ст. 151.

17.Семенюк С. Інноваційні передумови формування системи освіти в умовах економіки знань / С. Семенюк // Маркетинг і менеджмент інновацій. – 2013. – № 2. – С. 175–182.

18.Огієнко О. Тенденції розвитку освіти дорослих у скандинавських країнах : [монографія] / О. Огієнко ; за ред. Н. Ничкало. – Суми : Еллада, 2008. – 444 с.

19.Скляр П. Становлення ідей гуманізму в національній системі освіти: історичний аспект / П. Скляр // Духовність особистості. – 2011. – Вип. 5. – С. 141–151.

20.Пиголенко Л. Актуальні аспекти гуманізації вищої освіти / Л. Пиголенко // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Серія «Філософія. Психологія. Педагогіка». – 2010. – № 3. – С. 55–58.

21.Воронкова В. Гуманітаризація, гуманізація і гармонізація освіти, влади, суспільства / В. Воронкова // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2006. – № 24. – С. 15–32.

22.Всесвітня конференція з вищої освіти – 2009: «Нова динаміка вищої освіти і науки для соціальної зміни і розвитку» (ЮНЕСКО, Париж, 5–8 липня 2009 р.) : Комюніке від 8 липня 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/952_011.

23.Євсович Р. Тезаурусний підхід до визначення поняття гуманітаризація та гуманізація вищої освіти в європейському нормативному контексті / Р. Євсович // Духовність особистості. – 2013. – Вип. 2. – С. 58–68.

Харечко І.З.,

кандидат політичних наук,

асистент кафедри теорії та історії політичної науки

Львівського національного університету імені Івана Франка

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ: ПРОБЛЕМА ВИБОРУ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ

Анотація

У сучасному глобалізованому світі індивід інкорпорований у різні об'єднання, групи, суспільні формації, що зумовлює ускладнення процесу самоідентифікації. Якщо говорити про колективну ідентифікацію українського суспільства, то вона фактично виступає сукупністю індивідуальних самостей кожного окремого жителя України, який водночас усвідомлює свою приналежність до конкретного колективного – української нації. Процес конституювання української загальнонаціональної ідентичності не відбувався лінійним історичним шляхом, а гальмувався та перенаправлявся країнами-метрополіями. На цьому етапі розвитку України

питання незавершеності процесу націєтворення набуває онтологічного значення, адже відсутність консолідації, спільного бачення майбутнього та узгодженої позиції щодо минулого унеможлиблює суспільно-політичний, економічний, духовний і культурний поступ українського суспільства як унікального цілого. Виявлено, що в Україні існує значна кількість регіональних ідентифікаційних практик, на тлі яких чітко окреслюється популярність громадянської національної ідентичності. Аргументовано, що впродовж усіх років незалежності громадяни України залишались об'єктом російського деструктивного впливу з метою знищення їхньої мови, культури, історичної пам'яті, гідності та національної свідомості. Встановлено, що в умовах дезінформації, тотальної пропаганди, духовно-ціннісного домінування чужої філософсько-світоглядної моделі, штучно інспірованих соціальних проблем, нестачі націєінтегруючих чинників, відсутності суспільного консенсусу із життєво необхідних для суспільства питань українці були позбавлені об'єктивного базису для створення сильної нації на засадах громадянства. Усупереч цьому суспільно-політичні трансформації останнього десятиліття свідчать про невідворотність завершення процесу українського націєтворення.

Вступ

Україна як незалежна політико-адміністративна одиниця функціонує впродовж незначного хронологічного проміжку, проте соціально-економічні, духовні, культурні, філософсько-світоглядні надбання українців як окремішньої унікальної суспільної субстанції мають тисячолітню історію. Дискретний континуум української державності, агресивна етнолінгвістична, культурно-духовна й політико-економічна експансія держав-імперій, тривале перебування українських територій у складі різних метрополій, цілеспрямоване винищення української інтелігенції та заможного середнього класу загальмували, викривили й ускладнили процес становлення національної ідентичності українців. Дослідники відносять Україну до «неісторичних» націй з огляду на специфіку розвитку її державності: монгольське завоювання Київської Русі, польське та російське панування, радянську окупацію [37; 46, с. 301].

Національна ідентичність як більш-менш інтегрована символічна структура із часовими вимірами забезпечує важливі екзистенційні компетенції для індивіда [40]. Конструювання ідентичності відбувається динамічно в результаті історичного процесу не лише як відповідь на питання «ким я хочу бути?», а й як результат «соціального запиту», як реакція на спілкування з оточенням [6; 40]. Українці, які за часів радянської окупації пережили русифікацію й деетнофікацію та яких позиціонували як «молодших братів», досі розглядають себе етнічною меншиною. Це зумовлює невизначеність та пошук нових смислів і цінностей [52, с. 166]. Тому, як слушно зауважив Е. Вілсон, українську ідентичність ще необхідно «перебудувати», відокремивши її від інших національних історій, з якими пов'язувалося життя українців упродовж століть (російської, радянської, польської, угорської тощо) [50].

Розпад СРСР та, відповідно, руйнування радянської колективної реальності викликали хаос у свідомості людей, ерозію світоглядно-ціннісних засад і кризу колективної ідентичності в усіх країнах соцтабору, особливо в Україні. Р. Брубейкер вказує на наслідки посткомуністичної реорганізації політичного простору, коли мільйони людей стали жителями й громадянами нових держав, відчуючи свою «приналежність» до іншої (не своєї) етнічної національності. Багато етнічних українців, росіян та представників інших національностей виявились у «суперечливому» становищі: будучи формально громадянами однієї держави, вони відчували етнонаціональну спорідненість з іншою новоствореною країною [37, с. 7]. Тому впродовж перших років незалежності українське посткомуністичне суспільство конституювалось навколо порожнього від цінностей простору. У процесі пошуку основ для нової суспільної ідентичності розпочалось відродження української культури й релігії, повернення до традиційних цінностей. Це супроводжувалось одночасним розвитком демократичних інститутів і процесів, упровадженням ліберальних цінностей західноєвропейських суспільств, що спричинило переважно дезінтеграційні процеси у сфері конструювання української національної ідентичності.

Нерозвиненість громадянського суспільства, існування посттоталітарних трансідентичностей, неповний набір ідентичностей (населення або певні його групи мають етнічну чи регіональну ідентичність, проте не мають національної ідентичності тощо), криза ознак ідентичності, що полягає у відсутності або знеціненні серед певної категорії населення конкретних ознак, навколо яких мала б формуватись певна ідентичність, неадекватні способи утвердження ідентичності, процеси глобалізації [6; 34] поглиблюють кризу колективної ідентичності українського суспільства та перешкоджають становленню загальнонаціональної ідентичності. Без сильної й стійкої національної ідентичності суспільство є дезінтегрованим, виникає загроза територіальній цілісності та національній безпеці, а також стає неможливою консолідація демократії.

1. Особливості та парадокси формування української загальнонаціональної ідентичності

У цілях консолідації 45-мільйонного суспільства, яке являє собою своєрідну мозаїку проявів етнолінгвістичної, етнічної, політичної, історичної та інших видів плюральності, а також успішного суспільно-політичного розвитку України вітальною необхідністю виступає формування загальнонаціональної ідентичності. При цьому проект побудови української нації на засадах спільності етнічного походження, мови чи релігії, на думку Е. Вілсона, найімовірніше виявиться провальним, суперечливим і нетривким [51]. По-перше, Україна ніколи не функціонувала винятково на засадах етнічної приналежності, що дало б змогу об'єднати політичний і національний порядок денний країни [46, с. 373].

По-друге, етнічний склад сучасної України є досить різноманітним. На формування поліетнічності чималий вплив справила російська, польська, почасти румунська й угорська колонізація українських земель [26, с. 58]. Згідно з даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. українці як

титульна нація становлять 77,8% населення. Крім того, на території України проживає більше 100 національностей, у тому числі росіяни (найчисленніша меншина – 17%), білоруси, молдавани, поляки, болгари, кримські татари, угорці, румуни. До того ж Україна є домівкою для великої кількості нечисленних національних меншин: греків, вірмен, циган, німців, гагаузів та інших [20]. На всій території України, окрім Криму, українці є домінуючою етнічною більшістю. Автономна Республіка Крим населена переважно етнічними росіянами (у 1989 р. 65% населення півострова, а в 2001 р. – 58%) [43, с. 282]. Загалом за період 1994–2014 рр. відбулась дерусифікація: зросла кількість людей, які називають себе українцями (з 64% у 1994 р. до 88% у 2014 р.), та зменшилась кількість тих, хто мав російську ідентичність (26% і 12% відповідно) [36]. Більше того, опитування громадської думки свідчать про те, що дискримінація за етнічним походженням і релігійними поглядами є найменш поширеною в Україні [15]. З огляду на умови мирного співіснування українського етносу з представниками інших етнічностей Р. Брубейкер обґрунтовано розглядає Україну як одну з «моделей міжнаціональної гармонії» [37, с. 106].

Як уже зазначалося, дослідники виділяють два способи націєтворення: на засадах громадянства та етнічності. Громадянський націоналізм – це відчуття приналежності до держави, у якій індивід проживає, і відповідальності за неї, що вмотивовує його брати участь у громадському житті [1; 33]. Громадянська форма національної ідентичності зосереджується на громадянстві як юридичному статусі, який індивід набуває в разі готовності жити за правилами конкретної правової, політичної й соціальної системи. Етнічні форми націоналізму вимагають, щоб люди дотримувались національної культури внаслідок того, що народились і були виховані на її цінностях. Етнічний націоналізм базується на тому, що спільні релігія, мова, традиції, походження, а також членство в домінуючій етнічній чи расовій групі є підставами для приналежності до нації. Як громадянська, так і етнічна концепції націоналізму згодні в тому, що людина має лише одну національну ідентичність. Водночас громадянська концепція допускає, що індивід має право обрати національну ідентичність, погодившись стати членом національної спільноти, яка є чужою для нього з огляду на місце народження та культурні умови виховання [47]. Вітчизняний науковець М. Степико додає, що громадянська ідентифікація особи в сучасних демократичних суспільствах засновується на тому, що громадянин є найбільшою цінністю, задоволенню його потреб підпорядковані законодавство та уряди, наділені політично-публічним характером влади [26, с. 88].

Аналізуючи процеси національної самоідентифікації українського суспільства, можна стверджувати про тяжіння українців до громадянського концепту нації. Перші цеглини в побудову такої нації було закладено, коли в незалежній Україні громадянство автоматично отримали всі постійні резиденти республіки [54]. Втілення громадянського концепту нації знайшло продовження в нормах Конституції України, у якій зафіксовано цілком сучасну версію ідентичності для її громадян та усунуто етнічність із критеріїв громадянства [26, с. 74–75]. Зрештою, самі жителі України

визнали прихильність саме до такого національного проекту, адже соціологічні опитування виявили, що мешканці всіх регіонів України в більшості випадків надають перевагу громадянському трактуванню поняття «українська нація»: «Це всі громадяни України, незалежно від їх етнічного походження, мови, якою вони розмовляють, національних традицій, яких вони дотримуються та відповідно до яких виховують своїх дітей» [25]. Також зондування громадської думки в грудні 2014 р. показало, що самоідентифікація як «громадянин України» є домінуючою в усіх регіонах (більше 73% населення України), тоді як лише близько 1% українців вважають себе найперше представниками етнічної групи. Крім того, ми можемо говорити про прогресивні тенденції в розвитку громадянської форми української національної ідентичності, оскільки людей із такою ідентифікацією було трохи більше 30% [25].

Бути громадянином для третини населення означає бути частиною єдиної української нації, її культури й традицій, пишатися досягненнями своєї країни та її представників у різних галузях (економіці, науці, мистецтві та спорті). Хоча варто зауважити, що значна частина українців (24%) надають поняттю громадянства патерналістський зміст: для них бути громадянином означає відчувати турботу з боку влади, мати належні соціальні гарантії [25]. Загалом для українського суспільства залишаються характерними етатистські орієнтації та слабкі індивідуалістські відносини [44]. У цьому контексті варто відзначити парадоксальну особливість політичної свідомості українців: державні й політичні інститути (такі як парламент, уряд, правоохоронні органи, суди, політичні партії) користуються низьким рівнем суспільної довіри [38, с. 99], тоді як найбільше довіряють традиційним інститутам – церкві та Збройним Силам України (понад 60% жителів України) [25].

Додатковим підтвердженням поширення серед українців громадянської національної ідентичності слугує той факт, що більшість українців, незважаючи на соціально-економічні проблеми, вважають себе патріотами та пишаються тим, що вони є громадянами України. Майже всі громадяни (у середньому 85–90%) пишаються атрибутами незалежної української держави (прапором, гербом, гімном, національною валютою, українською мовою як офіційною) [25]. За роки незалежності абсолютна більшість громадян країни не просто звикли до державних символів незалежної країни, а сприймають їх як свої. Не лише у Львові, а й у Донецьку та Криму вболівають за національну збірну команду з футболу під синьо-жовтим прапором. На початку 1990-х рр. це здавалося б нонсенсом [26, с. 179].

Понад 92% населення вважають Україну своєю Батьківщиною. У цьому контексті визначальним є те, що значна частина громадян України, які є росіянами за народженням, чиєю рідною мовою є російська, які визнають свою приналежність до російської культурної традиції та говорять російською мовою в повсякденному спілкуванні, своєю рідною землею вважають Україну (близько 64% українських росіян) [25]. Таким чином, ми маємо підстави стверджувати, що росіяни, які є громадянами України, переважно ідентифікують себе як українці саме на підставі громадянства.

Засадничим елементом у побудові національної держави є наявність громадської солідарності, комунікації та обміну між різними соціальними верствами й групами [39], інакше кажучи, наявність розвиненого громадянського суспільства.

Важко переоцінити роль громадянського суспільства і в період Революції гідності, і в умовах війни Росії проти України, коли масовий волонтерський рух наче проклав міст через прірву, яка традиційно існувала між «елітними» групами, «мозковими» центрами й суспільними низами [49, с. 670]. Він виступив могутнім інструментом соціального впливу та контролю над владою, могутньою внутрішньою енергією, що дає сенс життя й відчуття суб'єктності кожному індивіду. Волонтери зруйнували нав'язаний Україні ззовні образ залежної країни [14]. Українське суспільство продемонструвало, що воно є вільним, демократичним, відкритим, а отже, європейським [53].

Революція гідності сприяла зростанню українського націоналізму, консолідувала українську громадянську ідентичність та виокремила її з розмитої радянської, де вона була частиною чогось, об'єктом, а також розвернула Україну в бік її вихідної ідентичності: вільної, демократичної, здатної до вибору й державотворення, як тисячі років тому [14]. Інституалізація наративу Революції гідності відсилає до громадянської концепції нової української ідентичності, яка визначається через загально-людські цінності [54].

Насправді революційні події кінця 2013 – початку 2014 р. проявили, наче фотоплівку, демократичну сутність українців, їхню відданість європейським принципам (верховенству права й правосуддя, дотриманню прав людини, повазі до гідності, демократії, свободи, плюралізму, солідарності, рівності, неприпустимості дискримінації, рівності статей, толерантності), а також продемонстрували, наскільки сильним є європейський складник в українській ідентичності [30; 31]. Серед українців поступово зростає усвідомлення своєї приналежності до європейської спільноти. Соціопитування в травні 2013 р. виявили, що 34% українців вважають себе європейцями, а в листопаді 2015 р. їх частка зросла до 47% дорослого населення України. Щодо вектора зовнішньої політики більшість українців роблять вибір на користь членства України в Європейському Союзі. Вони також вважають, що зближення з Європейським Союзом не загрожуватиме розвитку української культури [25].

Членство в Європейському Союзі розглядається як остаточне утвердження українського суверенітету в межах визнаних кордонів, як заключний етап становлення держави-нації в спільноті демократичних, мультикультурних європейських країн. Дискурс щодо давньої європейської традиції України, яка була втрачена через встановлення колоніального панування Російської імперії, обґрунтовує тісний зв'язок членства в Європейському Союзі з наративами ідентичності «українець» [53].

Отже, можна погодитись із дослідниками в тому, що Євромайдан зумовив появу нової «політичної нації», визначив домінуючу позицію громадянської ідентичності, що конституюється довкола європейської ідеї [42; 51]. Беручи до уваги те, що європейська ідентичність пов'язана не гомогенністю, а

розмаїттям культур [8], для багатонаціональної й полікультурної України ця наднаціональна ідентифікаційна практика може стати платформою для спільного майбутнього.

Окрім громадянської та наднаціональної європейської ідентичностей, існує ще одна група ідентичностей, що претендують на загальнонаціональний статус. Це проросійські ідентичності, які часто негативно ставляться до українського національного відродження, виступають за впровадження російської мови на теренах України, активно політико-економічне зближення з Російською Федерацією, дотримуються радянського трактування української історії, підтримують ідею цивілізаційного вибору Україною «руського мира». Варто наголосити, що в 2014 р. після Революції гідності на сепаратистському Донбасі відбулась інституалізація цих проросійських неорадянських ідентичностей через кристалізацію образу «чужого» – культурних і політичних цінностей, які асоціювались із «націоналістами» Західної України, та усвідомлення своєї «особливої» місії – захисту російськомовного Сходу від загрози «радикального українського націоналізму» (лапки наші – І. Х.) [54].

У сучасній Українській державі дотепер існує постколоніальна ідентичність: станом на кінець 2014 р. соціологи зафіксували близько 3% населення України, які ідентифікують себе насамперед «громадянами колишнього Радянського Союзу». У середині 1990-х рр. ця цифра становила близько 13%. Радянська ідентичність, що спирається на символіко-громадянську й ідеологічну єдність, зумовлену спільним радянським минулим, є більш поширеною серед представників старшої вікової групи, однак поступово маргіналізується серед молоді [6]. Живучість колективної ідентичності «я – радянська людина» пояснюється розчаруванням через розпад СРСР, «ностальгією» за минулим, бажанням позбутись від індивідуальної відповідальності за власне життя [41, с. 209; 45], а також відсутністю радянської десакралізації в усіх сферах життя українського суспільства. Про це свідчать результати соціологічних досліджень: незважаючи на щорічне скорочення кількості українців, які жалкують про розпад СРСР, у жовтні 2015 р. таких людей виявилось близько третини (31%) дорослого населення України. Переважно це громадяни старшого віку з низьким рівнем освіти й доходів, а також російськомовні громадяни. Найбільша кількість людей, які шкодують за СРСР, спостерігається на Півдні (49%) та Сході (39%) України [4].

Іншим типом проросійських ідентичностей, поширеним у деяких регіонах України, називають євразійство, або панславизм. Євразійці розглядають Україну як історичну частину євразійського економічного й культурного простору. Панславизм розвиває цю тезу, орієнтуючись на внесок України в російську культуру та не звертаючи уваги на євроспрямовані вектори розвитку українства [45]. Панслов'янська національна ідентичність, в основу якої покладено ідею бікультурної нації, ґрунтується на сприйнятті спільного історичного коріння, культурної спадщини та способів державотворення українців і росіян [53].

Культурна, мовна, ментальна специфіка регіонів України, підсилена місцевими бізнес-елітами, призвела до поширення місцевих «олігархічних»

політико-економічних моделей суспільного розвитку та «регіональних» ідентичностей. Наприклад, Донбас-ідентичність заснована на міфі про особливе призначення регіону-«годувальника» всієї України, про який, проте, зовсім «не дбає» та «не чує» центральна влада в Києві. Навіювання населенню східних областей України їхньої виняткової ролі не має під собою економічних підстав, адже ці регіони отримують більше дотацій із державного бюджету, ніж приносять прибутків [13; 22]. Ця ідентичність розуміється як своєрідний сплав різних етнічностей, їх нівелювання на тлі приналежності до спільної трудової культури [50, с. 43]. В основу ідентичності «я – чорноморець» покладено міф про поліетнічну імміграцію на незаймані прибережні території та прийняття російської мови як добровільної лінгва-франка. Особливістю ідентичності кримчан є міф про історичну винятковість і географічну напівізоляцію [50, с. 43]. Окрім цих регіональних самоств, простежується тяжіння певної частки населення України до розмитих, нечітких ідентичностей (як їх визначили – «це-все-те-ж-саме-ізм»), що конститууються навколо ідеї сумісності або навіть тотожності української та російської культур [51].

Незавершеність процесу конституювання української загальнонаціональної ідентичності, популярність проросійських ідентифікаційних практик, особливо в південно-східних областях, а відтак і відцентрові й сепаратистські тенденції серед населення цих регіонів значною мірою зумовлюються системною інформаційною війною російських спецслужб і керівництва, що стала неоімперським продовженням радянської пропаганди та ідеологічної маніпуляції колективною свідомістю.

2. Інформаційна війна Росії у сфері ідентифікаційних практик українців: постколоніальна фаза

Як слушно зауважують вітчизняні інтелектуали та дослідники посткомуністичного суспільства, розпад СРСР у 1991 р., на жаль, не ознаменував падіння неформальної, цивілізаційної імперії, яка продовжувала існувати впродовж усіх років незалежності й дотепер у головах жителів пострадянського простору як паралельна реальність.

Після радикальної трансформації геополітичної карти світу та втрати статусу світового центру впливу керівництво Росії розробило доктрину відродження Російської Федерації та її реваншу на пострадянському просторі, що базується на таких засадах: 1) «розділенні російського народу» і його праві на возз'єднання; 2) «штучності» нових державних кордонів (розбіжність нових державних кордонів із національними, що розуміються як етнічні, вважається найбільшою історичною поразкою й загрозою безпеці Росії); 3) необхідності захисту співвітчизників, зокрема й силовими методами. Претензії на статус великої держави спонукали російське керівництво сформулювати та втілювати великий наднаціональний проект «збирання земель» – Євразійський союз, або «русский мир» [7]. Цей ідеологічний концепт об'єднує людей, які незалежно від етнічності вважають себе росіянами, носіями російської культури й мови, є духовно пов'язаними з Росією, яка всередині країни та на міжнародній арені позиціонує себе як правонаступниця Київської Русі, Російської імперії й

СРСР. Цей проект виступає своєрідною «м'якою» силою, яку використовують Російська Федерація та Російська православна церква для поширення та легітимізації російського релігійного, культурного й політичного впливу, зокрема експансії на пострадянському просторі [17, с. 345]. Гібридна війна Росії проти України, брутальне нехтування основних принципів міжнародного права, агресивне порушення територіальної цілісності й недоторканності кордонів України, анексія Криму, перетворення Донбасу на «сіру» зону задля гальмування процесу інтеграції України в міжнародні спільноти – це далеко не повний перелік наслідків неоімперської політики Російської Федерації, яка відмовляється визнавати унікальність цивілізаційного призначення України та право її громадян на власне майбутнє. Як цинічно визнав російський політик К. Затулін, Росії зовсім не потрібна сильна Україна. Більше того, російський національний інтерес полягає в тому, щоб Україна не стала могутньою державою, на яку доведеться зважати [12]. Очевидно, уже з початку 1990-х рр. у Росії різнобічно й системно готувались до ліквідації Української держави [19].

Росія роками формує негативний імідж України як «failed state», культивуючи міф залежності соціально-економічної системи України від зовнішніх впливів і кредитів та акцентуючи на «вітальній» необхідності російських енергоносіїв. Так звана братня країна системно перешкоджає ефективному функціонуванню Української держави, монополізуючи фінансово-економічні, інформаційні, державно-адміністративні, суспільно-політичні ресурси й канали. Численне російськомовне населення Сходу й Півдня України також ефективно використовувалось як інструмент політичного тиску.

Призначенням інформаційної війни виступають дестабілізація ситуації в Україні, інспірація мовних, міжетнічних, міжконфесійних конфліктів, поширення в українському суспільстві паніки, радикалізація суспільних настроїв, дезінформування й дезорієнтація населення України, загострення суперечностей історичної пам'яті через антагонізацію історичних символів тощо. Політика брехні Росії, заснована на ідеалізації радянського минулого, глорифікації СРСР, активно використовує метанаративи радянської пропаганди, проте не зводиться до них. Так, радянська пропаганда ґрунтувалась на істинності ідеологічних тверджень, а сучасний російський варіант стратегічного обману можна порівняти з калейдоскопом: миттєво створюються декілька версій реальності [28]. В умовах, коли відсутня єдина спільна реальність, складно досягти згоди про факти, складно будувати суспільство. Це веде до хаосу, пасивності, недовіри [23]. Ось чому уряд Російської Федерації виділяє щороку 1,4 мільярди доларів для забезпечення роботи складної системи пропаганди, яка подає викривлене бачення Кремля на події у світі 30 мовами [29].

Населенню України, насамперед у східних і південних областях, нав'язують абсолютно чужі цінності й ідеали «руського мира», почуття національної неповноцінності українців, а відтак і прагнення бути належними до «більш культурного» народу. Формується специфічний світогляд, що спонукає їх підтримувати дії Москви та навіть прагнути

відділення їхніх регіонів і приєднання їх до Російської Федерації. В основі цього світогляду лежить складна й розгалужена російська міфологія, що виступає цілою системою тісно переплечених стереотипів, образів, ярликів, тлумачень [35]. Фактично впродовж не одного десятиліття проти українського суспільства ведеться «консцієнтальна війна» – війна проти української свідомості й ідентичності; це вища форма інформаційно-психологічної війни, метою якої є не зміна чи деформація, а нищення певних видів свідомості, унаслідок чого настає руйнування та переорганізація спільнот та інших соціальних структур, які консолідують ці типи свідомості [3; 9].

Аналізуючи філософсько-світоглядне підґрунтя й методи консцієнтальної війни Російської Федерації, варто вказати на очевидний факт маніпулювання російською владою історичним минулим задля легітимації своєї політики, спрямованої на руйнацію української національної ідентичності, розкол і знищення Української держави [7]. Інформаційні атаки в історичній площині есенціалізують українське суспільство внаслідок багатьох факторів, у тому числі інструментального підходу до історичних подій, який особливо виражено застосовувався за президентства Л. Кучми. Того часу українська політична еліта була національно, історично й етнічно індіферентною, тому в межах посткомуністичної стратегії утримування «центристської» ніші їй було вигідно дотримуватись такого підходу, маргіналізуючи своїх супротивників як небезпечних радикалів, тупих фанатиків або інфантильних романтиків, які не мають жодного зв'язку з реальністю [48].

Викривлення, суб'єктивне трактування історичних подій, а найчастіше представлення вигаданих, історично недостовірних фактів завдають нищівного удару історичній пам'яті українців, тим самим руйнуючи базис, необхідний для національної консолідації й формування загально-національної ідентичності. Тому процес колективної самоідентифікації спрямовується в русло «хибного ототожнення себе з іншою національністю» [18], що призводить до відцентрових сепаратистських тенденцій і рухів.

Історична політика, що проводиться під керівництвом В. Путіна, спрямовується на вироблення та закріплення в суспільній свідомості концепції фіктивної національної історії Росії як начебто єдиної спадкоємиці Київської Русі. На прикладах історичного минулого доводиться міф про єдину давньоруську народність Київської Русі, з якої надалі виокремились росіяни, українці та білоруси. Водночас постулюється його імперський різновид – існування «триєдиного руського народу», який складається з великоросів, малоросів і білорусів. Концепцію підтверджували етимологічними засобами, щоб довести два факти: 1) спільність між словами «російський (русский)» і «Русь», тобто першородство росіян в історії Київської Русі та їх пріоритетне право на стародавню культурну й державну спадщину; 2) ототожнення назви «Україна» з окраїною, що «підтверджувало» культурно-історичну й політичну другорядність українців. Такі заяви є ідеологічним обґрунтуванням права не лише втручатись у внутрішні справи України, а й вести політику її повної інкорпорації в Російську державу [7].

Тобто «законним» приводом для загарбання української території служитимуть «захист» не своїх громадян і навіть не етнічних росіян як носіїв російської мови й культури, а всього російськомовного місцевого населення. Для цієї мети в Україні впродовж усіх років самостійності, по-перше, відбувалась русифікація українців через домінування російської продукції в інформаційно-культурному просторі, особливо на телебаченні та радіо, що призвело до інтеріоризації чужих для українського суспільства цінностей і моделей поведінки. По-друге, послідовно й ефективно інспірувався так званий мовний конфлікт. Під гаслами захисту російської мови (хоча після розпаду СРСР жодної системної українізації в Україні так і не відбулось) до української влади потрапляли проросійські політичні сили. Лякаючи російськомовних громадян України вигаданими загрозами, Росія розпалювала в Україні українофобію та сепаратизм [18].

Насправді «мовний конфлікт» – це один із міражів неоімперської псевдореальності, яку російське керівництво прагне нав'язати українцям. Як демонструють соціологічні опитування, проведені в листопаді 2015 р., понад 80% опитаних мешканців території Донбасу, підконтрольної українській владі, а також більше 90% мешканців Півдня України не відчувають жодного тиску та не отримують погроз через російську мову як їхню рідну [5; 32]. Більше того, 0% дорослого населення України не вважають надання офіційного статусу російській мові найважливішою нагальною проблемою ні для України в цілому, ні для себе особисто [5]. Абсурдність та історичну невідповідність положень російської пропаганди визнає також професор Гарвардського університету Р. Шпорлюк, який зазначає: «Історичний російський міф є фікцією, а такі тлумачення історичних подій – філологічним детермінізмом, коли на факти мовознавства, філології накладаються факти політичної історії». Адже політична історія не є відбиттям філології [27].

Фреймовим оформленням претензій Росії на українські території з переважаючим російськомовним населенням («від Харкова до Одеси» [7]) став політтехнологічний проект «Новоросія», що увійшов в активний пропагандистський обіг на початку 2014 р., коли Росія розпочала війну на Донбасі та було створено терористичні організації «ДНР» і «ЛНР». Цей ідеологічний проект ґрунтується на запереченні українського характеру південно-східних областей, які є так званим хартлендом – «віссю історії» [10] українства, а отже, сучасної України. Історичне підґрунтя проекту «Новоросія» є вкрай хитким. Повноцінної самобутньої землі або республіки з такою назвою ніколи не існувало. Історично сформованих кордонів, окремої історично створеної земельної символіки в «Новоросії» не було, її населення ніколи не вело боротьби за певні окремі автономні права. Проект «Новоросія» сконструйовано, щоб розколоти Україну, пояснити нібито іншу самоідентифікацію жителів південного сходу, довести неможливість співіснування з українцями в одній державі, виправдати нав'язувану ідею регіональної окремішності, яка повинна перерости в державність. Фактично на «крайньому Сході» України реалізується альтернативний націєбудівничий проект із власними формальними державними структурами,

легітимізованими «виборами», зі своєю міфологією, героями й мучениками та навіть із власною національною місією – «антифашизмом» [7; 54].

Проект «Новоросія» ідеологічно вбудований у міф про «розколоту Україну», штучно зіставляє «україномовний проєвропейський Захід» і «проросійський, ностальгуючий за Радянським Союзом Схід», штучно поляризуючи українців на дві історичні й культурні одиниці, сповнені суперечливих колективних видів пам'яті та антагоністичних ідентичностей, у яких мало шансів мирно співіснувати як одна країна. Загалом будь-які дії на користь зміцнення України, українське націтворення Москва систематично представляла як антиросійський проєкт і продукт західної змови [54]. Відверто антиукраїнська офіційна риторика, хакерські атаки на українські інституції, плюндрування української державної символіки, пам'ятників борцям за незалежність України, а також інші випадки вандалізму, що призначались для осквернення національної пам'яті українців, їхнього морального приниження, – це окремі заходи, націлені на дезінтеграцію та маргіналізацію українського суспільства, на позбавлення можливостей для загальнонаціональної консолідації.

Особливо активно міф про «розколоту націю» експлуатується в трансформаційні періоди новітньої історії України, коли в суспільстві кристалізується спільне цивілізаційне прагнення українців – євроінтеграція, встановлення демократичного політичного режиму. В українській ідеї «Європа» означає протипагу політичному й культурному домінуванню Росії [42], демократизацію політико-економічних відносин, розрив із колоніальним радянським минулим. Ось чому Кремль активно пропагує міф про «загниваючий Захід», що базується на ціннісно-духовному стереотипі, ніби демократія призводить до падіння моралі, наркоманії, гомосексуалізму [35]. Для багатьох мешканців, особливо східної України, саме це виступає аргументом проти членства України в Європейському Союзі, куди їх начебто «насилено» хочуть затягти жителі західних областей.

У цьому руслі і Помаранчева революція 2004 р., і Революція гідності 2013–2014 рр. інтерпретуються Москвою як вибухи радикального націоналізму, як «державний переворот, інспірований Заходом на території, яка історично й цивілізаційно повинна входити в зону виключного впливу Росії» [7]. Щодо учасників Майдану, а згодом і новообраної влади російські засоби масової інформації використовують стереотипи, ярлики, кліше радянської пропаганди («фашисти», «бандеровці», «боевики»), таким чином намагаючись дискредитувати українські прозахідні еліти як екстремістів та радикалізувати демократичний український націоналізм, навіть патріотизм до «неонацизму». Образ «фашистів» як символу зла формувався й підтримувався понад 70 років, на протипагу йому як тріумф добра інтенсивно використовувався міф про «Велику Перемогу» [35]. Символ «Великої Перемоги» виступає важливою вузловою точкою сучасної російської ідентичності та нав'язується українцям як одна з основ історичної пам'яті, виправдовуючи ідею «цивілізаційної єдності» з Росією [7].

Для ефективного насадження такої інтерпретації історії вже в березні 2014 р. в Криму було відключено кабельне мовлення українських каналів. Перед так званим референдумом уздовж автотрас було розміщено рекламні щити з нацистською свастикою на тлі Криму, апелюючи до кримчан «захистити» півострів від «фашистів». Цю ж проблему «цивілізаційного» вибору масовано транслюють на російських телеканалах, «обробляючи» також населення окупованих територій Донбасу. Страх перед «фашистами й бендерівцями», які начебто будуть «вирізати російськомовне населення», породив хвилю жорстокого насилля у відповідь на будь-які прояви українського патріотизму на Сході України [3; 11]. Відтак війна Росії проти України подається і для української, і для міжнародної аудиторії як начебто «громадянська війна українців проти українців», а Росії відводять роль «стороннього глядача» [2]. При цьому за допомогою «брудних» інформаційних технологій російські спецслужби дискредитують Збройні Сили України, поширюють неправдиву інформацію про українських військовослужбовців із метою відчуження громадян України від своєї держави, а також деморалізації особового складу української армії, спонукання їх до державної зради та переходу на бік супротивника [21]. Як не дивно, проте чимало мешканців окупованих українських територій вірять у вигадані злочини «українських карателів», у те, що на боці України воюють американці, навіть афроамериканці, водночас переважно нейтрально, а то й прихильно ставляться до російських загарбників, зокрема з Якутії, Бурятії, Чечні [18]. Це пояснюється багаторічним «одомашненням» ворога, формуванням його образу як «подібного та свого» [24] через телепростір України; зокрема, фільми, новини, телепередачі, які популяризували правоохоронні органи Російської Федерації, позитивно зображали працівників радянських органів державної безпеки, які в часи радянської окупації цілеспрямовано винищували українців.

На стороні Росії в інформаційній війні проти України працюють не лише російські засоби масової інформації (особливо телеканали, ресурси мережі Інтернет, російські спецслужби та їх представники в Україні, олігархічні власники медіа, аналітичні установи та неурядові організації, створені російським урядом), а й, на жаль, деякі українські засоби масової інформації, вітчизняні так звані «науковці» [16], окремі представники української влади, організації та групи, бізнес. Усі ці людські, інформаційні й технічні ресурси російської пропаганди націлені на дестабілізацію внутрішньополітичного життя українців, реалізацію деструктивно-нігілістичного сценарію у сфері національної ідентичності, «десуверенізацію» політичної свідомості, розкол і знищення Української держави [7].

Висновки

Необхідність конституювання загальнонаціональної ідентичності прямо корелюється з відповіддю на питання про те, бути чи не бути Українській державі в майбутньому, і навіть більше – з питанням виживання українства як унікального генетичного субстрату. Національна ідентичність передбачає досягнення українським суспільством консенсусу з ключових питань суспільного розвитку, максимально можливе наближення позицій різних

верств населення з питань мови, культури й історії до спільного знаменника. При цьому для ефективного завершення процесу становлення української політичної нації потрібно виключати з публічного дискурсу найбільш контроверсійні питання – так звані больові точки, натомість акцентувати увагу й мобілізувати зусилля громадян на спільних цілях, проектах, стратегіях, що об'єднують суспільство та надають особливого сенсу їхньому існуванню як національного утворення.

Водночас історія українського націєтворення позначена відсутністю спадкоємності еліт, наступності в розбудові державності, тривалим морально-етичним, духовним і культурним гнобленням, особливо в часи польського й російського панування. Надбудова українського суспільства століттями знищувалась, а носіями етосу українців, їхнього генетичного коду залишались низові суспільні клітини (сім'я, сільська громада) та народна культура. Панування чужих державних утворень на українських землях спровокувало фундаментальні зміни в колективних ідентичностях українців, у результаті чого насаджено чужі норми, цінності, засади суспільно-політичного устрою, героїв, спосіб мислення й моделі поведінки. Особливо нищівного удару по становленню української нації завдали популяризація радянської ідентифікаційної практики, русифікація, Голодомор, репресії та фізичне знищення української еліти в роки радянської окупації. Інакше кажучи, ідеологи й керівники Радянського Союзу «обезглавили» українство, а тих, хто залишився в живих, переконали в їхній приналежності до більш «розвиненого», більш «цивілізованого» соціального утворення – «радянського народу».

Розпад СРСР у 1991 р., на жаль, не ознаменував знищення радянської реальності, вона продовжувала існувати в соціально-консцієнтальному вимірі. Більше того, ця реальність пережила своєрідну реінкарнацію, трансформувавшись і підсилившись неоімперськими фантазіями керівництва Російської Федерації. Процеси національної мобілізації українців руйнують кремлівські плани реанімувати Радянський Союз, тому широкомасштабна системна інформаційна війна Росії націлена на руйнування нової української ідентичності, яка формується, – проукраїнської, проєвропейської, інклюзивної. Проте суспільно-політичні трансформації останнього десятиліття свідчать про невідворотність завершення процесу формування української політичної нації на засадах громадянства.

Список використаних джерел:

1. Аппелбаум Е. Націоналізм – саме те, що потрібно Україні / Е. Аппелбаум // День. – 2014. – № 86. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://day.kyiv.ua/uk/article/den-planeti/nacionalizm-same-te-shcho-potribno-ukrayini>.
2. Армія «тролів» не допоможе Путіну перемогти Україну // Українська правда. – 2014. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2014/12/10/7047070/>.

3. Глуховський М. Пропаганда. Провалений іспит / М. Глуховський // Главком. – 2015. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://glavcom.ua/articles/28000.html>.
4. Динаміка ностальгії за СРСР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_nostalgii_po_sssr.html.
5. Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні: березень 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_obschestvenno-politicheskikh_vzglyadov_v_ukraine_mart_2016.html.
6. Іващенко К. Колективні ідентичності громадян України у віковій перспективі / К. Іващенко // Національно-громадянські ідентичності і толерантність в Україні та Росії: порівняльний аналіз. – К. : Інститут соціології НАН України, 2006. – С. 109–116.
7. Інтерпретації історії у політиці Російської Федерації як загроза національній безпеці України : [аналітична записка] [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1796/>.
8. Киридон А. Європейська ідентичність: структурування смислового простору / А. Киридон // Європейські історичні студії. – 2015. – № 2. – С. 26–53.
9. Колодій А. Концептуалізація брехні і безсилля правди (можливі шляхи протидії методам «консцієнтальної війни») / А. Колодій // Агора. – 2015. – Вип. 15. – С. 46–52.
10. Маккіндер Х. Географическая ось истории / Х. Маккіндер // Полис. – 1995. – № 4. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.polisportal.ru/files/File/puvlication/Starie_publicacii_Polisa/M/1995-4-Makkinder-Geografi4eskaja_os_istorii.pdf.
11. Матвійчук О. Зброя масового ураження: пропаганда війни замість свободи слова / О. Матвійчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/columns/2015/08/7/7077037/>.
12. Міщенко М. «Міф ХХІ століття»: творення російської національної міфології / М. Міщенко // Дзеркало тижня. – 2004. – Січень. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=327.
13. Найбільш дотаційними регіонами України визнано Київ і Донбас [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tsn.ua/groshi/naybilsh-dotaciynimi-regionami-ukrayini-viznano-kiyiv-i-donbas.html>.
14. Наливайко Н. До нової ідентичності: з Іншим. Але окремо / Н. Наливайко // Українська правда. – 2014. – Грудень. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://life.pravda.com.ua/columns/2014/12/26/186663/>.
15. Наскільки в Україні поширені дискримінації по причині... [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ratinggroup.ua/#&gid=1&pid=2>.
16. Науковий журнал НАНУ опублікував статтю відверто сепаратистського змісту // Українська правда. – 2015. – Жовтень. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2015/10/11/7084445/>.
17. Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори) / [І. Вдовичин, Л. Угрин, Г. Шипунов та ін.] ; за заг. ред. Н. Хоми. – Львів : Новий світ – 2000, 2015. – 492 с.
18. Оснач С. Мовна складова гібридної війни / С. Оснач [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.korekta-vk.com/pres-kafe/avtory/osnach>.

19. Партико З. Чому проект «Новоросія» – не птиця-фенікс, або Про історію мертвонародженого задуму / З. Партико // День. – 2016. – Січень. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/uk/article/istoriya-i-ya/chomu-proekt-novorosiya-ne-ptysya-feniks>.

20. Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти / наук. ред. І. Кураса, С. Пирожкова. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2004. – 558 с.

21. Про звернення Верховної Ради України до Міжнародної федерації журналістів, Європейської федерації журналістів, Асоціації європейських журналістів, міжнародної організації «Репортери без кордонів», Міжнародного олімпійського комітету щодо інформаційно-психологічної агресії, що здійснюється засобами масової інформації Російської Федерації проти України : Постанова Верховної Ради України від 17 червня 2014 р. № 4026а [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=51228.

22. Рейтинг «регіонів-годувальників» України. На першому місці – Полтавщина // Наші гроші. – 2014. – Січень. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nashigroshi.org/2014/01/21/rejtynh-rehioniv-hoduvalnykiv-ukrajiny-na-pershomu-mistsi-poltavschyna/>.

23. Рингис А. Питер Померанцев: 21 век, вполне вероятно, будет веком лжи и хаоса / А. Рингис // Українська правда. – 2015. – Жовтень. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://life.pravda.com.ua/person/2015/10/8/201459/>.

24. Соломонюк Р. Три прийоми інформаційного самозахисту / Р. Соломонюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vysnovky.com/analytics/politics/767-yak-provodyat-informaciini-operacii>.

25. Соціологічні опитування / Центр Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.razumkov.org.ua/ukr/socpolls.php>.

26. Степико М. Українська ідентичність: феномен і засади формування : [монографія] / М. Степико. – К. : НІСД, 2011. – 336 с.

27. Трегуб Г. Роман Шпорлюк: «Модерна нація починається зі слів: «Ми різні, але всі – українці» / Г. Трегуб // Українська правда. – 2012. – Лютий. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/02/12/72390/>.

28. «Туман брехні: російська стратегія обману» – доповідь про інформвійну РФ в Україні / Фінський інститут міжнародних справ // Українська правда. – 2016. – Травень. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/05/12/7049137/>.

29. Уряд РФ щороку витрачає 1,4 мільярди доларів на пропаганду // Українська правда. – 2015. – Листопад. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2015/11/4/7087446/>.

30. Фурса К. Україна отримала шанс на політичну ідентичність / К. Фурса [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://mymedia.org.ua/articles/shmzh/ukra_na_otrimala_shans_na_pol_tichnu_dentichn_st.html.

31. Хотин Р. Західні експерти: довіра європейців до Януковича невисока, але Асоціацію з ним підпишуть – якщо він прийме рішення / Р. Хотин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.ua/politics/867912->

zahidni-eksperti-dovira-evropeytsiv-do-yanukovicha-nevisoka-ale-asotsiatsiyu-z-nim-pidpishut-yakscho-vin-priyme-rishennya.html.

32. Центр досліджень IRI: суспільно-політичні настрої українців [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ratinggroup.ua/research/ukraine/centr_issledovaniy_iri_obschestvenno-politicheskie_nastroeniya_ukraincev.html.

33. Чи потрібен Україні націоналізм. І який? Дискусія з Енн Епплбом // Українська правда. – 2015. – Грудень. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.istpravda.com.ua/articles/2015/12/18/148714/view_print/.

34. Чупрій Л. Формування загальнонаціональної ідентичності українців в контексті становлення національної ідеї / Л. Чупрій [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://bulava.in.ua/chupriy_identychnist.html.

35. Шутов Р. Морфологія російського міфу / Р. Шутов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://osvita.mediasapiens.ua/monitoring/advocacy_and_influence/morfologiya_rosiyskogo_mifu/.

36. Яковенко І. Як ми думали разом крізь війну: на круглому столі «Україна-Росія: діалог під час конфлікту» / І. Яковенко // День. – 2015. – № 33. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://day.kyiv.ua/uk/article/podrobyci/yak-my-dumaly-razom-kriz-viynu>.

37. Brubaker R. Nationalism reframed: nationhood and the national question in the New Europe / R. Brubaker. – Cambridge : Cambridge University Press, 1996. – 216 p.

38. Dalton R. The civic culture transformed: from allegiant to assertive citizens / R. Dalton. – Cambridge : Cambridge University Press, 2014. – 355 p.

39. Fligstein N. European integration, nationalism, and European identity / N. Fligstein, A. Polyakova, W. Sandholtz // Journal of Common Market Studies. – 2012. – № 50. – P. 106–122.

40. Jacobs D. European identity: construct, fact and fiction / D. Jacobs, R. Mayer // A united Europe: the quest for multifaceted identity / eds. : M. Galstelaars, S. de Ruijter. – Maastricht : Shaker, 2003. – P. 13–34.

41. Klingemann H.-D. Democracy and political culture in Eastern Europe / H.-D. Klingemann, D. Fuchs, J. Zielonka. – London ; New York : Routledge, 2006. – 416 p.

42. Kosc-Harmatiy R. Ukraine's quest for Europe: history, geography, identity / R. Kosc-Harmatiy [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.wilsoncenter.org/publication/ukraines-quest-for-europe-history-geography-identity>.

43. Kuzio T. Theoretical and comparative perspectives on nationalism: new directions in cross-cultural and post-communist studies / T. Kuzio. – New York : Columbia University Press, 2007. – 436 p.

44. Lipset S. American exceptionalism. A double-edged sword / S. Lipset. – New York : W.W. Norton, 1996. – 352 p.

45. Popson N. Ukrainian national identity: the “other Ukraine” / N. Popson [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.wilsoncenter.org/publication/ukrainian-national-identity-the-other-ukraine>.

46. Prizel I. National identity and foreign policy: nationalism and leadership in Poland, Russia and Ukraine / I. Prizel. – Cambridge : Cambridge University Press, 1998. – 443 p.

47. Reeskens T. Beyond the civic-ethnic dichotomy / T. Reeskens, M. Hooghe // Nations and nationalism. – 2010. – № 16. – P. 579–597.
48. Riabchuk M. Holodomor: the politics of memory and political infighting in contemporary Ukraine / M. Riabchuk // Harriman Review. – 2008. – Vol. 16. – № 2. – P. 3–9.
49. Sushko O. Ukraine / O. Sushko, O. Prystayko // Nations in transit 2015: democracy on the defensive in Europe and Eurasia / ed. S. Habdank-Kończakowska [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/2015/ukraine>.
50. Wilson A. The Ukrainians: unexpected nation / A. Wilson. – London : Yale University Press, 2002. – 380 p.
51. Wilson A. Ukraine crisis: what it means for the West / A. Wilson. – London : Yale University Press, 2014. – 248 p.
52. Wolchik Sh. Ukraine: the search for a national identity / Sh. Wolchik. – Lanham : Rowman & Littlefield, 2000. – 310 p.
53. Wydra D. Splitting a nation: European identity-building in Ukraine / D. Wydra // Identity and conflict: materials of SGIR 7th Pan-European conference, 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.eisa-net.org/bebruga/eisa/files/events/stockholm/European%20Identity%20Ukraine_Wydra.pdf.
54. Zhurzhenko T. A divided nation? Reconsidering the role of identity politics in the Ukraine crisis / T. Zhurzhenko // Die Friedens-Warte. – 2014. – Vol. 89. – № 1–2. – P. 249–267.

ПАРТІЙНИЙ ДИСКУРС ЩОДО СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

Анотація

Дослідження присвячено розгляду сутності соціальної держави й соціальної політики та інтерпретаціям цих феноменів у партійному дискурсі в Україні. Визначено сутність поняття «соціальна держава», політологічні та правові особливості його розуміння в історичному контексті як теоретичного концепту й декларованої мети політичної практики в сучасній Україні. Визначено особливості партійного дискурсу (плюралізм, переважання заяв лідерів і політичної рекламістики, фактичну відсутність внутрішньопартійних дискусій, спрямованість на перемогу на виборах, недостатню увагу до проблем публічного адміністрування тощо) і складники (ідеологічний дискурс, партійні програми, дискусії представників партій у мас-медіа, дискурс парламентських фракцій тощо). З'ясовано особливості інтерпретації соціальної держави та шляхів її конструювання в партійному дискурсі в Україні на різних етапах політичного розвитку. Особливу увагу приділено дискурсу сучасних парламентських партій і блоків, зокрема виборчим програмам «Народного фронту», «Блоку Петра Порошенка», «Самопоміч», «Опозиційного блоку».

Вступ

Політичні партії в Україні перебувають на шляху до ефективного політичного інституту. Протягом 25 років вони пройшли етапи важкого та неоднозначного становлення: від уламків «партії влади» радянських часів, орієнтованих на використання адміністративного ресурсу, до технологічних проєктів, спрямованих на маніпуляції громадською думкою в ході виборчих кампаній. Саме тому в партійному дискурсі й досі переважають політичні технології, спрямовані на здобуття підтримки виборців під час електоральних кампаній, а програми партій залишаються переважно формальними документами, які не акцентують увагу на управлінських завданнях і механізмах реалізації політичних та ідеологічних положень.

У демократичному політичному процесі партії є одним з основних інститутів представництва, який виконує важливі соціальні функції. Особливої ваги політичні партії набувають у перехідні періоди. Вони мають сприяти налагодженню ефективної комунікації між владою та соціальними групами, брати участь у виборах, формувати та відбирати політичних лідерів, забезпечувати політичну соціалізацію та інтеграцію суспільства.

У демократичній системі політичні партії здійснюють представництво інтересів суспільства. Представникам політичних партій громадяни делегують владні повноваження, обирають та переобирають їх у ході виборчих кампаній.

Партійний дискурс, у тому числі виражений у мас-медіа та комунікативних технологіях, функціонує в просторі політичних комунікацій. Через дискурсивні практики учасники-політики визначають порядок денний суспільства, а політичні партії відіграють роль ретрансляторів сенсів і цінностей, політичних ідей та ідеологій. У дискурсивній площині формуються образи політичної реальності, які згодом нав'язуються громадській думці.

Партійний дискурс в умовах становлення інформаційного суспільства не просто віддзеркалює епістемологічні та риторичні практики політичної групи і відображає основні лінії політичного конфлікту; він є потужним інструментом політичної боротьби: перевага в дискурсивній площині дає партіям можливість отримувати та утримувати політичну владу. За контроль над змістовним наповненням партійного дискурсу ведеться конкурентна політична боротьба, у якій використовуються різні ресурси: політична влада, адміністративний тиск, правові та фінансові механізми, інформаційні послання та комунікативні технології (політична реклама, пропаганда та PR).

Враховуючи те, що політичні партії відіграють вкрай важливу роль у політичній системі суспільства, партійний дискурс перетворюється на один з інструментів влади, він є засобом реалізації політичних інтересів і нав'язування громадській думці волі керівного класу. Партійний дискурс формує політичні уявлення та стереотипи громадян, соціальних груп і суспільства в цілому. Усе це свідчить про актуальність дослідження особливостей і складових партійного дискурсу.

Ще однією суттєвою ознакою сучасного партійного дискурсу можна назвати вплив медіадискурсу, адже партії замість розбудови організаційних структур і місцевих осередків активно використовують мас-медіа з метою створення штучних політичних іміджів. Основними суб'єктами в процесі формування партійного дискурсу є політичні лідери, які прямо звертаються до масової аудиторії. Усе це, а також фактична відсутність ідеологічного складника (за деякими винятками) обумовлюють специфіку сучасного партійного дискурсу, його змістовне наповнення.

Враховуючи динамічний розвиток партійного дискурсу в Україні на сучасному етапі особливої актуальності набувають дослідження інтерпретацій феномену соціальної держави в політичних програмах партій.

I. Соціальна держава та її відображення в партійному дискурсі

Партійний дискурс щодо соціальної держави почав формуватися в Європі в першій половині XIX століття. Це було обумовлено декількома групами факторів: по-перше, соціальними та економічними змінами – потребою в захисті громадян з боку держави в разі втрати основного доходу, уваги до соціально незахищених класів, впровадженні соціальних пільг як складової частини соціальної політики держави; по-друге, політичними трансформаціями – зростанням ролі політичних партій у процесі управління державою, демократизацією виборчих змагань, раціоналізацією політики та адміністрування. Відтоді продовжується процес трансформацій концепції соціальної держави, пошук механізмів її удосконалення.

На різних етапах державотворення в Україні в партійному дискурсі феномен «соціальної держави» розглядався у відмінних контекстах, але завжди посідав важливе місце. При цьому більше уваги приділялось «соціальній державі» в дискурсі лівих і центристських партій. Нині актуалізується з'ясування сутності соціальної держави та шляхів її розбудови в умовах збройного конфлікту на сході України, анексії Криму, проголошеного курсу на децентралізацію та широкого кола реформ в Україні, у центрі яких – завдання побудови правової соціальної держави.

Варто погодитись із тим, що в програмах вітчизняних партій можна «знайти одночасно дерегуляцію та підтримку «вітчизняного виробника», зниження податків і підвищення соціального захисту, боротьбу з монополіями та концентрацію земельних ресурсів у власності держави, зниження інфляції та індексацію зарплат і пенсій тощо» [8].

На думку Н. Хоми, «оскільки нині модель соціальної держави в Україні законодавчо не закріплена, то проблема набуває практичного значення <...> у світовій науці тлумачиться неоднозначно, і навіть для визначення поняття використовується недостатньо диференційований ряд: «соціальна держава», «соціальна правова держава», «держава добробуту», «держава соціальних послуг» тощо» [9].

Для дослідження партійного дискурсу щодо «соціальної держави» вкрай важливими є роботи зарубіжних і вітчизняних авторів із таких напрямів, як:

- теорія та історія політичних партій (А. де Токвіль, Дж. Мілль, М. Вебер, М. Острогорський, Р. Міхельс, В. Парето, М. Дюверже, Р. Даль, Дж. Сарторі, ін.);

- політичні та правові інтерпретації сутності соціальної держави, шляхів її реалізації в сучасних умовах (О. Агарков, М. Арагон, В. Бабкін, К. Біденкопф, К. Гаджиєв, Р. Дарендорф, В. Копейчиков, М. Козюбра, В. Погорілко, П. Рабінович, А. Сіленко, В. Співак, Л. Хайнц, Н. Хома, М. Цвік, Ю. Шемшученко, І. Яковюк та ін.);

- партійний дискурс як складова частина політичного дискурсу (В. Бебик, Б. Гагалюк, М. Головатий, Т. Ван Дейк, А. Кройтор, Дж. Мейс, А. Мелешевич, Ю. Шайгородський, П. Шампань, Ю. Шведа, Ю. Якименко, Д. Яковлев та ін.);

- особливості та складові частини соціальної політики в Україні, пов'язані з процесами політичних та економічних трансформацій пострадянського періоду, досліджувались такими вітчизняними вченими, як В. Бідак, В. Гайдучий, Е. Гансова, Л. Гончарук, Е. Лібанова, О. Палій, Н. Победа, С. Сіденко та ін.

На основі опрацювання наукових джерел можна аргументовано зазначити, що моделі соціальної держави, підходи до її сутності та шляхів досягнення базуються на різних ідеологічних установах політичних партій і є складовою частиною загальних підходів політичної партії до розв'язання усього комплексу соціальних проблем, виражених у партійному дискурсі.

У політичному дискурсі європейських країн часто використовується термін «держава добробуту», при цьому «соціальна держава» розглядається як одна з моделей «держави добробуту». Але, враховуючи, що саме

«соціальна держава» закріплена в Конституції як важлива характеристика держави, у партійному дискурсі акцентується увага на цьому терміні.

Соціальна держава являє собою певний механізм втручання органів влади в процес економічної саморегуляції суспільства з метою справедливого перерозподілу основних матеріальних благ. Загальні характеристики соціальної держави хоча і є визначеними, але варіюються в різних європейських державах. Виділяють різні типи соціальної держави: по-перше, скандинавський тип, який характеризується акцентуванням на соціальних послугах держави; по-друге, континентальний тип, для якого характерним є увага до трудових відносин і рівня заробітної плати.

Одним із головних критеріїв успішності того чи іншого типу соціальної держави є рівень витрат держави на соціальну політику та забезпечення соціальних потреб громадян. Залежно від рівня соціальних витрат розрізняють «позитивну державу», або «ліберальну» (найнижчий рівень участі держави в перерозподілі благ), «державу соціальної безпеки», або «корпоративістську» (забезпечення державою необхідного мінімуму соціальних виплат), «державу соціальної рівності», або «соціал-демократичну» (найвищий рівень втручання держави в забезпечення соціальної справедливості).

У сучасних умовах відбувається трансформація класичних моделей соціальної держави під впливом процесу глобалізації, яку можна представити як рух від держави добробуту до сервісної держави. «Адже в умовах економічної кризи, глобальних викликів ХХІ ст. держава не може брати на себе повну відповідальність за добробут особи <...> Сучасне розуміння та визначення соціальної держави має наповнюватися новими конструктами («забезпечення екологічної безпеки», «гарантування конкуренції та розвитку особистої ініціативності громадян щодо забезпечення власного добробуту», «розвиток соціального партнерства», «активна взаємодія з інститутами громадянського суспільства» тощо)» [9].

Відповідним чином змінюються і моделі соціальної держави, з'являються її нові форми: неоліберальна, корпоративно-ліберальна, соціал-демократично-ліберальна, що віддзеркалює тренд щодо конвергенції основних ідеологічних течій.

При цьому найближчими до класичного ідеалу соціальної держави вважаються країни Північної Європи. Розвиток соціальної держави нерозривно пов'язаний зі становленням громадянського суспільства, парламентаризму, представницької демократії, а отже, успішність реалізації концепції соціальної держави прямо залежить від діяльності політичних партій. Також слід зауважити, що після 25 років незалежності нашої держави жодна з наявних у політичному дискурсі Західної Європи моделей соціальної держави не може бути втілена в Україні без урахування специфіки пострадянських трансформацій і подолання кризових явищ в економіці та політичному просторі.

До функцій соціальної держави належать забезпечення високого рівня захисту соціальних та економічних прав індивіда, соціальний захист різних груп громадян, соціальне вирівнювання задля соціальної справедливості тощо.

На думку І. Яковюка, «історія виникнення соціальної держави набагато давніша, аніж прийнято вважати. Й. Альбер запропонував досить оригінальну періодизацію процесу формування і розвитку соціальної держави. Вона виглядає так:

- 1-й етап: передісторія становлення соціальної держави (1800–1880 рр.);
- 2-й етап: початок її розбудови (1880–1914 рр.);
- 3-й етап: розширення соціальної діяльності держави (1918–1960 рр.);
- 4-й етап: прискорення темпів її розвитку (1960–1975 рр.);
- 5-й етап: уповільнення темпів розвитку соціальної держави (починаючи з 1975 р.)» [11].

До основних характеристик соціальної держави слід віднести гарантії соціального захисту громадян; комплексне розуміння сфери соціального захисту, до якої відносять не лише пенсійне забезпечення, а й усі трудові відносини: охорону здоров'я, освіту, відпочинок, соціальне страхування, екологічну складову тощо; активну роль громадянського суспільства, представники якого (політичні партії, профспілки та ін.) відіграють не менш важливу роль, аніж органи державної влади.

Слід відзначити необхідність наявності політичних, правових, соціальних та економічних передумов становлення соціальної держави.

До них належать: «по-перше, наявність громадянського стану суспільства та правової демократичної держави; по-друге, соціальна ринкова економіка, яка передбачає поєднання планових і ринкових механізмів регулювання суспільного виробництва; наявність державної, приватної та комунальної форм власності; формування численного середнього класу; нейтралізація негативних проявів ринкової економіки через регулювання та контроль держави; по-третє, соціальна спрямованість програмних і практичних дій держави, її інститутів» [1].

У Конституції України державу проголошено соціальною (ст. 1), але повноцінна та всебічна реалізація цього положення залишається справою політичних еліт майбутнього.

При цьому, на думку І. Яковюка, «оскільки фундаментальним принципом Конституції визнано верховенство права, то розбудові правової держави має бути надано пріоритетного значення. Функціонування ж соціальної держави необхідно розцінювати як діяльність, метою якої є сприяння становленню громадянського суспільства та демократичної, правової держави» [11].

Водночас слід констатувати наявність у партійному дискурсі положень, впровадження яких буде сприяти формуванню соціальної держави. Мова йде про необхідність забезпечення принципів соціальної справедливості, формування соціальної ринкової економіки (яка здатна гарантувати соціальну орієнтованість економічної політики та водночас економічне зростання), створення сучасної системи соціальної політики щодо незахищених верств населення, посилення соціальної та правової захищеності індивіда.

Але реалізація програмних положень політичних партій щодо соціальної держави можлива лише в умовах підвищення ролі партій та їх фракцій у публічній політиці та публічному адмініструванні. Одним із ключових завдань на цьому шляху стає повернення до пропорційної виборчої системи.

Безумовно, «перехід до пропорційної виборчої системи допоможе населенню ідентифікувати політичну історію кожної партії, її ефективність у створенні коаліцій та участь в урядуванні, а значить – сприятиме формуванню більш відповідальної та професійної політики» [10, с. 119].

Проте навіть за сучасної виборчої моделі одним із головних завдань політичних партій є реалізація принципів соціального діалогу та соціального партнерства, розвиток громадянського суспільства та сприяння соціальній структуризації суспільства, тобто виконання притаманних політичним партіям в умовах демократичного політичного режиму функцій соціального представництва та забезпечення вертикальних і горизонтальних комунікацій між соціальними групами та владою з метою підвищення добробуту всіх без винятку верств населення.

Варто погодитись із тим, що «визначаючи модель соціальної держави в Україні, слід відмовитися від всеосяжного патерналізму та концепту держави загального добробуту <...> При цьому модерна соціальна держава зобов'язана виступити головним суб'єктом реалізації соціальних інвестицій у розвиток освіти, охорони здоров'я, культури» [9].

Під час виборчої кампанії 2014 року на питанні соціального захисту населення як важливої складової частини соціальної держави наголошували усі політичні партії. Особлива увага приділялась соціальному захисту учасників АТО та їх родин. Зокрема, «Батьківщина» пропонувала надати учасникам АТО статус учасників бойових дій. У програмах «Народного фронту» передбачалось надання державою житла для учасників АТО, а «Самопоміч» пропонувала адресне соціальне забезпечення військових (до речі, адресну допомогу також пропонується надавати й іншим категоріям громадян).

Також «Батьківщина» та «Народний фронт» пропонують створити «єдине вікно» та запровадити електронне урядування в Україні, а люстрацію та скорочення держапарату підтримують усі, окрім «Опозиційного блоку». У програмі Радикальної партії є заклик до перерозподілу економічних благ шляхом зниження податків на доходи фізичних осіб і водночас підвищення податків на «сировинну продукцію олігархів», запровадження окремого «податку на олігархів» на час кризи, а також доплати з боку олігархів за приватизовані об'єкти.

Загалом щодо соціальних питань, то «у змаганні з віртуальної щедрості беззаперечним лідером є КПУ, що пропонує безкоштовне житло малозабезпеченим, середню зарплату працівникам бюджетної сфери на рівні зарплати в промисловості, витрати на комунальні послуги не більше 10% від доходу родини, а також безкоштовну освіту й медицину разом із поверненням пенсійного віку до 55 та 60 років <...> РП обіцяє визнати родини з двома дітьми багатодітними (з відповідними пільгами), виділяти вдвічі більше коштів на медицину (тобто 110% державного бюджету) і відкрити фельдшерсько-акушерські пункти в кожному селі. Не уникнув соціального популізму і НФ, що обіцяє не допустити скорочення субсидування оплати комунальних послуг, та ОБ, що пропонує пільгове кредитування придбання житла для молодих сімей» [8].

Враховуючи високу динаміку сучасного політичного процесу в Україні, зазнають змін і програми політичних партій, у тому числі в частині соціальної політики та соціальної держави. Зокрема, у новій редакції програми партії «Блок Петра Порошенка «Солідарність» (від 28.08.2015 р.) зазначено, що державні службовці мають перетворитися на менеджерів із надання державних послуг громадянам. Відзначимо, що це положення цілком відповідає сучасним уявленням про сервісну державу. Також у програмі визначено механізми та принципи соціальної допомоги: адресність, спрощення процедури отримання, державна турбота про громадян, які зробили належний внесок у добробут суспільства та фізично не можуть бути повноцінними учасниками ринкових відносин, створення єдиного уніфікованого реєстру осіб, що перебувають на утриманні держави або отримують соціальну допомогу [6].

II. Партійний дискурс щодо соціальної політики в Україні

У Конституції, ухваленій 28 червня 1996 року, Україну проголошено соціальною державою. Попри усі зміни, що відбувались в Україні, це конституційне положення залишалось чинним. Проте не завжди воно наповнювалось реальним змістом, адже соціальна держава передбачає визначення державним пріоритетом забезпечення соціальних та економічних прав громадян. Політична нестабільність і кризові явища в економіці доповнюються неефективним публічним адмініструванням сфери соціальної політики. Незбалансованість чинної системи публічного адміністрування соціальної політики унеможливають перетворення декларацій на реальність.

Трансформаційні процеси в політичному та економічному просторах визначальним чином впливають на соціальну політику. Відсутність ринкових реформ, гарантії права власності та виваженої соціальної політики призводить до значної соціальної диференціації населення, падіння рівня життя громадян, зниження рівня їх соціальної захищеності. Тому одним із нагальних питань сучасного розвитку та удосконалення механізмів публічного адміністрування є реформи системи соціального захисту населення, які мають базуватися на впровадженні відповідної соціальної політики.

Щодо сутності поняття «соціальна політика», то український дослідник А. Крупнік виділяє такі підходи.

По-перше, ідея соціальної держави базується на ототожненні соціального та суспільного, тобто соціальна політика розглядається як «суспільні дії з рішення проблем, які стосуються всього суспільства» [5, с. 110], а головне завдання соціальної політики – сприяти досягненню цілей суспільного розвитку.

По-друге, «соціальна політика насамперед орієнтована на соціально-трудові відносини та їх стабілізацію, регламентування відносин праці та капіталу, виключаючи екстремістські або радикальні варіанти розв'язання суперечностей» [5, с. 110].

По-третє, соціальна політика як вид суспільної діяльності орієнтована на захист і підтримку потенційно соціально небезпечних верств населення –

непрацевдатних, маргіналів, декласовані елементи, щоб через систему державної допомоги та суспільної благодійності забезпечити цим верствам мінімально прийнятний рівень задоволення їхніх потреб, добробуту й таким чином захистити заможні верстви від можливої неконтрольованої люті [5, с. 111].

По-четверте, соціальна політика – це інструмент, який пом'якшує негативні наслідки індивідуальної та соціальної нерівності через систему перерозподільних заходів, що базуються на принципах соціальної справедливості та соціального партнерства [5, с. 112].

Основним документом, що визначає організаційно-правові засади соціальної політики, є Європейська соціальна хартія 1961 року. У ній проголошено право людини на залучення до усіх надбань соціального прогресу.

А. Крупнік зазначає, що «соціальна політика – це комплекс заходів, що здійснюються державними інститутами та недержавними суб'єктами з метою виявлення, задоволення та узгодження потреб та інтересів громадян, соціальних груп, територіальних громад» [5, с. 113].

У партійному дискурсі в Україні перетинаються різноманітні бачення політичної реальності, які формуються політичними лідерами, виходячи з власних інтересів. При цьому функціонування партійного дискурсу має свої особливості, обумовлені уявленнями, ідеологіями, міфами та стереотипами щодо призначення політичних партій і покликання партійних лідерів – від служіння суспільному благу до розподілу партій за ідеологічною ознакою. Кожна партія оцінює будь-яку політичну подію відповідно до власної ідеології, а її представники намагаються побачити ідеологічну складову навіть там, де її може і не бути. Зрештою, це перетворюється на ритуал: націоналісти мають говорити про національні проблеми, а соціалісти – про класову несправедливість. Ще М. Дюверже розглядав політичні партії не лише як ідейну єдність, а насамперед як структурно-функціональну організацію [4]. При цьому особливу увагу він приділяв дослідженню внутрішньої організації партії, відносинам між лідером, партійною елітою та рядовими членами партії.

У сучасних умовах ідеологічна складова поступається технологічній – використанню у політичній боротьбі рекламних і PR-технологій. На думку Д. Яковлева, «загальна невизначеність щодо політичних ідеологій (і в громадській думці, і в партійних структурах), розмитість шкали «праві – центр – ліві» мають наслідком створення квазіпартійних угруповань. Мова йде про симуляцію ідеології, що виражається навіть у назвах деяких українських партій <...> Принцип «різні ідеології, різний електорат, проте майже однакова (особливо з точки зору виборця) назва» не сприятиме побудові простору політичного вибору в нашій країні. Так само персоніфікація («блок імені лідера») виборчого процесу вказує на нездатність провідних політиків і державних посадовців сформулювати ідеологію та сформулювати щодо неї громадську думку» [10, с. 129].

У дискурсі політичних партій в Україні зберігається і потужний пропагандистський складник як спадок радянських часів. Натомість поступово партійний дискурс (у тому числі внутрішньопартійний) стає

джерелом формування публічного діалогу, а партії посідають місце посередника в діалозі між владними інститутами та громадянським суспільством, притаманне їм у демократичній політичній системі.

В умовах демократичного політичного процесу партія відіграє важливу роль. Зокрема, політична партія:

- є посередником у взаємодії органів влади та інституцій громадянського суспільства;
- водночас є політичною та громадською організацією, частиною політичної системи та громадянського суспільства;
- має специфічний правовий статус, визначений механізм прийняття рішень і внутрішню структуру;
- представляє в партійному дискурсі спільні ідеї, які об'єднують членів партії та обов'язково фіксуються в програмі партії, інших документах;

На думку К. Байме, «політична партія є інституціональною спільністю громадян, взаємодія яких визначається ідеологією та внутрішньопартійною організацією з метою завоювати (шляхом виборів або іншими способами), утримувати та використовувати державну владу для реалізації інтересів певних груп» [2].

Партійний дискурс формує та нав'язує (із використанням м'яких технологій політичного впливу) моделі прийнятної поведінки, утворює простір партійних ідентичностей.

У партійному дискурсі повною мірою відображаються функції політичних партій: змагання за владу, формування, виявлення та презентація в публічному просторі інтересів відповідних соціальних груп, формування громадської думки, підготовка кадрів і лідерів для партійних, державних, громадських структур, політична соціалізація тощо. Партійний дискурс як частина комунікативного простору формується в процесі горизонтальних і вертикальних політичних комунікацій.

Партійний дискурс нав'язує політичну поведінку та політичну ідентичність за допомогою мас-медіа. У сучасних умовах технологічні можливості мас-медіа (передусім електронних) дають можливість не тільки звертатись до величезної аудиторії (робити партійні інформаційні повідомлення масовими), а й створювати потужні інформаційні кампанії на підтримку тієї чи іншої партійної ідентичності.

Варто погодитись із тим, що «дискурс – це складний соціолінгвальний феномен сучасного комунікативного середовища, який, по-перше, детермінується (прямо чи опосередковано) його соціокультурними, політичними, прагматично-ситуативними, психологічними та іншими (конституючими чи фоновими) чинниками; по-друге, має «видиму» – лінгвістичну (зв'язний текст чи його семантично значущий та синтаксично завершений фрагмент) та «невидиму» – екстралінгвістичну (знання про світ, думки, настанови, мету адресанта, необхідні для розуміння цього тексту) структуру; і, по-третє, характеризується спільністю світу, який упродовж розгортання дискурсу «будується» його репродуцентом (автором) та інтерпретується реципієнтом (слухачем, читачем тощо)» [7, с. 7].

Загалом розуміння процесу формування партійного дискурсу як невіддільної складової частини партійної діяльності дає змогу виділити такі його характеристики та особливості.

По-перше, партійний дискурс постійно трансформується, він є відкритим та рухомим, бо знаходиться у взаємодії з іншими дискурсами (медійним, парламентським, дискурсом громадянського суспільства тощо).

По-друге, партійний дискурс є простором конкурентної боротьби та змагань за владу між представниками різних політичних партій із метою нав'язати суспільству власне бачення політичної реальності.

По-третє, у партійному дискурсі мова йде про артикуляцію значень, визначення політичного курсу та формування сенсу політики у конкуренції з альтернативними партійними програмами, заявами партійних спікерів, повідомлень для преси.

Усе вищезазначене дає змогу інтерпретувати партійний дискурс як специфічний владний ресурс, який домінує в умовах становлення інформаційного суспільства та розвитку комунікативних технологій.

В Україні на особливу увагу заслуговує дискурс «партії влади». Протягом останніх 25 років відбувалась конкуренція між партіями за «спадок» радянської системи, а саме за місце «партії влади». З цією метою партійний дискурс набував ознак «лідерського» (тобто формуються «іменні» блоки), у ньому широко використовувався компромат і незаконні засоби агітації та пропаганди. Окрім цього, «партія влади» характеризувалась відсутністю ідеологічної бази, що позначилось на деідеологізації партійного дискурсу (або використання будь-якої «зручної» ідеології в конкретний політичний період). Це обумовлено тим, що «партія влади» утворюється задля збереження влади та власності (М. Рябчук). Ситуація змінилась після проведення парламентських виборів 2014 року та утворення демократичної коаліції. Хоча, безумовно, певні острівці партії влади в українському парламенті зберігаються, про що, зокрема, можуть свідчити спільні голосування БПП й інших представників коаліції та «Опозиційного блоку».

Слід відзначити, що активізація партійного дискурсу відбувається напередодні парламентських виборів і місцевих виборів. Спрямованість партійного дискурсу очевидна – здобути максимальну кількість голосів виборців. Тому партійний дискурс в Україні має ще одну особливість: у ньому переважають рекламні слогани, виборчі лозунги та повідомлення виборчого спрямування.

Варто погодитись із тим, що «головною спільною рисою українських партій є відсутність ідеології, а отже, намагання сподобатися якомога більшій кількості людей замість того, щоб зайняти свою електоральну нішу. Саме тому в їхніх програмах можна знайти одночасно дерегуляцію та підтримку «вітчизняного виробника», зниження податків і підвищення соціального захисту, боротьбу з монополіями та концентрацію земельних ресурсів у власності держави, зниження інфляції та індексацію зарплат і пенсій тощо. Другою спільною рисою партійних програм є їхня розмитість. Тобто всі обіцяють «розвивати», «підвищувати» та «підтримувати», проте майже не пропонують чітких заходів і показників, виконання яких можливо перевірити» [8].

Натомість ефективна рекламна кампанія політичної партії не завжди після здобуття перемоги конвертується в добре урядування. Теми, які переважають у партійному дискурсі під час боротьби за голоси виборців у електоральних кампаніях, відрізняються від управлінських проблем, які доводиться вирішувати партійним лідерам і фракціям у процесі урядування. Тому й не дивно, що за результатами аналізу передвиборчих програм українських партій і блоків у жовтні 2014 року експерти дійшли висновку про те, що парламентські вибори перетворюються на конкуренцію лідерів, а не програм. При цьому виборчі обіцянки більшості політичних сил неможливо виконати (відзначено їх нереалістичність) і навіть важко аналізувати через розпливчатість основних положень. Проте вкрай важливі теми публічного адміністрування, які потребують негайного вирішення в процесі урядування, у партійному дискурсі часто обходять увагою. Мова йде про забезпечення енергетичної незалежності (згадується лише в передвиборчій програмі «Народного фронту»), фінансову стабілізацію, утворення нових робочих місць.

У процесі дослідження політичні партії та блоки було поділено на три групи (кластери). «Народний фронт» декларував амбітну мету – входження України через 20 років до першої двадцятки найбільш розвинених країн світу. «Народний фронт» і «Громадянська позиція» посиляють виборцям «відносно чіткі та послідовні повідомлення». Другий кластер («Батьківщина», «Блок Петра Порошенка», «Самопоміч») значно відстає від першого. «Партії в цьому кластері уникають ексцентричних обіцянок, але їхнім кампаніям не вистачає конкретності, і вони можуть робити нереалістичні та/або суперечливі обіцянки» [3]. Нарешті, третій кластер – це Радикальна партія та «Опозиційний блок».

З точки зору експертів, слабким місцем програмових засад політичних партій є економічна політика. «Найнижчі оцінки партії отримали за параметром економічної доцільності. Такий сумний результат підкреслює, що багато політичних партій в Україні є відвертими популістами, які обіцяють щедрі державні програми та низькі податки, намагаються контролювати ціни шляхом регулювання, субсидування різноманітних секторів та обмеження вільного ринку» [3].

Напередодні парламентських виборів 2014 року в партійному дискурсі домінували такі теми.

По-перше, це децентралізація влади у різних формах: від передачі повноважень державних обласних адміністрацій до виконкомів обласних, міських і селищних рад та збільшення податкових надходжень, які залишаються на місцевому рівні до прямих виборів голів областей. БПП, ГП, «Батьківщина» та «Опозиційний блок» пропонують взагалі ліквідувати обласні державні адміністрації.

По-друге, це питання євроатлантичної інтеграції. «Батьківщина», «Громадянська позиція» (ГП), «Народний фронт» (НФ) і «Самопоміч» вважають, що Україні варто приєднатися до НАТО (причому перша пропонує провести референдум на цю тему вже 26 жовтня, що, звісно, нереально), КПУ та ОБ виступають за «позаблоковість», а БПП та РП жодним чином не коментують це питання. Членство України в ЄС ставлять собі за мету БПП, «Батьківщина» та ГП» [8].

По-третє, це проблема забезпечення обороноздатності країни. У партійному дискурсі присутні два аспекти цієї проблеми: розвиток вітчизняного ВПК та боєздатної армії. А РП, до того ж, робить наголос на необхідності відновлення ядерного потенціалу України.

По-четверте, це боротьба із корупцією. У партійному дискурсі витали ідеї утворення Антикорупційного бюро, декларування витрат чиновників, ухвалення закону про фінансування політичних партій з державного бюджету, відкриття усіх реєстрів власності, конфіскації майна, походження грошей на придбання якого не доведено власником.

По-п'яте, це судова реформа. Пропозиції обертаються навколо люстрації суддів («Батьківщина», «Самопоміч»), обрання їх прямим голосуванням і забезпечення самоврядування суддівського корпусу (БПП, «Самопоміч», «Опозиційний блок»).

Висновки

Таким чином, у партійному дискурсі переважають політичні технології (реклама та PR, агітація та пропаганда), спрямовані на здобуття підтримки виборців під час електоральних кампаній.

Можна стверджувати, що партії досить формально ставляться до виборчих програм, акцентуючи увагу на електоральному, а не на управлінському процесі.

Активно використовуються мас-медіа, які поширюють інформацію від політиків до громадян, створюють віртуальні образи політиків («іміджі»), продукують медіаскандали. Основними суб'єктами формування партійного дискурсу є політичні лідери, публічні виступи яких поширюються у мас-медіа та не передбачають зворотного зв'язку із соціальними групами.

Інтерпретації феномену соціальної держави в партійному дискурсі в Україні пов'язуються з еволюцією громадянського суспільства й правової держави та демократизацією політичної системи. У програмах партій лівого та правого спрямування громадянському суспільству приділяється значно менше уваги, аніж у програмах центристських партій.

На сучасному етапі в партійному дискурсі переважають теми війни з Росією, децентралізації влади, проблеми європейської та євроатлантичної інтеграції. Більшість партій обмежуються загальними фразами та політичними штампами не лише під час формулювання мети політичного розвитку країни («перемога», «справедливість», «добробут», «європейська інтеграція», ін.), а й у розмовах про механізми її досягнення та вирішення найскладніших політичних, економічних, безпекових питань сучасності.

Слід відзначити, що позитивно вплинули на розвиток партійного дискурсу в Україні такі фактори:

- перехід від мажоритарної до пропорційної виборчої моделі на виборах 2006 (пропорційна система), 2007 (пропорційна система) років. Щоправда, на виборах 2012 та 2014 років відбулось повернення до змішаної системи, яка «розбавила» партійні списки депутатами-мажоритарниками;

- впровадження конституційної реформи в 2005 році та повернення до парламентсько-президентської моделі в 2014 році, що суттєво підвищило роль парламентських фракцій політичних партій у формуванні уряду;

– революційні події в Україні в 2004 та 2013–2014 роках, які сприяли демократизації влади та суспільства, створили умови для демократизації політичних партій і внесли до партійного дискурсу цілу низку важливих реальних (а не віртуальних) тем стосовно політичного розвитку (децентралізація, безпека, фінансування політичних партій, контроль над партіями з боку суспільства тощо).

У партійному дискурсі соціальна держава інтерпретується як мета політичного розвитку пострадянських країн, а зразком є узагальнена європейська модель соціальної держави.

Список використаних джерел:

1. Агарков О. Соціально-політичний маркетинг і розвиток соціальної держави в умовах глобалізації // Освіта регіону / О. Агарков. – 2011. – № 1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://social-science.com.ua/article/387>.
2. Байме К. Політичні теорії сучасності / К. Байме ; пер. з нім. М. Култаєвої, М. Бойченка. – К. : Стилос, 2008. – 396 с.
3. Більшість передвиборчих обіцянок неможливо ні оцінити, ні виконати [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dt.ua/VYBORY2014/bilshist-peredviborchih-obicyanok-nemozhlivo-ni-ociniti-ni-vikonati-eksperti-154429_.html.
4. Дюверже М. Политические партии / М. Дюверже. – пер. з фр. – М. : Академический проект, 2000. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.read.virmk.ru/d/duverge/duv_1121.html.
5. Крупник А. Система стандартизації адміністративних і соціальних послуг в Україні / А. Крупник // Теорія та практика державного управління. – 2005. – Вип. 3 (12). – С. 110–113.
6. Програма партії «Блок Петра Порошенка «Солідарність» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://solydarnist.org/wp-content/uploads/2015/12/programa_solidarnist.pdf.
7. Серажим К. Дискурс як соціолінгвальний феномен сучасного комунікативного простору (методологічний, прагматико-семантичний і жанрово-лінгвістичний аспекти: на матеріалі політичного різновиду українського масово-інформаційного дискурсу) : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : спец. 10.01.08 / К. Серажим ; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Ін-т журналістики. – К., 2003. – 32 с.
8. Сологуб І. Програми політичних партій: що обирати, коли нема з чого обирати / І. Сологуб / Інформаційне агентство УНІАН [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.ua/politics/999463-programi-politichnih-partiy-scho-obirati-koli-nema-z-chogo-obirati.html>.
9. Хома Н. Соціальна держава третього тисячоліття : модернізована модель / Н. Хома // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2014. – № 3(71). – С. 205–215.
10. Яковлев Д. Політична взаємодія як комунікативний процес : медіатизація, демократизація, раціоналізація / Д. Яковлев. – О. : Астропринт, 2009. – 288 с.
11. Яковюк І. Соціальна держава: питання теорії і шляхи її становлення : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / І. Яковюк ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2000. – 199 с.

Бакала А.А.,
*аспірант кафедри права Європейського Союзу
та порівняльного правознавства
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ФЕНОМЕН ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК ФОРМИ СОЛІДАРНОСТІ В КОНТЕКСТІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ВИБОРУ УКРАЇНИ

Анотація

У статті досліджено проблематику еволюції громадянського суспільства в Україні. Проаналізовано актуальність трансформації громадянського суспільства, зроблено акцент на соціальному складнику, також обґрунтовано необхідність урахування дієвого механізму соціального капіталу в процесі функціонування громади, процесах державотворення та політичній діяльності. Проведений порівняльно-правовий аналіз дасть змогу врахувати недоліки та сформулювати пропозиції щодо формування принципово якісного праворозуміння; окрім цього, це дасть можливість підвищити рівень громадянського суспільства в Україні саме в контексті цивілізаційного вибору.

Постановка проблеми. Глобалізаційні процеси у світі кидають виклики державам, громадянам, політикам, і саме зараз нагальним є питання вибору. Від того, яким буде вибір громадян, політиків, зрештою навіть націй, залежить все. Україна перебуває в переломному періоді. Суть його в тому, що три роки тому ми остаточно зробили свій вибір на користь принципово якісних перетворень, вибір жити в цивілізованій європейській країні з майбутнім, сильною економікою, освіченими та вільними людьми. Громадянське суспільство є тою силою, котра під час революції гідності змогла згуртувати нас, об'єднати заради спільної мети, незважаючи на суперечності. Все це відбулося тільки за допомогою солідарності, толерантності, довіри та поваги один до одного. Соціальний капітал і соціальна енергія вирвалися на волю. Ми почали усвідомлювати себе як єдина нація. І сьогодні необхідно говорити саме про феномен громадянського суспільства. Від того, яким буде подальший розвиток громадянського суспільства, залежить майбутнє нашої країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти питання функціонування громадянського суспільства та його роль у процесі функціонування держави досліджували такі вчені, як А.Р. Крусян, О.Ф. Скаун, Д.В. Яковлев, А.І. Кормич, Є.К. Бистрицький, М.О. Баймуратов, М.В. Савчин, Ю.М. Оборотов, В.Г. Буткевич. Також суміжними питаннями, такими як державна влада, цивілізація, займалися Ф. Фукуяма, С. Гантінгтон, П. Бергер, Х.Н. Бехруз, О.В. Кресін.

Виклад основного матеріалу. Важливе місце в сучасній юриспруденції займають проблеми, пов'язані з дослідженням процесу формування та розвитку громадянського суспільства. Масштабні зміни, що відбулися у

світі загалом і в Україні зокрема на межі XX–XI століть, трансформували базові парадигми бачення та оцінок тенденцій суспільно-державного розвитку. Відбувається перехід від уявлень про державний моноцентризм і абсолютизацію суверенітету держави до розуміння соціального поліцентризму та визнання ролі безпосередньої участі громадян в управлінні, здійсненні владних функцій, головним чином через діяльність інститутів громадянського суспільства. Сучасні трактування громадянського суспільства як сфери спонтанного самовираження вільних індивідів, асоціацій та організацій громадян як добровільно сформованих і захищених законом від прямого втручання і довільної регламентації з боку державної влади дають змогу розглядати його як основу вдосконалення суспільних відносин, демократизації держави, вільного розвитку особистості. Це своєрідна форма структуризації та узгодження інтересів усередині суспільства та між суспільством і державою [1].

Дійсно, сьогодні є актуальним питання пошуку ідеї щодо вибору взагалі. Глобалізація ставить перед світом нові виклики та нові можливості. Зрештою, варто погодитися, що вона має амбівалентний характер, тобто має позитивні та негативні ефекти. «Складність, суперечливість, стрімкість глобалізації породили серед пересічних громадян і серед політиків, вчених і громадських діячів чимало побоювань і міфів щодо її впливу. З одного боку, процеси глобалізації сприймаються як фатальні й неминучі (вони настільки універсальні й односпрямовані, що нівелюють усі відмінності, вестернізуючи та американізуючи світ, долаючи крайні відмінності в розвитку країн); з іншого боку, вони сприймаються як далеко не всесильні, такі, що здатні відступити, наштовхнувшись на протидію національних цінностей, і спричинити ще глибшу економічну диференціацію та культурну відчуженість між окремими країнами, між Північчю і Півднем, між цивілізаціями» [2].

Сучасний глобалізм розглядається як найновіший прояв тенденцій соціального універсалізму, і тому глобалізм може йти двома шляхами: демократичним шляхом з опорою на принципи гуманізму, плюралізму, автономії та партнерства; недемократичним шляхом з повною відкритістю та безжальною конкуренцією, монополізмом транснаціональних лідерів економіки. Другий шлях багато в чому ворожий до культури й універсальної сутності людини, він веде до хаосу у відносинах між цивілізаціями. Лише перший шлях глобалізації розглядається як такий, що здатний привести світ до більш високого порядку, а ця глобалізація ототожнена з універсалізацією людського суспільства і не суперечить універсальності людини [3].

Як справедливо відзначає Ю.М. Оборотов, глобальна культура, яка зароджується, включає сьогодні, по-перше, те, що іменують давоською культурою (С. Гантінгтон): це міжнародна культура провідних ділових і політичних кіл; і, по-друге, те, що названо клубною культурою інтелектуалів (П. Бергер): ідеї та правила, які вироблені західними (насамперед американськими) інтелектуалами. Серед положень «клубної культури» – такі, як вчення про права людини, концепція фемінізму, захист навколишнього середовища і мультикультуралізму, а також уявлення про політику і спосіб життя, які втілюють ці ідеологічні побудови [4].

Необхідно констатувати, що завдяки глобалізаційним процесам поняття «цивілізація» знову постало в центрі уваги науковців, політиків і громадськості. Ще більш актуальним є питання цивілізаційного вибору України. Варто відзначити Т.Р. Короткого та Н.В. Хендель, які вважають, що в концептуальному плані цивілізаційний вибір України – це вибір без вибору в тому сенсі, що не існує альтернативи демократичним перетворенням за умови цивілізаційного вибору прогресивного розвитку. Альтернатива – регрес у формі авторитаризму, який в умовах глобалізації не має конкурентних переваг у середній та далекій перспективі. Адже, як вказує Ф. Фукуяма, «ми маємо чітко ідентифікувати оптимальну та найбільш привабливу модель політичного та державного устрою. Такою є демократична держава з ринковою формою економіки» [5].

Авторитетний представник «харківської правової школи» В.С. Смо-родинський у своїй статті «Проблема цивілізаційного вибору України між верховенством права і державною сваволею» вказує на те, що вибір між цими категоріями важливий, але очевидним є цивілізаційний вибір держави з верховенством права, яка претендує на статус європейської та має намір посісти гідне місце на карті сучасної Європи. При цьому він вважає, що принцип верховенства права займає ключове місце, особливо в сучасній його інтерпретації.

Перш ніж почати дискутувати з приводу цивілізаційного вибору України, необхідно окреслити більш детально таке поняття, як «європейські цінності», і поняття європейської ідентичності. Як відзначає Т.О. Анцупова, пошуки європейської ідентичності є темою, яка на теперішній час жваво обговорюється в межах Ради Європи. Також вона підтверджує тезу про те, що деякі європейські дослідники наполягають на неоднозначності європейської ідентичності: «Тоді як процес європеїзації, як правило, концептуалізується як заснований на універсальних цінностях і визнанні принципу мультикультуралізму, цим уявленням суперечать альтернативні дискурси про європейську ідентичність, у тому числі висуваючи на перший план певні культурні традиції, наприклад християнство».

У жовтні 2010 р. канцлер ФРН А. Меркель визнала недолугість запровадженої Німеччиною міграційної політики, зазначивши, що ті, хто бажає стати частиною німецького суспільства, зобов'язані дотримуватися законів країни, яка їх приймає, поважати усталені традиції та розмовляти державною мовою [6].

У свою чергу, Велика Британія визнала поразку політики мультикультуралізму у лютому 2011 р. Вустами Д. Кемерона було покладено початок критичним зауваженням із боку британського уряду щодо безуспішної інтеграції представників ісламської культури. [7].

Екс-президент Франції Н. Саркозі в інтерв'ю від 11 лютого 2011 р. зазначив: «Ми дуже переймалися ідентичністю особи, яку приймали, і недостатньою мірою цікавилися країною її походження». Цей вислів дуже влучно характеризує стан речей у Франції у сфері міграційної політики. Французьке суспільство зіткнулося з двома серйозними проблемами: ісламізацією суспільства та кризою французької ідентичності. По-перше, ставиться під сумнів цінність єдиної та неподільної нації, а по-друге,

підриваються основи світської республіки. Іслам став другою релігією у Франції, сьогодні число прибічників якої становить близько 15 млн. Мусульманська спільнота стала одним із найпопулярніших факторів внутрішньополітичного життя країни. Мусульмани не хочуть розчинятися у французькому суспільстві, усіляко демонструючи свою відокремленість. Як наслідок, французька ідентичність існує паралельно з ідентичністю мусульманською, а французькі республіканські цінності – паралельно з традиційними цінностями ісламу [8]. Потрібно визнати, що ісламізація суспільства помітна не тільки у Франції, а й по всій Європі. Наприклад, у Німеччині є школи виключно з мусульманами, окремі квартали мусульман існують у Лондоні, Брюсселі, Бельгії тощо.

Отже, політика мультикультуралізму дійсно провалилася, але механізм дії верховенства права актуальний як ніколи. З приводу розуміння змісту принципу верховенства права В.Г. Буткевич пропонує звернутися до практики Європейського суду з прав людини: «Цей Суд, як відомо, ніколи не давав визначення верховенства права. Але він визначив ті основні цінності, які відображають верховенство права і які нескладно застосувати як на стадії правотворчості, так і на стадії реалізації права. Виходячи з тих рішень, які прийняв цей Суд до цього року, можна вказати щонайменше на п'ять основних соціальних цінностей, яких принцип верховенства права вимагає дотримуватися:

- 1) захист прав і свобод людини;
- 2) функціонування держави та її органів, пов'язаних вимогами права, заборона державного свавілля;
- 3) дотримання принципу рівності суб'єктів права (фізичних і юридичних осіб) перед законом;
- 4) забезпечення законності та порядку в суспільстві;
- 5) наявність ефективного і передбачуваного правосуддя (право доступу до суду, право на справедливий судовий розгляд та ін.)» [9].

Таким чином, можна констатувати, що не існує доктринального визначення поняття верховенства права, але необхідно погодитися, що цей принцип належить до фундаментальних європейських цінностей.

Останнім часом питання проблематики цивілізаційного вибору України бентежить вітчизняну юриспруденцію. Події, які почалися в Україні в 2013 році і тривають донині, змушують повертатися і дискутувати в напрямі вибору. Найбільш вагомим питанням є таке: чи можливо взагалі здійснити цивілізаційний вибір? Як відзначає Ю.М. Оборотов, щодо перспектив розвитку сучасної України складається враження, що, кажучи про європейський вибір України, стверджується саме перехід України в іншу цивілізацію. Однак як неможливо змінити місце розвитку, так і неможливо перейти в іншу цивілізацію, оскільки цивілізація пов'язана з особливостями релігії, менталітету, традицій, інститутів, які існують у своїй цілісності та визначають специфіку правового буття і державного життя.

Далі він продовжує тезу про те, що Україна через своє розташування на межі західної та східної цивілізацій неминуче включена до їхнього діалогу і належить до культурного шару прикордонної цивілізації, яка називається євразійською (православна, слов'янська) [10]. Не можна бути впевненими у

тому, чи можливо здійснити цивілізаційний вибір, але можливо зробити вибір демократичний, принципово якісний – як у сфері державних перетворень, так і у сфері правових, особливо прав людини. Можна впевнено сказати, що Україна зробила європейський вибір 21 листопада 2013 року, коли почався Євромайдан, що завершився так званою «Революцією гідності». Однозначно відповісти на питання про результат цих подій допоможе час, але точно відомо, що люди з самого початку вийшли на центральну площу столиці саме для захисту та солідарності європейських цінностей. Цікаво те, що перші протестувальники були студентами, тобто ядро громадянського суспільства. Євромайдан став прикладом консолідації та солідарності громадянського суспільства, а такі його елементи, як ЗМІ, церква, громадські організації та громадяни, продемонстрували єдність та рішучі дії в захисті свободи прав людини.

Необхідно зробити акцент на тому, що саме в цей період громадяни використали повною мірою «соціальний капітал». Як вважає Д. Філд, центральна теза теорії соціального капіталу – це відносини. Ідея полягає в тому, що «соціальні мережі є цінностями. Взаємодія між собою дає людям можливість створювати спільноти, підтримувати одне одного, формуючи соціальну тканину». Дійсно, такі елементи, як толерантність, солідарність, довіра та взаємна повага, вивели на новий рівень ефективний механізм українського громадянського суспільства.

Даючи визначення соціального капіталу П. Бурдьє вважає, що соціальний капітал є сукупністю актуальних або потенційних ресурсів, які використовуються надійною мережею учасників інституціоналізованих відносин взаємного знайомства та визнання. Ключове слово тут саме «визнання», бо в Євромайдані брали участь люди різного віку, соціального походження, культурного рівня, освіти, але всі вони визнавали один одного заради спільної мети – солідарності та утвердженні демократичних змін.

Недарма ми відзначили, що Україна належить до євразійського типу цивілізацій, адже сьогодні глобалізований світ демонструє багато конфліктів. Виникають нові поняття, такі як, наприклад, «гібридна війна», «гібридність у праві», «гібридна ідеологія». І сьогодні відбувається конфлікт цивілізацій на глобальному рівні, у який втягуються локальні цивілізації. Не можна не згадати С. Гантінгтона, який є автором концепції «конфлікту цивілізацій». Він вважає, що цивілізація – це культурна спільнота. На його думку, в минулому конфлікти відбувалися на таких рівнях:

- між правителями – від закінчення Тридцятилітньої війни в середині XVII ст. (коли правителі хотіли зміцнити території та економіки своїх держав) до початку Великої Французької революції кінця XVIII ст. (падіння імперії у Франції, перетворення народу на суб'єкт внутрішньої та зовнішньої політики);

- між націями (національними державами) – з кінця XVIII ст., коли з'являється поняття «нації», до кінця Першої світової війни та соціалістичної революції в Росії;

- між ідеологіями – від появи першої соціалістичної держави як протиположності західним капіталістичним до закінчення холодної війни. У цих

хронологічних рамках відбувалися конфлікти спочатку між ліберальною демократією, комунізмом та фашизмом-нацизмом, а після Другої світової війни – між першими двома.

На думку Гантінгтона, конфлікти між державами відбуваються саме на культурному рівні, а межі між цивілізаціями – це зони гострих конфліктів. Особливо наочно теорію Гантінгтона сьогодні можна спостерігати на прикладі конфлікту на цивілізаційному рівні між Заходом та ісламським світом. На поверхневому рівні західна культура здійснила експансію у світовий культурний простір, однак на більш глибокому рівні існує фундаментальна відмінність західних концепцій співжиття від концепцій, домінуючих в інших цивілізаціях. «Такі західні ідеї, як індивідуалізм, лібералізм, конституціоналізм, концепція прав людини, рівність, свобода, демократія, вільний ринок, відокремленість церкви, як правило, не мають резонансу в ісламській, конфуціанській, японській, індуській, буддистській чи православній культурах» [11]. Більше того, спроби Заходу запровадити власні цінності в інших цивілізаціях нашоухуються на спротив і каналізують процеси бродіння, настояні на есенції екстремізму та релігійного фундаменталізму.

Навіть найдемократичніші політичні режими як продукти виключно західного суспільного інтелекту в незахідних цивілізаціях розвивались здебільшого на підставі західного панування чи колонізації. Що стосується ісламської цивілізації, то варто зауважити, що мусульманське право має характерний релігійний відтінок. Норми шаріату є здебільшого усталеними традиціями, мають високу ступінь моральності та обов'язкові для виконання мусульманами. Зараз у Європі триває конфлікт передусім культурний. Спільноти арабських емігрантів демонструють відокремленість, вони не хочуть асимілюватися чи інтегруватися; як правило, такі спільноти самоізолюються. Очевидно, що це конфлікт двох цивілізацій: західної та ісламської. Відповідь на питання, як вирішиться цей конфлікт, дасть час, але дієвим інструментом його вирішення має бути діалог цивілізацій.

З 2001 р. Генеральна асамблея ООН затвердила «Глобальне питання денне для діалогу між цивілізаціями» і визнала діалог між цивілізаціями розкритою концепцією «заохочення культури світу та діалогу між цивілізаціями». У цьому документі надано визначення діалогу між цивілізаціями як процесу, який розкривається всередині цивілізацій і на їх стику та який оснований на всезагальності участі та колективності бажання навчатись, відкривати для себе і вивчати цивілізації, виявляти сфери загального розуміння основних цінностей і зводити різні підходи в одне ціле за допомогою діалогу [12].

Основним механізмом міжцивілізаційного діалогу Ю.М. Оборотов визначає «глобальну етику (Г. Кюнг) як узгоджене та поступове з'єднання в базових цінностях великих релігійних і культурних традицій світу». Додатковим аргументом для утвердження самостійності нової правової реальності – глобального права – є розробки проблематики глобального менталітету як загальноцивілізаційного менталітету, який виражає сукупність конструктивних ментальних засобів, що здатні забезпечити стабільність і спадковість у розвитку людства. Глобальний менталітет має

інтернаціональний характер, виражає сукупність інтенсивних конструктивних збігів різних цивілізацій і культур, ядром яких є почуття глобальності та загальнолюдської ідентичності, а складовими частинами є нетерпимість до насильства, любов до справедливості, бережливе ставлення до природи, схильність до норм розумного споживання тощо [13].

Отже, ми бачимо, що сьогодні відбувається, з одного боку, процес зіткнення глобальних цінностей з регіональними, а з іншого – їх акультурація. Держава як основний регулятор суспільних відносин перестає бути центральним механізмом у цій системі, бо актуальним є питання зростання ролі міжнародних організацій. Громадяни втрачають довіру до державних інститутів, і, як наслідок, це призводить до нестабільності усіх інституцій суспільства.

Свого часу Конституція України була найбільш перспективним явищем та досягненням світового права, але час показав, що вона здебільшого має декларативний характер. Аналіз її положень дає нам змогу побачити, що такі здобутки демократії, як суверенітет, верховенство права та закону, принципи правосуддя тощо, у законодавстві закріплені, проте не виконуються. Причина цього – ціла система.

Необхідно знову ж таки відзначити роль соціального капіталу та громадянського суспільства. Соціальний капітал – це основний і найбільш дієвий інструмент громадянського суспільства; більше того, їх не можна розглядати окремо один від одного, бо рівень функціонування громадянського суспільства безпосередньо залежить від стану соціального капіталу в конкретному випадку.

У своїй новій праці «Корупція: роздуми після Майдану» В. Валле дуже ретельно дослідила проблематику аналізу явища соціального капіталу як фактору суспільного розвитку. Зокрема, вона зазначає, що «добробут суспільства визначається продуктивною діяльністю людей – співпрацею, причому ефективною, якщо ми поділяємо спільні цінності й соціальні норми, коли ми маємо спільну мету, заради якої готові поступитися особистим заради спільного блага. Основою цієї співпраці є соціальна енергія – енергія індивідуумів у соціумі, що має властивість трансформуватися в інші енергії та формувати національний суспільний потенціал» [14].

Безперечно, можна визнати, що довіра – центральне поняття в соціальному капіталі. Україна зараз належить до індивідуалістичних спільнот зі слабким рівнем розвитку елементів громадянського суспільства, хоча Революція гідності довела, що українці можуть довіряти один одному та хочуть демократичних змін. Потрібно визнати, що українці звикли задовольняти спочатку власні інтереси (індивідуальні), а потім вже спільні. Також великою помилкою була відсутність єдиного вектору розвитку і єдність щодо того, куди саме рухатися. В інтерв'ю «Дзеркалу тижня» Ю. Саєнко казав: «Те, що відбувалося на Майдані, – це створення умов для вивільнення соціальної енергії: воля до інновацій, відмова від патерналізму, взяття на себе відповідальності і, отже, створення нових громадських організацій» [15].

Після проголошення незалежності української держави можна спостерігати відсутність лідерства в управлінні державою. Немає на сьогодні єдиного лідера, за яким підуть українці. Конче необхідно, щоб біля керма був справжній лідер, який особистим прикладом покаже, що і як робити, бо, як ми вже довели, Україна належить до індивідуалістичних спільнот. Особливо лідер необхідний зараз, коли рівень соціальної енергії дуже високий і важливо її не змарнувати, а направити на єдиний вектор розвитку, а головне – на усвідомленість національної ідентичності.

Узагальнюючи думки знаних дослідників, можна виділити основні риси громадянського суспільства:

1) наявність розвиненої мережі відносин між рівними, автономними суб'єктами (громадянами і соціальними групами), які здійснюються без посередництва держави;

2) існування розгалужених соціальних мереж (об'єднань, громадських організацій, політичних партій, профспілок, структур місцевого самоврядування, незалежних ЗМІ та ін), утворених для відстоювання інтересів громадян і соціальних груп у різноманітних сферах суспільного життя;

3) спільна система соціальних норм і цінностей у суспільстві, які базуються на міжособистісній довірі, толерантності, повазі та сприйнятті суспільства як самоцінності [16].

Висновки. Таким чином, громадянське суспільство в Україні сьогодні переживає активну фазу свого становлення та трансформується відповідно до плину часу. Стан розвитку громадянського суспільства в нашій країні нараховує багатовікову історію правової спадщини від Київської Русі до славетного козацтва. Попри пригноблення з боку Речі Посполитої, Австро-Угорщини, Російської імперії, українська правова думка зуміла еволюціонувати. Час довів, що ми гідні бути незалежними. Нещодавні якісні зміни, а саме Революція гідності, Майдан, довели, що акцент на соціальному елементі громадянського суспільства дає свої результати. Ми можемо констатувати, що соціальний капітал, котрий накопичувався нашою історією, традиціями, звичаями, вивів на принципово новий рівень розвиток громадянського суспільства. Соціальна енергія зараз – це дар, який не можна змарнувати, а тому попереду ще більш складна робота. Політики, ЗМІ, церква, громада, зрештою всі учасники громадянського суспільства мають консолідувати всі зусилля задля солідарності та єдності соціальної енергії, підтримувати подальший розвиток українського соціального капіталу, бо такий шанс марнувати не можна. Україна зробила свій вибір, назад шляху немає.

Список використаних джерел:

1. Кормич А. Від генезису громадянського суспільства до його сучасної соціально-правової моделі / А. Кормич // Креативність загальнотеоретичної юриспруденції / за ред. Ю. Оборотова. – О. : Фенікс, 2015. – С. 132.

2. Основи демократії / [М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін.] ; за заг. ред. А. Колодій ; МНОН України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр.-канад. Проект «Демократична освіта». – К. : Ай-Бі, 2002. – 684 с.

3. Гарпушкин В. Социальный универсализм: новый взгляд / В. Гарпушкин // Социс. – 2010. – № 9. – С. 17–25.
4. Бергер П. Культурная динамика глобализации / П. Бергер // Многоликая цивилизация / под ред. П. Бергера и С. Хантингтона. – М. : Аспект Пресс, 2004. – С. 9–12.
5. Френсис Фукуяма: Евромайдан – это грандиозная битва за расширение демократических форм правления // Зеркало недели. – № 40. – 23 октября 2015 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://gazeta.zn.ua/internal/frensis-fukuyama-evromaydan-eto-grandioznaya-bitva-za-rasshirenje-demokraticheskih-form-pravleniya_.html.
6. L'échec du multiculturalisme en France et en Europe [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.nonali.ne/dans-le-monde/france/lechec-du-multiculturalism-en-rance-et-en-europe/>.
7. David Cameron attack multiculturalism coalition [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.theguardian.com/politics/2011/feb/05/david-cameron-attack-multiculturalism-coalition>.
8. Чекаленко Л. / Виклики міграції: досвід Європи // Л. Чекаленко, М. Васильєва // Зовнішні справи – Суспільство: науково-практичний журнал. – 2015. – № 9. – С. 6–11.
9. Буткевич В. Якість закону і питання ефективності застосування рішень Європейського суду з прав людини судами України : виступ на міжнар. конф. / В. Буткевич // Право України. – 2011. – № 7. – С. 48–63.
10. Оборотов Ю. Н. Украинское месторазвитие в пограничной (евразийской) цивилизации как основание правового развития // Правовые проблемы цивилизационного выбора Украины. – О. : Фенікс, 2014. – С. 18–19.
11. Гантінгтон С. Зіткнення цивілізацій? / С. Гантінгтон / реферативний переклад з англійської О. Сича // Філософська і соціологічна думка. – 1996. – № 1–2. – С. 10.
12. Следзевский И. Диалог цивилизаций как смысловое поле мировой политики / И. Следзевский // Общественные науки и современность. – 2001. – № 2. – С. 142.
13. Губанов Н. Глобальный менталитет как условие предотвращения межкультурных конфликтов / Н. Губанов, Н. Губанов // Социс. – 2011. – № 4 – С. 54–55.
14. Валле В. Корупція: роздуми після Майдану / В. Валле. – К. : Дух і Літера, 2015. – 280 с.
15. Кириченко І. Соціальна енергія на службі соціуму // Дзеркало тижня. – 4 липня 2014. – № 24. – Режим доступа : http://gazeta.dt.ua/socium/socialna-energiya-na-sluzhbi-sociumu_.html.
16. Якименко Ю. Громадянське суспільство в Україні: основні характеристики / Ю. Якименко // Центр Разумкова. – Режим доступа: http://www.razumkov.org.ua/upload/yakymenko_civic_society_2004.pdf.

РОЗДІЛ III

ВИБІР ЕПОХИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ: ПОЛІТИКА ТА ПУБЛІЧНЕ АДМІНІСТРУВАННЯ

Яковлев Д.В.,
доктор политических наук, профессор,
декан факультета политологии и социологии
Национального университета «Одесская юридическая академия»

ПЕРЕОСМЫСЛЕНИЕ МЕТОДОЛОГИИ ПОЛИТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ И ПОСТКОММУНИСТИЧЕСКИХ ПРЕОБРАЗОВАНИЙ В УКРАИНЕ

Аннотация

В статье поставлен вопрос о необходимости переосмысления методологических основ исследования посткоммунистической политики, во-первых, с точки зрения методологии политических исследований, а во-вторых, с позиций совершенствования процедуры принятия решений в процессе осуществления реформ в Украине. Представлены основные положения методологии выбора одного политического решения из нескольких альтернатив. Автор полагает, что методология выбора может стать основой для принятия решений в условиях преобразований в Украине. Аргументировано, что универсальная методология выбора оптимального решения (с ее преимуществами и недостатками) должна быть дополнена пониманием специфики посткоммунистических обществ, а исследование политического выбора в современных условиях невозможно без социокультурной составляющей.

Введение

Современный политический выбор не ограничивается такими альтернативами, как «возвращение к советскому «светлому» прошлому» vs. «демократическое будущее». Выбор становится действительно поливариантным, сложным феноменом. Это обуславливает актуальность обращения к теории и методологии выбора в целом и к теории политического выбора в частности.

Метод выбора как интеллектуальная модель оценки действительного положения дел и определения одной из альтернатив политических преобразований успешно применяется и в исследовательских целях, и для повышения эффективности деятельности элит в различных социальных полях. Теория выбора поможет принять решение в процессе реформ в науке и культуре, здравоохранении и образовании, партийной политике и вопросе внешнеполитического выбора.

Выбор предполагает наличие определенной проблемы, осознание ее элитами, рассмотрение через призму собственных интересов, формулировку альтернативных путей решения проблемы и реализацию избранной программы действий. Последнее требует от элит проявить волю к выбору. В выборе сочетаются индивидуальные и коллективные мотивы поведения политических акторов.

Политический выбор элит в странах Центральной и Восточной Европы (далее – ЦВЕ) под влиянием процессов глобализации, медиатизации и

демократизации создает новые условия, контексты и альтернативы развития для данного региона.

Для Украины исследование «ситуации выбора» как методологической основы преобразований приобретает особое значение.

Во-первых, Украина довольно неожиданно, учитывая значительный вклад украинских элит в развитие советского режима и низкий темп изменений по сравнению с другими странами ЦВЕ в первое десятилетие независимости, оказалась в эпицентре постсоветских политических преобразований после событий 2004 и 2013–2014 годов. Несмотря на схожесть причин и различие последствий событий 2004–2005 и 2013–2014 годов, два украинских Майдана убедительно продемонстрировали альтернативы и ограничения политического выбора страны. И прежде всего то, что политический класс так и не вышел из постсоветской «шинели». Элиты по-прежнему пытаются реализовать (уже в новых условиях) модель «перестройки» существующей политической системы. Это можно рассматривать как очередную попытку отказаться от реальных реформ, симулировать демократические преобразования ради сохранения власти и собственности.

Во-вторых, в политическом и политологическом дискурсе большое внимание уделяется выборам в Украине (всем без исключения составляющим электорального процесса). Однако недостаточно акцентируется внимание именно на условиях, альтернативах и ограничениях выбора той или иной линии поведения политических акторов, граждан и институций (будь то в высоких кабинетах власти, на избирательных участках или во время уличных протестов).

I. Элиты на распутье

В условиях современных глобальных изменений элиты стран Центральной и Восточной Европы оказались в сложной ситуации. Они должны дать адекватный ответ на вызов будущего, в то время как сами еще не окончательно попрощались с прошлым. Для Украины, как и для некоторых других стран Центральной и Восточной Европы, основной задачей является преодоление постсоветского наследия.

Элиты, определяя наиболее оптимальные для себя стратегии поведения, находятся на распутье, то есть в ситуации выбора между различными вариантами дальнейшего развития событий. Этот выбор одного из возможных решений определит в дальнейшем как индивидуальные траектории представителей политической элиты, так и политическое будущее целых стран и регионов.

В современной «ситуации выбора» не всегда помогают проверенные временем стратегии постсоветских элит, в частности попытки вернуться к прошлому опыту господства автократии и олигархии постсоветского образца. Более того, этот выбор может ускорить их крах: «То, что спасало в одну эпоху, оказывается губительным в другую» [1, с. 128].

Посткоммунистические элиты ЦВЕ оказываются на распутье, как витязь из легенды: «как прямо ехать – живу не бывати». При этом тактические шаги элиты, направленные на сохранение постсоветской системы вертикальных и

горизонтальных интеракций, не могут заменить стратегическое видение целей и условий выбора необходимых преобразований.

К современной Украине также можно без преувеличения применить метафору «общество на распутье». Здесь важную роль играют следующие факторы: географическое расположение между различными центрами локального, регионального и глобального влияния; внутри- и внешнеполитическая ситуация выбора стратегии развития и направления преобразований; нестабильность правового поля (прежде всего конституционные реверсы); экономические проблемы (гибридное и неэффективное сочетание частной и государственной собственности).

Фактически современную ситуацию в каждом социальном поле можно представить как ситуацию выбора. Но выбор должны будут сделать именно политические элиты. Не преуменьшая роль других индивидуальных и коллективных акторов, акцентируем внимание именно на элитной группе и ее ответственности. Исторический опыт показывает, что именно политические элиты способны менять направление развития общества в целом, принимать судьбоносные решения, выбирать путь для себя и для общества. Совершать выбор – это функция политических элит. В исследовании Р. Лахмана приведено множество примеров действий элит в «ситуации выбора», которые обеспечили развитие Европы нового времени [2].

Прежде всего постсоветская элита должна определить форму правления (сделать наконец выбор между демократией и авторитаризмом посткоммунистического образца), найти оптимальную модель политического представительства, обеспечить эффективное управление и рациональную политику. Эту ситуацию можно интерпретировать как «ситуацию выбора».

В данном исследовании современный политический процесс и в том числе те половинчатые и неоднозначные преобразования, свидетелями которых мы являемся, предлагается рассматривать с точки зрения выбора элит, который характеризуется *стандартной* процедурой принятия решений и имеет определенную *специфику* в контексте постсоветской политики.

Фундамент методологии выбора постсоветских элит был заложен «полуреформатором» М. Горбачевым в модели «перестройки». Генеральный секретарь ЦК КПСС за семь лет своего правления (с 1985 по 1991 гг.) прошел половину пути от тоталитаризма советского образца до демократии. Следует с сожалением констатировать, что на вторую половину дороги большинство бывших советских республик, в том числе Украина, потратили уже более двух десятилетий.

В дискурсе советских и постсоветских реформаторов последовательно менялись цели преобразований: «коммунизм», «социализм с человеческим лицом», «перестройка», «ускорение», «капитализм», «социальное государство», «правовое государство», «демократия»... Основным вопросом был «Что мы строим?», а вот ответам на вопросы «Как мы проводим преобразования?» и «Как мы реформируем?» уделялось явно недостаточно внимания.

II. Политология посткоммунизма: необходимость переосмысления методологии постсоветских преобразований

Исследование политического выбора в постсоветских странах требует поиска и творческого использования тех концепций, которые являются альтернативными по отношению к теориям демократизации и линейного перехода от авторитаризма к демократии. Среди авторов, которые предлагают именно такие концепции, особо следует отметить А. Зиновьева, М. Олсона, Е. Головаху С. Макеева и др. Их работы носят методологический характер, и в них идет речь о необходимости обратиться к исследованиям отношений в советской системе, которые являются предпосылками современного социума. Прежде всего это произведения А. Зиновьева «Коммунизм как реальность» (теория и методология исследования «коммунизма как реальности» и посткоммунистического общества), М. Олсона «Логика коллективного действия: преодоление коммунистических и капиталистических диктатур» (логика индивидуального и коллективного действия), работы Е. Головахы о «патологиях постсоветского общества», С. Макеева о «коррупции как социальном феномене».

Кроме того, в начале 90-х годов XX столетия в отечественной политической науке сформировалось отдельное влиятельное направление – «политология посткоммунизма». Его основатели на страницах журнала «Политическая мысль» представили результаты исследований эпохальных изменений, которые происходили в начале 90-х годов прошлого века в посткоммунистических (прежде всего постсоветских) странах.

Именно в рамках методологического направления «политология посткоммунизма» сформировалась система рациональной аргументации относительно возможностей и препятствий для стран ЦВЕ в осуществлении политических преобразований. В частности, речь шла о необходимости демократизации партийной политики, избирательных кампаний, рационализации внутренней и внешней политики (Е. Быстрицкий, Н. Томенко, Дж. Мейс, А. Дергачев и др.) и усиления внимания политологов к фундаментальным историческим, культурным и социальным предпосылкам политических преобразований в Украине (В. Полохало, С. Макеев, Е. Головахы, О. Белый и др.).

Проблемы, которые находились в фокусе «политологии посткоммунизма», сохраняют свою актуальность и значимость на протяжении всех 25 лет запутанных событий и неоднозначных преобразований в Украине.

Политические преобразования советской системы в Украине породили не только разочарование общества в элитах (свидетельство тому – низкий уровень общественного доверия власти), но и сомнения относительно методологии реформ. Преодолеть их – одна из главных задач политической науки.

В конце XX – начале XXI века политическая наука стала интеллектуальной дисциплиной, которая способна предлагать модели развития стран и отдельных регионов. Существующие политологические подходы к анализу посткоммунистических обществ предполагают критическую установку относительно советского прошлого и попытки понять новые/старые правила, которые находятся в основе деятельности коллективных и индивидуальных

политических акторов. Значимость политологии для политических преобразований измеряется количеством и качеством актуальной информации, которая позволяет элитам сделать выбор.

Коэффициент полезного действия политической науки в процессе преобразований будет напрямую зависеть от рационального ответа на следующие вопросы.

Во-первых, способна ли политическая наука выработать механизмы эффективной защиты от «политизации» научных теорий, их использования в качестве политического оружия в руках политиков с целью оправдания собственных или партийных амбиций, что имело место в советский и постсоветский период? Такая опасность все еще сохраняется из-за включенности экспертов в политические и общественные отношения. Более того, мы часто оказываемся в эпицентре бурной политической жизни страны.

Во-вторых, готовы ли представители политической науки к междисциплинарным исследованиям? Для выработки адекватной методологии посткоммунистических преобразований необходимо расширить исследовательские горизонты политической науки и включить в предметное поле культуру и ценностную сферу. Объектами изучения политологии посткоммунизма должны стать не только органы государственной власти и действия политиков, но и неполитические акторы, представители социальных и социокультурных групп, идентичностей, миров. Необходимо существенно расширить предметное поле политической науки, увидеть общество как многообразие социальных отношений; говорить о ценностях и ценности общества; исследовать политическую власть в широком смысле, а не в узком – сугубо как деятельность государственных институтов и использование избирательных технологий. Одновременно необходимо сохранить рациональность политологии как отличительную характеристику научного знания и познания. Ведь именно рациональность политической деятельности составляет основу европейской цивилизации. На разных этапах исторического развития рациональность противопоставлялась вере (средневековая сутки), схоластике, метафизике, догматизму (Просвещение), эмпиризму (таким его формам, как интуитивизм, сенсуализм, иррационализм), национализму и тоталитаризму. В современном мире рациональность принимает новые вызовы из-за развития процесса медиатизации политики, появления новых глобальных экономических и политических акторов, экологических проблем.

В-третьих, насколько важно наличие/отсутствие в политической науке «мейнстримной» теории? Сохранение и даже расширение влияния рациональности неизбежно приведет к выделению нескольких конкурирующих научных школ/групп. А впоследствии – к их столкновению. При этом нужно помнить максимум научных дискуссий: «Пусть гибнут идеи, а не люди!» (К. Поппер). В украинской политической науке преподавание теоретических дисциплин для студентов отличается плюрализмом подходов, «мозаичностью» теоретических основ, конвергенцией систем и методов даже в рамках одного исследования. Сегодня некоторые политологи испытывают затруднения и с ответом на, казалось бы, очевидный вопрос: «К какой теории Вы лично себя относите?» Одной из главных причин такого положения вещей выступает не только отсутствие в политической теории «мейнстрима» (общепринятой и

признанной теоретической школы), но даже и намек на какую-либо борьбу за это место среди представителей разных политологических школ.

Такая ситуация кардинально отличается от экономической науки. Неоклассическая теория здесь стала настоящей «ортодоксией» экономических исследований, а теория общественного выбора – важной составляющей методологии; именно относительно нее можно встретить название «мейнстрим» (Я. Корнай).

Хотя в течение двадцатого века генезис политической науки знаменовался последовательной сменой теоретических парадигм и методологических подходов, конечно, фальсификации теории (в смысле К. Поппера) не удалось избежать ни одному из них – от институционализма и теории рационального выбора до функционализма и бихевиоризма. Волны дискредитаций функционализма, институционализма и бихевиоризма в политических науках обусловили рост интереса к теории рационального выбора, который приобрел определенные признаки «мейнстрима» в конце 80-х годов прошлого века.

В-четвертых, способна ли теория политического выбора предложить хорошую методологию принятия решений для посткоммунистических элит в условиях преобразований и побороться за статус «мейнстрима» в политической науке? Методологическую основу теории выбора формируют положения утилитаризма относительно действий индивидуального актора как отправной точки политического анализа и дедуктивный метод исследования. Одним из главных стал тезис о конфликтности взаимодействия акторов, которая обусловлена попыткой каждого максимизировать собственную выгоду за счет других. Представители теории рационального выбора К. Эроу, Дж. Бьюкенен, М. Фридман, Дж. Вальдфогель, Э. де Сото, Г. Таллок, М. Олсон считают, что политический процесс предполагает рациональное формулирование цели общественного развития. Из этого следует необходимость поиска наиболее эффективных средств ее достижения, калькуляции затрат и выгод от реализации определенной стратегии, учета поведения других акторов и оценки ситуации в целом. Понимание рационального выбора в современных условиях представлено теорией публичного (общественно значимого) выбора, который индивидуальные и коллективные политические акторы реализуют в условиях информационного и темпорального дефицита.

С позиций теории выбора анализируются проблемы, которые традиционно находились в поле исследовательского внимания политической науки: теория государства и бюрократии, международные отношения, избирательный процесс, образование коалиций, партийные стратегии и др.

Правда, после неудачных попыток экспансии рационального выбора на теорию и практику демократических преобразований в 90-х годах XX века «первая волна» исследований преобразований с позиций теории рационального выбора в постсоветских странах спала.

С тех пор ландшафт отечественной политической науки кардинально не изменился, хотя наличие широкого круга работ украинских ученых, выполненных с использованием элементов теории рационального выбора, теории публичного выбора, свидетельствует об общем консенсусе относительно большого эвристического потенциала теории выбора. И все-таки для того, чтобы предложить хорошую исследовательскую программу теории

выбора, чего-то не хватает. На мой взгляд, недостает внимания именно к специфике посткоммунистических обществ и пониманию внутренней логики процессов на посткоммунистическом пространстве. То есть, если перефразировать А. Зиновьева, принятия факта существования коммунизма/посткоммунизма как реальности. Одновременно необходимо дать позитивный ответ на второй вопрос, поставленный в этой статье выше, и обратить особое внимание на социокультурную составляющую посткоммунистического общества.

Для дальнейшего развития методологии выбора акцентируем внимание на следующих положениях.

1. Посткоммунистическая ситуация выбора характеризуется собственной спецификой. Эта ситуация возникает в уникальных условиях перехода от одного общественного состояния к другому. При этом не существует консенсуса среди элит относительно демократии как цели этого перехода. Наоборот, под прикрытием демократической риторики время от времени предпринимаются попытки (вос)создать режим «посткоммунистического неототалитаризма» (термин В. Полохала). Для этого используется инерция прошлого. То есть современный тип посткоммунизма предстает как следствие эволюции советской политической системы с интенцией поиска элитами оптимальной для них модели «нового тоталитаризма».

Посткоммунистический неототалитаризм характеризуется:

- отчуждением граждан от власти;
- односторонним подчинением граждан правилам, нормам и предписаниям, регламентирующим их повседневную и политическую жизнь, и наряду с этим – произвольным, бесконтрольным осуществлением государственной властью своих полномочий;
- отсутствием системы гарантий прав человека и гражданина;
- теневыми присвоениями, распределением и перераспределением бывшей так называемой общенародной («социалистической») собственности из-за господства на всех уровнях властной иерархии теневых, неформальных, клиентальных отношений;
- сочетанием тотально коррумпированной политической власти, теневой экономики и криминального мира;
- доминированием в политическом процессе номенклатурно-корпоративных кланов, концентрацией в их руках политической, экономической и духовно-информационной власти, симбиозом олигархии и авторитаризма;
- утилитарным использованием олигархией, кланами демократических норм и процедур (как декорации, необходимой формы своей легитимации, как технического приема манипулирования общественным сознанием) [4, с. 17].

2. Демократические преобразования с точки зрения теории выбора – это следствие планирования, создания и действия соответствующих юридических норм и политических институтов. Демократия и рынок не возникнут в посткоммунистических странах в результате естественного, свободного от вмешательства структурирования политического пространства. В процессе преобразований при помощи методологии выбора представляется возможным решить задачи, поставленные М. Олсоном для посткоммунистических обществ, а именно: определить национальный интерес как процесс

согласования индивидуальных и групповых интересов; принимать решения в условиях темпорального дефицита информационного общества на основе выбора одной из двух альтернатив; создать условия для справедливого распределения благ путем повышения мотивации граждан к участию в политической и общественной жизни.

3. Необходимо углубленное изучение социальных отношений посткоммунистического общества. Без преодоления социальных патологий посткоммунизма демократизация политической системы не представляется возможной. Речь идет прежде всего о таких патологиях, как амбивалентность политического сознания с конформистско-нигилистическим направлением, депрофессионализация и размывание статусно-престижных критериев взаимодействия людей, деактуализация ценностей (Е. Головаха) [3], а также о популизме, морализаторстве и патернализме (Е. Быстрицкий). В посткоммунистических условиях вместо рыночной рационализации расходов существует другая политическая игра, в условиях которой политика и экономика требуют постоянных «займов» из прошлого. Две патологии посткоммунистического общества напрямую связаны именно с этим: эрозия институциональной линии между государством и рынком (государство делится на управленческо-политический и коммерческий секторы, а «партия власти» контролирует их); перманентное перераспределение капитала и собственности властью без эффективного механизма сохранения и накопления капитала, гарантий прав собственности.

В «политологии посткоммунизма» речь шла о связи с советской эпохой, была представлена достаточно развитая система рациональной аргументации относительно необходимости выбора модели перехода от посткоммунистической политики к демократическому взаимодействию. Задача преодоления советского наследия остается актуальной и для современной методологии выбора.

III. Выбор как основа посткоммунистических преобразований

Исторический вызов политическому классу Украины заключается в необходимости выбора между имитацией реформ в условиях постсоветской стагнации, совмещенной с «болтовней» о реформах (модель перестройки), и реальными реформами, которые базируются на фундаментальных принципах демократии и верховенства права.

Выбор – это интеллектуальная игра, которая при помощи определенной процедуры определяет направления развития элит и общества в целом, границы индивидуальных и коллективных действий политических акторов.

Теория выбора – это одна из моделей принятия политических решений в условиях нестабильности, кризиса, переходного периода, то есть когда «устаревшие» метанарративы и системы обоснований принятия решения уже не действуют, а «новые» еще не сформированы или не являются устоявшимися.

В теории выбора сочетаются макросоциологические подходы, которые сосредоточиваются на исследовании общества, социальных систем и больших социальных групп, и микросоциология с ее традиционным вниманием к повседневности, индивидуальному поведению и взаимодействию face-to-face.

«Ситуация выбора» как центральное понятие теории понимается как поиск и определение оптимального варианта среди имеющихся альтернатив. В ситуации выбора пересекаются социальное и индивидуальное, действие и структура, знания и опыт.

В этом смысле политика, экономика, культура, наука, образование – результат индивидуального и коллективного выбора политических элит. При этом выбор – и составляющая, и результат социальных отношений, он обусловлен социально; актор выбора не может выйти за пределы социального пространства ни в альтернативах, ни в самом решении и его реализации.

Политический выбор элит образует социальные пространства. Наверное, так было всегда: крылатое выражение времен Цезаря «Жребий брошен!» означает фактически «Выбор сделан!».

Пространство выбора в постсоветской политике из-за неустоявшихся правил требует постоянного определения реального в настоящее время положения дел, которое складывается в процессе интерпретации и реинтерпретации действий других.

Методология выбора предполагает определение одного оптимального варианта среди имеющихся альтернатив. При этом следует учитывать, что деятельность политических элит не предусматривает поиск и реализацию определенного общественного идеала. Это тяжелый выбор между двумя одинаково неприятными возможностями. Ни одна из альтернатив не решает проблему окончательно, однако позволяет увидеть перспективы реализации одного из сценариев развития, определить опасности и преимущества того или иного выбора.

В полной мере это касается украинской элиты, которая 25 лет назад выбрала независимость, но сегодня находится перед выбором модели преобразований.

Существенной альтернативой в условиях посткоммунистического патернализма выступает бегство от выбора, а также попытки элит совместить альтернативы и выработать псевдоконсенсусную модель. Это относится к конституционному процессу (смешанная, парламентско-президентская модель), избирательному процессу (смешанная, мажоритарно-пропорциональная система), приватизации (смешанная модель государственной и частной собственности, но о продаже земли речь пока не идет), внешне-политического вектора (декларирование многовекторности, или интеграции в ЕС, но без вступления в НАТО) и др.

Политический выбор состоит из определенной последовательности шагов: осознание проблемной ситуации – формулирование альтернатив – выбор одной из них – реализация политического решения.

В современном мире выбор стал действительно одним из определяющих факторов жизни всех индивидов, вошел в ткань повседневной жизни.

Посткоммунистические общества требуют современных методов познания и средств демократических преобразований. Теорию политического выбора можно и нужно использовать в качестве методологии реформирования. И общество, и политический класс должны в конце концов осознать, что «бегство от выбора», которое мы наблюдаем более 25 лет, имеет гораздо худшие последствия, чем осуществление политического выбора. Последнее предполагает опору на рациональность и научную методологию в процессе

формулирования альтернатив выбора, определение и избрание одной из них и ее реализацию (внедрение).

Среди основных проблем, которые мешают политической и экономической эволюции, отмечалось советское прошлое, а также разнообразные «фундаментализмы» (рыночный, советский, националистический, др.) и бюрократия как класс, который не заинтересован в реформах и пытается получить ренту от распределения общественных благ.

Что это означает для современной украинской элиты в условиях очередных версий конституционных и институциональных реформ?

Прежде всего политический класс должен выбрать тип политического режима. То есть осознать, что процесс перехода от советской/постсоветской к демократической политической системе возможен лишь при условии осуществления политического выбора между двумя альтернативами: авторитаризмом и демократией. Это предполагает выбор формы правления (парламентской или президентской) и избирательной модели (пропорциональной или смешанной).

К политическим проблемам выбора, которые не теряют актуальности на протяжении всего периода независимости, относятся:

- выбор между авторитарной и демократической моделью управления. Поиск оптимальной управленческой модели в Украине продолжается (и находит отражение в конституционном процессе). Он включает в себя выбор формы правления и электоральной модели;

- выбор между президентской и парламентской формой правления. Учитывая принцип безответственности за принятие политических решений в постсоветской политической системе, оптимальной моделью управления стала смешанная. Необходимо отметить, что рациональный выбор предполагает наличие только двух альтернатив и обязательный выбор одной из них. Традиционно постсоветская элита старается избегать выбора по принципу «или – или», но политическая история Украины знает много примеров, когда «смешивание» приводило к политическим кризисам, противостоянию ветвей власти и их безответственности;

- выбор электоральной модели. В Украине выборы в парламент проводились по пропорциональной, мажоритарной и смешанной моделям. Основная дилемма электоральной модели заключается в выборе между полноценным представительством и структурированным парламентом. Пропорциональное распределение голосов на парламентских выборах обеспечивает четкую и относительно стабильную структуру парламента – в этом заключается преимущество пропорциональной системы. К тому же пропорциональная избирательная система позволяет обществу идентифицировать политическую историю каждой партии, ее эффективность в создании коалиций и результат участия в управлении. При пропорциональной системе возрастает роль и вес политических партий, которые могут постепенно превратиться в эффективный институт политического представительства.

IV. Цена ошибок посткоммунистических элит

Для Украины, как и для других стран ЦВЕ, актуализируются видения роли государства в «ситуации выбора» между демократией и авторитаризмом, поиск адекватной методологии реформ (политических, экономических и социальных преобразований), стратегического видения внешнеполитического и внутривнутриполитического векторов развития. Методология выбора приоритетных направлений преобразований в Украине должна учитывать как собственный опыт неудачных реформ, так и положительные и отрицательные последствия преобразований в других странах ЦВЕ.

Базовым для всех стран ЦВЕ является опыт перестройки – «полуреформ» М. Горбачева и советской элиты. Перестройка привела к краху СССР. В то же время перестройка, которая заключалась в бегстве от выбора (со стороны элит) между рынком и государственным регулированием, приватизацией и государственной собственностью, демократией и авторитаризмом etc., позволила воспроизвести модель отсрочки преобразований и симуляции реформ на всем постсоветском пространстве в течение последних 25 лет.

Сегодня граждане Украины переживают очередной «конец света», знакомый с начала тысячелетия. В этот период вновь обостряется проблема выбора модели реформ, направления внутри- и внешнеполитического курса, что, в свою очередь, актуализирует видение «ситуации выбора», обращение к теории политического выбора как методологии преобразований в Украине.

Одна из проблем постсоветских элит заключается в искренней вере реформаторов первого поколения (в России это Г. Явлинский, Е. Гайдар, в Украине – В. Пинзеник, В. Лановой и др.) в то, что с помощью административных методов и остатков советской/постсоветской бюрократии можно командой «сверху» осуществить все необходимые реформы. Это миф модернизации советского типа, который постсоветские элиты пытаются время от времени воспроизводить в современных условиях; одни – искренне веря в это, другие – действуя в собственных интересах и выдавая его за рыночные реформы и демократизацию.

Также преобразования в условиях постсоветских стран характеризовались следующими положениями.

Во-первых, по советской традиции общество, все разнообразие социальных групп и сообществ воспринималось элитами в качестве объекта воздействия, а не как субъект преобразований.

Во-вторых, любые преобразования сопровождались идеологизацией политического пространства, источниками которой были заимствования из советского опыта и/или классические западные идеологии. Элиты шли двумя путями: или пытались осуществить идеологический синтез с помощью искусственного конструирования идеологического и партийного пространства, или подстраивали западные идеологические доктрины под собственные интересы, мифологизируя их.

В-третьих, в глобализированном мире финансовой экономики, информационной политики и постматериальных ценностей попытки сохранить элементы советской системы обречены на неудачу. Речь идет об отраслевой структуре правительства, ставке на индустриализацию (эксплуатация ресурсов советского промышленного комплекса), защите

отечественного производителя, требовании насчет необходимости идеологической составляющей в деятельности партий и фракций и т. д.

Возможно, именно такие преобразования, которые заключаются в бегстве от однозначного выбора в пользу демократии, парламентаризма и пропорциональной избирательной системы, и являются той угрозой, которая постоянно преследует все без исключения украинские элиты.

В процессе поиска интеллектуальных источников и рациональных моделей преобразований в странах ЦВЕ можно сформулировать следующие проблемы (вызовы).

Во-первых, это поиск «актора выбора» (или «института реформ»). Когда общество требует осуществления выбора, государство слишком часто «идет пить кофе». Институты «стабильности», которые сформировались в течение 25 лет независимости, не всегда способны реализовывать реформы и реагировать на вызовы глобальных социальных изменений.

Во-вторых, необходимо учитывать предпосылки современного политического выбора – советскую политику и поставторитаризм отечественного образца. В качестве примера провала первых (пост)коммунистических реформ можно привести эксперимент М. Горбачева под названием «перестройка». Это модель половинчатых реформ, которая стала «образцовой» для постсоветской элиты во многих странах. Большинство проблем, которые советские руководители пытались решить с помощью «перестройки», находятся на повестке дня современных реформаторов. Прежде всего, как ни прискорбно это признавать, советская/постсоветская модель оказалась действенной, поскольку ее представители (номенклатура) научились избегать выбора. Так, перестройка Горбачева была попыткой путем половинчатых реформ совместить капитализм и социализм, партократов и предпринимателей, свободу слова и КГБ, марксизм и сталинизм, авторитаризм и демократию, Запад и Восток. 25 лет независимости стали продолжением перестройки [5].

В-третьих, это выбор интеллектуальной модели политических реформ. Рациональная модель преобразований предполагает понимание преимуществ и недостатков современного научного дискурса, прежде всего социологического. Без решения социологических дилемм между структурой и действием, сетью и иерархией, индивидуализмом и коллективизмом, конфликтом и стабильностью невозможно построить модель современного украинского общества, а значит, и определить направления его реформирования. Без знания социологических моделей и понимания социального фундамента реформ сторонникам демократического перехода остается лишь апеллировать к успешному опыту других стран, а значит, жить в их реальности, в мире плохих копий демократии («симулякров»).

За внешним благополучием (рациональностью и технологичностью модернистского типа реформ) скрывается дамоклов меч беспомощности, который грозит не только реформаторам, но и всему обществу в новых условиях кризиса. «Рефлексия» и «соглашение» – эти слова должны стать существенным дополнением к «идеологиям» и «технологиям» рационального выбора как методологии преобразований.

Заключение

В современном политическом пространстве Украины безраздельно господствует модель половинчатых реформ, предложенная еще советскими элитами, под названием «перестройка». Она заключается в том, что после авторитарного «застоя» (стагнации) происходит революция (смена власти в результате переворота или под давлением уличных протестов). Правящий класс оказывается в ситуации политического выбора между двумя одинаково неприемлемыми для элиты альтернативами – революцией и стагнацией. В этой ситуации советские и постсоветские элиты выбирают путь полуреформ, виртуозно маневрируя между интересами разных социальных и политических групп. Их цель – восстановить тоталитарный режим, который в новых условиях идентифицируется как «посткоммунистический неототалитаризм».

В современной ситуации следует констатировать исчерпанность модели революционных изменений, равно как и попыток вернуть «потерянный рай» бюрократии в условиях стагнации. Учитывая новые условия – внутренние и внешние, – крайне сложный политический выбор эволюционной модели преобразований вынужден будет сделать современный правящий класс.

Посткоммунистические элиты (как наследники советского управленческого класса) должны осознать: эпоха половинчатых решений и многовекторности, которая способствовала выживанию номенклатуры в течение последних 25 лет, сегодня завершилась. Перестройка дала четкий и однозначный ответ на вопрос «Существует ли третий путь?». Ее поражение продемонстрировало, что выбор посткоммунистического политического класса и общества ограничен двумя альтернативами. Он состоит или в демократии, или в авторитаризме.

Главное для преобразований – это свобода выбора. Все же выбор – это ситуация огромной свободы, когда очень многое зависит от случайных обстоятельств, от ситуации, которая сложилась в данный конкретный момент политической интеракции.

Бегство власти и граждан от свободы выбора, которое когда-то спасало государство от краха, сегодня может только навредить.

Список использованных источников:

1. Дерлугьян Г. Как устроен этот мир. Наброски на макросоциологические темы / Г. Дерлугьян. – М. : Изд-во Института Гайдара, 2013. – 384 с.
2. Лахман Р. Капиталисты поневоле: конфликт элит и экономические преобразования в Европе раннего Нового времени / Р. Лахман ; пер. с англ. А. Лазарева. – М. : Издательский дом «Территория будущего». – 456 с.
3. Політологія посткомунізму. Політологічний аналіз посткомуністичних суспільств. – К. : Політична думка, 1995. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://litopys.org.ua/polpost/pp.htm>.
4. Полохало В. Політологія посткомуністичних суспільств в Україні і Росії (До методології політичного аналізу) / В. Полохало // Політична думка. – 1998. – № 2. – С. 5–22.
5. Яковлев Д. Світанок демократії: два вибори і три конверти останнього генсека / Д. Яковлев // Молодий вчений. – 2015. – № 8. – С. 157–164.

Naumkina S.M.,

*Doctor of Political Sciences, Professor, Head of Department of Political Sciences
South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynsky*

Golka V.Ye.,

*Postgraduate Student at Department of Political Sciences
South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynsky*

TECHNOLOGIES OF POLITICAL (SOCIO-POLITICAL) CROWDSOURCING AND CROWDFUNDING: WORLD EXPERIENCE AND STEPS TOWARDS IMPLEMENTATION IN UKRAINE

Summary

Technologies of political (socio-political) crowdsourcing and crowdfunding are analyzed as modern approaches to make political dialogue and provide transparency of authorities. Justification for their use in socio-political sphere is being argued. Reasons that actualize the use of crowdsourcing and crowdfunding in policy as well as global and Ukrainian experience of their application are studied. There are identified the factors that affect the success of crowdsourcing and crowdfunding projects in policy.

Introduction

Within the recent years, search for new effective technologies of public interaction at all levels from global to local one takes place in political science. “From the model of *co-operation* we turn to the model of *co-creation*. Exchange of ideas and views to achieve the best results comes in the foreground” [7, p. 36]. The leading trend is intensification of political discourse through its virtualization and the use of new information and communication technologies.

The term “political (socio-political) crowdsourcing” and “political (socio-political) crowdfunding” are new concepts of political science. Their development has just begun. Difficulty in understanding of their essence lies in:

- 1) lack of research unity in interpretation of basic concepts – crowdsourcing, crowdfunding;
- 2) conceptual phenomena novelty of socio-political crowdsourcing and crowdfunding and their varieties;
- 3) still negligible empirical base to explore practice of crowdsourcing and crowdfunding mechanisms use, especially in Ukrainian policy.

At the same time, current political process is open to new technological mechanisms – organizational and financial one. The political practice of the recent years shows the commitment to the crowdsourcing and crowdfunding mechanisms, which, having started as a business mechanism, broadened the scope into the socio-political sphere. The importance of study the possibility to use crowdsourcing and crowdfunding in policy is caused by continual growth of the role of public participation in policy, and, consequently, need to clarify the modern mechanisms of organization and activation of community in its involvement into the political processes. Study of possibilities of crowdsourcing and crowdfunding application in policy is actualized to clarify new approaches, which help to solve the problem of

lack of human and financial resources for the implementation of socially important projects.

Political (socio-political) crowdsourcing

Crowdsourcing today is increasingly used as a new method of public involvement into the political process. It is one of mutual interpersonal formats. Crowdsourcing is attracting of human capacity to joint decision of the certain issues or projects implementation. Thanks to the crowdsourcing, specific work is implemented with joint efforts; planned idea is embodied by ordinary people – volunteers and caring one.

Crowdsourcing means:

- 1) “use of collective intelligence and work of volunteers for a variety of useful purposes, including commercial one” [4, p. 39];
- 2) “problems transfer to significant, often anonymous, amount of individuals – human crowd” (the Internet community) and involving of their assets, resources, knowledge or experience” [13, p. 8].

So, crowdsourcing is a common intellectual work of a large number of people unfamiliar to each other on a common task in the network environment. This is a new method of obtaining needed services, ideas or information by reference to the large number of different groups, often through the Internet.

Crowdsourcing can be considered as a new format of the socio-political dialogue. Its key features are:

- 1) lack of payment (occasionally – minimal compensation) for the executable function;
- 2) a significant number of volunteer performers in the project;
- 3) use of virtual networks that enable optimization of expenses for information search, collecting and processing, and allow to divide work on a number of components that unite a whole, resembling mosaic.

Certainly, crowdsourcing would not be possible without the Internet – just through a network, people can coordinate their actions, discuss ways to solve problems and join into communities on a voluntary basis. Internet is used by users to create instruments that can adjust government policy. For example, “Arab Spring” motivated many activists and ordinary Internet users to primarily use of Twitter and Facebook to schedule the protest acts and spread of revolutionary appeals against establishment of Egypt, Yemen and Libya.

Crowdsourcing in Ukraine just begins to root, having started with social projects like public acts of cleaning the city. Less is Ukrainian practice makes political displays of crowdsourcing, but this experience is rapidly acquired. For example:

- 1) ElectUA – project of monitoring violations during the parliamentary elections of 2012 as apolitical initiative to draw public attention to the transparency of voting. The project was aimed to attract volunteers on fixation violations during the parliamentary elections and visualization of the data on the virtual map;
- 2) “Chancellery hundred” as a volunteer project that arose during the events on the Maidan in winter 2014 and restored documents, which the deposed regime tried to destroy; then documents of runaway oligarchs were started to be recovered and published.

The reasons, because of which crowdsourcing is appropriate to be applied in policy, are the following:

1) generation of a large number of new ideas (crowdsourcing provides much more insight, derived from ordinary Internet users. Getting new ideas allows hoping for better proposals);

2) selected ideas will be more closely related to the community of followers (personal ideas will be useful to the target audience, because it offers generated data);

3) open methodology creates transparent and democratic system (users can see where are certain ideas come from, that will help to increase their involvement and makes an additional support of policy that is carried out).

Political crowdsourcing is useful and technologically justified in many socio-political dimensions – from designing the state constitution to implementation of local projects. This provides still small, but slowly accumulating by international practice experience of use such a practice of open cooperation.

We select several successful crowdsourcing campaigns in policy.

1. Iceland, 2012. This is an interesting country to study experience of crowdsourcing in political practice for at least two reasons: 1) it is the only state in which crowdsourcing technology has already been successfully applied to the development of the constitution; 2) crowdsourcing has become one of the ways out from the political crisis that was the result of the hottest economic downturn of the country in 2008 [6, p. 80].

2. Finland, 2012. Launched crowdsourcing platform Open Ministry was designed to create new bills by the public. If the bill, proposed by a citizen, gathers more than 50 thousand signatures, it is put to parliamentary vote.

3. The USA. Citizens do not publish their own bills, but they can communicate with the politicians using resource PopVox, where the bills, proposed in Congress, are placed on separate pages, giving voters the opportunity to leave their comments. This resource helps to establish communication between politicians and voters.

Modern politicians are trying to find new ways of interacting with potential voters and the public in general. The main areas, in which the use of crowdsourcing is justified to attract attention and promote political campaigns, are the following:

1. *Creation of political profile.* examples: 1) the President of the USA Barack Obama cooperated with Artworks by creation crowdsourcing posters dedicated to increase working places; posters of three finalists were signed by the head of the state, designed for sale to raise funds for the further advancement of the project; 2) a candidate to become a deputy of the Australian Parliament in 2013 K. Rudd worked with crowdsourcing platform DesignCrowd to create design of a pre-election slogan and a T-shirt. He selected the winner from more than four hundred drafts and really used the chosen idea for his campaign.

2. *Providing power to people.* Examples: 1) even in “pre-crowdsourcing era” the first Australian prime-minister E. Barton in 1901 initiated an international competition to create a sketch of the Australian national flag; competition received more than 30 thousand proposals; 2) In 2010, the Government of India created design of the new Indian rupee using crowdsourcing. There were suggested more than 8 thousand drafts from participants from all over the country; the project has attracted global attention and rupee became a recognizable symbol in the world.

3. *Aid to people in the crisis regions.* Examples: 1) In South African Republic there was operating an crowdsourcing site Agang South Africa to help to rebuild a country that gained independence in 1994; the aim was to increase public influence

on the election results; 2) a number of projects today (such as projects of the organization Italian coalition for civil rights and freedoms (Cild) and Chicas Ponderosas), that are aimed at finding ways to help those 19 million people that in 2014 became refugees because of wars or persecutions) and the number of which increased sharply in 2015 (Syrians, Iraqis and Eritrean etc.).

4. *Bills development.* The examples are the already mentioned experience of Finland and Ireland. Iceland has become a political example of crowdsourcing in development of constitution draft. Its implementation passed through a number of steps: a) Constitutional Committee of Iceland provide the public with an extensive report (700 pages) about the state of constitutional law in the country and prospects for its improvement; b) at general elections there were elected 25 members of the Constitutional Assembly (non-party representatives from different regions of Iceland) – a special authority set up to design and improve the draft of the new constitution of the country [12, p. 106–122]; c) every week members of Constitutional Assembly placed on a special Internet portal new legislative proposals, which have come from citizens using Facebook, Twitter, YouTube, etc. All Assembly meeting were also broadcast on the Internet and were open for online citizen participation [6, p. 80].

Structures of the different levels, from global to local, come with crowdsourcing projects. Thus, the UN in 2015 implemented the project “Beyond 2015” – a global initiative that aims to attract young people to solve social problems and inform the world political leaders of what should be their priorities. Crowdsourcing model allowed young people from more than 80 countries to share ideas, discuss vital issues and their possible solutions. For three months period crowdsourcing project has collected over a thousand unique ideas and received more than 27 thousand responses and comments; Internet community, which was embraced with this project, makes more than 16 million people from around the world.

With crowdsourcing in many cities around the world there are implemented projects codenamed “smart city” (eng. *Smart City*). Today we are talking not just about expanding the range of electronic services but about merging them into a system of “smart city”, which organizes management thanks to initiatives of the public, generated ideas, namely social and political crowdsourcing. Crowdsourcing allows actively promoting policy of open municipal government, through various portals, on which public proposals are accumulated. In the “smart city” every interested resident is not only a consumer of services but also the member of the decision-making to improve life quality. The only availability of modern electronic services does not ensure public involvement in solving problems; instead the focused crowdsourcing practices are aimed on generating collective idea.

Successful implementation of crowdsourcing projects in policy depends on several factors, including:

- *how clearly the ultimate goal and planned incremental movement to it are defined.* Crowdsourcing project should clearly declare its goal, the way to achieve it and the role of project participants. Clear focus on the citizens as the main participants is required. At the beginning of the project implementation it is important to understand what the result will be: ideas, knowledge or experience;

- *communication quality after project launch.* Crowdsourcing does not happen automatically once put into Network, but information about the political project is

necessary to be spread with all possible ways. Political crowdsourcing does not always attract attention; patience and perseverance in making interest and involvement of participants are required;

- *simple technological solution* of crowdsourcing project, making it accessible to ordinary users (simple user interface);

- *further permanent project management*: moderating of debates, questions responses etc. And, in addition, specific additional tasks, such as: delete of abusive comments, “reflection” of trolling attacks; all this are integral characteristics of Internet conversations on political subjects;

- *right determination of the project duration*, as crowdsourcing is not a permanent project on promotion of the certain political objectives. If there is known that one can join the project within the outlined time (e.g. several weeks), it encourages people to get involved. However, there exist long-term projects – such as several months signatures collect for a petition. If the project is a long-term one, periodic publication of interim results of the project is necessary;

- regular *offline activities* carrying for the project support. This format of communication that helps to spread information about the project is an opportunity for participants to meet with the organizers;

- constant *analysis and monitoring of the project* during its implementation, and analysis of results after completion. The analysis results, which testify the effectiveness of crowdsourcing campaigns, are certainly necessary to be published online for review by all interested participants and the public.

Of course, there are a number of obstacles on the way to sustainability practices of political crowdsourcing:

- *digital isolation* of rather significant number of adults as political actors. Although the number of people integrated in the Network is growing, to organization of crowdsourcing projects there is advisable to add such opportunities to participate in the project that do not require the mandatory use of the Internet, namely, the offline events;

- *crowdsourcing is not the equivalent of democracy*, opinion of the participant of any political crowd-project is not, as a rule, the majority opinion. But crowdsourcing can be seen as part of democracy, for example, using the method of survey. The importance of crowdsourcing for citizens is that it becomes a new tool for socio-political activity and lobbying of socio-political interest of society;

- *crowdsourcing does not change the opinion of experts*. However, depending on the topic, public opinion can be equated to an expert opinion, though it can be minor;

- *political crowdsourcing requires technical and human resources*. However, not all crowdsourcing projects always require presence of new technical solutions, as there are a lot of software and free tools like Twitter or Facebook;

- *the problem of attracting participants*. Usually citizens learn about crowdsourcing and get involved to it not unexpectedly. As political crowdsourcing is new and unfamiliar process for most of them, it is necessary to pay special attention to work with the community and promotion of crowdsourcing opportunities;

- socio-political crowdsourcing is facing a difficult challenge: how to integrate the views of people into the final decision – whether the proposal of the bill, or the

strategy of the country (region, city). There is a danger that crowdsourcing will only become a policy tool to attract attention. That is, crowdsourcing may stop responding its meaning and motivation of people to get involved in such projects in the future will decrease.

Particular importance of crowdsourcing technology makes for forming active political community and ensuring the transparency of political decision-making. Crowdsourcing allows not only achieving a high degree of public participation in the development of certain projects, but also creating a sense of national unity. Free participation of citizens in the development and policy making allows avoiding pressure of the interest groups that usually have privileged position in the legislative process.

Political (socio-political) crowdfunding

Among the definitions of crowdfunding there is its interpretation as a process of uniting the resources, especially financial, for implementation of a specific project dominates. We define it as voluntary collective cooperation of unspecified range of people who unite material or non-material resources, typically using the Internet-platforms, for socio-political support (or a purely political) projects, initiated by individual or collective political actors. If we try to define crowdfunding through legislation, we are faced with the problem of legal gaps – particularly in the Ukrainian legislation the concept of “crowdfunding” (or national synonyms) is missing. And this is despite the functioning of many crowdfunding platforms.

When we talk about crowdfunding, first of all we separate thousands of socially useful projects, creative products that come to the market thanks to donations from the public, who believed in initiatives social usefulness, which need support to be implemented. That is, in the public mind there exists perception of crowdfunding as an economic mechanism – a “crowd funding”. Thus, this technology, at first glance, would not cover political issues, which, unlike the social, not often cause sympathetic sentiment mood of donors-volunteers.

Socio-political crowdfunding enables transformation of “social capital, accumulated in social networks, into the financial one” [3, p. 141].

Political crowdfunding is one of the innovative social technologies. Its important feature is lack of traditional intermediaries in financing: investor cooperates directly with the recipient. The uniqueness of crowdfunding is that this funding instrument, using Internet technologies, allows quick getting of small investments from a large number of people to support the project.

Rate of political crowdfunding, as an effective tool of capital involving, increases. Thanks to the rapid development of information technology, new attractive financing opportunities became available for the policy investors. Funding is provided through Internet platforms. Examples include the following resources: kickstarter.com, indiegogo.com, seedrs.com, boomstarter.ru, crowdcube.com, smartmarket.net, EquityNet.com, betterplace.org, respekt.net and others. The rapid development of national financing is provided with the social networks (Twitter, Facebook, “VKontakte” etc.), which can, within the short term, promote attracting investments into specific projects.

In a situation, when policy (Ukrainian in particular) is often rightly accused in uncertainty of funding sources and further depending on the “political patrons” –

oligarchs, crowdfunding has the potential to become an alternative format of political projects financing.

Russian politician Ilia Ponomarev (the only member of the State Duma of the Russian Federation, who voted against Crimea annexing to Russia) expressed an opinion that “worldwide crowdfunding starts from policy”. Undoubtedly, his words have sense. For example, “March of millions” in Russia gathered over 2 million RUB with crowdfunding. We support the approach on which policy should begin with crowdfunding, and not vice versa [2]: virtuous policy has to start with crowdfunding, which will become a proper marker of the fact whether the public supports specific political initiative and is ready to contribute to its implementation.

In business, we can speak of at least of three types of crowdfunding, depending on the compensation, offered to the investor: 1) free or conditionally free of charge; 2) conditionally returned; 3) certainly returned (private investment).

When talking about the political (socio-political) crowdfunding, political crowdfunding can be divided into types by at least three criteria:

- 1) *by financing sphere*: electoral, anti-corruption etc.;
- 2) *by nature of donations*: financial (cash), social (non-cash);
- 3) *by reward offered to crowd-investor*: free (conditionally free of charge) – provides possible gratitude by the recipient, notice of the investor (donor), for example, on the site, in speeches to the voters, opportunity to participate in activities initiated by the political party; conditionally returned – suggests that in future there will be performed some exchange of the investor’s deposit on, for example, lobbying of interests of the investor, inclusion of him or his representatives into the electoral list, etc.

Generally, all types of political crowdfunding directly related to information and communication revolution. In particular, social (non-cash) political crowdfunding works primarily in social networks. Nobody spends funds to support activist, but makes it known with likes and reposts. With this technology number of contemporary figures, such as Italian politician Beppe Grillo, become Facebook “stars”, and then the politicians and prominent figures.

In the countries with developed democracy crowdfunding has demonstrated effectiveness in the political sphere, as it combines attracting of financing and conducting a campaign. Appeal to entire groups of voters by allowing crowdfunding to create a community of people inspired by the same promise that seek to support political project financially.

Appeal to entire groups of voters allows, with crowdfunding, creating a community of people inspired by the same promise, who seek for financial support of the political project.

Money has always played an important role in policy, but today more than 90% of candidates in the West win the election thanks to attracting of more funds. With electoral crowdfunding the voters can collect more than 80% of the campaign budget. Crowdfunding helps to avoid excessive costs on campaign carrying, such as huge bills for rent, telephone calls, travel, etc.

Organization of crowdfunding campaign is nearly free of charge and political leaders get a list of investors, who supported them as a project. This database can be used during the subsequent campaigns. Obviously, sponsors of political campaigns

are likely to vote for the sponsored political force and, in addition, will share information about it within their environment.

Since 2007 political crowdfunding has helped Barack Obama to collect 16.1 billion dollars [9]. In particular, in 2008 the strategy of the presidential election of Barack Obama was based on use of the own website to attract funding; Obama's campaign collected more than 750 million dollars from the multiple retail investors (average investment was \$ 86 per person) [10]. This strategy has received public attention and was repeatedly reproduced by other players of the political arena.

During the presidential campaign (2012) candidates have already actively used mobile payment platforms, though not in such volumes as during current campaign 2016. Barack Obama included online payment platform Square into instruments in his election campaign in January 2012, and earlier, in August 2011, the Republican Party has distributed more than five thousand readers Square during the National Congress. The exact figure of the accepted donations was not called, but there existed comments that using Square to receive donations by Republicans and Democrats was successful [11].

During the presidential campaign of 2016 in the US many ways were used to collect donations. For example, to collect donations all US presidential candidates, from H. Clinton and B. Sanders to R. Paul and M. Rubio, use online payment platform Stripe. The presidential campaign of 2016 shows a high level of candidates' involvement into modern technologies. H. Clinton campaign, according to «Forbes» as of August 2015, has already received only donations more than \$ 20 million through Stripe [11].

Organization "The Center for Public Integrity" conducted a study, which results show in which countries organizers of crowdfunding fundraising campaigns for B. Obama received diplomatic posts. Project results have shown a strong relationship between high finance and the most desired positions in the diplomatic corps; diplomatic posts are received not only the diplomats but organizers of campaigns of collecting funds. This practice is not unique to B. Obama, it has been existed around for decades.

History of crowdfunding in the USA and Western European countries confirms the theory of solidarity. Public financing was developed here through projects that did not offer the investors packages or shares in any of the enterprises or any future payment of introduced shares. Instead, investors were given awards, often in the form of the final product or reference and public thanks [5, p. 141].

In the West, where the tradition of political patronage (political investment) is strong, one can see modification of political crowdfunding: now more and more "small" sponsors are involved in the financing of large undertakings. The potential of the Internet community today is obvious and powerful political players have to listen to it.

As examples of using the crowdfunding method at the post-soviet area there can be called a campaign of collecting means for the project "RosPil" (<http://rospil.info/>) of O. Navalny, fundraising by Moscow Helsinki Group, fundraising to support "Pussy Riot" and others. Trend by which to support the organizers of, at first, protests, such as "March of Discordants" (Russian Federation) became more clear. Under the pressure of authorities there always arise such mechanisms of political struggle that cannot be controlled by the authorities. Opposition began to use

political crowdfunding (its online format) to finance their projects. For example, O. Navalny organized “RosPil” to combat abuse in the sphere of public purchases; collected funds were spent on labour of lawyers and the server. O. Navalny was supported by a number of active Internet users with opposite moods. Meanwhile, the lagging nature of Russian political culture that is not adapted to innovative mechanisms of political cooperation is underlined by the researcher O. Sokolov [8, p. 36]. He argues: 78% of funds in support of punk band “Pussy Riot” was collected not in Russia, but abroad.

At present, socio-political crowdfunding in Ukraine is only beginning to develop. Mechanisms potential of online fundraising is used not enough. Among domestic crowdfunding platforms are to be noted the following: “Spilnocosht” (<https://biggggidea.com/>); “Ukrainian Philanthropic Marketplace” (<https://ubbb.org.ua/>); «Na-Starte» (<http://na-starte.com/ua/>); «JQ Star» (<http://jqstar.com/>). One of the research objectives is to study their practices to determine whether these platforms practiced the political projects and how successful they were. It looks like the absence of political projects themselves is clearly seen at all crowdfunding platforms.

Let us argue this thesis with the example of two major Ukrainian crowd-platforms:

- platform “*Spilnocosht*” highlights such project-groups as “Media”, “Human Rights”, “Professional Journey”, “Children”, “Transport”, “City” and many others. If to draw attention on the projects, supported by the public, there will be Urban Studies, support of camps, summer schools for teens, cultural projects and support of separate creative teams etc. There are no politically oriented projects; close to the socio-political topics can be considered support of public radio and television, programs of adaptation of internally displaced persons, “Sh.Fest – Taras Shevchenko Festival” (popularization of T. Shevchenko), integration camp “Big Game for TEENS” (for teens from different regions of Ukraine to master leadership skills) and similar (social rather than political) projects;

- platform “*Ukrainian Philanthropic Marketplace*” has no political projects, instead there are singled out projects “Help UA” (restoration of schools in the ATO area, rehabilitation of soldiers, etc.), “Health” (patients support), “Education” (books for schools of Donbass, furniture for rural schools, school uniforms for children of immigrants, carrying so called “scientific picnics”, support of children with mental, emotional and behavioural disorders, inclusive education), “Environment and Animals” (aid for animal shelters), “Our Town” (lunch for children from crisis families), “Like home...” (food and hygiene for evacuees from the ATO area, care of orphans, children from boarding schools etc.).

Instead, in Ukrainian political practice there are the examples of electoral crowdfunding. Thus, O. Bogomolets collected funds as a candidate for the post of the President of Ukraine: “The only my sponsor is the Ukrainian people. Money for pledge was collected by volunteers and ordinary citizens” [1]. Fundraising on pledge to the Central Election Committee (2.5 million UAH) was completed in two days. At the account of election fund (from 08.04 to 21.04.2014) there were received 181 495 UAH. One of the candidates for president of Ukraine A. Grytsenko used crowdfunding practice at the election in 2014; costs were claimed in sum of about

8 million UAH. With crowdfunding Ukrainian political party “Democratic Alliance” is functioning.

It seems that in Ukraine attitude to national funding policy is still quite sceptical.

Firstly, the public has doubts whether fundraising is not one more fraud, whether the collected funds will be used to implement the declared goal. Absence of legislation becomes a significant “negative” factor, because the citizen, as a political investor, needs effective protection against the financial crimes.

If you analyse such subjects of national policy as political parties, at the present they appear as attractive objects of political investment. Traditional parties cannot rely on basic audience of online crowdfunding – active users of social networks, who are eager to support rather those, out of system, protest initiatives.

Over the past two impassionate years of Ukrainian history we have seen many examples of collective financing, such as the army, volunteer battalions, process of treatment the soldiers etc. It is notable, that this technology is effective, and therefore the question of its testing on policy, namely to nominate candidates “from the bottom”, to support their campaign and then delegate them their voting powers. So the politician, to be really from *public*, should be nominated by people; and not only to be promoted but also to be financed [3] (primaries, donations, charitable contributions, etc.). Otherwise, we cannot demand independence of the candidate, as the campaign will certainly be financed from some “oligarchic pockets” or by the candidate, who is an oligarch himself.

In crowdfunding scheme there takes place direct popular vote for a particular project, and the vote is the amount allocated by the donor. In this way competition of politicians as the project, their struggle-presentation for the national funding is made possible. We assume that this is a civilized transparent way to win the most reasonable political projects. Each crowdfunding project, particularly political one (when every politician is under the “anti-corruption eye”), should be based on ensuring complete transparency at every stage of fundraising, opportunities for free access (if not of all the public, then at least donors and authorized regulatory agencies) to view revenues and expenses.

Research of political crowdfunding brings us to a number of issues, including: 1) whether political crowdfunding is to be considered as a fundraising exclusively through specialized Internet platform. After Ukrainian remember well all the variety of ways of accumulating resources (money, medicine, food, fuel, etc.) in support of Euromaidan; how resources are still collecting to finance the needs of the army today, etc.; 2) whether political crowdfunding should be materialized in its form as support can be shown not only in cash; at least we already mentioned non-material (social) crowdfunding.

However, it should be noted that methods of financing Euromaidan and army in fact cannot be considered as crowdfunding technology in its classic sense because of violation of the basic principles of crowdfunding: goal – rather abstract, no clear required amount, process transparency – more fragmented. In this case we rather deal with charity, but such measures can be considered successful start of crowdfunding implementation in Ukraine.

Unfortunately, the culture of mass patronage, in particular socio-political one, has not acquired permanent bases, among Ukrainians and there was not formed stable layer of the middle class, which is the driving force of sacrificial support of any

creative endeavours. To our mind, popularity of crowdfunding is directly correlated with the size of the middle class. Use of political crowdfunding is still a prerogative of out of system business subjects. Political actors of the system itself nearly do not use this mechanism of communication with their political supporters.

Conclusion

At the time, technology of socio-political crowdsourcing and crowdfunding in Ukrainian format is quite unusual and unresolved with regulatory instruments, but considering positive global practice, they have the potential to become the norm of political ideas elaboration at all levels. Citizens want to influence policy and much of them are ready to use digital tools for this. Technologies of political crowdsourcing and crowdfunding create new opportunities for civic activity. This is a truly revolutionary approach to achieve the goal – to build a community in which everyone can be heard.

Application of these technologies in the political sphere is a global technological trend by which transparency of state bodies, public involvement in the process of political communication and work on socially significant tasks, which really can improve the quality of life of the citizens, is increased. New technologies can enable truly democratic policy implementation at all levels.

Difficulties in implementing of such proven with international practice experience in Ukrainian environment is complicated by the fact that crowdsourcing and crowdfunding philosophy is based on mutual responsibility, social participation and a solid belief that everyone can change something in this world, and joint efforts approximate the goal achieving. Real practice of political crowdsourcing and crowdfunding directly correlated, in our opinion, with indicators of social funds – both individual and collective. Ukrainian social capital itself stays on difficult and not quickly accumulating way.

References:

1. Богомолец О. Передвиборча кампанія кандидатів у президенти має бути абсолютно прозорою! / О. Богомолец [Electronic resource]. – Mode of access : <http://bogomolets.com/ua/news/372-olga-bogomolets-peredviborcha-kampaniya-kandidativ-u-prezidenti-mae-buti-absolyutno-prozoroyu>.
2. Голембіовська А. Сучасні тенденції української політики. Частина 2. Політичний краудфандинг / А. Голембіовська [Electronic resource]. – Mode of access : <http://blogs.korrespondent.net/blog/politics/3525247/>.
3. Горобец В. Краудфандинг политиков / В. Горобец [Electronic resource]. – Mode of access : <http://dou.ua/lenta/columns/political-crowdfunding/>.
4. Долгин А. Манифест новой экономики. Вторая невидимая рука рынка / А. Долгин. – М. : «АСТ», 2010. – 256 с.
5. Котенко Д. Краудфандинг – инновационный инструмент инвестирования / Д. Котенко // Закон. – 2014. – № 3. – С. 140–141.
6. Курочкин А. Краудсорсинг как новый метод политического управления в условиях сетевого общества / А. Курочкин // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2013. – № 9–1 (35). – С. 78–81.

7. Левина Е. Применение технологий краудсорсинга в социально-политическом диалоге / Е. Левина // Проблемный анализ и государственно-управленческое проектирование. – 2012. – № 5 (25). – Т. 5. – С. 36–41.
8. Соколов А. Особенности возникновения политического краудфандинга в российской политической практике / А. Соколов // Вест. Рос. ун-та дружбы народов. – Серия «Политология». – 2014. – № 2. – С. 31–38.
9. Швальц В. Политический краудфандинг помог Бараку Обаме собрать \$16,1 млрд с 2007 года / В. Швальц [Electronic resource]. – Mode of access : http://crowdsourcing.ru/article/politicheskij_kraudfanding_pomog_baraku_obame_sobrat_161_mlrld_s_2007_goda.
10. Швальц В. Почему политики все чаще обращаются к краудфандингу / В. Швальц [Electronic resource]. – Mode of access : http://crowdsourcing.ru/article/pochemu_politiki_vse_chashhe_obrashhayutsya_k_kraudfandingu.
11. Шерман А. Краудфандинг, политика и Stripe / А. Шерман [Electronic resource]. – Mode of access : <http://futurebanking.ru/post/2932>.
12. Gylfason T. Constitutions: Financial Crisis Can Lead to Change // Challenge. – 2012. – № 55 (5). – P. 106–122.
13. Hemer J. A snapshot on crowdfunding / J. Hemer // The Open Access Publication Server of the ZBW. – 2011. – P.1–39.

Соснін О.В.,

*доктор політичних наук, професор,
член-кореспондент Української академії політичних наук,
заслужений діяч науки і техніки,
завідувач кафедри міжнародної інформації*

Інституту міжнародних відносин Національного авіаційного університету

Воронкова В.Г.,

*доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри менеджменту організацій та управління проектами
Запорізької державної інженерної академії*

ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ВИКЛИК ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Анотація

Мета дослідження полягає в науковому пізнанні інформаційно-комунікативного розвитку соціуму як цивілізаційної парадигми ХХІ століття та мережі Інтернет як головного виклику глобалізації, для чого проаналізовані підходи до аналізу того виду соціуму, який отримав назву інформаційного. Інформаційний тип соціуму детермінований інформатизацією життя, викликаного інформаційно-комп'ютерною революцією. Для аналізу цього складного феномена застосовано інформаціологічний і синергетичний підходи, у результаті чого виявлено, що як інформаціологічний, так і синергетичний підходи приводять до розуміння інформаційно-комунікативної єдності світу як цивілізаційної парадигми. Остання зумовлює аутопоетичну (самоорганізаційну) систему, в основі якої формуються механізми самоорганізації соціуму. У дослідженні проаналізовано роль мережі Інтернет як головної рушійної сили цивілізації.

Вступ

Актуальність дослідження зумовлюється появою високотехнологічних інформаційних технологій, у зв'язку із чим виникає нова інфокомунікаційна система, яка починає формувати власну культуру спілкування, базуючись на віртуальних технологіях і мережі Інтернет, які останнім часом почали замінювати пряму комунікацію та формувати специфічний тип соціуму – інформаційно-комунікативний.

По-перше, інформаційно-комунікативна парадигма сучасного соціуму значною мірою спрямовується на виявлення інформаційної природи суспільства, у межах якої формується управлінська праця, яка є більш корисною й ефективною.

По-друге, вивчення інформаційно-комунікативної парадигми сучасного соціуму дає змогу масштабно й досить ємно визначати смисл та основний вектор трансформацій, у центрі яких перебувають поняття «інформація» та «комунікації», що включають у себе систему форм інфосуспільства, представленого як цілісність, яка відображає трансформації суспільного буття, що розвивається.

По-третє, інформаційно-комунікативний розвиток соціуму як цивілізаційна парадигма ХХІ століття створює наукові засади цивілізаційної парадигми, що включає сукупність знань інформаційної цивілізації, пов'язану із системами електронних комунікацій, що приводить до «революції спілкування», яку варто ще вивчати та поглиблювати.

По-четверте, актуальність теми обумовлюється генезисом суспільства від інформаційного до «знаннєвого», що означає докорінну зміну формування інформаційної людини та інформаційної культури.

По-п'яте, сьогодні інформація стає цариною людської життєдіяльності й активності, що підживлюється Інтернетом.

По-шосте, упровадження комп'ютеризованих інформаційних і комунікаційних технологій, зокрема Інтернету, дає змогу мережам проявляти свою гнучкість та сприяти горизонтальній комунікації, що впроваджує вищу організаційну форму людської діяльності.

По-сьоме, сьогодні Інтернет є комунікаційним посередником, який дає можливість спілкування багатьох у визначений час на глобальному рівні. Більше того, становлення культури Інтернету відбувається суперечливо, оскільки ще не створена адекватна йому матеріально-технічна база, інформаційна інфраструктура, яка відповідала б шостому технологічному укладу, що є основою цивілізаційної парадигми. Для упровадження цієї цивілізаційної парадигми нам необхідно вивчити передовий зарубіжний досвід глобального інформаційного, мережевого, інформаціологічного, комунікаційного суспільства, щоб виявити раціональність нового типу цивілізації. Це необхідно тому, що на зміну соціальній лінійності, яка є вираженням гомогенності (однаковості соціальних зв'язків) структур і відносин, приходить нелінійність, яка являє собою інформаційне ускладнення та потребує визначення його сутності, атрибутів, модусів, внутрішніх і зовнішніх чинників, напрямів впливу на логіку формування культури Інтернету як інноваційного типу цивілізації.

Філософія інформаційно-комунікаційного управління спрямовується на виявлення суттєвих проблем, які стоять на шляху досягнення країною конкурентного потенціалу та впровадження сучасного розуміння інформаційно-комунікаційного соціуму. Останнє сприяє утвердженню засад інформаційного суспільства («розумного суспільства»), представленого його еволюцією в «суспільство знань», що сформувало Інтернет як технологічну засаду організаційної форми інформаційної епохи-мережі.

1. Теоретико-методологічні засади інформаційно-комунікативного розвитку соціуму

У контексті різних філософських традицій ми виділяємо ті риси цивілізаційної парадигми, в основі яких лежить інфокомунікативний простір, що потребує упорядкування поступового розвитку інформаційного виробництва та життєдіяльності соціальних агентів інформації як акторів інформаційного суспільства. А. Зеленков та І. Олейник наголошують: «Спроба адекватно описати та інтерпретувати радикальні зміни в структурі економіки, політики, культури набули в ХХ столітті системного й цілеспрямованого характеру» [1, с. 17].

Інтенсивне використання інформаційно-комп'ютерних технологій набуло на сучасній стадії соціального розвитку такого глобального характеру, що термін «глобалізація» багато авторів почали пов'язувати з іманентно властивим інформаційно-комп'ютерній революції, тобто ототожнювати та ставити між ними знак рівності. Не випадково глобалізація трактується як процес стрімкого формування єдиного загальносвітового фінансово-інформаційного простору на основі переважно високотехнологічних комп'ютерних технологій. Пізнати інформаційно-комунікативний розвиток сучасного соціуму поза процесами глобалізації майже неможливо, оскільки глобальні процеси асоціюються з розвитком інформаційно-комунікативних технологій, які прискорюють економічний розвиток і сприяють укріпленню інформаційного світу. Тому варто погодитися з О. Пунченко, який вважає, що цивілізаційний процес здійснюється в умовах розгортання й розвитку трьох революцій: науково-технічної, нанотехнологічної та інформаційно-комп'ютерної [2, с. 27].

До першого блоку робіт, присвячених питанням розвитку інформаційно-комунікативного розвитку соціуму як цивілізаційної парадигми ХХІ століття, можна віднести праці А. Гідденса, Г. Лассвела, Н. Лумана, М. Маклюєна, Ю. Габермаса, М. Бахтіна, В. Біблера, Г. Почепцова, В. Шнейдера. До другого блоку робіт належать дослідження, спрямовані на осмислення різних сторін процесу глобалізації, у тому числі розвідки Д. Хелда, Д. Гольдблатта, Е. Макгрю, Д. Перратана, Б. Бербера. До третього блоку робіт варто віднести праці, присвячені вивченню істотних характеристик інформаційного суспільства, а саме дослідження М. Кастельса, Д. Тапскотта, Е. Тоффлера, Ф. Уебстера, А. Каптерева. До напрацювань, що аналізують істотні характеристики Інтернету з позицій нелінійно-синергетичного підходу, належать роботи В. Аршинова, В. Беха, В. Буданова, В. Василькової, В. Воронкової, А. Зеленкова, І. Олійника, А. Лазаревича, О. Пунченка. На переконання А. Барда та Я. Зодерквіста, сьогодні в інформаціональному суспільстві формується нова соціальна верства суспільства – так звані нетократи, основою яких є вміння «створювати зв'язки», контролювати інформаційну сферу. Ми солідарні з думками А. Зеленкова, І. Олійника та О. Пунченка, які вважають, що сучасний етап розвитку цивілізації характеризується зростанням ролі інформації в житті суспільства, яке в науковому світі отримало назву інформаціонального, або мережевого, суспільства [1; 2].

Інформаційно-комунікативний розвиток соціуму як цивілізаційна парадигма ХХІ століття включає розвиток цивілізації, насамперед економічної й культурної, що сприяє вдосконаленню соціуму завдяки розвитку інформації. Сучасна цивілізація характеризується збільшенням ролі інформації як провідної сили інформаційного суспільства, яке в науковому світі отримало назву інформаціологічного. Сучасний інформаційний світ, інформаціоналізм та економіка повністю залежать від мереж і створюються інфотехнологіями, що в цілому формує інформаційно-комунікаційну парадигму соціуму. Інформаційні ресурси, представлені переважно в цифровому чи електронному вигляді, здійснюються за допомогою електронних засобів (Інтернету, електронної пошти, відеотелефону, відеоконференцій, факсимільного зв'язку тощо). Інтенсивне використання інформаційно-комп'ютерних технологій

набуло на сучасному етапі соціального розвитку глобального характеру, що формує нові контури сучасної цивілізації. Інформаційно-комунікативний розвиток соціуму як цивілізаційна парадигма XXI століття формує такий вид соціуму, який отримав назву інформаційного, детермінованого всезагальною й універсальною інформатизацією життя, викликаною інформаційно-комп'ютерною революцією [3].

Інформаційна індустріалізація, що виникла на цьому етапі, випередила за кількістю зайнятих працівників, попитом і пропозицією інформаційні послуги, що в цілому привело до «інформаційного вибуху», який у свою чергу привів до «інформаційної революції». Відомий представник концепції кіберпростору М. Кастельс для пояснення впливу інформації на сучасний розвиток соціуму наводить поняття «інформаціоналізм». Інформаціологічний підхід до аналізу інформаційно-комунікативного розвитку соціуму як цивілізаційної парадигми дає можливість посилити можливості, якими володіє країна чи організація, у конкурентному середовищі, що розвиває інформатизацію, яка стала сьогодні для всього світу переважаючою. Сьогодні це середовище форматується в контексті інформатизації й комунікації, що створює засади розвитку інфокомунікаційного соціуму. Саме інформатизація проявляється найбільш яскраво в динамічних умовах, в умовах зіткнення різноманітних моделей інформаційного соціуму, що є звичайною схемою взаємодії в сучасному світі: від конкурентної боротьби двох фірм до конкурентної боротьби двох держав [4].

Інформаціологічний підхід до аналізу інформаційно-комунікативного розвитку соціуму дає можливість визначити ключові параметри інформаціологічного руху держав щодо просування їх до високорозвинених моделей цього виду соціуму, які дають змогу посилити стан країни щодо критеріїв інформатизації. Саме інформаціологічний підхід дає змогу забезпечити необхідний варіант просування країни вперед. Недооцінка інформаціологічного підходу для всіх без винятку країн відіграє негативну роль. Інформаційний рівень має вступити у взаємодію з політичним і державним рівнями, щоб забезпечити країні просування з одного щабля розвитку соціуму (індустріального чи постіндустріального) до іншого (інформаційного, знанневого). Інформатизація структурує країни з індексами людського розвитку, що включає інформатизацію, здійснюючи оптимальний перехід до найвищого щабля чи моделі розвитку. Інформаціологічний підхід до аналізу інформаційно-комунікативного розвитку соціуму як цивілізаційної парадигми XXI століття виходить із синергетичного, «нелінійного» бачення вирішення загальноцивілізаційних проблем. Вирішення їх базується на основі переходу до нової моделі розвитку сучасного соціуму, де людина протиставляється природі, а «машинний світ» – «природному», до еволюційної моделі їх існування та взаємодії [5].

Практика свідчить, що людство перебуває на межі «інформаційного вибуху» лише тому, що вперше в історії людства склалася ситуація, коли перед світом постала проблема виживання й духовної катастрофи, що ставить під сумнів основоположні традиційні концептуальні схеми та моделі. Соціально-філософський ракурс дослідження має особливий смисл, оскільки націлюється на використання синергетичного підходу до аналізу інформаційно-комунікативного розвитку соціуму як цивілізаційної парадигми XXI століття,

адже синергія в суспільстві збільшується в результаті ускладнення системи виробничих сил. Вона зумовлює появу нових елементів (зокрема інформації, знання), їх комплексної взаємодії, більш досконалих відносин, які базуються на інформаційній основі, що сприяє оптимальному поєднанню передових форм людського співжиття та демонструє основні форми й методи соціальних трансформацій. Синергетичний підхід варто пов'язувати також із комплексним урахуванням зв'язків комунікаційної системи, що підсилює їх цілісність, сприяє підвищенню ефективності та можливості їх більш ефективного розвитку. Як інформаціологічний, так і синергетичний підходи дають можливість усвідомити раціонально-конструкторську основу соціуму, яка сприяє формуванню цілісності світу.

Проте хаотична сторона (деструктивна) активно впливає на першу, стимулюючи пошук більш ефективних структур, удосконалюючи організаційну реконструкцію й посилення взаємодії між усіма сферами життєдіяльності. М. Кастельс переконаний, що цей новий істотний інформаціологічний фактор у поєднанні із синергетичним у недалекому майбутньому змінить світ, завдяки якому відбудуться зміни в економіці, суспільстві, культурі [3]. У. Матурана стверджує, що як інформаціологічний, так і синергетичний підходи приводять до розуміння інформаційно-комунікативної єдності світу як цивілізаційної парадигми ХХІ століття, яка зумовлює аутопоетичну (самоорганізаційну) систему [6; 7].

При цьому трансформуються не лише комунікаційні основи організації суспільства, а й самі форми та типи соціальної комунікації, що в цілому відтворює тенденцію трансформації її структури в постіндустріальну епоху. Це стосується зміни класичних моделей інформаційно-комунікативного розвитку соціуму як цивілізаційної парадигми ХХІ століття, що має такі фундаментальні процеси: процес виробництва, процес функціонування інформації та процес соціальної взаємодії (соціальної комунікації). Соціальну комунікацію варто розуміти як синергію інформації, що базується на розумі, науці, культурі. У першому випадку спостерігаються активне витіснення зі сфери людської активності предметних відносин (реального світу речей), заміна їх «штучними посередниками», а в другому – тенденція символізації самої людини, витіснення її щонайкраще віртуальним суб'єктом.

Ця проблема, як зауважує А. Лазаревич, має щонайменше два рівні. Перший рівень пов'язується з розпізнаванням істинності, сутність якої буде ускладненою. Ця проблема зумовлює спектр нових проблем, які належать до сфери взаємодії людського знання та свідомості з аналогічними інформаційними системами. На цій основі важко очікувати формування стійких, а головне – істинних ментальних смислів, що є нормою людської рефлексії та світогляду в цілому. Другий рівень проблеми інформаційної безпеки пов'язується з маніпуляціями інформацією з метою впливу на свідомість людини [8, с. 7]. У контексті розвитку інформаційно-комунікативного соціуму використовуються насамперед інфокомунікативні відтворення символічного світу завдяки посередництву образів і символів. Концептуалізація інформаційно-комунікативного соціуму означає саморозгортання простору світу, людини, суспільства крізь призму

інформатизації й комунікації, які є посередниками формування інформаційно-комунікативного механізму сучасного соціуму.

2. Інформаційно-комунікативний розвиток соціуму як цивілізаційної парадигми XXI століття

За умов інформаційної інтегрованості світу формуються засади створення умов інформаційного суспільства на основі поглибленого міжнародного розподілу праці. У сфері телекомунікацій останнім часом відбувся стрибок у розвитку інфотелекомунікацій, що сприяло його формуванню. Головну роль при цьому відіграють усезагальність інформації, нові можливості технології трансляції інформаційних ресурсів, інтеркомунікативний смисл ідеології економічної, суспільно-політичної, науково-технічної й духовно-культурної взаємодії в інформаційну епоху, лібералізація політико-правових відносин у сфері управління інформацією, подолання ризиків як наслідок розвитку сучасної цивілізації. В. Воронкова зазначає: «Ризик у сучасному соціумі стає атрибутом самого соціуму як соціального й політичного організму та визнає соціум нестабільним і прихильним до саморуйнації. Відповідальність за ризик покладається на фактори соціального порядку, тобто на процеси, пов'язані з прийняттям рішень. Саморозгортання самоорганізаційних механізмів ризикованих ситуацій соціальної системи та вихід її на нові параметри порядку залежить від історичних, економічних, політичних, духовно-ідеологічних, правових основ суспільства».

Водночас варто підтримати думку О. Пунченка про те, що перехідний період від техногенної до інформаційної цивілізації можна уявити з позиції синергетичного підходу як стратегічну соціальну фрейм-проблему з досить складним і динамічним змістом. У її структурі можна виділити велику кількість субфреймів, пояснити їх зміст, проте навіть для обґрунтування сутності й архітектоніки досліджуваного фрейму необхідне розкриття модальних зв'язків між субфреймами. Під час характеристики сучасного етапу цивілізаційного розвитку головним виступає вирішення суперечностей і вихід із глухих кутів техногенної цивілізації, що забезпечується переходом людства до інформаційної стадії буття [2].

Людство упродовж усього часу накопичувало знання у вигляді інформаційних ресурсів. Постійне вдосконалення продуктивних сил і виробничих відносин в індустріальному суспільстві зумовило різко зростаючу потребу в отриманні різноманітної інформації (згідно з деякими дослідженнями, характер зміни потреби відповідає експоненціальній кривій). Зростаючі світові інформаційні ресурси викликали необхідність різкого розвитку інформаційних технологій та їх автоматизації. У результаті таке суспільство, у якому більшість працівників займаються виробництвом, збереженням, переробкою й реалізацією інформації, отримало назву *інформаційного суспільства*. Інформаційна індустріалізація, яка виникла на цьому етапі, випередила за кількістю зайнятих працівників, попитом і пропозицією, обміном інформаційними продуктами та інформаційними послугами промислову індустріалізацію. Настала епоха «інформаційної революції», або «інформаційного вибуху».

Сучасні інформаційні технології дали змогу прискорити процеси генерації й формування нових інформаційних ресурсів, а також створили базу для інтенсивного росту інформації. Нині кількість інформаційних ресурсів щороку подвоюється. Темпи зростання інформаційних ресурсів перекрыли темпи зростання інформаційних потреб людини, які є обмеженими та наближаються до своєї межі. Людство зіткнулося з новою проблемою – проблемою засвоєння ним лавинозростаючих ресурсів. Таким чином, настала епоха інформаційного насичення, або епоха інформаційної кризи. Вирішення цієї проблеми можливе лише за рахунок науково-технічного прогресу.

Як показує аналіз, кінець XX – початок XXI століття визначається розробкою нових засобів комп'ютерної обробки інформації та засобів зв'язку, що привело до *революційного етапу інформатизації суспільства*. Відбувається цілеспрямована інтеграція систем обробки й передачі інформації. Цьому сприяли переважно три технічні досягнення, що привели до розвитку сучасних інформаційних технологій: 1) поява нових технологій у середовищі накопичення й збереження інформації, у тому числі за допомогою лазерної техніки); 2) розробка та широке розповсюдження засобів зв'язку без обмежень у часі й просторі за допомогою різних ліній зв'язку (у тому числі оптоволоконного, супутникового тощо) з переходом на цифрові технології; 3) автоматизована обробка інформації за допомогою комп'ютерних і мікропроцесорних засобів за заданими алгоритмами. На цьому етапі виникла інформаційна індустріалізація, що випередила за зайнятістю працівників, попитом і пропозицією, обміном інформаційними продуктами промислову індустріалізацію. Рушійною силою суспільства виступає виробництво інформаційного продукту, що дає змогу виробляти матеріальні продукти, з інформаційної позиції більш місткі, використовуючи при цьому більш широкі знання у сфері інноваційних рішень, у виробничо-технологічній та економічній сферах, а також у ринкових відносинах. Таке суспільство, у якому більшість працівників займаються виробництвом, збереженням, переробкою й реалізацією інформації, отримало назву інформаційного суспільства. Процес інформатизації суспільства спрямовується на забезпечення всім його членам можливості доступу до надійних джерел інформації. Коли говорять про феномен інформаційного суспільства, то як його символи виділяють *Інтернет*, який перетворив нашу планету на «світове село», тимчасові переміщення багатомільярдних «гарячих грошей» із країни в країну, з континенту на континент, а також появу повсюдних транснаціональних корпорацій (ТНК).

3. Новий тип суспільства – інформаційного – як виклик глобалізації

Проаналізувавши тенденції розвитку сучасного суспільства в Україні, можемо стверджувати, що саме інформаційна революція в поєднанні з новими напрямками розвитку біотехнології, робототехніки, створенням автоматизованих систем, нових засобів пересування привела до появи суми знань про новий тип суспільства – *інформаційне суспільство*. Становлення *глобальної економіки* не було просто результатом сліпої гри ринкових сил. М. Кастельс переконаний: «Глобальна економіка була створена не ринками, а взаємодією між ринками, урядами й міжнародними фінансовими

інституціями» [3]. Фундаментальні зсуви в господарській діяльності, викликані появою інформаційних технологій, отримали назву «нової економіки», яка була покликана стати фундаментом мегасуспільства, що формується. «Нову економіку» не випадково називають «суспільством знань», акцентуючи на особливій ролі науки й освіти в розвитку сучасного виробництва. Згідно з даними ОЕСР, у середині 90-х років XX століття лідером у світовій гонці за знаннями називають не США. Проаналізувавши прояви інформаційного суспільства залежно від критеріїв, які використовуються для визначення інтелектуального рівня суспільства, до яких належить питома вага високотехнологічних галузей, частка доходів на дослідження й розробку, програмне забезпечення та освіти у ВВП, відсоток висококваліфікованої робочої сили, зазначимо, що на перше місце виходять такі країни, як Японія, Швеція, Німеччина. Відповідно до проблеми нашого дослідження суперництво на передових рубежах науково-технічного прогресу передбачає загострення конкуренції всередині групи країн-лідерів: між США, Європейським Союзом та Японією.

Інформаційна революція, що базується на поєднанні комп'ютера з телекомунікаційними мережами, провіщала людству не менше, ніж свого часу парова машина чи електродвигун. Досягнута на початку XX століття комунікаційна єдність світу набуває якісно нового змісту: швидкість розповсюдження великих об'ємів інформації набагато перевершує пересування людей і товарів. Створюється глобальний інформаційний простір, який швидко освоюється людською спільнотою. Важливою передумовою пізнання загалом і соціального пізнання зокрема є теза про те, що інформаційна революція докорінним чином перетворює людське й суспільне буття. Однак глибоке розуміння інструментальних важелів інформаційного суспільства свідчить про те, що в процесі його розвитку відбувається стиснення часу й простору, завдяки важелям якого встановлюються контакти в будь-якій точці земної кулі, змінюється зміст різних видів діяльності, індивіди перетворюються на громадян планети. Під впливом інформаційної революції форми просторово-часової організації, соціальні зв'язки та відносини, а відтак і сама людина відчувають глибоку трансформацію. Рефлектуючи з нагоди концептуалізації сучасних досягнень про інформаційне суспільство, зазначимо, що процеси соціальної взаємодії інтенсифікуються та набувають небаченої динаміки, тому слушно ставити питання про його спрямованість, тенденції й пріоритети. Утілившись в об'єктивну дійсність, інформаційне суспільство проявляється в нових формах комунікацій, у нових формах взаємодії, у нових творчих можливостях, а глобалізаційні тенденції, як з'ясовується під час детального розгляду, сприяють формуванню економічних засад інформаційного суспільства.

Інтернет як глобальна тенденція розвитку інформаціоналізму й мережевого суспільства володіє єдиним адресним простором і складається з багатьох взаємопов'язаних комп'ютерних мереж, у межах яких здійснюється обмін цифровою інформацією. Процеси глобалізації базуються на широкому впровадженні нових інформаційних технологій, що реалізуються через Інтернет. У 1969 році в межах Міністерства оборони США було створено бюро передових досліджень (Advanced Research Projects Agency – ARPA),

перед яким було поставлено завдання розробити комунікаційну мережу, яка залишалася б мобільною в умовах бойових дій. Головна мета, яку ставили під час створення цієї мережі, – збереження повідомлень навіть у разі руйнування частини мережі. Так виникла перша комп'ютерна мережа – ARPAnet.

4. Інтернет як глобальна тенденція розвитку інформаціоналізму та мережевого суспільства

Інтернет як глобальна тенденція розвитку інформаціоналізму та мережевого суспільства сприяв тому, що на початку 1970-х років ARPAnet розрослася до 23 хостів (мережових комп'ютерів), оскільки виникла гостра проблема в швидкому обміні даних між вузлами мережі. Інженер Р. Томлінсон вирішив цю проблему, написавши першу у світі програму для електронної пошти. Уже через рік 3/4 даних, що пересилалися через ARPAnet, складали електронні листи. Завдяки електронній пошті мережа стала надзвичайно зручною не лише для вчених і спеціалістів-комп'ютерників, а й для людей, які працюють поза межами університетських програм. ARPAnet перетворилася на найбільш швидкісний засіб передачі комунікаційних даних у комп'ютерних мережах, що включають також телефонні мережі, мережі стільникового зв'язку, мережі кабельного телебачення. До середини 2000 року число користувачів мережі Інтернет досягло 304 млн. Щільність електронної мережі, що об'єднала весь світ, є нерівномірною у країнах і континентах. Так, наприкінці 1990-х років 88% користувачів Інтернету проживали в розвинених країнах, на частку яких припадало близько 15% світового населення. Водночас статистичні дані свідчать, що в США й Канаді, де проживає менше 5% жителів планети, було зосереджено більше 50% користувачів мережі Інтернет. Зафіксувавши стан розвитку інформаційного суспільства, зауважимо, що до Інтернету було підключено лише 1 млн жителів Африки та 5,3 млн жителів Південної Африки. Інтернет у його сучасному вигляді, як він розвивається сьогодні, може слугувати своєрідною інформаційною моделлю глобалізації. У серпні 2001 року загальна кількість користувачів мережі Інтернет виросла до 459 млн людей, а частка громадян США й Канади знизилась до 40%. Водночас, згідно з прогнозами, найближчим часом місце та роль Інтернету в розвитку сучасного українського суспільства буде зростати, а його соціальний облік, безперечно, зазнає глибокої трансформації [8].

В умовах глобалізації національна держава перестає виступати єдиним суб'єктом, який монополює інтегрує інтереси великих спільнот і представляє їх на міжнародній арені. Транснаціональні корпорації з їх політехнічним населенням, міжнародні профспілкові товариства, неурядові організації, неформальні групи за інтересами, що виникають на основі Всесвітньої павутини – Інтернету, відіграють усе вагомішу роль у світовій політиці. Формування мегасуспільства, взаємопов'язаного світу ставить людство перед гострою проблемою управління глобальним розвитком. Сучасна світова цивілізація покликана вирішити найважливіше завдання – забезпечити управління в нових масштабах: у ширину – на всьому просторі планети, у глибину – на всіх рівнях організації (від локальної до всесвітньої).

Створюючи нову, наднаціональну реальність Інтернету, глобалізація змінює соціальний імідж різних суспільств. Вона не лише виділяє ядро активних

учасників процесу, а й сильно впливає на останніх. Глобалізація надає процесу розвитку соціальної структури сучасних суспільств наднаціонального виміру. Вона зумовлює появу суспільства другого порядку, яке, зберігаючи традиційні форми національних держав, створює наднаціональні, глобальні системні зв'язки й відносини, нові потреби та ролі, нові механізми соціалізації, нові можливості самореалізації особистості.

Паралельно, крім ARPAnet, виникли комп'ютерні мережі в інших країнах, проте через використання ними різних стандартів, програмних мов і комп'ютерів особливо гострою стала проблема їх сумісності. Об'єднати розрізнені мережі в єдине ціле вдалося американцям Р. Кану та В. Серфу, які запропонували підключити до мереж загальний комп'ютер, який слугував би відправником, отримувачем та інтерпретатором даних. Стандартом програмного забезпечення для міжмережевого зв'язку став протокол TCP, а пізніше – TCP/IP (Transmissior Control Protocol/Internet Protocol – Протокол управління передачею/ міжмережевий протокол). Проблему об'єднання всіх джерел інформації в мережі було вирішено зі створенням нової системи, названої World Wide Web (Всесвітня павутина).

У розвитку Інтернету на початку XXI століття спостерігаються такі тенденції: а) широке розгортання розподілених систем; б) інтеграція з мобільними (сотовими) і супутниковими системами зв'язку, що привела до виникнення інформаційної революції – телефонії; в) інтеграція глобальної мережі та засобів масової інформації – розвиток інтерактивного телебачення, електронних видань; упровадження прогностичних самонавчаючих комплексів на основі методів нечіткої логіки, нейронних мереж, генетичних алгоритмів (четверте покоління систем штучного інтелекту). Відповідно, Інтернет як глобальна тенденція розвитку інформаціоналізму й мережевого суспільства являє собою глобальну комп'ютерну мережу, яка, як правило, об'єднує велику кількість локальних мереж (мільйони комп'ютерів на планеті) з метою обміну даними й доступу до спільних інформаційних ресурсів. Принципи Інтернету застосовують у локальних мережах, які мають назву Інтранет. Інтернет – всесвітня інформаційна система загального доступу, яка логічно пов'язана глобальним адресним простором і базується на інтернет-протоколі, визначеному міжнародними стандартами [9].

Проведений аналіз дає змогу стверджувати, що Інтернет як тенденція розвитку інформаціоналізму й мережевого суспільства сприяв тому, що в результаті всіх цих процесів утворився кіберпростір (англ. cyberspace) – термін, що входить у низку понять (кіберкультура, віртуальна реальність, гіпертекст, мережева комунікація, інформаційне суспільство, мережеве суспільство, «знаннєве суспільство» тощо), за допомогою яких сьогодні відбувається осмислення тих кардинальних змін структур комунікативного досвіду людини, що спричинили інтенсивний розвиток в останні десятиріччя XX століття дигітальних (цифрових) інформаційних технологій. Найбільш відчутним результатом цього розвитку виявилось створення глобальної комп'ютерної мережі Інтернет, що перетворилась із простого засобу зв'язку між воєнними, урядовими, науковими й освітніми установами США (проект DARPA) на принципово новий засіб мас-медіа, який нараховує мільйони користувачів, зумовлений комунікативним середовищем, що дає змогу

кожному жителю планети звести до мінімуму затрати будь-яких інформаційних трансакцій, майже моментально встановити контакт із будь-яким іншим користувачем мережі та підключеної до неї бази даних. Однак терміни «Інтернет» і «кіберпростір» не є синонімами. Водночас терміном «кіберпростір» визначається реально існуюча на сьогодні складна технологічна інфраструктура глобальної комунікації; кіберпростір реальний лише віртуально, ніде не існує у фізичному світі, крім чисто гіпотетичного виміру, у якому вступають у зв'язок між собою всі ті, хто використовує для цього цифрові технології спілкування. Сьогодні кіберпростір виявляється експериментальним простором практично в усіх сферах людської життєдіяльності.

5. Феномен мережевого суспільства

Комунікативне за своїм охопленням глобальне середовище самоорганізується за принципом мережі, зумовлюючи феномен *мережевого суспільства*. У його межах анулюються відстані, що розділяють континенти, ліквідуються державні кордони, уся планета стискається до розмірів «глобального села» (М. Маклюен). Порівнюючи всі ці визначення та дискутуючи з раніше вказаними авторами й тенденціями, необхідно сформулювати власне визначення цих процесів. Таким чином, *Інтернет* – це об'єднання самостійних вузлів, національних і регіональних мереж, які мають єдиний адресний простір, загальні методи зв'язку, що користуються загальним мережевим протоколом зв'язку та форматом адреси. За об'ємами й темпами росту мережа Інтернет далеко перевищує всі останні глобальні мережі загалом. У мережі Інтернет є найрізноманітніші ресурси, імовірність знайти інформацію на будь-яку тему в ній практично не дорівнює нулю [10].

Варто зазначити, що ХХІ століття проходить під гаслом «*інформаціоналізм і мережеве суспільство*», основні ідеї якого окреслено в роботі М. Кастельса «Інформаційне століття: економіка, суспільство і культура». Опрацювавши грандіозний емпіричний матеріал, М. Кастельс дійшов висновку, що в США ще в 1970-х роках в інформаційних технологіях (у сфері комп'ютерів) відбулася інформаційна революція. Ця революція привела до фундаментальної перебудови капіталістичної системи та появи того суспільства, яке М. Кастельс назвав «інформаційним капіталізмом». Крім того, інформаційні суспільства стали виникати також в інших країнах, між якими існують значні культурні й інституційні відмінності. Своєрідним онтологічним альтер-его раціонального способу оперування знаннями є інформаційне суспільство, що проголошує примат інформації, за якого основним джерелом продуктивності виступає якісна здатність суспільства оптимізувати використання факторів виробництва на основі інформації та знання. Розповсюдження інформаціоналізму, особливо інформаційного капіталізму, приводить до виникнення інформації як серцевини, стрижня та субстанційного начала розвитку суспільства.

У такому контексті цілком доречним є розгляд аналізу, проведеного М. Кастельсом, який дійшов висновку, що глобальні тенденції розвитку інформаціоналізму й мережевого суспільства детерміновані парадигмою інформаційної технології. Інформаційні технології володіють такими

атрибутами, які впливають на інформацію. Оскільки інформація виступає складовою частиною всієї людської діяльності, вона здійснює повсюдний вплив на всі сфери людської життєдіяльності. Згідно із згаданим аналізом, усі системи, які використовують інформаційні технології, визначаються «мережевою логікою», яка дає їм змогу впливати на багато процесів та організацій. Повсюдний вплив інформаційних технологій виявляється в тому, що інформаційні технології є досить гнучкими, здатні постійно змінюватись та адаптуватись. Окремі технології, пов'язані з інформацією, поєднуються в інтегровану систему.

У зв'язку з впливом інформаційних технологій на всі сфери людської життєдіяльності зауважимо, що Інтернет як глобальна тенденція розвитку інформаціоналізму й мережевого суспільства сприяє розвитку глобальної інформаційної економіки. Ця економіка є інформаційною тому, що продуктивність її господарських одиниць фундаментально залежить від їх здатності виробляти, обробляти та ефективно застосовувати засновану на знаннях інформацію. Як вважає М. Кастельс, економіка є глобальною тому, що володіє здатністю функціонувати як єдине ціле в реальному часі в масштабах усієї планети. Увесь масив емпіричних досліджень показує, що нова економіка має глобальний характер, проте в її основі є певні відмінності в регіонах (Північна Америка, Європейський Союз, Південно-Східна Азія). Крім того, існують значні відмінності всередині кожного регіону, тому важливо, щоб ті чи інші території земної кулі, які ще відчують на собі негативний вплив цього розвитку, включались у процес інформаціоналізму й мережевого суспільства.

Водночас варто мати на увазі, що виникненню нової глобальної інформаційної економіки сприяла поява нової організаційної форми – *мережевого підприємства*. Цей вид підприємства характеризується гнучким, а не масовим виробництвом, новими системами управління, організаціями, що базуються скоріше на горизонтальній, а не вертикальній моделі, а також поєднанням великих корпорацій у стратегічні альянси. Тому не випадково найважливішим фундаментальним компонентом функціонування інформаційного суспільства є сукупність мереж. Саме із цієї причини М. Кастельс стверджує, що нова організаційна форма виникла як характерна для інформаційної/глобальної економіки [3, с. 171]. Мережеве підприємство визначається як специфічна форма підприємства, система засобів якого створюється перетином сегментів автономних систем цілей. Адекватне й аргументаційно переконливе пояснення цього феномена зводиться до того, що мережеве підприємство як матеріалізація культури глобальної інформаційної економіки робить можливим перетворення сигналів на товари завдяки обробленню знань. У результаті цих процесів змінюється природа праці (наприклад, індивідуалізація праці через посередництво введення гнучких форм графіку робочого часу), конкретний характер виявлення цих відмінностей ми спостерігаємо в різних державах [11].

Мережеве підприємство є вбудованим у мережу всередині фірми чи організації, сформованим навколо окремих бізнес-проектів, які займаються комерційною діяльністю. Модель мережевого підприємства поширюється в усіх сферах діяльності. Суто онлайн-компанії, такі як портали, контент-

провайдери та ті, що спеціалізуються на інтернет-торгівлі, залежать від здатності організувати управління, виробництво або збут через Інтернет. Суть інтернет-бізнесу полягає в інтерактивному зв'язку через мережу Інтернет між виробниками, споживачами та провайдерами послуг. Мережеве підприємство створює умови для масштабування, інтерактивності, управління гнучкістю, для іміджевої реклами й кастомізації (орієнтації на клієнта) у світі мережевого бізнесу. Тому перетворення ринків капіталу є першопричиною становлення інтернет-фірм і всієї нової економіки. Новий фінансовий ринок – це ключ до нової економіки й нового бізнесу, що відбувається в нових умовах глобалізації та взаємозалежності фінансових ринків, які трансформуються через електронну торгівлю. *Електронна торгівля* збільшує кількість інвесторів, які користуються надзвичайно різноманітними стратегіями, діють через децентралізовану мережу інвестиційних джерел. Саме працівники таких інтернет-бізнесових мережевих структур залишаються джерелом продуктивності, інновацій і конкурентоспроможності. Тому талант – ключовий фактор виробництва для інтернет-бізнесу. Нова економіка, яку очолює сьогодні інтернет-бізнес, є економікою, яку рухають інформаційні технології та яка організовується навколо комп'ютерних мереж. Саме це, мабуть, є джерелом зростання продуктивності праці та, відповідно, створення багатства в часи Інформації. Інтернет-компанія – це нова форма ведення бізнесу: за допомогою Інтернету, через Інтернет і в Інтернеті. Інтернет-економіка поступово трансформує стару економіку в нову, яка охоплює цілу планету. Таким чином, нова форма ведення бізнесу через Інтернет потребує ще більшої персональної відповідальності бізнес-планів, через які можна заробити багато грошей. Ця форма бізнесу базується на новій інформаційній культурі, якою часто не володіють підприємці, – культурі інновацій, ризику, очікувань, культури втілення надії в майбутньому [12].

Оскільки Україна перебуває на початковому етапі формування інформаційного суспільства, а цей вид бізнесу розвинений ще недостатньо, необхідно розвивати особистісну філософію інформаційної культури та великої персональної відповідальності бізнесових структур перед суспільством у контексті нової проблеми – інтернет-галактики, яка є новим комунікаційним середовищем. Нові форми бізнесу давно вже вимагають нових гнучких процедур інституційного регулювання, а нові форми корпоративного бізнесу потребують значно більшої персональної, індивідуальної й соціальної відповідальності як окремого індивіда, так і нашого уряду, відповідальності, від якої залежить майбутнє України [10].

М. Кастельс розглядає виникнення культури віртуальної реальності, зумовленої інформаціоналізмом і мережевим суспільством, що супроводжується розвитком засобів мультимедійних технологій завдяки об'єднанню засобів масової інформації та комп'ютерних технологій [3, с. 373]. У культурі віртуальної реальності сама культура повністю поглинається віртуальними образами, а світ, через який передається досвід, сам стає досвідом, у якому матеріальне/символічне існування людей повністю змінює ставлення людини до світу. На відміну від минулого, у якому панував «простір міста», сьогодні виникла нова просторова логіка, яку варто назвати «логікою інформаційних (мережевих) потоків». У сучасному світі стали панувати

процеси, а не фізичне розташування індивіда, хоча й останнє має місце. Аналогічно ми вступили в епоху «безчасового часу», у якому інформація доступна в будь-якому куточку земної кулі [11].

М. Кастельс також стверджує, що панівні функції й процеси в інформаційну епоху все більшою мірою організовуються навколо мереж, які визначаються певною сукупністю взаємопов'язаних вузлів [3, с. 470]. Мережі відкриті, здатні до необмеженого розширення, динамічні та можуть відновлюватись, не ліквідовуючи систему, а те, що наша епоха визначається мережами, не означає «кінець капіталізму». Мережі дають змогу капіталізму вперше стати дійсно глобальними й організованими на основі глобальних фінансових потоків, у яких прикладом слугують глобальні «фінансові казино». Гроші, які тут програють і виграють, сьогодні мають більше значення, ніж ті, які заробляються в процесі виробництва. Проте гроші відокремились від виробництва, оскільки ми живемо в капіталістичну епоху, яка культивує інше ставлення до грошей – відокремлене від виробництва. Розвиток мереж, культури реальної віртуальності, інформаціоналізм та особливо використання в інформаційному капіталізмі не відбувається сьогодні без перешкод. На думку М. Кастельса, у новому світі з його глобалізацією економіки та залежністю від глобальних ринків капіталу держава стає менш міцною. Спостерігаються глобалізація злочинності та створення глобальних мереж, які перебувають за межами контролю окремої держави, стають вузлами більш широкої мережі влади [12].

Ми солідарні з думкою про те, що останнім часом Інтернет перетворився з інфраструктури для задоволення тих чи інших потреб суспільства й бізнесу, обміну інформацією та знаннями на *фактор суспільного виробництва*. Швидкісний Інтернет і технології, створені на його основі, дають можливість скоротити витрати та підвищити конкретність компаній, галузей і національної економіки. Вони дають змогу подолати суттєві перешкоди економічного розвитку (фізичні й просторові), оскільки уможливають віртуальний обмін інформацією та ідеями. З огляду на роль, яку Інтернет відіграє в економіці й суспільстві більшості країн світу (окрім найбідніших), експерти розпочали процес його «концептуалізації» як одного з основних рушіїв технологічного й суспільного прогресу та економічного зростання. Лідером цього руху є Всесвітній економічний форум (ВЕК, World Economic Forum), який створив концепцію «інтернет-економіки», що визначається як сукупна купівельна спроможність для інтернет-користувачів [13].

Таким чином, наведений ілюстративний приклад дає можливість для висновку, що головними детермінантами інтернет-економіки для будь-якої країни є кількість користувачів Інтернету, середній рівень доходів на душу населення та збільшення кількості користувачів Інтернету. Проникнення сучасних телекомунікаційних мереж як у широкі верстви населення розвиненого світу, так і в країнах, що розвиваються, стимулює унікальні процеси спільного виробництва товарів і послуг, а також підвищує рівень економічної й соціальної свободи мільйонів людей. Проте частка населення з доступом до Інтернету в «нових лідерах» (emerging economies), до яких належить також Україна, у 2010 році досягла 30% порівняно з 15% у 2005 році та 6% у 2000 році [14]. Отже, прогнози розвитку країн світу вказують на те, що

через 10–15 років різниця в економічному розвитку між країнами, які визнали пріоритетом розвитку інформаційне суспільство й інтернет-економіку, та тими, які цього не зробили, буде значно більшою, ніж сьогодні. Сьогодні закладаються основи формування єдиного світового інформаційного простору, що об'єднує все людство в інформаційну спільноту людей. Це означає, що в недалекому майбутньому всі суспільства будуть змушені тією чи іншою мірою вдаватися до послуг інформаційного суспільства.

Висновки

Безперечно, Україна має всі перспективи (економічні, технологічні, культурні, людські, освітянські) для побудови найбільш передового суспільства – інформаційного. Таким чином, до перспектив розвитку інформаційного суспільства належить реалізація державної програми з інформаційного суспільства та всіх етапів програми до 2020 року. Умови міжнародної спільноти, спрямовані на розвиток глобального інформаційного суспільства, повинні супроводжуватись узгодженими діями щодо створення безпечного й вільного від злочинності кіберпростору. Необхідно залучати представників промисловості та інших посередників для захисту важливих видів інформаційної інфраструктури.

Спеціаліст інформаційного суспільства та епохи Інтернету має визначатись техномеритократичною культурою, укоріненою у світі університетської й дослідницької науки. Це культура віри в природну силу науково-технічного розвитку як ключового складника прогресу людства. Варто виділити основні принципи підготовки кадрового потенціалу в інформаційному суспільстві, яке є високотехнологічним, а саме:

- 1) конкуренцію робочого персоналу;
- 2) конкуренцію персоналу управління;
- 3) конкуренцію ділової репутації та ініціативи;
- 4) конкуренцію досягнень;
- 5) конкуренцію багатопрофільності;
- 6) конкуренцію якості;
- 7) конкуренцію споживачів продукції;
- 8) конкуренцію інформаційного забезпечення;
- 9) конкуренцію форм збуту;
- 10) конкуренцію фінансових і ресурсних послуг.

Глобальний менеджер має бути готовим до глобалізації стратегій діяльності на різноманітних ринках. Тому необхідно готувати глобального менеджера, посилювати роль кваліфікації й менеджменту творчості, сприяти формуванню інформаційного світогляду. Для цього професіонал-спеціаліст повинен оволодіти термінологією глобального суспільства, у якому йому належить жити та управляти.

Список використаних джерел:

1. Зеленков А. Информационная цивилизация как глобальный проект эпохи постсовременности / А. Зеленков, И. Олейник // Философия и социальные науки. – Минск, 2014. – № 2. – С. 4–6.

2. Пунченко О. Фреймы для репрезентации современного этапа цивилизационного развития / О. Пунченко // Философия и социальные науки. – Минск, 2014. – № 2. – С. 26–30.
3. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура / М. Кастельс ; пер. с англ. под науч. ред. О. Шкаратана. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 607 с.
4. Кастельс М. Пути к информационному обществу: структура занятости в семи главных индустриальных странах, 1920–1990 гг. / М. Кастельс, Ю. Аояма // Международный обзор труда. – М., 1995. – Т. 133. – № 1/3. – С. 52–79.
5. Воронкова В. Філософія розвитку сучасного суспільства: теоретико-методологічний контекст : [монографія] / В. Воронкова. – Запоріжжя : РВВ ЗДІА, 2012. – 262 с.
6. Матурана У. Биология познания / У. Матурана ; пер. с англ. Ю. Мешенина // Язык и интеллект : сборник / сост. и вступ. ст. В. Петрова. – пер. с англ. и нем. – М. : Изд. группа «Прогресс», 1996. – С. 95–142.
7. Матурана У. Древо познания / У. Матурана, В. Франциско ; пер. с англ. Ю. Данилова. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 224 с.
8. Лазаревич А. Глобальное коммуникационное общество / А. Лазаревич. – Минск : Белорусская наука, 2008. – 350 с.
9. Дубов Д. Широкосмуговий доступ до мережі Інтернет як важлива передумова інноваційного розвитку України : [аналіт. доповідь] / Д. Дубов, М. Ожеван. – К. : НІСМД, 2013. – 108 с.
10. Воронкова В. Формування інформаційної культури особистості як умова успішної адаптації людини до життя в інформаційному суспільстві / В. Воронкова // Гілея: науковий вісник : зб. наук. праць. – К. : Вид-во УАН ТОВ «НВП» «ВІР», 2014. – Вип. 86(7). – С. 198–203.
11. Кастельс М. Становление общества сетевых структур / М. Кастельс // Новая постиндустриальная волна на Западе : [антология] / под ред. В. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. 500–520.
12. Базалук О. Формування образу людини майбутнього як стратегічна мета філософії освіти / О. Базалук // Освіта і управління. – 2010. – Т. 13. – № 2/3. – С. 49–55.
13. Пунченко О. Інформатизація як засіб репрезентації інформаційних ресурсів суспільства / О. Пунченко, А. Лазаревич // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії : зб. наук. праць. – Запоріжжя : Вид-во ЗДІА, 2015. – Вип. 63. – С. 21–30.
14. Соснін О. Інформаційна безпека: нові виміри загроз, пов'язаних з інформаційно-комунікаційною сферою / О. Соснін, О. Дзьобань // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії : зб. наук. праць. – Запоріжжя : Вид-во ЗДІА, 2015. – Вип. 61. – С. 24–34.

Чукот С.А.,
доктор наук з державного управління, професор,
в.о. завідувача кафедри теорії та практики управління
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут»

Луцук Л.О.,
аспірант кафедри теорії та практики управління
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут»

РОЗВИТОК ЕЛЕКТРОННОГО ПАРЛАМЕНТУ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО СВІТОВОГО ДОСВІДУ

Анотація

У статті досліджується розвиток електронного парламенту в Україні відповідно до сучасних світових тенденцій. Проаналізовано структуру інформації, поданої на порталі Верховної Ради України, її повноту згідно з рекомендаціями фахівців Глобального центру інформаційних та комунікаційних технологій у парламенті. Виокремлено пріоритети та основні проблеми розвитку електронного парламенту в Україні. Розкрито сутність електронного голосування як ефективного інструмента електронного парламенту. Проаналізовано естонський досвід запровадження електронного голосування, зокрема інтернет-голосування, наведено його основні принципи й складники. Зроблено висновки щодо подальшого розвитку електронного парламенту в Україні з огляду на зарубіжний досвід.

Вступ

Метою статті є дослідження впровадження електронного парламенту в Україні в контексті сучасних світових тенденцій, аналіз відповідності їм, виокремлення проблем і перспектив розвитку.

Вивченням розвитку електронного парламенту в Україні займаються вітчизняні науковці та практики: І. Баклан, К. Гуляєв, С. Довгий, І. Корж, Ю. Селін, О. Сидоренко та інші. Вони розглядають різноманітні проблеми й аспекти розвитку електронного парламенту: від правових до організаційно-технологічних.

Особливий вплив на розвиток електронного парламенту в Україні має діяльність міжнародних інституцій, зокрема Глобального центру інформаційних та комунікаційних технологій у парламенті (далі – ГЦ ІКТП), який було спеціально створено Департаментом з економічних і соціальних питань Організації Об'єднаних Націй спільно з Міжпарламентським союзом на Всесвітньому саміті з інформаційного суспільства в Тунісі в листопаді 2005 р. Варто зауважити, що ГЦ ІКТП є координаційним центром з інформації, наукових досліджень, інновацій, технологій і технічної допомоги, а також сприяє структурованому діалогу між парламентами, центрами передового досвіду, міжнародними організаціями, громадянським суспільством, приватним сектором та донорською спільнотою з метою обміну досвідом,

виявлення кращих практик і впровадження відповідних рішень [1]. Саме його напрацювання – міжнародні звіти з розвитку електронного парламенту – є теоретико-методологічним підґрунтям для багатьох вітчизняних дослідників у цій сфері.

Електронний парламент як складник електронної демократії

Електронний парламент є необхідною складовою частиною електронної демократії. Сутність електронної демократії полягає в залученні громадян до процесу прийняття управлінських рішень за допомогою сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. Запропонована нами в 2007 р. формула електронного урядування, де «електронне урядування = електронний уряд + електронна демократія», є актуальною й нині. Існують інші підходи до визначення е-демократії – як більш ширшого й загального поняття, ніж електронне урядування, що, навпаки, включає в себе останнє. Зокрема, до прихильників такого підходу можна віднести таких вітчизняних дослідників, як І. Беззуб та Н. Дніпренко. Проте таким чином відбувається підміна поняття «е-урядування» на термін «е-уряд».

Як складова частина електронної демократії електронний парламент визначається як парламент, що «має право бути більш прозорим, доступним і підзвітним через інформаційно-комунікаційні технології» [2, с. 12]. Надзвичайне значення для розвитку е-парламенту у світі, зокрема й в Україні, мають підготовлені фахівцями ГЦ ІКТП Всесвітні доповіді з е-парламенту 2008 р., 2010 р. та 2012 р., у яких наводяться основні проблеми, пріоритети й перспективи розвитку е-парламенту. Зокрема, у Всесвітній доповіді з електронного парламенту 2010 р. було розроблено Рамкову угоду «Е-парламент 2010–2020», де виокремлено основні стратегічні цілі з метою сприяння більшій координації та співробітництва між усіма відповідними суб'єктами: парламентами, донорами, міжнародними організаціями та організаціями громадянського суспільства [3].

Ці цілі зосереджуються на п'яти ключових сферах, що стосуються політики, потреб і технологічних вимог до е-парламенту:

- 1) розробленні національних і міжнародних стратегій щодо побудови справедливого й інклюзивного інформаційного суспільства;
- 2) посиленні зв'язку між законодавчими органами та зацікавленими сторонами;
- 3) поліпшенні рівності доступу до законів і законотворчого процесу в країні;
- 4) набутті впевненості, що законодавчі органи в усіх країнах можуть використовувати інструменти інформаційно-комунікаційних технологій (далі – ІКТ) у законодавчих, наглядових і представницьких функціях;
- 5) розробленні більш надійної та добре скоординованої програми технічної допомоги.

Для кожної з наведених цілей було запропоновано конкретні критерії для вимірювання рівня їх досягнення на короткий строк (2010–2012 рр.), середньостроковий (2013–2016 рр.) і довгостроковий (2017–2020 рр.) рівні.

Зокрема, запропоновано статистичну методологію для оцінки зрілості ІКТ в законодавчих органах, яка включає такі критерії:

- нагляд та управління ІКТ;

- інфраструктуру, послуги, програми й навчання;
- системи та стандарти для створення законодавчих документів та інформації;
- бібліотеки та науково-дослідні послуги;
- парламентські сайти;
- зв'язок між громадянами й парламентами.

Під час підготовки звіту за 2012 р. фахівцями ГЦ ІКТП під час оцінювання зрілості електронного парламенту було додано три критерії: мобільні пристрої, додатки та доступність для завантаження основних парламентських документів. Питання про мобільні пристрої й додатки було включено в розділ «Інфраструктура, послуги, програми та навчання» [4].

Таким чином, до сучасних світових тенденцій розвитку електронного парламенту належать його раціональне управління, надійна, проте гнучка інфраструктура, система для управління всіма парламентськими документами, бібліотека й дослідні послуги, які підтримуються ІКТ, веб-сайт, що пропонує в значному обсязі своєчасну та повну інформацію з декількома каналами доступу до нього, різні методи для взаємодії з громадянами за допомогою традиційних засобів зв'язку, а також нові, більш інтерактивні медіа.

Особливе значення в цьому контексті має висвітлення на веб-сайті парламенту таких основних елементів: управління веб-сайтом і його підтримка для парламенту; аналіз бюджету, запропонованого урядом; управління веб-сайтами депутатів і їх підтримка; інші наглядові документи; фінансова інформація; веб-сайти комітетів; статус поправок; розробка поправок; питання до уряду; розробка законопроектів; онлайн-бібліотечний каталог; системи комунікації з виборчими округами (е-пошта, блоги тощо); протоколи засідань комітетів; управління бібліотечними ресурсами; цифровий архів парламентської документації; голосування під час пленарних засідань; календарі та розклад пленарних засідань; статус законопроектів; календарі та розклад комітетів; звіти комітетів; система управління персоналом; пленарні промови та дебати; система фінансового менеджменту; протоколи пленарних засідань; база даних законів, прийнятих парламентом.

Проведений нами аналіз свідчить про те, що станом на 14 квітня 2016 р. більшість цих елементів була доступна для громадян у належному обсязі на порталі Верховної Ради України (див. таблицю 1) [5].

Структура інформації на порталі Верховної Ради України згідно із сучасними тенденціями (станом на 14 квітня 2016 р.)

Основна інформація, яка має бути доступною на веб-сайті парламенту згідно із сучасними тенденціями	Її наявність на веб-сайті Верховної Ради України
Управління веб-сайтом і його підтримка для парламенту	так
Аналіз бюджету, запропонованого урядом	так
Управління веб-сайтами депутатів і їх підтримка; інші наглядові документи	частково
Фінансова інформація	так
Веб-сайти комітетів	так
Статус поправок	частково
Розробка поправок	частково
Питання до уряду	частково
Розробка законопроектів	так
Онлайновий бібліотечний каталог	так
Системи комунікації з виборчими округами (е-пошта, блоги тощо)	частково
Протоколи засідань комітетів	так
Управління бібліотечними ресурсами	так
Цифровий архів парламентської документації	так
Голосування під час пленарних засідань	так
Календарі та розклад пленарних засідань	так
Статус законопроектів	так
Звіти комітетів	так
Система управління персоналом	частково
Пленарні промови та дебати	так
Система фінансового менеджменту	так
Протоколи пленарних засідань	так
База даних законів, прийнятих парламентом	так

Фахівці ГЦ ІКТП серед основних пріоритетів і перспектив розвитку е-парламенту виокремлюють необхідність певних видів сприяння.

1. *Сприяння залученню всіх доступних інструментів*, у тому числі нових засобів масової інформації та мобільних технологій, для забезпечення громадян поліпшеним доступом до роботи парламенту та участі їх у політичному діалозі. До цих інструментів належать такі: використання електронної пошти; е-звернення, форуми, соціальні мережі, е-консультації, е-петиції, упровадження відповідних стандартів для надання доступу до інформації людям з обмеженими можливостями, багатомовність.

Варто зауважити, що в Україні більшість цих інструментів використовується. Серед останніх нововведень можна назвати електронні петиції. Однак через низьку обізнаність громадяни неактивно використовують цей впливовий інструмент електронної демократії. Він потребує свого доопрацювання також із боку українських парламентарів.

2. *Сприяння розвитку парламентських сайтів*, які точно, своєчасно й повно передають роботу парламенту. Основними вимогами до парламентських веб-сайтів є доступ до повної інформації із законодавства й документації, пов'язаної із законодавством, бюджетом і контролем, пленарною діяльністю. Вони мають бути поєднані з веб-сайтами виконавчої та судової гілок влади, національними базами даних, що своєчасно оновлюються, а також доступними для всіх громадян.

У цьому контексті позитивними зрушеннями щодо розвитку е-парламенту в Україні є робота з відкритими даними. Так, до першочергового переліку наборів відкритих даних, розпорядником яких є Верховна Рада України, згідно з Положенням про набори даних [6], які підлягають оприлюдненню у формі відкритих даних, належать такі:

- нормативно-правова база України (база даних «Законодавство України») уже доступні для споживачів;
- інформація про розгляд питань порядку денного Верховної Ради України у розробці;
- база даних законопроектів електронної комп'ютерної мережі веб-сайту Верховної Ради України – у розробці [7].

3. *Сприяння активній участі керівників і членів парламенту в створенні електронного парламенту*, а також розробці оновлених стратегічних планів для використання ІКТ, які безпосередньо будуть поліпшувати оперативний потенціал парламентів для виконання своїх законодавчих, наглядових і представницьких обов'язків.

4. *Сприяння розвитку й підтримці відповідної інфраструктури та систем у всіх парламентах для підтримання законодавчої, наглядової та представницької роботи*. Ця вимога передбачає належним чином функціонування системи голосування, забезпечення пленарних виступів, наявність протоколів пленарних засідань, протоколів засідань комітетів, комісій, слухань, законопроектів тощо.

Що стосується Верховної Ради України, то відбувається подальше вдосконалення її інфраструктури. Станом на квітень 2016 р. є можливість ознайомитись з усіма зазначеними протоколами. На особливу увагу заслуговують електронні протоколи, які є доступними всім бажаючим.

Окрім того, надзвичайно важливою передумовою розвитку е-парламенту є забезпечення мобільним доступом до веб-сайту, інформації й науково-дослідних послуг, наявність автоматизованої системи управління, підключення бібліотеки до локальної та зовнішньої мереж, онлайн-підписки й розсилка. Варто наголосити, що на початок 2016 р. у Верховній Раді України забезпечено доступ для депутатів до всіх документів із питань порядку денного пленарного засідання з мобільних пристроїв завдяки створенню відповідного додатку.

5. *Сприяння пропаганді й просуванню щорічних програм навчання*, принаймні 50% персоналу, зайнятого в розробці, підтримці або використанні ІКТ.

6. *Сприяння регулярному обміну інформацією, досвідом і практикою серед парламентів на міжнародному рівні*. Із цією метою у Верховній Раді України створено Виконавчий комітет Національної парламентської групи в Міжпарламентському Союзі за участю голови парламенту, його заступників і

23 народних депутатів. Окрім того, діє Постійна делегація в Парламентській асамблеї Ради Європи, Українська частина Парламентського комітету асоціації, Постійна делегація в Парламентській асамблеї Організації з безпеки та співробітництва в Європі та інших міжнародних парламентських інституцій.

Таким чином, завдяки застосуванню сучасних технологій і стандартів, а також завдяки прийняттю політики підтримки електронний парламент сприяє розвитку рівноправного для всіх інформаційного суспільства, дає громадянам можливість доступу до всієї необхідної інформації, а також залучення їх до більш активного процесу прийняття державних рішень, зокрема, спонукаючи до вироблення різноманітних законодавчих громадських ініціатив.

Електронне голосування як ефективний інструмент електронного парламенту

У наш час усе більше уваги приділяється процедурам голосування з найрізноманітніших питань. Насамперед це питання, пов'язані з вирішенням загальнодержавних проблем, виборами законодавчої та виконавчої влади. Одним з основних етапів виборчого процесу є підрахунок бюлетенів після завершення голосування та складання відповідного протоколу дільничної виборчої комісії [3]. Як показує досвід, процедура підрахунку голосів може тривати не одну добу. Крім того, такий процес не виключає допущення помилок членами дільничної виборчої комісії. Зокрема, подібне трапляється через елементарну людську втому, проте можливі також випадки свідомого викривлення результатів голосування. Проблема максимально можливого виключення людського фактора в процесі підрахунку голосів актуальна не лише для України. Одним із варіантів її вирішення є запровадження голосування за допомогою Інтернету.

Електронне голосування (англ. e-voting) – термін, що використовується для різних типів голосування, охоплюючи як процес здійснення голосування за допомогою електронних засобів, так і процес автоматичного підрахунку голосів за допомогою електронних пристроїв та спеціального програмного забезпечення [2]. Уперше цей термін було вжито в 1960-х рр. у США, де для голосування застосовувалися спеціальні перфокарти, які давали змогу комп'ютерній системі за допомогою оптичного сканування зчитувати інформацію про волевиявлення виборця [2]. На відміну від Америки, електронне голосування в Європі почали використовувати значно пізніше, а саме на початку 1980-х рр. У цілому можна виділити низку плюсів і мінусів використання електронного голосування. Загалом розвиток подібних систем характеризується технічним забезпеченням процедури голосування (наприклад, таким, що дає змогу зробити автоматичний підрахунок голосів). До різновидів електронного голосування можна віднести голосування за допомогою електронної пошти, інтернет-голосування (обов'язкова наявність доступу до мережі Інтернет), голосування безпосередньо на дільницях за допомогою електронних пристроїв (зчитувачів, тач-скрінів тощо).

Одним із лідерів щодо впровадження електронного голосування є Естонія. Застосування системи електронного документообігу в естонському парламенті розпочалось ще в 2000 р., завдяки чому відбулась відмова від паперових носіїв

документообігу та широке використання електронних ресурсів. Посадовці отримали доступ до баз даних і можливість ознайомитись із необхідними матеріалами, висловити свою думку з конкретного питання перед засіданням. Це зменшило час прийняття рішень із колишніх 4–5 годин до 30–90 хвилин, залишивши більше часу на важливіші питання. Парламентську сесію можна спостерігати в прямому ефірі на веб-сторінці парламенту, процес прийняття рішень стенографується й публікується не пізніше наступного дня.

У 2005 р. було прийнято Закон Естонії «Про електронні вибори», завдяки якому громадяни цієї країни стали першими у світі, які в 2005 р. проголосували на місцевих виборах в інтернет-режимі (за допомогою ID-карти або мобільного ID незалежно від того, перебувають вони вдома чи подорожують за кордоном). За допомогою цієї технології проголосувало 9 тисяч громадян (близько 2% тих, хто взяв участь у виборах). Станом на 2014 р. кожний третій виборець проголосував за допомогою інтернет-голосування. Уже вісім разів в Естонії відбулось е-голосування: на місцевих виборах у жовтні 2005 р., жовтні 2009 р. та жовтні 2013 р.; на парламентських виборах у березні 2007 р., березні 2011 р. та березні 2015 р.; у виборах до Європейського парламенту в червні 2009 р. та травні 2014 р. На спеціальному веб-сайті (<http://www.vvk.ee/valijale/e-haaletamine/>) можна детально ознайомитись з електронним голосуванням в Естонії. Зауважимо, що 7 грудня 2012 р. Національної виборчої комісією Естонії було сформовано відокремлений виборчий орган – Комітет з електронного голосування, до основних обов'язків якого належать підготовка й організація електронного голосування з метою уникнення будь-яких випадків, які перешкоджають електронному голосуванню відповідно до закону [8]. Перевага надається такому різновиду е-голосування, як інтернет-голосування.

Основні принципи електронного голосування в Естонії є такими:

1) *межі часу для голосування*: голоси можуть бути надані протягом 7 днів, а саме з десятого до четвертого дня до дня виборів;

2) *можливість переголосувати*: у період голосування виборці можуть переголосувати, зараховується останній голос;

3) *пріоритет голосування*: визначальним є паперове голосування. Якщо виборець, який уже проголосував електронно, йде до виборчої дільниці під час голосування та кидає свій голос за допомогою бюлетеня для голосування, то результати е-голосування відміняються. Після цього виборець не може переробити свій голос в електронному вигляді або за допомогою бюлетеня для голосування. У день виборів голосування змінити не можна;

4) *схожість е-голосування із регулярним голосуванням*: е-голосування дотримується виборчого законодавства, виборчих принципів і звичаїв, а саме таких: рівноправне, таємне, виключне право виборців голосувати; кожна людина може віддати лише один голос; неможливість зловживань, тиску й підробок голосів виборців. Збір голосів має бути безпечним, надійним та піддаватись перевірці. Виборець повинен мати можливість віддати свій голос вільно та з довірою. Окрім того, передбачаються різні шляхи ідентифікації особи й цифрового підпису під час е-голосування.

Перший спосіб е-голосування – *е-голосування за допомогою посвідчення особи (ID-картки)*. До нього висуваються такі вимоги:

а) посвідчення особи з PIN-кодом. Якщо PIN-коди втрачені, нові можуть бути запитані з пунктів обслуговування поліції та прикордонної охоронної ради або відповідних банківських відділень. Сертифікати можуть бути відновлені на сайті www.sk.ee;

б) комп'ютер із доступом до мережі Інтернет;

в) зчитувач смарт-карти та програмне забезпечення для ID-карти (може бути інстальоване з веб-сайту www.installer.id.ee).

Етапи голосування за допомогою ID-карти:

- виборець вставляє посвідчення особи в карт-рідер;
- відкривається веб-сайт е-голосування (www.valimised.ee);
- завантаження додатку та робота з ним;
- ідентифікація себе через введення PIN1 коду;
- відображення списку кандидатів виборчого округу;
- виборець робить свій вибір;
- виборець підтверджує свій вибір цифровим підписом (ввівши PIN2 код);
- одержання повідомлення, що голосування було прийнято.

Другий спосіб е-голосування – **інтернет-голосування за допомогою цифрового посвідчення (digital ID)**. Цифрове посвідчення, тобто digi-ID, є документом, що дає змогу засвідчувати особу в електронному середовищі з наданням цифрового підпису. Digi-ID виглядає як посвідчення особи, проте без фото користувача; воно може бути використане лише через Інтернет. Етапи е-голосування й засоби використання digi-ID схожі з тими, які використовуються за допомогою посвідчення особи.

Третій спосіб е-голосування – **інтернет-голосування за допомогою мобільного посвідчення (mobile-ID)**. Цей метод використовувався вперше під час виборів 2011 р. до Національного парламенту Естонії. До нього висуваються такі вимоги:

а) mobile-ID сім карта з PIN-кодами й сертифікатами;

б) комп'ютер із доступом до мережі Інтернет;

в) мобільний телефон.

Немає необхідності встановлювати карт-рідер і спеціальне програмне забезпечення до комп'ютера; мобільний телефон із відповідною SIM-карткою одночасно виконує функції картки та карт-рідера. Mobile-ID має бути активований для використання.

Етапи е-голосування, якщо використовується mobile-ID:

- виборець відкриває веб-сайт е-голосування (www.valimised.ee);
- завантажує та працює з виборчою формою;
- вводить свій номер мобільного телефону в додаток;
- ідентифікує себе, ввівши в мобільний телефон мобільний ID PIN1 код (контрольний код надсилається у вигляді SMS на мобільний телефон);
- зведений список кандидатів за виборчим округом за місцем проживання виборця буде відображатись на екрані комп'ютера;
- виборець робить свій вибір на комп'ютері;
- підтверджує свій вибір за допомогою цифрового підпису, для введення в мобільний телефон mobile-ID потрібен PIN2-код (перед тим контрольний код надсилається на мобільний телефон у вигляді SMS);

– отримує повідомлення на екрані комп'ютера про те, що голосування було прийнято.

Mobile-ID дає людині змогу ідентифікуватись і накласти цифровий підпис. Однак нині відсутня можливість проголосувати за допомогою лише мобільного телефону, під'єданого до Інтернету, комп'ютер також необхідний. Таким чином, поки ще зарано говорити про мобільне голосування.

Е-голосування може бути протестоване до виборів на веб-сайті www.valimised.ee. Це дає змогу перевірити, чи має комп'ютер виборця необхідне програмне забезпечення, ID-картку (або мобільну ID-SIM-картку), дійсність сертифікатів та PIN-кодів. Якщо виникають будь-які проблеми, залишається ще достатньо часу для їх вирішення.

Перші експерименти з впровадження електронного голосування у Великобританії було розпочато в 2001 р. Було проведено понад 150 пілотних проектів в 100 округах, де охоплено 6,4 мільйона виборців, реалізовано 17 централізованих проектів електронного голосування: інтерактивне телебачення, голосування телефоном і за допомогою SMS-повідомлень. Е-голосування могло здійснюватися з будь-якого комп'ютера, проте за умови застосування персонального пароллю. У 2002 р. в більшості районів Великобританії було дозволено голосування через Інтернет не лише з домашніх комп'ютерів, а й із використанням мобільних телефонів (за допомогою SMS-повідомлень). На муніципальних виборах у Ліверпулі та Шеффілді в експериментальному порядку було дозволено голосування через Інтернет, що показало позитивний досвід використання е-голосування та спростило саму процедуру проведення виборів [10].

Франція також має досвід інтернет-голосування, який варто враховувати під час розробки й упровадження е-голосування в Україні. У Франції інтернет-голосування застосовується винятково для громадян, які перебувають за кордоном, з 2003 р., а саме електронне голосування орієнтоване на голосування на виборчих дільницях. З 2007 р. у Франції вперше почали використовувати електронні машини для голосування із сенсорним екраном на президентських виборах. Проте варто зауважити, що ці вибори згодом були охарактеризовані опозицією негативно, хоча офіційно вважалися законними та легітимними [10].

В Україні поки що не прийнято законодавство, яке регулювало б упровадження систем електронного голосування. Однак уже згадувались електронні петиції, які починають активно використовуватись громадянами нашої держави для впливу на прийняття державних рішень. Тому з ефективним розвитком електронного парламенту в Україні, зі збільшенням активних користувачів Інтернету та з розробкою відповідних додатків до мобільних пристроїв питання електронного голосування скоро постане на часі й отримає своє нормативно-правове вирішення. Під час упровадження електронного голосування в Україні може виникнути низка проблем, які вже сьогодні необхідно вирішувати на законодавчому рівні.

Так, варто звернути увагу на такі основні проблеми щодо ефективного впровадження електронного голосування, які, на думку експертів, можуть загрожувати й перешкоджати розвитку електронного голосування:

– забезпечення достовірності повідомлень результату волевиявлення;

- необхідність гарантії таємниці волевиявлення громадянина на будь-якій стадії обробки даних;
- складність контролю самостійності й доброї волі громадянина, відсутність примусу та маніпуляцій;
- забезпечення можливості перевірки процесу отримання й підрахунку голосів, а також перерахунку голосів за необхідності додаткового контролю [11].

Кожна проблема, пов'язана з дистанційним електронним голосуванням, має своє вирішення. Насамперед це проблема автентифікації та ідентифікації виборця. Розроблено різноманітні програми для інтернет-голосування, у тому числі для мобільних пристроїв. Для систем голосування за допомогою мобільного пристрою було запропоновано використовувати унікальний код, який присвоювався кожному виборцю, для запобігання повторного голосування однією людиною або використання чужої SIM-карти, проте ця технологія не дає жодних гарантій того, що голосує саме та особа, якій видано код. Для систем голосування за допомогою соціальної карти або через Інтернет вирішили використовувати електронний цифровий підпис, який замінює власноручний підпис громадянина та слугує додатковим способом захисту інформації [11]. Проте постало питання про зберігання й отримання такої інформації. Одним із варіантів вирішення цієї проблеми є використання індивідуальної ідентифікаційної карти (ID-карти), за допомогою якої виборець може особисто голосувати без втрати своїх даних і захищати свій голос.

Ще однією вагомою проблемою для впровадження е-голосування є проблема забезпечення принципу таємного голосування. Кожна країна це питання вирішувала по-різному. Одним із підходів до його вирішення є відмова від використання поіменного списку виборців, який містить ідентифікуючі дані особистості, і заміна його списком, що містить лише номери дійсних карток для голосування. Інший підхід – застосовувати технологію «перемішування» електронного ящика для голосування, тобто електронні бюлетені зчитуються не послідовно, як вони надходять, а в довільному порядку [11].

Існує також проблема необхідності проведення інформаційної роз'яснювальної роботи щодо правильного використання системи електронного голосування. Зокрема, як показує досвід Естонії, на спеціальному веб-сайті описуються детально процедура й інструктаж щодо електронного голосування. Це дає змогу уникати неправильного використання виборцями технічних пристроїв, що в подальшому може призводити до порушення виборчого права, унаслідок чого виникає недовіра електорату до використання подібних систем. Таким чином, необхідно підготувати фахівців, які змогли б провести інформаційно-роз'яснювальну роботу серед різних верств населення, наголошуючи на перевагах електронного голосування, економії державних коштів, уникненні зловживань і різноманітних виборчих маніпуляцій.

Серед проблем, з якими країни зіштовхуються під час упровадження е-голосування, на думку експертів, однією з найскладніших є проблема спостереження та контролю за процесом голосування. Під час використання систем дистанційного електронного голосування неможливо на цей момент забезпечити повне спостереження й контроль за безпосереднім процесом

подачі та підрахунку голосів. Однак пропонується здійснювати контроль за допомогою індивідуальної ідентифікаційної карти (ID-карти).

Висновки

Таким чином, електронний парламент – це законодавчий орган, який уповноважений бути більш відкритим, прозорим і відповідальним за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій. Основне його завдання – надати людям можливість якісного доступу до різноманітних документів і діяльності органів законодавчої влади. Ще в 2012 р. прийнято Постанову Верховної Ради України «Про затвердження Програми інформатизації законотворчого процесу у Верховній Раді України на 2012–2017 роки», пріоритетним завданням якої є створення інтегрованої електронної інформаційно-аналітичної системи «Електронний парламент» та її центральних підсистем: «Електронний офіс народного депутата України», «Електронний комітет», «Електронна Погоджувальна рада», «Електронна бібліотека та архів», «Електронна зала пленарних засідань: система електронного голосування та підрахунку голосів, система стенографування, система ведення аудіо- та відеотрансляцій та архіву пленарних засідань Верховної Ради України», «Система електронного документообігу і контролю виконання доручень Верховної Ради України», «Система електронного цифрового підпису», «Комплексна система захисту інформації в автоматизованих системах Верховної Ради України» [12].

Важливою подією щодо подальшого застосування міжнародного досвіду розвитку електронного парламенту в Україні є підписаний у липні 2015 р. Меморандум про взаєморозуміння між Верховною Радою України та Європейським Парламентом про спільні рамки парламентської підтримки та підвищення інституційної спроможності [13]. Метою цього меморандуму є створення спільних механізмів для парламентської підтримки й підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України. Перед українським парламентом поставлено такі основні завдання: забезпечити ефективне виконання конституційних функцій Верховної Ради України (законодавчої, контролюючої та представницької); підвищити якість українського парламентаризму; підвищити прозорість, передбачуваність, ефективність і відкритість процесу роботи Верховної Ради України; реалізувати Угоду про асоціацію між Україною та ЄС.

Таким чином, рівень розвитку електронного парламенту в Україні відповідає сучасним міжнародним тенденціям і вимогам. Головною проблемою й перешкодою на цьому шляху може стати погана обізнаність громадян щодо можливостей, які їм надає електронний парламент, а також слабка координація органів законодавчої та виконавчої влади в Україні. Окрім того, потребують розробки різноманітні мобільні додатки, за допомогою яких можна отримати максимально спрощений і більш якісний доступ до інформації та послуг, а також проводити моніторинг громадської думки щодо тих чи інших нововведень.

Список використаних джерел:

1. Global Centre for Information and Communication Technologies in Parliament [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ictparliament.org/studies-and-reports/e-Parliament.html>.
2. World e-Parliament Report 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ictparliament.org/wepr2008.html>.
3. World e-Parliament Report 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ictparliament.org/wepr2010.html>.
4. World e-Parliament Report 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ictparliament.org/WePReport2012.html>.
5. Чукут С. Впровадження електронного парламенту в Україні в контексті сучасних світових тенденцій / С. Чукут // Держава та регіони. Серія «Державне управління». – 2016. – № 1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pa.stateandregions.zp.ua/issue-1-2016>.
6. Про затвердження Положення про набори даних, які підлягають оприлюдненню у формі відкритих даних : Постанова Кабінету Міністрів України від 21 жовтня 2015 р. № 835 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/835-2015-%D0%BF>.
7. Портал відкритих даних Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://data.rada.gov.ua/open>.
8. Internet Voting in Estonia [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vvk.ee/voting-methods-in-estonia/>.
9. Solvak M. E-voting in Estonia: Technological Diffusion and Other Developments Over Ten Years (2005–2015) / M. Solvak, K. Vassil [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://skytte.ut.ee/sites/default/files/skytte/e_voting_in_estonia_vassil_solvak_a5_web.pdf.
10. Бюлетень Бісмарка як метод електронних виборів // Ідеї електронного уряду для Білорусі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://e-gov.by/themes/egov-obzor/byulleten-bismarka-kak-metod-elektronnykh-vyborov>.
11. Вибори: зробимо це по-чесному // 3DNews Daily Digital Digest [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.3dnews.ru/624551>.
12. Про затвердження Програми інформатизації законотворчого процесу у Верховній Раді України на 2012–2017 роки : Постанова Верховної Ради України від 5 липня 2012 р. № 5096-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5096-vi>.
13. Меморандум про взаєморозуміння між Верховною Радою України та Європейським Парламентом про спільні рамки парламентської підтримки та підвищення інституційної спроможності : міжнародний документ від 3 липня 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0002001-15>.

Савойська С.В.,
доктор наук в галузі політології,
професор Міжрегіональної кадрової академії,
доцент Київського національного університету
будівництва і архітектури

**КОМУНІКАТИВНИЙ АСПЕКТ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ
РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ Й ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ
В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ
(НА ПРИКЛАДІ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНИ)**

Анотація

Аналізується комунікативний аспект мовної політики регіонального розвитку й територіальної інтеграції в контексті глобалізаційних процесів, що відбуваються в сучасній Україні та світі.

Мовна політика є однією з проблем глобалізації, яка не завжди позитивно впливає на ідентифікацію індивіда, спільноти, регіону, а також на єдність суспільства, його національну свідомість, поведінку політиків, збереження національної культури та здійснення децентралізації, яка в сучасній Україні є заполітизованою проблемою.

Однією з глобалізаційних проблем є також політика децентралізації, яка охопила всі розвинені демократичні держави, що об'єднують нації з їхніми територіями, культурами, мовами, звичаями та традиціями. Щоб утримати захоплені або добровільно об'єднані в минулому народи та нації на території інших держав на сучасному етапі розвитку, ці країни запропонували національним меншинам та іншим етнічним групам політику мовної й культурної самостійності, тобто децентралізації. Така політика окремими з них, зокрема Францією, Німеччиною та Росією, нав'язується й українській державі, на території якої не існує чужих земель, компактно заселених тими народами й націями, які мають власну історію, мову та культуру. Тому запозичення сучасною Україною досвіду культурної й мовної децентралізації в інших країн може призвести до її розколу на окремі території, де будуть панувати регіональні князьки-олігархи, для яких українська мова, історія та культура є чужими. Унаслідок цього український народ може втратити не лише мовну та культурну єдність, а й державу, її незалежність і соборність.

Актуальність теми

Усі мовно-політичні проблеми, які існують в сучасній Україні, пов'язані з децентралізацією, яка нав'язується українській владі та українській спільноті ззовні, і глобалізацією.

Термін «глобалізація» запровадили в науку в 60-х рр. XX ст. відомі теоретики Е. Ласло, Д. Медоуз, М. Месарович та А. Печчеї. Аналіз першоджерел вказує на те, що потреба в науковому осмисленні комунікативного аспекту мовної політики регіонального розвитку та територіальної інтеграції є актуальною. Складовими елементами глобалізації є

регіоналізація, федералізація, децентралізація, які в сучасній Україні межують із сепаратизмом [1, с. 16], що має мовно-політичний характер.

Глобалізація має конструктивний і деструктивний характер. У позитивному значенні вона сприяє взаємозв'язку та взаємозалежності усіх країн, тобто «спресовує» світ у єдине ціле. У конструктивному значенні її варто розуміти як «розширення світових соціальних зв'язків, які з'єднують віддалені регіони таким чином, що місцеві події розвиваються під впливом тих, що відбуваються за багато миль від них» [2, с. 144]. Важливою глобалізаційною проблемою є мовна політика, яка в децентралізованих демократичних розвинених державах (Бельгія, Швейцарія, Канада) нерідко призводить до непорозумінь, протистоянь, мовно-політичних конфліктів і навіть сепаратизму (Квебек).

У сучасній Україні децентралізація у сфері мовної політики, національної культури та національних інтересів має деструктивний характер, тому може призвести до розколу країни, сепаратизму та іредентизму [3]. У зв'язку із цим децентралізація, яка нав'язується українському народу проросійськи налаштованими політиками, Росією та іншими державами, територія яких складається з добровільно об'єднаних або силоміць приєднаних земель, де мешкають окремі нації із власною історією, культурою та мовою, загрожує не лише соборності, а й незалежності України. Тому для багатьох незалежних держав, як справедливо вважає Е. Сувінські, «глобалізація може асоціюватися з постіндустріальним колоніалізмом» [4, с. 210].

У цьому дослідженні акцентується увага на конструктивних (позитивних) і деструктивних (негативних) аспектах децентралізаційної політики, яку намагається втілити в життя сучасна українська влада, замовчуючи при цьому мовно-культурний аспект проблеми. Наприклад, децентралізація для бельгійців є також деструктивним явищем, яке полягає в тому, що кандидати до Федерального парламенту та уряду обираються виборцями лише від їхньої мовно-культурної спільноти, а не усіма бельгійцями, як мало б бути, і лише в певному регіоні. Тобто негативною стороною децентралізації Бельгії є відсутність національного електорату на федеральних виборах. А це не виключає того, що на місці нинішньої федерації з'явиться конфедерація, яка може розпастися на дві держави. Схожою є мовна ситуація в Канаді (провінція Квебек, мешканці якого захищають лише власну національну мову, а мови сусіднього регіону і чути не хочуть). Це є деструктивним [5, с. 159] досвідом для України, коли до Верховної Ради можуть обиратися кандидати не від усієї України, як зараз, а від кожного регіону окремо, кожен із яких буде захищати лише власні інтереси, а не держави загалом.

Вступ

Глобалізаційні проблеми, що є спільними для усього людства, зачепили різні сфери сучасної України, зокрема мовно-політичну, яка є однією з проблем у багатьох полікультурних і багатомовних державах. Глобалізація змінює національні кордони, розширює культурно-інформаційні контакти між народами, негативно чи позитивно впливає на мовно-політичний процес. Окремі аспекти цієї проблеми досліджував Я. Радевич-Винницький [6].

У зв'язку із цим вважаємо за доцільне більш детально зупинитися на трьох аспектах зазначеної проблеми: це комунікативний аспект мовної політики,

який залишився майже поза увагою вітчизняних науковців; регіональний розвиток і територіальна інтеграція української спільноти в контексті глобалізаційних мовно-політичних проблем; здійснення мовної політики в сучасній Україні в процесі запровадження децентралізації, а також наслідки від такої політики в недалекому майбутньому для українського суспільства зокрема та країни у цілому. Незважаючи на це, представники інституту регіональної влади, особливо на півдні та сході держави, намагаються закріпити регіональний чи інший статус за російською мовою у Конституції України. У зв'язку із цим проросійськи налаштовані політики виступають за самостійність регіонів, якої, як вони вважають, можна досягти лише шляхом децентралізації держави.

Схожу думку щодо розв'язання мовно-політичних та інших проблем має А. Шевченко. На слушну думку цього науковця, мовна поведінка є найпомітнішим чинником регіонального розмежування, яке виявляється в різних оцінках минулого, поглядах на майбутнє України, політичних орієнтаціях інститутів регіональної влади тощо. Усе це несе в собі небезпеку переростання наявних відмінностей між регіонами у їх територіально-політичне розмежування, вирішальну роль у подоланні яких покликана відіграти централізована політика держави. Тому Інститут державної влади стосовно регіонів має проводити, на слушну думку А. Шевченко, послідовну та гнучку культурну політику, яка здатна забезпечити перевагу об'єднавчих процесів над процесами децентралізації [7, с. 238–239]. Тому наша увага сконцентрована на комунікативному аспекті мовної політики, оскільки дослідження такого характеру поки що залишаються поза увагою вітчизняних дослідників. З іншого боку, мовно-політичні проблеми в сучасній Україні можна розв'язати, спираючись на демократичні цінності, національні інтереси та конструктивну комунікативну політику, які здатні вирішувати нагальні проблеми та долати кризові явища, що час від часу виникають та загострюються.

1. Комунікативний аспект мовної політики регіонального розвитку та територіальної інтеграції в контексті глобалізації

Комунікативний аспект мовної політики – це конструктивна та деструктивна політика, яка тісно пов'язана з раціональною та ірраціональною поведінкою індивідів, соціально-політичних спільнот, груп, учасників коаліційної угоди, парламентських слухань, конференцій, круглих столів, семінарів, державних посадовців, керівників інститутів влади, парламентських комітетів, лідерів партій і фракцій тощо.

Конструктивний аспект мовної політики – це знання рідної мови, зокрема української, і послуговування цією мовою як єдиною державною в регіонах країни та під час виконання службових обов'язків; адекватна символічна поведінка (використання народних і державних символів) центральної влади та регіональних політиків під час здійснення державних обов'язків; компетентність і патріотичність політиків, які відповідально здійснюють мовну політику, ідуть на компроміс, вирішують важливі мовно-політичні проблеми, розробляють та ухвалюють мовні законопроекти, постанови, програми, необхідні для суспільства та держави рішення.

Деструктивна мовна політика як центральної, так і регіональної влади починаючи із середини 1990-х рр. стала гальмувати процес поширення української мови як державної в південних і східних областях сучасної України. Це призвело до розколу українського суспільства за ідеологічною та мовно-політичною ознаками, якщо зважити, що функціонування української мови на півдні та сході України, а також в АР Крим було звужено домінуванням російської мови, яка широко використовувалася в галузях права, освіти, засобів масової інформації, видавничої справи, у повсякденному спілкуванні тощо. У цьому контексті термін «глобалізація» варто розуміти як поширення комунікацій однією мовою за рахунок іншої (тобто мови колишньої метрополії, якою в Україні є російська, у Канаді – англійська, у Бельгії – французька та ін.), що є загальновизнаною для світової спільноти проблемою, з чим і пов'язані посилення націоналізму та політизація етнічностей. Тобто глобалізаційні проблеми – це наслідки та пережитки колоніальної політики сильних і розвинених націй, які свого часу завойовували та утискали розвиток малорозвинених народів, зокрема їхню мову, культуру та відродження самостійної держави.

Глобалізація має й позитивне значення, що варто розуміти як зміцнення зв'язків між різними частинами світу та народами, поширення високорозвинених технологій, національної культури та інтересів, передових ідей, демократичних цінностей, способу життя та ін. Конструктивний аспект мовної політики формується під час врегулювання політичної кризи, плідного обговорення мовно-політичних проблем, вироблення ефективних рішень та ухвалення законів. Тобто в цьому контексті глобалізація сприяє взаємозв'язку та взаємозалежності усіх країн, «спресовує» світ у єдине ціле [2, с. 144].

Окремі аспекти зазначеної проблеми аналізували як закордонні (Аристотель, К. Апель, Ю. Габермас, Н. Луман, А. Соловйов, Н. Чернов, М. Губін та ін.), так і вітчизняні науковці (Н. Адубецька, А. Акаймова, Ю. Бадзьо, М. Головатий, І. Варзар, М. Василик, В. Власов, С. Денисюк, А. Єрмоленко, О. Зернецька, О. Караткевич, Л. Нагорна та інші). Багато з них вважають, що комунікаційна політика тісно пов'язана з глобалізаційними процесами, які, на слухну думку О. Проскуріної, негативно вплинули на політичні, гуманітарні та інші проблеми, що існують майже в кожній країні світу [8, с. 105].

Комунікативну політику сучасного українського суспільства, яка має вербальні та невербальні складові, Хеллінгер Марліс, Енн Пауелс Вальтер і Реннер Карл розглядають як складову частину суспільно-політичного діалогу та засіб забезпечення громадянської та міжполітичної злагоди. Тоталітарна комунікативна політика, на їхню думку, руйнує мову та культуру етнічних меншин, можливість їх вільного розвитку та спілкування. Окремі аспекти цієї проблеми, а також демократичну політику як імператив сучасного глобального розвитку досліджувала О. Бабкіна [9]. Як констатує І. Дзюба, глобалізація прагне перетворити культуру людства на уніфіковану одноманітність. Щоб уникнути цього небажаного наслідку, мовна політика має спрямовуватися на захист національних інтересів. До цього прагнуть, на відміну від сучасних українських політиків, Франція [10, с. 474], Латвія, Естонія та інші держави. Як видно, сучасний глобалізм, з одного боку, має деструктивний вимір, а з

іншого – конструктивний. Останній свідчить, що в процесі «глобалізації настає об'єднання різних суспільних груп у світову спільноту» [4, с. 211].

Попри те, що в процесі глобалізації відбувається взаємопроникнення культур, питання відродження української мови, її поширення в усіх регіонах держави, а також консолідація української спільноти мають бути на першому місці. Складовою частиною комунікативної політики є мова, яка має не лише глобальне значення для усього людства, а й геополітичне. Останнє пов'язане із втручанням у внутрішні справи української незалежної держави Росії, яка через проросійськи налаштованих політиків намагається зберегти статус-кво для російської мови та загальмувати поширення комунікацій українською мовою в усіх регіонах держави. Така деструктивна комунікативна політика проросійських націоналістів [11, с. 331] нав'язується мешканцям півдня та сходу незалежної України. Незважаючи на те, що існування української мови є базовою умовою збереження ідентичності етнічних українців, яка виявляється в народній творчості, національній літературі, театрі тощо, є науковці (проросійськи налаштовані), які вважають, що в умовах глобалізації сильні культури все одно асимілюють слабкі, тому протистояти цьому процесу немає ніякого сенсу. Окремі аспекти цієї проблеми в контексті глобалізації досліджувала О. Герасимова [12].

Комунікативна політика спрямована на обмін інформацією під час виборів, референдуму, демонстрацій, конференцій, роботи семінару, круглих столів тощо. Вона перебуває під впливом функціонування певної політичної системи. У зв'язку із цим комунікативна складова мовної політики в різних державах і регіонах має певні особливості, пов'язані з історією формування та розвитку мови корінної нації, її культури, звичаїв і традицій тощо. Ці особливості так чи інакше впливають на формування самосвідомості та інтеграційні процеси, які відбуваються на рівні регіону, суспільства та держави. Цінності та ідеї, які позитивно чи негативно впливають на ідентифікацію індивіда, групи, спільноти, регіону, на півдні та сході України будуть одні, а в центрі та на заході – інші. Деякі з цих проблем досліджувала О. Морозова [13].

Конструктивному діалогу, на думку О. Майбороди та М. Панчука, суттєво перешкоджає політизація мовної проблеми, а також її ідеологізація та глобалізація. Кожна з ідеологій у сучасній Україні стає частиною політичної платформи конкуруючих сил. Як наслідок, мовне питання продовжує використовуватися політиками в боротьбі за голоси виборців. Свідченням цього є останні вибори на Дніпропетровщині, де повторну перемогу на виборах до місцевої влади здобув той самий кандидат.

Щодо проблем різного характеру Рікер Поль і Бив Елісон звернули увагу на зв'язок політики, медійної галузі та глобалізації, а також на те, що між етикою та політикою є тісний зв'язок [14, с. 558–559], який виявляється у відношенні, наприклад, до української чи російської культури, національно-демократичної чи проросійської ідеології, мовної політики, регіональної ідентичності та ін.

У зв'язку із цим мовна політика в сучасній Україні не завжди концептуально продумана, далекоглядна та прогнозована, якщо зважити, що й «досі не створено окремого загальноукраїнського центрального органу виконавчої влади, який би відповідав за цю сферу». На перешкоді її конструктивного розвитку стоять політичні спекуляції, які відбуваються навколо поширення

двомовності у східних і південних регіонах держави, русифікація етнічних українців, яка до цього часу продовжується на регіональному рівні, і гальмування поширення української мови у східних і південних областях сучасної України тощо. Наприклад, французи, на відміну від українських політиків, використовують мовну політику як інструмент захисту від впливів глобалізації, яка, на думку багатьох науковців, «стирає відмінність між спільнотами, множинність ідентичностей, їхні самобутні культури» [15, с. 114–119], а також борються із американським культурним імперіалізмом.

Досвід захисту державної мови на рівні країни варто було б запозичити у французів українським політикам, які не надто переймаються збереженням та поширенням комунікацій у сучасній Україні українською мовою, особливо у південних і східних областях, де панує російська мова як регіональна, що задовольняє не усіх місцевих мешканців. Утім, відсутність конструктивної комунікативної політики між центральною та регіональною владами поглибила мовно-політичну кризу в Україні на другому етапі (1997–2004 рр.) українського державотворення. Про це свідчать революційні події, під час яких відбувся Северодонецький з'їзд, на якому було зазначено: якби російська мова стала другою державною в Україні, то ніякого протистояння не відбулося.

Брак конструктивної комунікативної політики між опонентами та втручання у внутрішні справи Росії лише загострили складну політичну ситуацію в незалежній Україні. Відсутність конструктивних комунікацій всередині «помаранчевої» влади, а також між центральною та регіональною владами на третьому етапі (2005–2009 рр.) призвела до нових протистоянь – до «параду мовних суверенітетів». Це явище охопило майже всі галузі суспільно-політичного життя держави, зокрема освіту, ЗМІ, законодавчу, релігійні інституції тощо. Регіональна влада та її «парад мовних суверенітетів» намагалися стерти ті відмінності, які існували між українською та російською мовами й культурами. Тобто глобалізація в Україні посилює агресивність «руського мира», завдання якого полягає в тому, щоб не дати українцям закріпити за собою етнонім «автохтонна нація». Окремі аспекти культурного розвитку України в добу глобалізації досліджував О. Яковлев [16].

Характерними ознаками українського державотворення на четвертому етапі (2010–2016 рр.) є байдужість і ворожість проросійськи налаштованих політиків до національних інтересів і цінностей, зокрема до української мови та культури. Водночас проти російської одномовності в сучасній Україні виступають національно-демократичні політичні сили, а проти англійської як єдиної глобальної мови, за словами Т. Козак, – європейські консерватори, євроскептики, які намагаються зберегти та розширити сфери застосування власних національних мов, і націоналісти розвинених демократичних європейських держав, таких як Німеччина та Франція. «Поширення англійської мови у європейському середовищі євроскептики та націоналісти розглядають як прояв «лінгвістичного імперіалізму», який витісняє національні мови зі сфери загальноєвропейського лінгвістичного обігу та намагається уніфікувати та стандартизувати засоби міжнародних мовних взаємовідносин шляхом звуження сфери застосування інших мов» [17, с. 304].

Те саме відбувається з боку російської мови та культури на території України й Росії, а також на пострадянському просторі, де продовжує панувати та поширюватися нав'язана неросійським етносам і націям російська мова. Тобто негативні моменти глобалізації криються, на слушну думку О. Морозової, у можливості втрати спільнотами та націями своєї культурної самобутності в результаті її акультурації й асиміляції [14, с. 11].

2. Комунікативний аспект мовної політики як невіддільна складова частина політики децентралізації у сучасній Україні

Мовна політика в сучасній Україні є невіддільною частиною політики децентралізації, яку, на думку багатьох вітчизняних науковців, необхідно розв'язувати за допомогою політичних консультацій, тобто обговорення мовно-політичної проблеми. На комунікативність політики, яка базується на людській взаємодії в процесі реалізації інтересів нації, звернули увагу Кентон Т. Вілкінсон, Реннер Карл, Л. Меррітт Річард та ін. На їхню думку, методом діалогу та дискурсу, що варто розуміти як вербальний продукт комунікативної дії, можна розв'язати не усі політичні проблеми, особливо тоді, коли до цього не готова одна зі сторін або обидві. Важко дискутувати та розв'язувати деструктивні комунікативні проблеми, коли сторони не бажають у чомусь поступатися, а тим паче йти на компроміс.

А що стосується регіональних проблем, то їх успадковано незалежною Україною від СРСР, і пов'язано це з мовною політикою проросійськи налаштованих політиків, зокрема комуністів, які захищають у сучасній Україні інтереси Росії. З іншого боку, брак національної самосвідомості, патріотичності, комунікативної толерантності та культури окремих українських політиків привів до того, що впродовж усього періоду існування української незалежності як центральна, так і регіональна влада належним чином не опікувалася мовними проблемами, тому й не могла оцінити мовну ситуацію в країні та зважено підійти до її розв'язання. Тобто із середини 1990-х рр. українізаційний процес, який було розпочато на початку 1990-х рр., почав помітно пригальмовувати. Від цього страждало поширення на півдні та сході держави комунікацій українською мовою, а також інтеграція української спільноти навколо її єдиного стрижня – української мови та національної культури.

У цій ситуації варто звернути увагу на політику децентралізації, яка без належного обговорення в стінах Верховної Ради та з'ясування багатьох нерозв'язаних питань, зокрема мовних, нав'язується політиками, які зараз перебувають на владному Олімпі політичної історії, партнерам по коаліції та українському народу під виглядом наведення порядку на місцях та в регіонах.

Політику децентралізації, за визначенням сучасного словника іншомовних слів, варто розуміти як скасування або ослаблення централізації, передавання місцевим органам самоврядування частини центральної влади [18, с. 160]. Утім, політика децентралізації – це не лише економіка, влада та фінанси, на чому робить акцент сучасна українська влада. Це ще й національна культура, яка має бути українською за характером, та українська мова, яка повинна залишатися єдиною державною на півдні та сході сучасної України. Утім, ніхто із політиків не проаналізував, що буде з українською мовою та

культурою після запровадження політики децентралізації, коли села, міста, містечка, райони та області будуть мати можливість самостійно визначати, яку мову використовувати в діловій сфері, якою мовою проводити навчання, оформляти документацію, розв'язувати інформаційно-комунікаційні, культурні та інші проблеми. Більше того, мовна складова децентралізації не обговорюється ні на засіданнях у Верховній Раді, ні з тими політиками, які виступають проти децентралізації, ні з українським народом. А що стосується здійснення мовної політики та поширення комунікацій українською мовою на півдні та сході України в контексті децентралізації, де російська мова функціонує як регіональна, ніхто із сучасних політиків це питання також не обговорює. Ніхто не прогнозує наслідки від бездіяльної мовної політики в недалекому майбутньому, а також ризики для українського суспільства зокрема та країни загалом. Більше того, якщо кожний регіон, на слухну думку О. Калінчук, буде визначати, який податок має сплачувати в державну казну та чи інша область або що ремонтувати, то це в українських реаліях може призвести до анархії та розпаду держави [7, с. 186].

Окремі аспекти мовної політики децентралізації аналізували В. Кулик, О. Куць, В. Малахов, А. Погрібний, а також І. Боран, К. Браунмюллер, Маконі Сінфре Буллок, А. Перотті, Сєверо Крістін Горські тощо. На думку окремих із них, мовна та культурна політика децентралізації в закордонних державах запроваджена для того, щоб зберегти територіальну цілісність, яка складається з окремих раніше завойованих або добровільно приєднаних земель. Тому політика децентралізації, що силоміць нав'язується політиками українській спільноті, є небезпечною, бо в недалекому майбутньому може призвести до нових протистоянь на мовно-політичному ґрунті та сепаратизму.

З децентралізаційною політикою влади категорично не погоджується С. Шевченко. Науковець вважає, що лише централізована держава може успішно справитися з будь-якою проблемою чи політичною кризою. Для цього необхідно об'єднувати зусилля інститутів регіональної влади, щоб подолати національно-культурні, мовно-політичні та інші проблеми [7, с. 213]. У зв'язку із цим політика децентралізації, яка нав'язується українцям європейськими державами, Росією та проросійськими націоналістами в сучасній Україні, не може бути прикладом для унітарної української держави та її етнокультурних меншин. У таких федеративних державах, як Канада і Бельгія, виникають мовно-політичні протистояння через те, що їхня полікультурна спільність складається з декількох мов, культур, ідеологій і самостійних територій, які на власній території проводять таку мовну політику, що пов'язана зі збереженням і поширенням комунікацій рідною мовою, позаяк мова є інструментом вираження думки, організації дискурсу, зокрема й політичного, а також продуктом історії, у якій відтворюється народ, що знаходить своє відображення у мові. Зокрема, цілісність Канади ставить під сумнів комунікативна політика канадського уряду, який активізує дезінтеграційні процеси. Це відбувається через відсутність впливу місцевої спільноти на процес ухвалення рішень, недостатню поінформованість мешканців регіону про те, як здійснюється мовна політика в державі та які закони ухвалюються.

Комунікативна політика регіоналізації, федералізації та децентралізації на різних етапах незалежності нав'язується й українській спільноті.

Усвідомлюючи мовну політику децентралізації, важко уявити, що русини, які вважають себе не українцями, а окремою нацією, угорці, румуни та інші нації, які є, на слухну думку Л. Харчук, інструментами зовнішньополітичного впливу сусідніх країн, побажають, щоб у судах, школах, медичних установах, адміністративних центрах із ними спілкувалися їхньою рідною мовою. У цьому контексті М. Шульга вважає, що русинськомовна проблема є політично забарвленою, оскільки ті, що розігрують цю карту, не стільки турбуються про вирішення цього питання, скільки мають на меті відокремлення Закарпаття від України [7, с. 16]. На нашу думку, це стосується не лише Закарпаття, а й інших регіонів – Буковини, так званих ДНР, ЛНР, а також Харківської, Одеської, Запорізької та інших фіктивних «республік», які можуть бути при нагоді проголошені, оскільки мовно-політична та культурна основа під це готується місцевими патріотами уже 25 років.

Ідею децентралізації радо зустріли та підтримали сучасні політики з «Опозиційного блоку», а це свідчить про те, що в децентралізації України зацікавлена Росія. В основу досягнення стратегічної мети російські політики й науковці та проросійськи налаштовані політики поклали закон «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», який із самого початку його ухвалення визначив стратегію розвитку мовної політики на майбутнє. Більше того, цей закон має стратегічне значення не лише для проросійськи налаштованих політиків в Україні, що було розраховано на далеку перспективу, а й для Росії, геостратегічна мета якої полягає в анексії не лише Криму та Донбасу, а й усієї України. Щоб досягти мети, російські націоналісти, на думку Д. Яремчук, дестабілізували політичну та культурну ситуацію на Кримському півострові: вони залякували населення Криму, де діяла лише одна україномовна школа-гімназія, українським націоналізмом, «татаризацією»: мовляв, у цьому регіоні не залишиться нічого російського [7, с. 274].

Окремі аспекти цієї проблеми аналізували у власних дослідженнях П. Кононенко, В. Кулик, Ю. Римаренко, П. Шляхтун, М. Шульга та інші науковці. Ідею неможливості українізації півдня та сходу підхопила свого часу облрада Одеси. Це саме стверджують А. Черниш і Н. Ясир у праці «Культурний федералізм». Вони вважають, що українізація може призвести до сепаратизму, відділення Криму від України та південно-східного регіону за принципом: або вони існуватимуть в Україні як російськомовні регіони, або їх не буде взагалі. Врятувати ситуацію та зберегти мир у державі, на їхню думку, може лише двомовність, тобто введення поряд з українською мовою російської як офіційної та закріплення цієї норми в Конституції України [7, с. 271]. Ці науковці намагаються довести, що привести до децентралізації, федералізму та сепаратизму в українській державі може не втручання Росії у внутрішні справи України, а політика українізації.

Зовсім іншої думки П. Кононенко, який вважає, що всі, хто ставить за мету знищення України як суверена історії, здійснювали політику територіального членування України, розколу релігії, мовної диференціації, знищення історичної пам'яті та національної самосвідомості, заселення українських міст чужоземними елементами – угорцями, румунами, росіянами та іншими, які зараз висувують до України територіальні претензії та стимулюють економічний, мовно-політичний, культурно-релігійний екстремізм. Тому

регіони в Україні, за словами П. Кононенка, можуть мати лише виробничо-економічну основу, інакше це шлях до внутрішнього антагонізму та розпаду держави. А базою її єдності має стати, на слушну думку науковця, українська культура, у чому особлива роль, як він вважає, належить українській мові. Регіоналізація української держави на мовній і культурній основі, як до того прагнуть російські націоналісти, неминуче призведе, на його глибоке переконання, до внутрішньої напруги та розпаду держави, із чим не можна не погодитися [7, с. 35–37].

Щоб випередити процес формування політичних антидержавницьких сил і поліпшити ситуацію в сучасній Україні, необхідно, на слушну думку Л. Петришиної, підвищити рівень національної самосвідомості, зростання якої гальмується наслідками русифікації, а також нерішучістю державних структур [7, с. 146]. Актуальною і вкрай важливою для оцінки політики децентралізації, яка в сучасній Україні тісно пов'язана з регіоналізацією і яка силоміць нав'язується українській спільноті європейськими політиками та сучасною українською владою, є думка П. Шляхтуна. На його думку, якщо регіони України тяжіють до сусідніх держав, особливо Росії, то це може привести до розпаду України як єдиної держави. Вільні від центру регіони потрібні, як він вважає, регіональній еліті, яка хоче бути самостійною. Це прагнення активізується в кризові періоди, коли шанси на самостійність зростають і виникають під гаслами боротьби за вільні економічні зони, мову, культуру тощо [7, с. 35–37].

У децентралізованих державах, які мають у своєму складі території з особливим статусом, місцеві органи влади можуть самостійно вирішувати мовно-політичні, культурні, економічні, фінансові та інші питання. У сучасній Україні мовна політика спрямована на запровадження регіональних мов, якими є на заході України угорська, румунська, русинська, а на сході та півдні – російська, яка, по суті, нав'язується тим українцям, які вважають рідною іншу мову. Ці українці бажають навчати своїх дітей в україномовних школах, яких у цих регіонах не вистачає, а відкривати нові сучасна влада також не поспішає. Це є тією надбудовою, на якій надалі може формуватися мовно-культурна політика децентралізації, яка в недалекому майбутньому може спровокувати автономізацію, федералізацію та сепаратизм. Тому децентралізація України в стані російської анексії та «гібридної війни» на сході пришвидшить її автономізацію й територіальний розкол [19, с. 328].

Таку мовну політику вітчизняний науковець В. Котигоренко назвав ризикованою, такою, яку сучасні політичні актори намагаються легалізувати через політику децентралізації та зміни до Конституції України, що начебто допоможе розв'язати економічні та фінансові проблеми, об'єднає українську спільноту, наблизить Україну до НАТО та безвізового режиму з Європейським Союзом. Але який результат від цієї мовно-політичній недіяльності України ми можемо отримати у майбутньому? Питання є риторичним. У зв'язку із запровадженням політики децентралізації мовна ситуація в сучасній Україні може змінитися не на користь національних інтересів і самостійної та соборної держави під дією законів «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» і «Про засади державної мовної політики», з якими тісно пов'язане вільне запровадження та використання будь-якої мови в регіонах,

областях, районах, містах і селищах, де мешкають україномовні і російськомовні українці, а також етнічні росіяни та етнічні українці. За допомогою цих актів та маніпулятивної мовної політики проросійськи налаштованих політиків у сучасній Україні може бути реалізовано білоруський мовний досвід, за яким комунікації українською мовою будуть загнані в глухий кут. Щоб не дестабілізувати мовну ситуацію в Україні й надалі, мовна політика повинна мати правильну та чітку стратегію, яка, на слушну думку І. Кресіної та В. Горбатенка, має враховувати особливості країни та регіональні потреби [20, с. 335].

За умови реалізації в Україні ніким не оголошеного плану здійснення мовної політики децентралізації можна передбачити ще один сценарій, за яким комунікації будуть здійснюватися декількома мовами. Якщо в децентралізованій Україні місцевим регіональним радам буде дозволено запроваджувати будь-яку мову, то на Закарпатті вербальні та символічні комунікації можуть поширюватися угорською, русинською та румунською мовами, і майже не залишиться місця для української мови навіть у статусі єдиної державної [12, с. 93]. На Буковині за рішенням місцевих рад вербальні та символічні комунікації можуть проводитися румунською мовою, яка тут є регіональною, а на півдні та сході країни – лише російською мовою на «законній» основі. Щодо цього Є. Боднар вважає, що «влада має робити усе, що від неї залежить, аби не активізувати ті відмінності, які можуть посилювати конфлікти, робити їх «політично опуклими» та «емоційно забарвленими» [21].

Тобто із запровадженням тихої мовної політики децентралізації мовне середовище в регіонах сучасної України може не бути українським. Водночас за українською мовою може бути закріплена нова функція не реалізованої до кінця і незатребуваної мови, якщо зважити, що україномовному львів'янину, наприклад, на Донеччині потрібно буде в обов'язковому порядку послуговуватися російською мовою, а російськомовному донеччанину у Львові – українською, а можливо, лише польською, на Закарпатті – лише угорською, румунською та русинською, на Буковині – румунською тощо. У гіршому випадку такий мультилінгвізм по-українськи може закінчитися для українського суспільства постійними мовно-політичними конфліктами, розколом країни, федералізацією та іредентизмом. Без цього, як вважає більшість російських політиків, «российско-украинские отношения не выздоровеют. Хотя распад Украины – проблемный для России вариант, но лучше способствовать ему, чем терпеть постоянный вызов Украины и эрозию наших усилий на ближнем зарубежье» [22, с. 112].

Висновки

Мовна політика є глобальною проблемою. У сучасній Україні вона тісно пов'язана із політикою децентралізації, а скоріше, з її замовчуванням і «тихим» проведенням. У недалекому майбутньому така мовна політика може призвести до мовно-політичних конфліктів і сепаратизму. У зв'язку із цим проросійськи налаштовані політики та політтехнологи вибудовують свою мовно-культурну стратегію, яка передбачає розкол України на декілька частин із подальшим проголошенням автономій, самовідділенням та приєднанням до

Росії шляхом федералізації чи конфедерації. Децентралізація в частині поширення комунікацій регіональними мовами, на слухну думку окремих із них, є небезпечною ланкою мовної політики.

Проблеми мовної політики в добу президентства Л. Кучми та В. Януковича призвели до закриття україномовних телепередач, скорочення груп і класів у навчальних закладах півдня та сходу країни, скорочення друкованих ЗМІ та україномовних шкіл. Усе це підсилює кризову ситуацію в Україні, що у кінці 2013 р. – на початку 2014 р. перетворилася на відкрите збройне протистояння.

Це свідчить про те, що мовне питання та мовна політика є глобальною проблемою. Нинішня влада, на відміну від попередньої, змінила вектор розвитку держави з євразійського на європейський. Утім, змінити ситуацію на краще поки що не вдається. Причиною такої ситуації є замовчування мовної проблеми, відсутність конструктивної комунікації всередині коаліції, а також між владою та окремими фракціями, які входять до коаліції.

Комунікативний аспект мовної політики формується під час ухвалення законів, вироблення політичних рішень, проведення виборчих кампаній, зустрічей з колегами по партії, опонентами та виборцями. У демократичному суспільстві центральна та регіональна влади не повинні боротися між собою. Вони мають знаходити спільну мову, разом працювати над розбудовою української незалежної та соборної держави, формувати в молоді національну самосвідомість та патріотичні почуття. Інакше мовна політика обслуговуватиме, як у Бельгії, не всю територію сучасної України, а кожний регіон окремо, що може призвести до розколу довгоочікуваної самостійної держави за мовно-політичною ознакою, тобто до мовно-політичного сепаратизму. Це свідчить про те, що мовно-політичні проблеми мають глобальний характер, оскільки існують у багатьох державах світу, навіть у розвинених.

Утім, об'єднувати полярні політичні сили, політикум, владу й суспільство мають спільні інтереси та національні цінності. Єднання українського народу має відбуватися на основі послуговування українською мовою як єдиною державною, визнання історії пращурів українців, української держави незалежною від Росії та інших держав, які зазіхають на її соборність тощо.

Мовна та культурна політика в сучасній Україні має інтегрувати українську спільноту на основі таких цінностей, як задоволення прав і потреб усіх громадян, що мешкають на території країни, інтересів титульного етносу, захисту мов і культур етнічних меншин, а також комунікацій рідною мовою. Утім, ми мусимо констатувати, що глобалізація має не лише негативні сторони, а й позитивні. Свідченням цього є співробітництво між регіонами, державами, спільнотами в різних галузях, зокрема в освітній, коли молодь і науковці мають дружні зв'язки із закордонними колегами та навчальними закладами.

Список використаних джерел:

1. Литвин В.М. Децентралізація, федералізація, сепаратизм: парадокси політичного дискурсу / В.М. Литвин // Регіональна історія України : зб. наук. статей / гол. ред. В. Смолій ; відп. ред. Я. Верменич. – Вип. 8. – К. : Інститут історії України НАН України, 2014. – 321 с.

2. Політологічний словник : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / за ред. М.Ф. Головатого та О.В. Антонюка. – К. : МАУП, 2005. – 792 с.
3. Савойська С. Мовна політика у сучасній Україні: деструктивні і конструктивні виміри : [монографія] / С.В. Савойська. – К. : ВЦ «Просвіта», 2015. – 688 с.
4. Сувіньські Е. Патріотизм у процесі глобалізації / Е. Сувіньські // Панорама політологічних студій: науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне : РДГУ, 2011. – Вип. 7. – С. 210–215.
5. Політологія : [навч. енцикл. словник-довідник для студ. ВНЗ I – IV рівнів акредитації] / [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.] ; за наук. ред. Н.М. Хоми. – Львів : Новий Світ – 2000, 2014. – 779 с.
6. Радевич-Винницький Я. Глобалізація і мовно-інформаційний простір в Україні / Я. Радевич-Винницький // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К. : Поліграфічний центр «Фоліант», 2005. – Т. VII. – С. 149–159.
7. Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (10–11 листопада 1994 р.) «Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи». – К. : Інститут національних відносин і політології НАН України, 1995. – 357 с.
8. Проскуріна О. Виклик комунікацій і відповідь культурного поля політики / О. Проскуріна // Політичний менеджмент. – 2005. – № 2 (11). – С. 103–107.
9. Бабкіна О. Демократична політика як імператив сучасного глобального розвитку / О. Бабкіна // Політика і духовність в умовах глобальних викликів. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 22. [Відп. ред. О.В. Бабкіна]. – К. : Видавництво Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 2014. – С. 8–15.
10. Дзюба І. Нагнітання мороку: від чорносотенців початку XX століття до українофобів початку століття XXI / І. Дзюба. – К. : Вид. Дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 503 с.
11. Політологія: сучасні терміни та поняття : [короткий навч. словник-довідник для студ. ВНЗ I – IV рівнів акредитації]. – 4-те видання, виправ. і доп. / укладач В.М. Піча, наук. редакція Л.Д. Климанської, Я.Б. Турчин, Н.М. Хоми. – Львів : Новий Світ – 2000, 2015. – 516 с.
12. Герасимова О. Держава та мова в контексті процесів глобалізації / О. Герасимова // Політичний менеджмент. – 2007. – № 5. – С. 101–104.
13. Морозова О. Особливості формування політичної культури молоді в умовах глобалізації : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.03 / О. Морозова ; Національна академія наук України. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького – К., 2006. – 17 с.
14. Історія політичної думки : [навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл.] / [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.] ; за заг. ред. Н.М. Хоми. – Львів : Новий Світ – 2000, 2014. – 766 с.
15. Эран Ф. Динамика языковой ситуации во Франции в XX в. / Ф. Эран, А. Филон, К. Депре // Этнографическое обозрение. – М. : Российская академия наук. – 2004. – № 4. – С. 114–119.

16. Яковлев О. Синергетична модель культурного розвитку України в добу глобалізації / О. Яковлев // Українська культура: минуле, сучасне шляхи розвитку : зб. наук. пр. / Наук. зап. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – Вип. 20. Т. 1 / упоряд. В.Г. Виткалов ; редкол.: А.Г. Баканурський, С.В. Виткалов, О.М. Гончарова та ін. – Рівне : РДГУ, 2014. – 381 с.
17. Козак Т. Особливості мовної політики Євросоюзу: мультилінгвістичний контекст / Т. Козак // Вісник Львівського університету : зб. наук. праць. Філософсько-політологічні студії. – 2014. – Випуск 5. – С. 156–163.
18. Сучасний словник – мінімум іншомовних слів: близько 9 000 слів / укл. О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. – К. : Довіра, 2008. – 798 с.
19. Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори) / [І.Я. Вдовичин, Л.Я. Угрин, Г.В. Шипунов та ін.] ; за заг. ред. Н.М. Хоми. – Львів : Новий Світ – 2000, 2015. – 492 с.
20. Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. – К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 398 с.
21. Боднар Є. Мовні конфлікти та конструювання етнічної і національної ідентичності / Є. Боднар [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.naub.org.ua.
22. Національна безпека України 1994–1996 рр. : наук. доп. НІСД / [редкол.: О.Ф. Белов (голова) та ін.]. – К. : НІСД, 1997. – 197 с.

Воронкова В.Г.,
доктор філософських наук,
професор, завідувач кафедри менеджменту організацій
та управління проектами
Запорізької державної інженерної академії

Максименюк М.Ю.,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри менеджменту організацій та управління проектами
Запорізької державної інженерної академії

Нікітенко В.О.,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри іноземних мов
Запорізької державної інженерної академії

Муц Луай Файсал,
кандидат соціальних наук,
доцент кафедри іноземних мов
Запорізької державної інженерної академії

ПУБЛІЧНЕ АДМІНІСТРУВАННЯ В ПРОБЛЕМНОМУ ПОЛІ ВИКЛИКІВ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ВИМІРИ

Анотація

У статті розкрито основні теоретичні аспекти публічного адміністрування, у контексті яких виділено основні мегатренди та маркери, що свідчать про головні тенденції сучасного глобалізаційного розвитку, і проаналізовано теоретико-методологічні засади публічного адміністрування. Виявлено поняттєво-категорійний апарат публічного адміністрування, дискусійні погляди на його сутність, еволюцію поняття, зарубіжний досвід розвитку публічного адміністрування. Оскільки метою органів публічного врядування є комплексний соціально-економічний розвиток відповідних територіальних громад, то саме взаємодія органів влади на місцевому рівні визначає ефективність реалізації публічного управління в різних сферах – економічній, соціальній, політичній – у контексті їх єдності. Зроблено висновок, що ноосферно-духовна концепція публічного адміністрування як управління суспільством проголошує однією зі своїх цілей мистецтво управління державою, що являє собою сукупність державних (публічних) цілей, спрямованих на вироблення ефективних управлінських механізмів, керівництво державою на основі моралі, розуму та справедливості.

Вступ

Управління суспільством як головне призначення публічного адміністрування – це звернення до пізнання механізмів самоорганізації складних еволюційних і надскладних систем у стані, далекому від рівноваги, коли загострюється їх чуттєвість до флуктуацій на всіх мікрорівнях, які приводять до зміни поведінки всієї макросистеми. Руйнування динамічної

рівноваги її структур і підсистем публічного адміністрування, вступ їх у «режим із загостренням», фазу кризи, у якій нестійкі структури піддаються швидкій дезінтеграції, – усе це приводить до зміни моделей адміністрування. Управління суспільством як головне призначення публічного адміністрування має дослідити:

- 1) теоретико-методологічні основи аналізу синергетичної парадигми;
- 2) зміни, які відбуваються в різних системах в умовах нестабільності;
- 3) дії механізму самоорганізації;
- 4) можливості соціального управління в умовах інформаційного суспільства;
- 5) використання ідей про креативність хаосу, його конструктивність, просування до нової соціальної організації.

Система публічного адміністрування – це різноманітність упорядкованих і пов'язаних певними ознаками елементів, що можуть являти собою сукупність, для якої характерним є функціональне призначення, що визначається принципом чи характером взаємозв'язку та взаємовідношення елементів; структура – будова, взаєморозташування складових частин; потоки інформації; взаємозв'язки та взаємовідносини елементів системи.

Публічне адміністрування – це процес впливу суб'єкта на об'єкт, направлений на упорядкування та збереження системи об'єкта у відповідності з поставленими цілями. Публічне адміністрування як вид людської діяльності існує з того часу, як виникла необхідність у сумісній діяльності людей. Кожна історична епоха вносить свої корективи у відношення суб'єкта адміністрування, методи стимулювання, масштаби організації самого процесу, проте тільки в XX столітті з'явилися і почали розвиватися наукові підходи до публічного адміністрування. Публічне адміністрування в управлінні суспільством – невіддільна частина людського буття, без якого неможлива сумісна діяльність людей і суспільства в цілому. Ефективне публічне адміністрування є одним з основних факторів соціального прогресу. Управління суспільством як головне призначення публічного адміністрування слід оцінити як акумульовані й упорядковані за певними правилами знання, які являють собою систему принципів, методів і технологій управління, розроблених на основі інформації, отриманої як емпіричним шляхом, так і в результаті використання досягнень ряду конкретних наук.

Часто теорію публічного адміністрування поділяють на два рівні: перший представлений теоріями соціального управління, які є частиною політико-економічних і соціально-філософських концепцій, що пояснюють механізм функціонування суспільства на різних історичних етапах; другий являє собою прикладну дисципліну, яка, з одного боку, інтегрує в собі фрагменти фундаментальних наукових теорій, насамперед математики, логіки, психології та інших, а з іншого – є сукупністю практичних знань і навичок, які об'єднують досить багатоманітні об'єкти загальною задачею управління. Управління суспільством як головне призначення публічного адміністрування – це цілеспрямований вплив соціального суб'єкта на власну суспільну, колективну та групову життєдіяльність, що здійснюється як безпосередньо (у формах самоуправління), так і через спеціально створені інститути (державу, партії, суспільні об'єднання, кооперативи, підприємства, союзи).

1. Основні мегатренди та маркери у проблемному полі публічного адміністрування в умовах глобального інформаційного суспільства

Актуальність дослідження теми в тому, що ХХІ ст. проходить під мегатрендами та маркерами «інформаціоналізм і мережеве суспільство», основні ідеї якого означено в роботі М. Кастельса «Інформаційне століття: економіка, суспільство і культура» [4]. Опрацювавши грандіозний емпіричний матеріал, М. Кастельс дійшов висновку, що у США ще в 1970-х рр. в інформаційних технологіях (маються на увазі комп'ютери) відбулася інформаційна революція. Ця революція привела до фундаментальної перебудови капіталістичної системи та появи того суспільства, яке М. Кастельс назвав «інформаційним капіталізмом» [4]. Крім того, інформаційні суспільства стали виникати і в інших країнах, між якими існують значні культурні та інституційні відмінності. Отже, аналіз літератури свідчить, що оперування знаннями в епоху глобалізованого соціуму конче потрібне для інформаційного суспільства, що проголошує примат інформації та знання, коли основним джерелом продуктивності є якісна здатність суспільства оптимізувати управління суспільним розвитком на основі використання інформації та знання. Розповсюдження інформаціоналізму, особливо «інформаційного капіталізму», приводить до виникнення інформації як серцевини, стрижня та субстанційного начала управління суспільним розвитком і подальшого удосконалення інформаційних технологій для становлення та розвитку публічного адміністрування.

Сучасні інформаційні технології дали змогу прискорити процеси генерації та формування нових інформаційних ресурсів і створили базу для інтенсивного росту інформації в публічному адмініструванні. У теперішній час кількість інформаційних ресурсів щороку подвоюється. Темпи росту інформаційних ресурсів перекрыли темпи зростання обмежених інформаційних потреб людини, які наближаються до своєї межі. Людство зіткнулося з новою проблемою – засвоєння лавинозростаючих ресурсів. У результаті означених процесів наступила епоха інформаційного насичення, чи епоха інформаційної кризи. Вирішення цієї проблеми можливе лише за допомогою науково-технічного, інтелектуального, соціального, інноваційного прогресу, на який повинні робити акцент сучасні держави. Проблемна ситуація в тому, щоб знайти виходи з глухих кутів глобалізованого соціуму та сприяти подальшому ефективному розвитку глобалізації з «гуманним обличчям» [2].

На нашу думку, економічна модель розвитку публічного адміністрування визначається як система взаємозалежних економічних явищ, виражених у кількісних характеристиках, і представлена в системі рівнянь. Саме побудова формалізованого математичного аналогу реальних економічних процесів і явищ публічного адміністрування інформаційного суспільства – ефективний інструмент досліджень глобалізованого соціуму, що є надзвичайно складним соціальним і економічним феноменом. Результат аналізу дає змогу визначити інформаційну систему публічного адміністрування як організаційно-технологічний комплекс методичних, технічних, програмних та інформаційних засобів, який направлений на підтримку та підвищення ефективності інформаційних процесів управління.

Український дослідник О. Пунченко в роботі «Цивілізаційні виміри історії людства» зазначає (і ми з ним погоджуємося): «Стимулювання розвитку інформаційного виробництва буде сприяти прискореному розвитку всіх пріоритетів, мегатрендів, стовпів і напрямів суспільного розвитку, подоланню інформаційної нерівності країн і збільшенню потенціалу захисту інтересів кожної особистості» [11, с. 236].

У статті обґрунтовується, що розвиток інформаційних технологій у широкому сенсі привів до того, що цей сектор виявився одним із головних об'єктів сучасного інституту публічного адміністрування. Відзначається, що новий напрямок – інформаційна економіка публічного адміністрування як маркер глобалізації, яка є мегатрендом ХХІ століття, – отримав найбільший розвиток у Японії та США і розвивається на основі двох підходів – індустріального підходу та підходу з боку зайнятості. Індустріальний підхід базується на трисекторальній моделі, аналогічній тій, яку свого часу використав Ж. Фурастьє.

У межах цього дослідження ми намагаємося довести, що протягом останнього століття між цими секторами відбуваються важливі зсуви: від сільського господарства – до промисловості та від промисловості – до інформаційного сектору. Для операціоналізації цих змін були розроблені два маркери: 1) індекс інформації; 2) індекс стабільності економіки. Перший показує співвідношення між загальними витратами домогосподарства і витратами на інформацію. Можна виокремити індекс інформації, що характеризує споживання інформації, яке приводить до стабільності економіки. Вихідним пунктом для підходу щодо зайнятості в інформаційній економіці був аналіз структури зайнятості, розроблений Ф. Махлупом і пізніше удосконалений М. Поратом. Ф. Махлуп прийшов до висновку, що в традиційному секторі послуг з'явився ще один, який називається інформаційним сектором економіки. Ми виявили, що інформаційний сектор економіки складається з певних маркерів (освіта, дослідження, медіа, інформаційні служби), детермінованих глобалізацією, яка є мегатрендом публічного адміністрування інформаційного суспільства. Ми зробили висновок, що конституючою особливістю інформаційного сектору є ті види зайнятості, які називають «інформаційною працею», в основі якої – креативність.

У контексті нашого аналізу під інформаційною працею, згідно з Ф. Махлупом, ми розуміємо виробництво, обробку та розподіл інформації. Серед інформаційних працівників слід виділити виробників інформації та її користувачів. Проте інформаційна економіка з її двома підходами стикається з серйозними труднощами, оскільки роль інформаційної праці до кінця не визначена.

Постіндустріальне суспільство розвивається в напрямі інформаційного суспільства, яке переходить у «суспільство знань», між якими також є відмінності. За Д. Беллом, рушійними силами переходу до інформаційного суспільства є насамперед технічні інновації (здебільшого в макроелектроніці), експоненціальне зростання та диференціація знання. Можемо констатувати, що якісний і кількісний приріст знання та техніко-економічний ріст в інформаційному секторі публічного адміністрування є взаємопов'язаними в

цьому процесі, хоча вони детермінуються і соціальними змінами, наприклад дедалі вищим значенням науки. Інформація, що розглядається як фундаментальний соціальний тренд, продовжує орієнтуватися на іманентні правила інформаційної системи, організованої відповідно до принципів ринкової економіки. Останнє вимагає долати флуктуації – випадкові зовнішні впливи, що можуть змінити ситуації вибору шляху формування суспільства нової якості.

Що стосується динаміки та модальності інформаційного суспільства, то їх визначають не стільки теоретичні знання, стільки тяжіння до максимізації прибутку, конкуренції, потреби в технологічному оновленні, а також посилення функцій публічного адміністрування щодо агрегації економічних інтересів. І в цьому сенсі інформаційне суспільство слід розглядати не стільки як постіндустріальне суспільство, стільки як інформатизоване індустріальне суспільство, що живе за законами ринкової економіки. Накопичення результатів емпіричних досліджень дало підстави зробити висновок, що сучасне суспільство характеризується як інформаційне, якщо в його основі – умови відтворення наукового знання. З одного боку, наукове знання у формі природничо-наукового знання трансформується в технології та раціоналізує ставлення публічного адміністрування до природи; з іншого боку, соціально-гуманітарне знання трансформується в дії та в контекст прийняття рішень, раціоналізуючи, таким чином, інтерпретативну систему (культуру) інституту публічного адміністрування. Подальший аналіз засвідчив, що форми праці стають більш гнучкими завдяки інформаційним технологіям і з'являється термін «когнітивна праця». Специфічною особливістю інформаційної економіки, що формується на наших очах, є процес створення й обробки інформації. Разом із тим інформаційні та комунікаційні технології слід розглядати як медіум, оскільки вони одночасно створюють нові форми, новий попит і зміст праці, а агент роботи зі знаннями є когнітивним працівником.

Ми поділяємо думку М. Кастельса [4] про те, що останнім часом Інтернет перетворився з інфраструктури для задоволення тих чи інших потреб суспільства та бізнесу, для обміну інформацією та знаннями на фактор суспільного виробництва. Швидкісний Інтернет і технології, що створені на його основі, дають можливість скоротити витрати та підвищити конкурентність компаній, галузей і національної економіки. Вони дають можливість подолати суттєві перешкоди економічного розвитку – фізичні та просторові, оскільки уможливають віртуальний обмін інформаціями та ідеями. Зважаючи на роль, яку відіграє Інтернет в економіці та публічному адмініструванні більшості країн світу (окрім найбідніших), експерти почали процес його «концептуалізації» як одного з основних рушіїв технологічного, суспільного прогресу та економічного зростання. Лідером цього руху є Всесвітній економічний форум (World Economic Forum), який створив концепцію «інтернет-економіки», що визначається як сукупна купівельна спроможність для інтернет-користувачів.

Отже, розглянувши методологічний аспект вивчення проблеми інформаційного суспільства в проблемному полі публічного адміністрування глобалізованого соціуму, ми прийшли до висновків, що саме розвиток інформаційних технологій у широкому сенсі привів до того, що цей сектор

став об'єктом сучасних економічних і філософських досліджень. Відзначається, що новий напрямок – інформаційна економіка – отримав найбільший розвиток у Японії та США і розвивається на основі індустріального підходу та підходу з боку зайнятості. Проаналізовано індустріальний підхід, що базується на трисекторальній моделі, аналогічній тій, яку свого часу використав Ж. Фурастьє. Протягом останнього століття між цими секторами відбуваються важливі зсуви: від сільського господарства – до промисловості та від промисловості – до інформаційного сектору. Ми виявили, що інформаційний сектор економіки складається з таких сфер, як освіта, дослідження, медіа, інформаційні служби, які впливають і на розвиток публічного адміністрування. Робиться висновок, що конститууючою особливістю інформаційного сектору є ті види зайнятості, які називають «інформаційною працею», котра є маркером інформаційного суспільства і містить виробництво, обробку та розподіл інформації. Сучасне глобальне суспільство характеризується як інформаційне, якщо в його основі – умови відтворення наукового знання.

Усе це дає підстави зробити висновок, що головними детермінантами інформаційної економіки для будь-якої країни є: 1) кількість користувачів Інтернету; 2) середній рівень доходів на душу населення; 3) збільшення кількості користувачів Інтернету, що перетворюють інформаційне суспільство на головний мегатренд XXI століття як суспільства інформаційного, що потребує адекватного розвитку та інституту публічного адміністрування.

2. Філософські засади публічного адміністрування в умовах викликів інформаційного суспільства

В умовах викликів інформаційного суспільства публічне адміністрування сьогодні є чи не найголовнішою сферою діяльності. Публічне адміністрування як публічну сферу слід аналізувати як політичне явище, що є правовим, політичним і управлінським феноменом. В англійській мові відсутня різниця між словами «державний» і «суспільний», обидва ці слова виражені терміном *public*. Це є показовим, тому що держава – це не тільки чиновники та політики; держава і влада – це суспільство, яке впливає на процеси, що відбуваються у країні [6, с. 190]. Школа публічної політики ставить своєю метою удосконалення того, що називається *policy*, а не *politics*. *Public policy* передбачає узгодження суспільних інтересів, а не боротьбу чи конкуренцію, і цим вона принципово відрізняється від партійної політики. *Public policy* передбачає сумісну (синергійну) роботу представників уряду, місцевих влад, суспільних організацій, незалежних дослідників, експертів тощо, а не протиставлення їх один одному. *Public policy* здійснюється шляхом розгортання процесу аналізу державної політики як єдності економічної, соціальної та політичної сфер, направлених на вирішення суспільно-значущих проблем [6, с. 190–197].

Усі державні органи влади в країнах розвинутої демократії для вирішення поставлених перед ними задач використовують технологію *Public Policy*, яка передбачає врахування інтересів різних суспільних груп, спирається на процедури публічних консультацій із групами інтересів, реалізується через посередництво прийнятих у міжнародній спільноті стандартів і форматів,

реалізацію комунікативних процесів у системі публічної влади [9, с. 197–203]. У витоків дослідження публічного адміністрування в США стояв Вудро Вільсон, який ще в 1887 р. в есе під назвою «Вивчення адміністрації» (*The Study of Administration*) вперше вводить поняття «публічне управління» (*public governance*) і «публічна адміністрація» (*public administration*). У зв'язку з цим він розробив чотири принципи публічної сфери, які повинні реалізуватися на практиці:

- 1) розподіл політичних і адміністративних питань;
- 2) порівняльний аналіз політичних і бізнес-організацій;
- 3) підвищення ефективності державної служби шляхом упровадження практик ділового адміністрування в роботу державних службовців;
- 4) підвищення ефективності діяльності державних службовців через підвищення їхнього професіоналізму в прийнятті рішень і рівня їхньої кваліфікації [13].

У контексті реалізації задач публічної сфери відбувається розмежування понять «децентралізація» і «деконцентрація». Децентралізація – це повна передача влади й управління на місця, а деконцентрація – лише вид організаційної техніки в межах централізованого управління. Для України важливим є питання демократизації державного управління (як децентралізація та дебіюрократизація).

Сьогодні в проблемному полі суспільства публічної сфери інформаційного суспільства формується потреба в нових моделях і принципах управління: децентралізованих, поліцентричних, мобільних, інноваційних, які поєднують принципи державного та ринкового регулювання, індивідуальної свободи та нових форм колективної та особистої відповідальності. Удосконалення роботи публічної сфери (адміністрування) є прерогативою держави, яка покликана слугувати соціальному добробуту народу, удосконалювати всі аспекти управлінської діяльності, стимулювати ініціативу та здійснювати контроль з метою реалізації свого призначення та здійснення поставлених задач.

Наука публічного адміністрування, яка охоплює багато секторів та інститутів сучасного глобального інформаційного суспільства, звертається мінімум до трьох глобальних підходів, що оцінюють перспективи розвитку публічного адміністрування:

- 1) ринково-ліберального, сформованого в концептуальних моделях нового менеджменту;
- 2) ліберально-комунітаристського, що розвивається в контексті концепції «політичних мереж» і спирається на розвиток структурних (договірних) взаємовідносин між політичними інститутами держави та суспільства;
- 3) «рецептивного адміністрування», у контексті якого публічна адміністрація розглядає громадян як активних членів суспільства, для яких відкрита адміністрація для того, щоб дати можливість увійти в процес вироблення публічної політики [6, с. 190–197].

Реалізація задач публічної сфери спрямована на єдність економічної, соціальної та політичної діяльності, що загалом означає формування єдиного соціального організму, у центрі якого людина як найвища міра всіх речей. «Кожне суспільство має ту науку, яку хоче мати», – відзначає С. Наумкіна [7, с. 104–108].

Публічне адміністрування – це суспільно-політична влада, основні види якої такі:

1) влада народу як безпосереднє народовладдя, безпосередня демократія (вибори, референдуми);

2) державна влада: законодавча, виконавча, судова;

3) місцеве самоврядування: місцева публічна влада, що здійснюється, зокрема, територіальними громадами, представницькими органами місцевого самоврядування (радами), виконавчими органами рад, сільськими, селищними, міськими головами тощо.

Термін «публічна влада» аналогічний водночас термінам «народовладдя» чи «врядування». Оскільки метою органів публічного врядування є комплексний соціально-економічний розвиток відповідних територіальних громад, то саме взаємодія органів влади на місцевому рівні визначає ефективність реалізації публічного управління в різних сферах – економічній, соціальній, політичній – у контексті генезису соціального організму країни в умовах глобалізації [2]. Публічне адміністрування – це діяльність політиків, державних органів структур, пов'язаних з управлінням державою, досягнення в ньому певних повноважень, владних функцій, вплив на формування цілей розвитку та їх досягнення. Головна функція публічного адміністрування – це забезпечення інтегральної цілісності, єдності, безпеки та добробуту своїх громадян, які повинні забезпечуватися за допомогою вмілого керівництва й ефективного управління. Іноді під терміном «публічне адміністрування» розуміється система поглядів, які визначають основні напрями цього виду діяльності, у тому числі участь у владних структурах і здійснення впливу на публічні функції. Публічне адміністрування означає сутність суспільних процесів, у яких поєднуються три види еволюції – природна, соціальна та власне діяльнісна [6, с. 190–197].

Публічне адміністрування має бути сформовано на засадах наукового менеджменту, виходити із синергетичного та нелінійного бачення альтернативних варіантів вирішення проблем, у контексті яких можливий перехід від техногенної моделі розвитку суспільства, де людина протиставляється природі, до коеволюційної (ноосферної) моделі існування суспільства. Концепція публічного адміністрування, що базується на ноосферних підходах до розвитку суспільства, визначається сферою розуму (ноосферою), яке повинно базуватися на науково-раціональній і морально-справедливій основі [2].

Ефективність концепції публічного адміністрування залежить від:

1) доцільності та реальності поставлених задач для досягнення публічних цілей, їх відповідності матеріальним і соціальним можливостям держави;

2) обґрунтованості зв'язку цілей політики та засобів їх досягнення, оскільки останні пов'язані з моральними засадами суспільства;

3) рівня компетентності посадових осіб, які сполучають у своїй діяльності знання наукової політики з великим практичним досвідом, їх раціонального використання «на всіх поверхах влади»;

4) своєчасного проведення оцінок проектів великих політичних рішень колективами незалежних експертів, а також методами імітаційного моделювання, що направлення на пониження ризику.

Найважливішими факторами, які визначають життєдіяльність і ефективність публічного адміністрування, є його відповідність об'єктивним потребам розвитку матеріального та духовного життя суспільства, правильне врахування економічних і соціальних можливостей держави, її етнічних особливостей, національного менталітету. На рівні самовизначення синергетика конституює розвиток соціуму в контексті нерівноважної динаміки як самоорганізацію нелінійного динамічного поля. Є надія вбачати в публічному адмініструванні явища самоорганізації суспільства, яка сприяє мінімізації ентропії та тенденції розвитку соціально-економічної системи до урівноваженого стану.

На публічне адміністрування великий вплив здійснює зовнішнє середовище (макросередовище), що включає такі складові: економічне середовище, політичне середовище, соціальне середовище, науково-технічне середовище, правове середовище, культурне середовище, природне середовище, ідеологічне середовище, демографічне середовище, географічне середовище. Існує ряд факторів внутрішнього середовища, що впливають на сутність публічного адміністрування:

- цілі системи;
- стратегія розвитку (цілі, задачі, зміст);
- функції управління (склад, зміст, ступінь централізації);
- методи управління (механізми реалізації);
- технології процесів управління;
- інформація управління;
- техніка управління;
- персонал управління (соціально-культурні, психологічні, професійно-кваліфікаційні характеристики);
- організаційна культура (цінності, стандарти поведінки, традиції, філософія управління);
- джерела (фінансові, людські, матеріальні ресурси);
- дослідження та наукові розробки (портфель угод, стан науково-дослідної бази, склад кадрів, науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи).

Великий вплив на формат парадигми публічного адміністрування здійснюють цінності орієнтації зі специфічними типами цільових переваг:

- 1) теоретичні (істина, знання, раціональне мислення);
- 2) економічні (практичність, корисність, накопичення багатства);
- 3) політичні (влада, визнання);
- 4) соціальні (людські відносини, відсутність конфліктів);
- 5) естетичні (гармонія, форма та симетрія);
- 6) релігійні (етика, моральні проблеми).

Система, яка працює з урахуванням зворотних зв'язків, враховує також інформацію, що поступає на рецептори; якщо інформація має стрибкоподібний характер, то мають місце викривлення. У рецепторах відбувається відбір і перетворення інформації, відокремлення істотного від неістотного, узагальнення матеріалу для висновків, що робить суб'єкт управління гнучким і сприяє ефективності. Якщо управлінський вплив є незначним і якщо об'єкт не змінив своєї поведінки чи здійснив прямиий супротив суб'єкту управління, останньому необхідно на основі висновків, зроблених з отриманої інформації, приймати нове рішення, встановлювати прямі зв'язки іншого роду [10].

Публічна влада є у двох формах: державна влада, влада місцевого самоврядування (муніципальна влада). Для обох форм публічної влади притаманна низка спільних ознак:

- 1) спрямованість на виконання суспільних завдань і функцій;
- 2) інституційний характер, тобто функціонування через відповідні публічні інститути (органи публічної влади);
- 3) легітимність;
- 4) відокремленість апарату, що здійснює цю владу, від населення;
- 5) об'єднання підвладних за територіальною ознакою;
- 6) загальність, тобто охоплення владою всіх осіб на відповідній території;
- 7) безперервність функціонування (за наявності окремих тимчасових органів);
- 8) універсальність, тобто спрямованість на вирішення усіх справ суспільного значення;
- 9) обов'язковість владних рішень для всіх суб'єктів на відповідній території;
- 10) функціонування у правових формах (нормотворчій, установчій, правозастосовчій, контрольній та інтерпретаційній), тобто діяльність за законодавчо встановленою процедурою й оформлення владних рішень правовими актами;
- 11) можливість використання передбачених законодавством засобів примусу для реалізації своїх рішень;
- 12) право встановлювати та стягувати загальнообов'язкові податки і збори з населення; самостійне формування бюджету.

Водночас державній владі притаманні певні особливості, передусім державний суверенітет, загальнодержавний масштаб дії, спрямованість на першочергове виконання загальнонаціональних потреб, постійний правовий зв'язок з населенням через інститут громадянства, наявність субординаційних відносин всередині державного апарату, наявність особливих органів – так званих «силових структур» (армія, суд, прокуратура, служба безпеки, органи виконання покарань та ін.). Матеріально-фінансовою основою державної влади є загальнонародна та державна власність, а також кошти державного бюджету. Безумовно, найбільш суттєвою ознакою державної влади є її суверенітет.

Таким чином, словосполучення «публічне адміністрування» в перекладі з латинської мови на українську означає не що інше, як «суспільне управління», тобто мається на увазі управління відносинами та процесами, які відбуваються в суспільстві. Термін «демократичне врядування» є похідним від англomовного аналогу *good governance* (належне, досконале, ефективне володарювання, керівництво). Під поняттям «державне управління» розуміється здійснення цілеспрямованого впливу держави на розвиток суспільних процесів.

Отже, беручи до уваги суб'єктний рівень управлінської діяльності, останнє поняття є менш широким, ніж два перших. Спільною рисою «публічного адміністрування», «демократичного врядування» та «державного управління» є демократичність. Терміни «публічне адміністрування» та «демократичне врядування» більш вживані в західноєвропейських країнах, які достатньо модернізовані та глобалізовані, мають розвинені інститути громадянського суспільства. Тому в західній літературі під час реалізації функцій

адміністрування акцентується увага на суб'єктному вимірі, а саме на необхідності підвищення якості надання адміністративно-управлінських послуг. Найбільш широким за своїм змістом і найбільш розмитим за своїм визначенням є поняття «публічне адміністрування», оскільки воно охоплює майже все середовище життєдіяльності за участі в його врядуванні органів державної влади, органів місцевого самоврядування, суб'єктів господарювання різних форм власності та громадських організацій.

Деякі фахівці виокремлюють у процесі публічного адміністрування стадії вироблення та реалізації політики. На наш погляд, доцільно внести таке уточнення: мова має йти про прийняття політичних рішень, тому що у виробленні політики номінально беруть участь усі громадяни країни. У цьому сенсі адміністрування є насамперед як процес політичної діяльності, яку здійснюють на стадії вироблення та прийняття рішень державні діячі й політики, а на стадії їх реалізації – державні службовці, посадові особи місцевого самоврядування, представники бізнесу та громадськості.

Наступним за обсягом змісту є поняття *good governance*, яке більш точно перекладається як «ефективне», а не «демократичне врядування», що, звісно, не заперечує його демократичного характеру. Його сутність зводиться до пошуку оптимальних управлінських рішень, що забезпечується шляхом посилення інформаційно-аналітичної діяльності, поглиблення зворотних зв'язків з об'єктом управління, розмежування компетенції та повноважень різних суб'єктів, підвищення рівня їх кваліфікації.

Узагальнюючи, можна зазначити, що публічне адміністрування зосереджено передусім на політичній діяльності, демократичне (ефективне) врядування – на управлінській, а державне управління поєднує обидва види цієї діяльності, але за участі виключно державних органів влади. Отже, публічне адміністрування має в основу своєї діяльності включити самоорганізацію як основний механізм досягнення ефективності та вироблення управлінських компетентностей, необхідних для інформаційного суспільства.

3. Соціальна самоорганізація як головний конструкт та альтернатива в умовах вибору

Сучасні міжнародно-правові джерела використовують визначення публічного адміністрування як способу самоорганізації суспільства в процесі розроблення, консенсусу та взаємодії учасників соціального процесу завдяки розвинутим механізмам менеджменту [1, с. 37–48]. Поняття «самоорганізація» тісно корелює з поняттям «управління», яке набуває характеру самоуправління. Тому управління надскладними системами являє собою вплив на їхній власний механізм саморегуляції та самоуправління з метою оптимізації [2, с. 30].

Змістовною основою процесу соціальної самоорганізації в публічному управлінні є коопераційна діяльність індивідів, у результаті якої створюються структури, що є сукупністю розміщених у певному порядку функціональних інститутів із включенням у них індивідів, груп, спільнот. Креативний ефект реалізації самоорганізації відбивається в безперервному процесі істотного оновлення соціального життя, а саме – соціальної складової сутності людини. Процес соціальної самоорганізації підтримується креативною сутністю

людини, яка прагне змін, долає дезорганізацію екстремальності та приводить організацію в стан порядку, сприяючи упорядкуванню відносин і перетворюючи організацію на відкриту, упорядковану, здатну для подальшого розвитку та становлення. Цей процес називається антропосоціальною синергією.

У результаті цих процесів організація формується на засадах постнекласичної науки:

1) з підвищенням складності всіх процесів соціальні утворення стають плинним соціокультурним полем, у якому межі з середовищем стають адаптованими та прозорими;

2) стійкість досягається за допомогою параметрів порядку, що виникають і оновлюються в процесі безперервної самоорганізації;

3) відкритість таких утворень забезпечує їх діалог зі світом, розкриває перед ними можливості процесу становлення.

Креативна поведінка середовища породжує креативну відповідь індивідів, які перебувають у креативній ситуації об'єкта. Реформування системи публічного управління є продуктом процесів самоорганізації, що приводять до змін, які відбуваються у суспільстві, і це забезпечує упорядкування самоорганізаційних можливостей системи. Формування цієї системи прискорює креативність управління як єдиного соціального організму, що діє у площині «центр – регіон». Спроби економічної, політичної та інших видів кооперації провідних держав світу є не що інше, як формування нових систем публічного управління; це є однією з форм саморегуляції, що притаманна лише соціальним системам, які формують порядок з хаосу [10, с. 33]. Криза, що відбувається в соціальній системі як кульмінація невизначеності очищає простір для креативних дій, сприяє генезису нових систем соціального управління та створює переважно нові умови для їх функціонування.

Публічне управління як самоорганізація соціальної системи та її розвитку – це нерівновагомості, відкриті, нелінійні, дисипативні системи, у яких ентропія як показник міри хаотичності їх поведінки зростає до максимального значення (друге число термодинаміки). Саме тому відкриті системи, що знаходяться у сильно нерівновагомих станах, можуть здійснювати перехід від безладу, хаосу до порядку. На відстані від рівноваги у відкритих системах, якими і є публічне управління, можуть спонтанно виникати нові типи структур, що функціонують на основі інформаційних процесів. Завдяки нелінійності має силу найважливіший принцип «посилення флуктуації»: у результаті розростання малих змін на рівні елементів може виникнути новий макроскопічний стан системи. Поняття нелінійності набуває світоглядного смислу. У далекій від рівноваги відкритій і нелінійній дисипативній системі ефект може виникати лише тоді, коли робота об'ємних джерел енергії, нарощуючи неоднорідності в суцільному середовищі, є інтенсивним фактором, що розсіює неоднорідності, тобто стає дисипативним фактором.

Принципи самоорганізації визначають суть процесів, які відбуваються в хаосі, сутність, яка породжує собою такі цілісні смисли:

1) принцип динамічної ієрархічності;

2) принцип незворотності змін як фактор розвитку та становлення;

3) принцип універсальності та безперервності самоорганізації;

4) принцип відносності та самонормування.

1. Принцип динамічної ієрархічності – це основний принцип проходження системою точок біфуркації та формування нового порядку. Цей принцип описує виникнення нової якості системи по горизонталі, тобто на одному рівні, коли повільні зміни параметрів порядку мегарівня приводять до біфуркації, нестійкості системи на макрорівні та перебудови його структури. Включення у схему мікрорівня дає змогу описати процес зникнення та народження в точці біфуркації макрорівня. У цій точці колективні змінні та параметри порядку макрорівня повертають свої ступені свободи в хаос мікрорівня, розчиняючись у ньому. Потім у безпосередній взаємодії мега- і мікрорівней народжуються нові параметри зумовленого макрорівня. Процес народження параметрів порядку такий: «управлінські надповільні параметри мегарівня» + «недовгочасні змінні мікрорівня» = «параметри порядку, структуроутворюючі довгочасні змінні мезо- / мікрорівня».

2. Принцип незворотності змін як фактор розвитку та становлення. Виникнення нових параметрів порядку – подія, яка не має зворотного руху, поєднані в кооперації елементи набувають нової якості, а їх роз'єднання приводить також до нових якісних змін, тобто висхідна (до первинного поєднання) якість незворотна (закон розбіжності Богданова).

3. Принцип універсальності та безперервності самоорганізації виходить із того, що класичне уявлення про облаштування та процес упорядкування світу орієнтоване на те, що все суще упорядковане, а безлади, які виникають, можна подолати, вони є окремими випадками порядку та долаються діями їхніх законів.

4. Принцип відносності та самонормування. Цей принцип не є новим і широко використовується в різноманітних наукових доробках. Самонормування приводить до народження відносних величин (параметрів, констант), тобто всі параметри та константи будуть виконувати свої функції тільки в межах власного (відносного) проектування організації. Дисипативні структури являють собою об'єктивацію адаптаційного потенціалу самоорганізуючої системи. Дисипативні структури з'являються кожного разу, коли система, здатна до самоорганізації завдяки своїм кооперативним властивостям, організує простір для того, щоб «вижити» за умов різних впливів. На всіх рівнях структурної організації неурівноваженість є умовою та джерелом виникнення «порядку з хаосу» [10].

Теоретико-методологічними основами публічного адміністрування є морфогенетичний підхід до аналізу саморегуляції соціальних систем, що досліджує форму та конструкцію будь-якого об'єкта. Базовими для аналізу публічного адміністрування в саморегуляції соціальних систем є такі методи:

- синергетичний, що використовується для аналізу публічного адміністрування як нелінійної системи;
- порівняльно-історичний, що дає змогу проаналізувати різні форми публічного адміністрування як саморегуляції соціальної системи, яка являє собою дисипативну структуру, і динаміку становлення публічного адміністрування в темпоральних координатах певної історичної епохи;

- феноменологічний, що дає змогу досягнути сутність феномена публічного адміністрування як складного суперечливого феномена, що розвивається «зі знаком плюс» і «зі знаком мінус»;
- системний, направлений на виявлення структури публічного адміністрування як динамічної системи, яка сприяє саморозвитку соціальної системи та її саморегуляції;
- діалектичний, що дає можливість розглянути розвиток публічного адміністрування у взаємодії з навколишнім світом та особистістю;
- синергетично-діалектичний, що дає змогу досягнути світ на основі принципів, методів, підходів до аналізу соціальної системи з точки зору синергії та діалектики;
- загальнонаукові методи аналогії, аналізу та синтезу, сходження від абстрактного до конкретного, що сприяють філософському осмисленню публічного адміністрування в системі саморегуляції соціальних систем;
- метод структурно-логічного моделювання – для словесного опису концептуальних підходів до формування та розвитку соціально-управлінських систем соціального управління;
- компаративістський – для порівняння концептуально-специфічних соціально-управлінських систем, сформованих на різних теоретико-методологічних засадах;
- структурно-функціональний – для розкриття основних характеристик механізмів публічного адміністрування, взаємозалежності окремих суспільних і політичних процесів у розвитку та динаміці саморегуляції соціальних систем;
- метод наукової абстракції та нелінійного (недетермінованого) мислення – з метою виявлення взаємодії прямих і зворотних зв'язків у лінійних (суб'єкт-об'єктних) і нелінійних (суб'єкт-суб'єктних) системах;
- комплексний метод, який забезпечується соціально-філософським усвідомленням публічного адміністрування як формування цілісної суб'єкт-суб'єктної парадигми управління складними соціальними системами;
- економіко-математичні методи – для побудови моделі прогнозування управління складними соціальними системами з використанням зворотних зв'язків в усіх сферах життєдіяльності соціального організму;
- метод антропологічної експертизи, направлений на виявлення гуманістичного компонента в управлінській діяльності, у центрі якої «людина як міра всіх речей», виявлення позитивного соціального індикатору публічного адміністрування та впровадження ефективної моделі публічного адміністрування зі зворотними зв'язками на рівні територіальної громади та міжнародного глобалізованого соціуму.

4. Формування та розвиток управлінських компетентностей в умовах інформаційного суспільства

Формування професійних управлінців із компетентнісним підходом до своєї роботи (професії) є інструментом і гарантією сучасних перетворень, в основі яких – цінність інформації, знань, інтелектуальної власності. Інформаційне суспільство у зв'язку з експоненціальним зростанням інформації потребує

формування та розвитку управлінських професійних компетентностей, які є «метакомпетентностями» та органічно входять в усю тканину управлінського процесу, оскільки Інтернет, нові комунікаційні технології, інформаційно-комунікативні відносини значною мірою змінили наше життя і ставлення до навчання [14].

Сутність професійної компетентності зводиться до необхідності:

1) накопичувати знання, які необхідні для вироблення професійної концепції своєї професії (механізм запам'ятовування великого масиву інформації);

2) формувати у собі здатність до творчості та креативності (механізм цілеспрямованого перетворення особистості);

3) виробляти здатність до самоактуалізації та самовдосконалення, постійного розвитку особистості (механізм градієнтного розвитку).

Взаємозв'язок цих елементів слід розглядати структурно: а) формування змістовної частини навчання в контексті розвитку предметних зв'язків суспільства «цифрової ери»; б) формування творчої частини навчання в контексті нового періоду розвитку ментальних структур народження нового знання; в) наповнення навчального процесу сучасними методиками в контексті психологічних механізмів самоосвіти, саморозвитку, щоб виживати в умовах глобальних викликів і вміти діяти в умовах нових тенденцій.

Розвиток і формування професійно значущих якостей належать до діагностичних вимог державних стандартів, що містять: а) професіоналізм і компетентність; б) освіченість; в) креативність і здатність до навчання; г) когнітивність; д) професійну культуру і моральність, здатні до виробництва нового знання, тому що інформаційний компонент починає домінувати в будь-якому виді виробництва та бізнесу.

Рівень ідентифікації якостей управлінця-спеціаліста перевіряється різними формами контролю знань: а) загальнотеоретична підготовка, націлена на формування професіоналізму та компетентності, тому що сьогодні для інформаційної економіки, чи інтернет-економіки (неоекономіки, що побудована на знаннях, інтелектуальної економіки), потрібна все більша доля інтелектуальних працівників та інтелектуальної праці; б) професійна робота (випускова кваліфікаційна робота), яка підготовлена професійно, творчо, з практичною націленістю на результати; в) функціональна грамотність (сертифікаційна атестація), направлена на отримання знання як ключового ресурсу розвитку сучасного суспільства, конкуренції, що базується на наукомістких технологіях, а також інформаційного компонента, що стає одночасно фактором, індикатором і результатом розвитку країни чи регіону, і професійних компетентностей.

Формування та розвиток професійної компетентності як «метакомпетентності» в умовах інформаційного суспільства базується на впровадженні чотирьох сучасних педагогічних (інноваційних) технологій, оскільки все більше місце в умовах інформаційного суспільства займає діяльність, що базується на знаннях, і ця тенденція направлена на формування:

1) пізнавальної компетентності, тобто вміння вчитися в умовах інформаційного суспільства та здобувати знання, які постійно подвоюються та є фактором розвитку ділової активності та інформаційного обміну;

2) пошуково-інноваційну компетентність, направлену на створення нових інноваційних ідей, продуктів, технологій, алгоритмів дії;

3) формування когнітивних здібностей, направлених на постійний пошук нових ідей, здатність до навчання та самонавчання і в умовах безперервної освіти – «вчитися все життя», тому що знання сьогодні є основною умовою виробництва й основним засобом досягнення соціально-економічних результатів;

4) систематичність у навчанні, направлену на формування парадигми «вміння вчитися» в умовах широкого використання інформації, необхідності виробляти нові знання на основі інформаційних потоків, які потім еволюційно переходять в систему знань.

Формування та розвиток управлінської компетентності як «метакомпетентності» в умовах інформаційного суспільства дає можливість по-новому подивитися на сучасне економічне життя, що розвивається в умовах конкуренції та глобалізації, проаналізувати тенденції економічного розвитку, що потребують розвитку спеціальних знань і комунікації, тому що сучасне виробництво – це перш за все використання знань, таланту, досвіду, інтелектуального компонента, націленого на отримання додаткової вартості.

В умовах інформаційного суспільства слід формувати такі педагогічні (інноваційні) компетентності, які можна назвати *пізнавально-інтелектуальними* та які набуваються в процесі навчання і формують креативні технології, націлені на:

- а) фундаментальність знань (енциклопедичність);
- б) професіоналізм (розумну інтелектуальну грамотність);
- в) когнітивність (здатність до самонавчання і навчання).

На основі педагогічної (інноваційної) технології, яку слід назвати *пошуково-інтелектуальною компетентністю*, формуються:

- а) креативність, творчість, варіативність;
- б) системність, комплексність, логічність;
- в) евристичність, інтуїтивність, підсвідомість;
- г) синергічність, кумулятивність, емерджентність;
- г) гнучкість, позашаблонність, що в цілому направлене на формування компетентності «вміння робити, вміння працювати».

На основі педагогічної (інноваційної) компетентності, яку слід назвати *соціально-педагогічною компетентністю*, формуються такі здібності, які детермінуються соціумом, менталітетом, особистісними характеристиками. Це:

- а) загальнопрофесійна культура (вихованість, соціалізація, корпоративність);
- б) соціальна грамотність;
- в) емоційно-вольові дії;
- в) персональна відповідальність;
- г) лідерство;
- г) гуманізм, душевність, духовність, культурність, інтелігентність.

Здатність до сприйняття та перероблення інформації залежить від генетичних і набутих властивостей, моральних принципів поведінки та набутих знань у результаті виховання і навчання. Цілі художньо-естетичного

порядку пов'язані з постійним устремлінням людини до духовного збагачення, отриманням за допомогою культури і мистецтва знань інтелектуального характеру, що викликають емоційні переживання, цінностей, що доповнюють логічне сприйняття інформації та формування педагогічної майстерності як мистецтва [12]. Якщо в традиційній економіці головна роль належить матеріальній підсистемі, то в економіці знань – когнітивній, ментальній, імітаційній та іншим підсистемам. У нових умовах зміщується фокус управління з матеріальних потоків до нематеріальних, тобто до управління інформацією, культурою, ментальними моделями співробітників, у тому числі вироблення довіри, корпоративного духу й обміну знаннями, а також накопичення політичного капіталу в Україні [5, с. 90–96].

Отже, в умовах інформаційного суспільства слід формувати компетентності, що націлені на розвиток загальноосвітніх інформаційних технологій, а саме;

- 1) миследіяльнісні;
- 2) технології диференційного навчання;
- 3) технології індивідуального навчання;
- 4) модульні технології;
- 5) ігрові технології;
- 6) діалогові технології, націлені на формування нового світогляду, нової людини, нового суспільства [8, с. 261–270].

Висновки

Важливий аспект ефективного публічного адміністрування в управлінні суспільством – досягнення адекватності всіх цих підсистем. Для реалізації цілей публічного адміністрування необхідно дотримання принципу необхідної різноманітності: різноманітність керівної системи повинна бути не меншою за різноманітність системи, якою управляють. Процес публічного адміністрування містить три основні компоненти: 1) управлінську свідомість – мисленнєве здійснення процесу управління; 2) управлінську діяльність – реалізацію цілей і задач соціального управління; 3) результат управлінської діяльності. Для публічного адміністрування необхідно виробляти вміння оцінювати соціальні наслідки передбачуваних управлінських рішень, що є соціальним нервом будь-якого управлінського впливу.

Загальні принципи концепції самоорганізації відтворюються у фізичних, хімічних, біологічних і соціальних системах, причому у високоорганізованих системах вони втілюються з найбільшою повнотою. Якщо в кібернетиці регуляція поведінки була функцією особливого блоку, то концепція самоорганізації виходить з уявлення про відсутність будь-якого окремого органу управління. Так, в організмі поведінку визначає не мозок, не нервова система, а організм загалом.

У психології концепції самоорганізації можуть бути поширені на широкий спектр об'єктів: від психофізіології до соціальної психології. З розвитком синергетики (Хакен), одного з напрямів концепції самоорганізації, були вироблені спроби математичного моделювання соціальних і психічних процесів. З теоретико-методологічної точки зору концепції самоорганізації є реалізацією системної моделі, з якою пов'язані багато наукових напрямів, що стосуються психології: структурологія К. Леві-Стросса і М. Бахтіна, загальна

теорія систем Л. фон Барталанфі, вчення про домінанту А. Ухтомського. У самій психології в перші десятиріччя XX ст. виникли напрями концепцій синергетики, які мають ряд загальних рис: гештальттеорія, психоаналіз, аналітична психологія. Істотною особливістю самоорганізуючих систем є їхня здатність до самодобудовування, самовідродження, що викликає особливий інтерес в аспекті вивчення механізмів і розробки методів психотерапії.

Загалом слід зробити висновок, що в умовах інформаційного суспільства формування і розвиток управлінських компетентностей є головною метою формування навичок працювати з інформацією, вироблення дослідницьких навичок, вміння вчитися приймати оптимальні рішення, формувати цілісний управлінський світогляд та інформаційну культуру, щоб адаптуватися до умов плінного життя глобального соціуму. У контексті вироблення цих управлінських професійних компетентностей – оптимальне поєднання індивідуальної та групової роботи, підтримка психологічного комфорту, вироблення лідерських якостей і вміння працювати в команді. Ключова ідея професійних компетентностей – розвиток і саморозвиток особистості управлінця, здатність до самоактуалізації та самопрезентації [12].

В умовах викликів інформаційного суспільства необхідно розвивати сучасний освітній простір, направлений на підвищення якості освіти завдяки виробленню професійних технологій і компетентностей, модернізацію освіти, змісту, методів і форм навчання і виховання, забезпечення ефективного розвитку професійних кадрів з урахуванням тенденцій на ринку праці, створення умов для реалізації інтелектуального потенціалу регіонів. Сучасне інформаційне суспільство потребує формування нових управлінських механізмів і комунікативних технологій публічного адміністрування. Необхідно вивчити можливі зміни суспільної інфраструктури під впливом інформаційних інновацій.

Актуальною залишається тема прогнозування тенденцій розвитку інформаційного суспільства в Україні та світі. Глобалізація та інформаційна революція не залишають іншого шансу для повноформатної трансформації публічного адміністрування, що потребує інноваційного розвитку та перманентної модернізації в умовах викликів інформаційної епохи. Спричинене глобалізацією й інформаційною революцією, іншими чинниками прогресу, публічне адміністрування має розглядатися як перша й остання надія людства у виробленні механізмів цивілізаційного розвитку.

Список використаних джерел:

1. Voronkova V. Humanistic Management in the Context of Philosophic Anthropology: Human Dimension / V. Voronkova, M. Maksimenyuk, V. Nikitenko // Intellectual Archive. – January 2016. – Vol. 5. – No. 1. – P. 37–48.
2. Воронкова В. Філософія глобалізації: соціоантропологічні, соціоекономічні та соціокультурні виміри : [монографія] / В. Воронкова. – Запоріжжя : Видавництво ЗДІА, 2010. – 272 с.
3. Грядущее информационное общество / [под ред. А. Лазаревича]. – Минск : Беларуская навука, 2006. – 392 с.
4. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура / М. Кастельс. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 607 с.

5. Лісеєнко О. Динаміка політичного капіталу в Україні / О. Лісеєнко // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1. – С. 90–96.
6. Максименюк М. Філософські засади публічного адміністрування / М. Максименюк // Гілея: науковий вісник : збірник наукових праць / гол. ред. проф. В. Вашкевич. – 2016. – Вип. 106. – С. 190–197.
7. Наумкіна С. Кожне суспільство має ту науку, яку хоче мати / С. Наумкіна // Вісник Львівського університету; Серія: Філософсько-політологічні студії. – 2011. – Вип. 1. – С. 104–108.
8. Нікітенко В. Сучасна геокультура як геокультурний феномен / В. Нікітенко // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії : зб. наук. праць. – 2013. – № 53. – С. 261–270.
9. Пахомова Т. Комунікативні процеси в системі органів публічної влади / Т. Пахомова // Актуальні проблеми політики : зб. наук. праць / Одеська держ. юрид. акад. ; відп. ред. Л. Кормич. – 1997. – Вип. 16. – С. 197–203.
10. Пригожин И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стингерс. – М. : Прогресс, 1986. – 422 с.
11. Пунченко О. Цивилизационное измерение истории человечества / Пунченко О. – О. : Астропринт, 2013. – 448 с.
12. Розова Т. Людина. Культура. Філософія (проблема людини в європейській філософії). Книга 1 : [підручник] / Т. Розова, Л. Чорна. – К. – О. : «Освіта України», 2015. – 328 с.
13. Теоретичні та прикладні питання державотворення : електрон. наук. фах. вид. / Одес. регіон. ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – О. : ОРІДУ НАДУ, 2014. – Вип. 15. – 192 с.
14. Шамша І. Педагогічна майстерність як мистецтво / І. Шамша // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. Праць / редкол.: С. Ківалов (голов. ред.) та ін. ; відп. за вип. В. Дрьомін. – 2012. – Вип. 63. – С. 228–233.

Смазнова І.С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри філософії
Національного університету «Одеська юридична академія»

ЕВОЛЮЦІЯ ТЕРОРИЗМУ В ПРОЦЕСІ ЙОГО ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Анотація

Статтю присвячено проблемі трансформації тероризму в умовах глобалізації. У ХХ – на початку ХХІ ст. концепція тероризму набула серйозного розвитку та зазнала істотних еволюційних змін, оскільки соціальні перетворення й технологічні нововведення, що лежать в основі глобалізації економіки та інформатизації, наклали відбиток на характер терористичних операцій, тактику їх проведення, а також на саму «теорію» тероризму. Цю трансформацію пов'язують із процесом глобалізації, що розпочався три десятиліття тому. Тероризм у сучасних умовах – це специфічна форма насильства, розрахована на масове сприйняття з метою створення в суспільстві атмосфери страху. Так було завжди, проте щодо сучасного тероризму це одна з головних його рис. Характерний для сьогодення процес глобалізації оголив багато суперечностей цивілізації, зробив очевидною несправедливість устрою світу, насамперед щодо розподілу матеріальних благ. Посилення технологічних, економічних зв'язків різних регіонів планети, постійне зростання вражаючої сили сучасної зброї, досягнення у сфері інформаційних відносин – усе це призвело до того, що суспільство зіткнулося з тероризмом, який набув нової небезпечної форми, що є результатом своєрідного зрощення політики, економіки та корупції.

Вступ

Проблема глобалізації тероризму – одна з найактуальніших тем наукового обговорення останнього часу. Дослідженню проблеми глобалізації тероризму присвячено роботи В. Будкіна, М. Бірюкової, О. Дугіна, У. Лакера, У. Макбрайда, В. Нікітаєва, Є. Сатановського, О. Уткіна. В останніх публікаціях зазначених авторів належна увага приділяється природі тероризму в умовах процесу глобалізації, причинам його виникнення, шляхам розвитку, відмінностям від більш ранніх форм його прояву. У них же міститься прогностика майбутнього та ідеї стратегії боротьби із цим злом.

Незважаючи на величезну кількість наукової й публіцистичної літератури, присвяченої проблемі глобалізації тероризму, залишається недостатньо вивченим його філософсько-правовий аспект, що створює певні перешкоди на шляху створення ефективного механізму регулювання боротьби з тероризмом. П. Рабінович стверджує: «Будь-яке справді інтегральне праворозуміння не може розбудовуватись навколо певного концептуально-змістовного ядра, певного світоглядно-філософського стрижня» [1, с. 23].

За результатами найбільшого у світовій історії дослідження процесів глобалізації, здійсненого компанією «Environics International», було з'ясовано, що 6 з 10 людей у світі вважають глобалізацію позитивним процесом. Водночас глобалізація, яка змінила світову економіку, політику, культуру,

призвела до серйозних негативних наслідків: зростання кількості озброєних конфліктів усередині держав, загрози ядерної катастрофи, небезпеки кліматичних змін, загибелі мільйонів людей від інфекційних захворювань, голоду й недоїдання. У числі основних дефектів глобалізації варто назвати транснаціоналізацію тероризму.

Зростаюча кількість терористичних актів і складність визначення національної приналежності їх виконавців, здатність екстремістських угруповань упроваджувати свою кадрову, фінансово-економічну й технологічну базу в країни та регіони, які є об'єктом їхньої підривної діяльності, тобто діяти зсередини знищуваної системи, диктує необхідність глибокого вивчення на науковому рівні феномена глобалізації тероризму з метою практичного застосування об'єктивного знання щодо подолання цього «глобального виклику» [2, с. 136].

1. Криза глобалізації

Уперше термін «глобалізація» було використано в 1967 р. для позначення більшої, ніж раніше, глибини міжнародної інтеграції. Надалі кожне використання цього слова стало наповнюватися своїм змістом, що якісно ускладнило досягнення продуктивного результату в різних комунікаціях, міжнародних дискусіях. Найчастіше поняття «глобалізація» використовується для позначення сучасного етапу розвитку людства або ототожнення глобалізації із сукупністю технічних атрибутів: Інтернетом, глобальними засобами масової інформації (далі – ЗМІ).

Досить поширеною є думка, згідно з якою глобалізація торкається лише економіки. М. Делягін зазначає: «Глобалізація – це процес формування й подальшого розвитку єдиного загальносвітового фінансово-економічного простору на базі нових, переважно комп'ютерних технологій» [3, с. 51]. Неспроможність цієї думки є досить очевидною, на ній наголошується також у міжнародних актах. У Резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 55/102 2000 р. стверджується: «Глобалізація є не тільки економічним процесом, вона має також соціальні, політичні, екологічні, культурні та правові аспекти <...>». Глобалізація вносить зміни в саму концепцію цивілізації, що позначається на внутрішній і міжнародній діяльності кожної держави. Тенденція глобалізації проявилась у тому, що об'єктом загальнотеоретичного правознавства, окрім національних держав і їхніх правових систем, усе більшою мірою стають їхні «сім'ї» (групи, різновиди), а також міжнародно-правові системи, причому різних рівнів: як всесвітнього, так і регіонального. Процес глобалізації відкриває нові можливості для застосування системного підходу й тих пізнавальних процедур і методів, які його обслуговують: структурного, функціонального тощо [4, с. 22].

Зростаюча кількість і масштаби терористичних актів дають змогу стверджувати, що сучасний тероризм – це нова форма світової війни. Ареною цієї війни є не лише Афганістан, Ірак, Іран, Ізраїль, Чечня, Палестина, Судан, а й Франція, Німеччина, США, Україна, Російська Федерація та інші країни. Завдяки глобальній інтеграції можна стверджувати, що залишитись обабіч неї не вдасться нікому. І. Мільштейн вказує: «Головна відмінність війн тисячоліття, яке настало, – терміни. Колишні зіткнення між арміями та

народами мали, як людське життя, початок і кінець. Війни ХХІ століття, що почалися наприкінці минулого століття, розширилися у часі: вони нескінченні» [5, с. 17].

Сучасний тероризм характеризується активністю в суспільно-політичній, релігійно-ідеологічній, військовій сферах. Він використовує партизанську, терористичну та диверсійно-підбивну діяльність, зокрема й у міських умовах. Об'єктами нападу можуть бути будь-які точки світу. Сьогодні тероризм широко відомий насамперед ісламськими організаціями «Ісламська держава», «Хамас», «Хесболлах», «Ісламський джихад», «Аль Каїда». Залишаються терористично активними Ірландська Республіканська армія (ІРА), загони руху за звільнення країни басків в Іспанії та Франції (ЕТА), десяток угруповань на Корсиці, Революційна армія Британії, «Аум Синріке» в Японії. Триває під гаслами партизанської боротьби терористична діяльність у Колумбії, Перу, низці країн Південно-Східної Азії.

Сучасні технології засобів зв'язку, інформації, нові види озброєння й спецзасобів, «прозорість» державних кордонів сприяють фінансуванню тероризму, головне джерело якого – кримінальна діяльність (наркобізнес, рекет, проституція, торгівля зброєю, контрабанда, ігровий бізнес). Контроль за банками, фірмами, виробничими підприємствами, які легалізують засоби, отримані злочинним шляхом, терористичне середовище здійснює шляхом залучення урядовців, що призводить до зростання організованої злочинності. Н. Шутов зауважує: «Відома широка мережа банків, фондів, фінансових компаній у Саудівській Аравії, у Великій Британії, в ОАЕ, Німеччині, США, Йорданії, Єгипті, Туреччині, Пакистані, Швейцарії, на Кіпрі та в інших країнах, через які проходять ці фінансові потоки. Їх перекриття – перша умова успіху антитерористичної боротьби» [6, с. 5].

Сучасні екстремістські угруповання, які використовують стратегію терору та озброєної революційної боротьби, зокрема й «національно-визвольні» (сепаратистські) рухи (у Чечні, Палестині, Курдистані, Україні), у разі збігу їх інтересів повномасштабно співпрацюють із терористичними угрупованнями ісламізму. Є. Сатановський наголошує: «Глобалізація системи світового господарства дозволяє екстремістським, зокрема ісламістським, угрупованням без особливих проблем упроваджувати свою кадрову, фінансово-економічну та технологічну базу в країни й регіони, які є об'єктом їх підбивної діяльності, тобто діяти не ззовні, а зсередини знищуваної системи. Цивільне населення, зокрема жінки, підлітки й діти, легко рекрутуються сучасними екстремістами, сепаратистами будь-якого штибу, особливо ісламістами (чинник мучеництва за віру), тому є високоефективною бойовою силою, яка діє тим більш успішно, якщо боротьба армії проти цивільного населення дає значний контрпропагандистський ефект, зокрема й на міжнародному рівні. У практиці сучасного ісламізму нормою є виплата сім'ї «загиблого за віру» значної фінансової компенсації. Таким чином, загибель одного із членів сім'ї дає змогу одержати кошти для існування. Сучасна Палестина служить найбільш показовим прикладом масового рекрутування терористів-шахідів, зокрема неповнолітніх, на фінансовій основі, які експлуатують традиційну для Сходу відданість сім'ї та занижену оцінку людського життя» [7, с. 21–22].

Учений переконаний, що велику роль у розвитку й посиленні ісламістського тероризму зіграла також наявність могутніх покровителів в особі нафтовидобувних монархій ісламського світу з їх колосальними фінансовими ресурсами, впливом ісламського духівництва та готовністю правлячих режимів поступитися частиною доходів, щоб спрямувати ісламістський екстремізм на зовнішніх супротивників, не допускаючи, як це відбулося свого часу в Ірані, його виступів проти правлячих династій [7, с. 19].

При цьому існуюча громадська думка про іслам як релігію терористів є некоректною, оскільки тероризм народжується не цією релігією, а спробами окремих груп та організацій використовувати її для виправдання своєї злочинної діяльності. Про це свідчить позиція мусульманських держав. Вони прагнуть до пошани своєї релігії, своїх культурних і цивілізаційних особливостей. Водночас вони заявляють про готовність робити внесок у забезпечення загальних інтересів, зокрема, рішуче засуджують тероризм, жертвами якого багато хто з них є також [8, с. 5].

Сучасні засоби транспорту й зв'язку, доступність інформації та технологій, поява мережі Інтернет і перетворення величезних регіонів на зони майже вільного переміщення людей, товарів і послуг ліквідують більшість перешкод для фізичного переміщення терористів або роблять його непотрібним для нанесення ударів по об'єктах атаки. При цьому особливе значення має можливість терористичної діяльності з використанням високих технологій, особливо небезпечних в екологічній та електронно-інформаційній сферах.

Однією з найнебезпечніших особливостей сучасного політичного тероризму є легкість його тиражування. Будь-який терористичний акт, який провокує копіювання, є тим більш легким, що інформація про нього до найдрібніших подробиць поширюється світовими ЗМІ. Та й рецепти виготовлення бомб легко можна отримати через Інтернет. Ю. Іваніч зазначає: «Чим більш технічно складним стає наш світ, тим уразливішим він стає для терактів» [9, с. 248].

І. Трунов та К. Ольховський наголошують: «Тероризм сьогодні вміло використовує бурхливу реакцію засобів масової інформації на здійснені акти тероризму. Помилки в інтерпретації, зайві подробиці в описі трагедії, персоналізація жертв та деперсоналізованість терористів – і телеекран стає полем бою, де першою умовою терористів є вже не гроші, а тележурналісти. Терористи швидко усвідомили особливості сьогодення: влада залежить від громадської думки та виборів. Могутні ЗМІ є падкими на сенсації та миттєво формують громадську думку. Люди бояться насильства й легко піддаються страху. Тому, переміщаючи насильство з представників влади на мирних та беззахисних людей, терористи розраховують на демонстрацію катастрофічних результатів через ЗМІ, що формує загальну пригніченість і викликає незадоволеність суспільства керівниками країн та урядів» [10, с. 95].

Тероризм на сучасному етапі є протистоянням «нового варварства» й «старої цивілізації», де полігонами протистояння світової спільноти та екстремізму й тероризму стали Ізраїль, Афганістан, Палестина, Франція, Німеччина.

Найбільш повною та показовою моделлю цього протистояння є палестино-ізраїльська. Палестинські екстремісти використовують будь-які засоби, виправдовуючи це нерівним співвідношенням сил. Ізраїль відповідає

військовою потужністю, застосовуючи її, зокрема, також проти мирного населення.

Водночас на тлі посилення інтеграційних процесів у світовому співтоваристві відбуваються його диференціація та локалізація. Сама по собі локалізація не є перешкодою глобалізації, а виступає її рушійним компонентом [11, с. 11]. Проте в контексті цієї взаємодії виникають елементи конфлікту, які роблять певний деструктивний внесок.

Дійсно, на тлі загального підвищення життєвого рівня розрив між доходами на душу населення в розвинених країнах і країнах, що розвиваються, останнім часом збільшився. Розвинені країни орієнтуються на дохід у 30 тис. дол. на рік, тоді як життєвий рівень 85% населення Землі не досягає 3 тис. дол. на рік [12, с. 20]. Причому посилення соціальної поляризації відбувається як у планетарному масштабі, так і всередині кожної окремо взятої держави. Чи не в межах цієї нерівності ховається глибинна причина тероризму як «симптому глибокої кризи нашої цивілізації» [13, с. 130]?

Сприятливим середовищем для тероризму є також нерівноважний процес глобалізації, що виражається в досить агресивному нав'язуванні «американської» моделі цивілізації з властивою їй системою цінностей і соціально-економічною парадигмою всім народам Землі без будь-якого врахування їхніх національних та історичних особливостей. Унаслідок такого підходу говорити про міжкультурний діалог неможливо. Відведення Заходом іншим державам ролі «об'єкта цивілізації», культурна агресія, застосування подвійного стандарту щодо загальнолюдських цінностей (ідей демократії, гуманності, прав людини) викликає цілком адекватну реакцію відторгнення у вигляді антиглобалізму й тероризму.

Фактично процес глобалізації, що зародився в різноманітному світі, оголив протиріччя цивілізації, несправедливість світоустрою. Тому інформаційна відкритість, покликана бути джерелом знання й освіти, стала фактором, який сприяє тероризму. Завжди існуюча нерівність стала особливо нетерпимою в ситуації, коли всі можуть її бачити навч на екранах телевізорів [14]. Ще одним недоліком сучасної цивілізації є прояв її суті у формі надмірної турботи про безпеку (особисту, суспільну, державну, всесвітню). Парадоксально, проте саме прагнення до повної безпеки зумовлює страхи, почуття небезпеки. При цьому мета, що переслідується тероризмом (створення атмосфери паніки, коли легко маніпулювати людьми), є досяжною. До цього додаються зростання потреб, загострення ситуації голоду, безробіття в більшості регіонів планети, дегуманізація суспільства та особистості [15, с. 180]. Наслідком цього негативу є тероризм.

Донедавна вважалося, що міжнародне співтовариство може протистояти будь-яким спробам порушити укладений світоустрій у межах діючої світової політичної системи, основою якої є Організація Об'єднаних Націй. Проте варто зазначити, що структура ООН, побудована в період конфронтації двох світових ідеологічних систем, значною мірою застаріла та все більше стає малоефективною. Найчастіше всі заходи боротьби з тероризмом спрямовуються на усунення наслідків інциденту, що трапився, а не на своєчасне виявлення й припинення терористичної діяльності. Причому самі методи, як «силові», так і «гуманні», не досягають своїх цілей, оскільки таке

використання відбувається без їх достатньої взаємодії, переходячи з однієї крайності в іншу.

Автори багатьох статей, присвячених проблемам боротьби з тероризмом, порушують питання про низьку ефективність заходів, що вживаються для боротьби з тероризмом, його глобалізацією, наслідки якої однаковою мірою небезпечні для всіх народів.

Здається, що гіпотеза невизнання існування світового тероризму є не зовсім правильною. Неможливо заперечувати процеси зрощення, взаємопроникнення, єднання всіх сфер життєдіяльності людства, які відбуваються. Те, що ще недавно можна було локалізувати в межах однієї-двох держав, не можна розглядати окремо в епоху глобалізації, оскільки це вже зачіпає інтереси багатьох країн. Не є винятком також тероризм, який є хоч і негативним, проте об'єктивно існуючим суспільним процесом, що впливає на інтереси, безпеку людства в цілому. В. Антипенко визначає тероризм «спочатку міжнародним», оскільки «практично будь-який, навіть на перший погляд винятково внутрішньодержавний, тероризм має міжнародні аспекти» [16, с. 28–30].

Розвиток продуктивних сил, науки й техніки досяг таких висот, які дають змогу вирішувати практично будь-які проблеми. Необхідне лише правильне використання наявного потенціалу. Вирішення проблеми тероризму та його глобалізації вбачається в об'єднанні людства в боротьбі з тероризмом з урахуванням історичного й національного досвіду кожної окремо взятої держави за загального підвищення життєвого рівня та збереження культурної самобутності його народу. А втілити цю ідею в життя має саме процес глобалізації. На шляху єднання людства в боротьбі з тероризмом немає непереборних перешкод. Не лише благополуччя, а й виживання людства може бути забезпечене тільки спільними зусиллями держав і народів. Сьогодні від стану міжнародної системи залежать безпека та благополуччя кожної країни. Об'єктивним і незаперечним є факт, що глобалізація «привела до того, що жодна держава не в змозі існувати без активної взаємодії з міжнародною системою», від ефективності організації якої залежить їх благополуччя [17, с. 5].

І. Лукашук стверджує: «Життя приносить усе переконливіші свідчення зростаючій ролі держави в забезпеченні благополуччя суспільства. Внутрішні озброєні конфлікти вражають саме ті країни, у яких державна влада є неефективною. У результаті цього виникає небезпека для інших держав. Такі конфлікти не раз кваліфікувалися Радою Безпеки ООН як загроза миру й безпеці. Останні події підтвердили, що такі країни слугують базами міжнародного тероризму» [17, с. 6–7]. Вихід із ситуації, що склалася, деякі дослідники пов'язують із встановленням «нового світопорядку», який зможе забезпечити вирішення глобальних проблем. Так, І. Лукашук зазначає: «В основу світового порядку повинні бути покладені основні цінності, які мають важливе значення для міжнародних відносин у ХХІ столітті. Вони містять свободу, забезпечення прав людини, рівність, солідарність, терпимість, пошану до природи, загальну відповідальність» [17, с. 8].

Висуваючи ідею створення «рятувального» нового світового порядку, її автори не пропонують механізм його перетворення (зазвичай він полягає в заклику держав приєднуватись до відповідних конвенцій). Переважно формулюються цілі та цінності нового справедливого світоустрою, підкреслюється

необхідність узгоджених дій, спрямованих проти міжнародного тероризму. Дійсно, єдиний загальнозрозумілий підхід є ключем до ефективної боротьби з тероризмом. У роботі А. Печчеї «Людські якості» правильно вказано, що «посудина суверенітетів дала течу», що стає найважливішим «підводним каменем» на шляху вирішення глобальних проблем [18, с. 573].

2. Міжнародний тероризм як інструмент глобальної конкуренції

Поширена думка про те, що світовий тероризм був завжди, є спірною тезою. Як доказ старовини міжнародного тероризму наводять переважно дані про терористичні зусилля старосєврейських племен, які терористичними методами боролися і з римською колонізацією, і зі своїми сусідами; дані про тероризм воїнів ісламу, які більше 200 років завдавали хрестоносцям досить відчутних ударів; дані про дії великих завойовників, які, перемігши ворога в битвах, розпочинали знищення значної частини населення, перетворюючи інших на рабів (такі методи мали на меті залякування задля демонстрації своєї влади над життям скореного населення та виключення будь-якого опору в майбутньому). Проте якщо виходити з того, що вже такі непорівнянні із сучасним тероризмом події називатимуться світовим тероризмом, то справедливим буде твердження, що війни, які завжди палахкотіли, є світовими війнами. Потреба у використанні цих термінів сьогодні відпадає.

У наведених прикладах можна бачити лише передумови того, що зараз розуміють під «міжнародним тероризмом». Можливо, саме в подібних історичних відомостях приховано початковий пункт сучасного тероризму – масові, безжальні акції, що мають на меті залякування переможених ворогів. Різниця між «початком» і станом тероризму сьогодні полягає в тому, що раніше це були дії сильної у військовому плані сторони. Сьогодні ж терористична діяльність здійснюється слабким у військовому аспекті суб'єктом і виправдовується у власних очах та очах громадськості саме цією слабкістю, яка стає для нього козирем у політичній грі. Тероризм можна порівняти з неминучою хворобою суспільства через його конфліктний розвиток, подібний до наростаючого запального процесу, що відбувається в живому організмі. Сьогодні міжнародний терористичний розбій загрожує на суші, на морі, у повітрі, навіть під землею. Міжнародні злочинці зазвичай вдаються до мінування автомашин і будівель, детонації бомб на різних об'єктах, особливо в місцях масового скупчення людей, до підпалів, озброєних нападів, захоплення заручників, викрадання людей, посилення поштових відправлень із небезпечним вантажем тощо. Акти тероризму відбуваються на вокзалах, залізничному, повітряному й водному транспорті, складах зброї, в аеро- й водних портах, штаб-квартирах міжнародних організацій і місцях народних зустрічей, житлових будинках, будівлях офіційних представництв інших держав, публічних та суспільних установах тощо. Як і в минулому, часто страждають люди, які жодним чином не стосуються конфлікту.

Отже, політико-правова проблема міжнародного тероризму полягає переважно у зведенні його розуміння до розуміння такого тероризму, який виходить за межі однієї країни. На нашу думку, міжнародний тероризм – це глобальний, світовий тероризм. При цьому його відмінність від стародавніх форм тероризму є приблизно такою ж, як відмінність вищих організмів від

одноклітинних. Відсутність міжнародно-правової домовленості щодо поняття тероризму створює перешкоду також для офіційного формулювання терміна «міжнародний тероризм».

Уперше міжнародний тероризм виділили в самостійну проблему в 30-ті рр. ХХ ст. у зв'язку з терористичними актами за межами СРСР та Німеччини. За завданням керівництва цих країн усувалися небажані політичні й громадські діячі. Тоді ж експертами різних країн були вироблені перші документи щодо міжнародної співпраці в боротьбі з тероризмом. Міжнародний тероризм на початку ХХ ст. містив елементи міжнародного злочину, а саме здійснення його на території іншої держави, коли здійснення терористичного акту (фізичне усунення) було завданням спеціальних органів та не націлювалось на мирне населення й не мало на меті залякування громадськості. При цьому вони відрізняються від сучасних його проявів. Через відмінність актів за масштабністю й цілями тероризм початку ХХ ст. часто не визнають як міжнародний і відносять до розряду державного тероризму. Прикладом слугує вбивство Л. Троцького. Відштовхуючись від позиції, що міжнародний тероризм – це глобальний, світовий тероризм, робиться висновок, що повною мірою використовувати цей термін можна лише щодо тероризму сучасного, в умовах злиття економік різних держав, зрощення легального й кримінального бізнесу, глобальної комунікації, доступності зброї масового ураження.

Сучасним спробам визначення міжнародного тероризму передували сформульовані в Статуті Міжнародного військового трибуналу поняття злочинів проти світу, військових злочинів та злочинів проти людства. Ці поняття мали перехідний характер до міжнародного тероризму. Відсутність визначення міжнародного тероризму багато в чому перешкоджає міжнародному співтовариству вжити дієвих заходів проти цього явища. Спроби надати таке визначення полягають у врахуванні конкретних видів злочинів. Одні й ті ж акти насильства кваліфікуються різними державами як терористичні або як боротьба за свободу, а особи, які їх здійснюють, розглядаються одними державами як терористи, а іншими – як борці за свободу. Різні органи ООН, займаючись проблемою міжнародного тероризму, стикаються зі складними політико-правовими питаннями під час формулювання визначення цього поняття. Їх намагалися вирішити в ООН неодноразово, проте донині офіційно визнаного визначення не вироблено, хоча обговорення цього питання триває більше 20 років. Однак і за відсутності такого визначення боротись із міжнародним тероризмом потрібно. Тому формулювання навіть робочого варіанту визначення тероризму допоможе в боротьбі з ним, оскільки дасть змогу з'ясувати питання, із чим, власне, бореться людство.

Ю. Антонян пропонує таке визначення міжнародного тероризму: «організація та здійснення насильницьких актів будь-якого виду проти громадян (жителів) і майна іншої країни заради залякування її населення, окремих соціальних груп або державної влади, отримання вигоди чи переваг, ухвалення необхідних рішень, залякування небажаних державних, політичних, суспільних, релігійних діячів, діячів культури, спричинення збитку, а також помсти» [19, с. 64–65]. Щодо правильності цього визначення свідчить той факт, що міжнародний тероризм не може бути обов'язково спрямованим проти

іншої держави (державної влади). Теракт може зумовлюватись ворожнечею та ненавистю проти всієї країни, суспільства, народу, людей із конкретними національними особливостями, представників окремих соціальних груп, усієї культури такої країни або цієї нації в цілому [19, с. 63]. Крім того, міжнародні терористи можуть бути не лише «агентами та представниками однієї держави», а й людьми, які не мають жодного відношення до держави (державної влади) і діють із власної ініціативи. Вони можуть об'єднуватись у групи або діяти поодиночі, проте не від імені та за дорученням держави, тобто не виступають як її представники. Вони представляють яку-небудь групу або організацію, навіть може бути, що лише самого себе [19, с. 63].

Більшість фахівців у своїх спробах визначити міжнародний тероризм вказують на те, що його метою є породження страху, а жертви нападу можуть не мати нічого спільного з об'єктами дії, тобто ці жертви зовсім не причетні до боротьби, що ведеться. Однак ці властивості характерні також для інших видів тероризму. Деякі автори вважають особливою ознакою акту міжнародного тероризму присутність у ньому іноземного елемента, який своїми діями викликає міжнародні наслідки; інші характеризують його як особливий вид бойових дій, не регламентованих жодними межами, звичаями й правилами ведення війни. На думку експертів ООН, міжнародний тероризм можна кваліфікувати як терористичні акти, які скоєні однією або більшою кількістю осіб незалежно від мотивів і мають міжнародний масштаб, оскільки їх виконавці планують свої дії не в тій країні, у якій скоєно сам акт, отримують керівні вказівки або приїжджають з інших країн, рятуються втечею та шукають притулку в інших країнах або іншим чином отримують допомогу в будь-якій формі з іншої країни. Суб'єктами міжнародного тероризму як злочину повинні визнаватись не лише фізичні особи та групи, а й держави.

Оскільки міжнародний тероризм – це міжнародний злочин, за нього необхідно відповідати винятково перед міжнародним, а не національним судом. Ідея міжнародного кримінального суду втілилась у створенні Нюрнберзького та Токійського трибуналів. Функціонування такого суду пов'язується з міжнародним тероризмом як найпоширенішим і найбільш небезпечним транснаціональним видом насильства. Міжнародне співтовариство стоїть перед необхідністю вироблення ефективних заходів боротьби з міжнародним тероризмом. Організація Об'єднаних Націй, її органи й установи активно працюють над вирішенням цієї проблеми, враховуючи попередній досвід, виражений у міжнародних документах, спрямованих на боротьбу з тероризмом. При цьому не менш важливою є необхідність боротьби (у тому числі правової) за прозорість інформації, яка в сучасних умовах здійснюється лише під час висвітлення ЗМІ, що інколи зводиться до смакування страшних подробиць чергового терористичного акту, списку жертв тощо.

Отже, міжнародний тероризм є породженням процесу глобалізації, його «зворотним атрибутом». Як глобалізатори, так і антиглобалісти (тільки не ті, які відносять себе до цього руху, а справжні супротивники об'єднання людства) знайшли «нову зброю» – «людський чинник» в особі людей, які зневірилися через убогство й безправ'я та готові жертвувати своїм життям за хороші гроші (живі бомби!), особливо якщо цю операцію додатково

ідеологічно оформити не як наймане вбивство, а як боротьбу за справедливість і богоугодну справу. Якщо визнати правильність сформульованого висновку про те, що лікувати необхідно не хворобу, а організм, то й боротьба з тероризмом набуває абсолютно нового, більш широкого значення. Боротьба з тероризмом, у тому числі юридична, – це не лише створення та виконання законів, у яких ідеться безпосередньо про тероризм, а й створення та забезпечення неухильного виконання всіх законів і нормативних актів, які допомагають відновлювати справедливість, підвищувати духовність людини, покращувати виховання й освіту підростаючого покоління. Усупереч думці відомого російського драматурга О. Островського бідність – це велика вада, що зумовлює численні злочини проти людяності. Тому дійсно демократична держава обов'язково та постійно повинна вести боротьбу з бідністю. Можна навіть сказати, що наявність такої ефективної боротьби – безпомилковий тест на справжню демократичність тієї чи іншої держави.

Деякі дослідники виділяють особливу складну форму міжнародного тероризму – «державний тероризм», інакше кажучи, тероризм, який здійснюється державами. М. Черкес зазначає: «Ще під час «холодної війни» з'явився термін «державний тероризм». Він не отримав ні нормативного, ні доктринального визнання та вживався найчастіше в політичній публіцистиці» [20, с. 31].

Під державним тероризмом мається на увазі не терор проти власного народу, а використання терористичних засобів і методів у зовнішній політиці: проведення секретних операцій проти інших суверенних держав, підтримка терористичних організацій, доручення їм спеціальних завдань, їх фінансування тощо. З деякого часу дослідники відносять до них також терористичні методи боротьби з тероризмом. Так, США та їх союзники, здійснюючи військові операції в боротьбі з терористичними режимами в Афганістані та Іраку, застосовували заходи, які можна віднести до розряду терористичних. Під прапорами й гаслами боротьби з терористичними режимами, поширення демократичних принципів в управлінні цими державами війська США та їх союзників принесли біль і страждання населенню цих територій, значно погіршивши без того низький рівень його життя. Найголовнішим при цьому є те, що подібні «борці з тероризмом», отримавши за допомогою насильства короточасний позитивний ефект, фактично плодять його: крім того, що насильство вирощує безліч месників, виходить так, що нелегальна діяльність і вступ до лав терористичних угруповань дають можливість отримання допомоги сім'ям шахідів (з араб. «шахід» – воїн, загиблий під час священної війни, джихаду; мученик).

Основні причини тероризму лежать у політичній площині. Тому прагнення політичних еліт за будь-яку ціну утримати владу знаходить своє вираження в практиці застосування політики «подвійних стандартів», методів боротьби з тероризмом, які за своєю суттю приховують «міждержавний» тероризм. Під маскою боротьби з тероризмом ховається «міждержавний» тероризм, за наслідки якого розплачуються пересічні громадяни [21]. Не підлягає сумніву, що до тероризму вдавалися та вдаються тією чи іншою мірою всі країни, оскільки він є непрямим потенційно високоефективним засобом дестабілізації

та ослаблення ворожої держави. Упродовж усього ХХ ст. тероризм служигував інструментом впливу на ці держави.

Так, державний розвиток Ізраїлю відбувався й відбувається у відбиванні безперервних терористичних атак. У результаті нездатності урядів більшості країн до взаємної співпраці в боротьбі з міжнародним тероризмом та, відповідно, повної пасивності органів міжнародної співпраці (зокрема й Інтерполу) Ізраїлю доводилось тривалий час фактично самотійно боротись із цим феноменом. Із цієї причини там виробилися специфічні заходи протистояння: терор проти терору. Було створено підрозділи спеціального призначення – сайерет (що означає «розвідка боєм»), причому спочатку як силова антитерористична й диверсійна одиниця при Генеральному штабі, які згодом утворились при всіх видах військ Ізраїлю. Моссад (розвідувальна служба Ізраїлю), сайерет та інші ізраїльські органи спеціального призначення були поставлені в умови, за яких знищення бойовиків, баз їх розміщення здійснювалось «у відповідь» на терористичні методи. У результаті проникнення незаконним шляхом на територію чужої держави, де, згідно з даними розвідки, розташовувалось місце скупчення бандформувань, під покровом ночі відбувалось фізичне усунення ватажків терористичних організацій і рядових бойовиків. Часто це відбувалось у їх власних будинках на очах у близьких. Так, наприклад, 16 квітня 1988 р. був ліквідований у Тунісі Халіль аль-Вазир (Halil al-Wazir), більш відомий як Абу Джихад (Abu Jihad), військовий соратник Ясіра Арафата, який очолював украй праве крило ФАТХ (AL-FATAH, Palestine National Liberation Movement, Національно-визвольний рух Палестини) – найкрупнішої та найзначнішої палестинської терористичної організації, що входить до складу Організації звільнення Палестини. Незважаючи на включення в боротьбу з міжнародним тероризмом усього міжнародного співтовариства, міжурядових та інших неурядових міжнародних органів, Ізраїль і зараз продовжує здійснювати у відповідь рейди актів відплати як зі своєї території, так і з територій інших держав.

Ці факти мають виняткову важливість, оскільки підкреслюють, що злочинний характер політики низки держав безперечно варто розглядати як одну з найважливіших причин посилення тероризму у світі. Принаймні було б дуже наївно шукати причину тероризму лише в діяльності певних терористичних угруповань. У літературі, присвяченій цьому питанню, можна спостерігати цікаву позицію: за періоду СРСР радянські дослідники звинувачували в цьому злочині тільки США та інші західні країни, звичайно заперечуючи навіть арабський тероризм, натомість зарубіжні автори робили те саме щодо СРСР. Останнім часом докори в державному тероризмі найчастіше одержували Іран, Ірак, Сирія, Ліван та деякі інші країни, які звинувачувались у тому, що використовують тероризм як засіб ведення зовнішньої політики. Під впливом міжнародного тиску та застосованих санкцій уряди цих країн стали розуміти, що вони не можуть більше підтримувати терористичні групи так відкрито й очевидно, як це робилось ними раніше.

У 90-і рр. ХХ ст. з'явився новий феномен – терористичні держави, які є опорними базами для міжнародної терористичної мережі. Маються на увазі території, що перейшли під безпосередній контроль терористичних угруповань або перебувають під їх значним впливом і використовуються для тісно

пов'язаних із тероризмом наркоторгівлі, вербування терористів, розміщення таборів із їх підготовки (навчання й тренування), отримання матеріальних інвестицій у вигляді фінансової допомоги, зброї. Серед таких держав називають, наприклад, Пакистан, Сомалі, Ліван, Сирію, Іран. Державний департамент США продовжує складати списки держав, які, на його думку, є державними спонсорами тероризму [22].

Висновки

Характеризуючи сучасний етап розвитку людської історії як переломний момент, варто вказати на його значимість для принципового вирішення питання про продовження існування всієї земної цивілізації. Глобалізаційні процеси, об'єктивні за своєю суттю, втягують у техноекономічний і соціальний розвиток усіх суб'єктів міжнародного права, які дотепер зберігали свою етнічну ідентичність, підвалини традиційного суспільства. Однією з перешкод на шляху формування нового світового порядку є, зокрема, роль людського чинника, інакше кажучи, суб'єктивні помилки, які за певних умов набувають цілком об'єктивного характеру. Це нездатність лідерів держав та політичної еліти відповідати вимогам часу: сьогодні національні інтереси можуть бути забезпечені лише у взаємозв'язку із загальними інтересами, значення яких стає все більш визначальним. З іншого боку, надмірна віра в те, що варто підтягти «домінуюче політичне мислення» – і все стане добре, може призвести до ідеалізму, абсолютно відірваного від будь-якої реальності. Як, наприклад, перенастроювати мислення «відомих» лідерів сучасного тероризму, рядових бойовиків? Не можна пояснити за допомогою цієї гіпотези поведінку А. Гітлера й фашистів, сказавши, що в них «відстале» політичне мислення.

Сучасна епоха глобалізації гостро вимагає міжкультурного діалогу з обґрунтуванням справедливості та розробки принципів універсальної справедливості. Зміст такої справедливості характеризує насамперед визнання таких правових цінностей, як життя, власність. Можна зробити висновок, що тероризм у сучасних умовах – це специфічна форма насильства, розрахована на масове сприйняття з метою створення в суспільстві атмосфери страху. Так було завжди, проте для сучасного тероризму це одна з ключових рис. Характерний для сьогодення процес глобалізації оголив багато суперечностей цивілізації, зробив очевидною несправедливість устрою світу, насамперед щодо розподілу матеріальних благ. Посилення технологічних, економічних зв'язків різних регіонів планети, постійне зростання вражаючої сили сучасної зброї, досягнення у сфері інформаційних відносин – усе це призвело до того, що суспільство зіткнулось із тероризмом, який набув нової небезпечної форми, що є результатом своєрідного зрощення політики, економіки та корупції.

Список використаних джерел:

1. Філософія права / за заг. ред. П. Рабіновича. – Львів : Юридичний фак-т Львівського нац. ун-ту ім. І. Франка, 2005. – 290 с.
2. Никитаев В. Террорификация / В. Никитаев // Философские науки. – 2002. – № 1. – С. 134–140.

3. Делягин М. Мировой кризис: общая теория глобализации : [курс лекций] / М. Делягин. – 3-е изд. – М. : ИНФРА-М, 2003. – 768 с.
4. Філософія права / за заг. ред. П. Рабіновича. – Львів : Юридичний фак-т Львівського нац. ун-ту ім. І. Франка, 2005. – 290 с.
5. Мильштейн И. Каменный топор / И. Мильштейн // Новое время. – 2001. – № 38. – С. 17–19.
6. Шутов Н. Анатомия терроризма / Н. Шутов // Слово. – 2002. – № 16. – С. 5.
7. Сатановский Е. Глобализация терроризма и ее последствия / Е. Сатановский // Международная жизнь. – 2001. – № 9–10. – С. 17–25.
8. Лукашук И. Мировой порядок XXI века / И. Лукашук // Международное публичное и частное право. – 2002. – № 1. – С. 4–10.
9. Иванич Ю. Наркотики и терроризм: паутина зла / Ю. Иванич. – М. : Вече, 2005. – 464 с.
10. Трунов И. Правовые аспекты борьбы с терроризмом / И. Трунов, К. Ольховский // Адвокат. – 2001. – № 11. – С. 94–96.
11. Федотова В. Российское развитие в условиях глобализации / В. Федотова // Философские науки. – 2001. – № 1. – С. 5–18.
12. Уткин А. Богатые и бедные / А. Уткин // Философские науки. – 2001. – № 1. – С. 19–32.
13. Розин В. Терроризм или выразительный симптом кризиса нашей цивилизации? / В. Розин // Философские науки. – 2002. – № 1. – С. 126–133.
14. Караганов С. Победителей не будет / С. Караганов // Деловые люди. – 2004. – № 1577. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.global.krsk.ru/publown>.
15. Митиль А. Дилеммы глобализации. Социумы и цивилизации: иллюзии и риски / А. Митиль // Вопросы философии. – 2002. – № 9. – С. 178–181.
16. Антипенко В. Современный терроризм: состояние и возможности его упреждения (криминологические исследования) / В. Антипенко. – К. : НБУВ, 1998. – 190 с.
17. Лукашук И. Мировой порядок XXI века / И. Лукашук // Международное публичное и частное право. – 2002. – № 1. – С. 4–10.
18. Мир философии: книга для чтения : в 2 ч. / сост. : П. Гуревич, В. Столяров. – М. : Политиздат, 1991– . – Ч. 2 : Человек. Общество. Культура. – 1991. – 624 с.
19. Антонян Ю. Терроризм: криминологическое и уголовно-правовое исследование / Ю. Антонян. – М. : Щит-М, 2001. – 306 с.
20. Черкес М. Международно-правовое обеспечение борьбы с терроризмом / М. Черкес // Социально-правовые аспекты терроризма : [монография] / под ред. С. Кивалова, В. Дремина. – О. : Фенікс, 2003. – С. 22–40.
21. О выходе из кризиса [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://karabaev.chat.ru/krisis1.html>.
22. Trends in Terrorism (December 18, 1999) // Perspectives, Canadian Security Intelligence Service : [Report]. – 2000. – № 1. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.csis-scrs.gc.ca/ththrtvnrmnt/trrrsm/index-en.php>.

Пальшков К.Є.,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ

РОЗДЕРЖАВЛЕННЯ ВЛАСНОСТІ В КРАЇНАХ БАЛТІЇ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНИЙ КРОК ПОСТКОМУНІСТИЧНОЇ ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ

Анотація

У статті розглядається вплив класичної ліберальної доктрини на роздержавлення власності як етапу загальної лібералізації в пострадянських республіках Балтії.

У другій половині ХХ ст. головними адептами економічного складника ідеології лібералізму стали Людвіг фон Мізес і Мілтон Фрідман. Видатні вчені стали на захист класичних ліберальних цінностей і заклали концептуальне підґрунтя ринкової економіки сучасного зразка. У їхніх працях вихваляються фундаментальні для економіки західного типу цінності, як-от вільний ринок, приватна власність, економічна й політична свобода та конкуренція. Водночас системно критикується економіка, побудована на планових засадах, як така, що не здатна забезпечити сталий соціально-економічний розвиток.

З падінням соціалізму погляди Людвіга фон Мізеса та Мілтона Фрідмана були ідейним підґрунтям для провідних реформаторів постсоціалістичних держав, зокрема пострадянських країн Балтії. Пострадянські еліти Балтії належним чином оцінили важливість відродження інституту приватної власності як підґрунтя ринкової економіки. Формування мережі приватних власників відбувалося шляхом приватизації, що полягала в роздержавленні народно-господарчих комплексів республік. Процеси приватизації в кожній із пострадянських республік Балтії суттєво різнилися: від найбільш ліберальної в Естонії до соціально орієнтованої в Литві.

Вступ

З руйнуванням соціалістичного табору велика кількість держав, які протягом багатьох десятиліть були вимушені сповідувати ідеї соціалізму та комунізму, отримали змогу змінити ціннісні орієнтири в організації суспільно-політичного життя та обрати інший шлях розвитку.

З оголошенням в СРСР політики «перебудови», лейтмотивом якої був заклик до гласності, з'явилася можливість здійснення лібералізації шляхом побудови конкурентного суспільства та демократичної політичної системи, воля до чого накопичувалася протягом десятиліть існування радянської влади.

Ще на ранніх етапах посткомуністичної трансформації більшість постсоціалістичних країн Східної Європи та Балтії тією чи іншою мірою підтримали західний вектор інтеграції.

Через особливості історичного, культурного, геополітичного тощо змісту окреме місце серед держав, догматичні принципи яких підлягали трансформації, посіли країни Балтії. Лише вони серед пострадянських республік фактично виявилися готовими до стрімкої та системної

трансформації, запорукою чого став, зокрема, високий рівень політичної свідомості та культури, що забезпечило цивілізовану конкуренцію між національними елітами.

Балтійські еліти обрали єдиний прийнятний для всіх – європейський – вектор інтеграції. Від моменту суспільно-політичних перетворень до затвердження ліберальної, а потім і консолідованої демократії Литва, Латвія та Естонія довели, що небезпідставно завжди вважали себе частиною демократичної традиції. Як концептуальні засади політичного життя тут швидко віднайшли себе плюралізм, поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки, багатопартійність, легальна повноважна опозиція тощо.

Водночас лише країни Балтії з-поміж пострадянських наочно показали розуміння необхідності одночасної економічної трансформації, без якої трансформація політична приречена на провал і яка містить денаціоналізацію та приватизацію у виробничій сфері, економічну незалежність громадян; затвердження середнього класу як соціального підґрунтя стабільності демократичних процесів; формування конструктивної соціально-економічної бази для діяльності політичних партій [8, с. 142].

Для народно-господарчих комплексів цих країн така економічна лібералізація означала проведення системних ринкових реформ на протилежних плановому мисленню ідейних засадах. Багато в чому таке ідейне підґрунтя склали вчення представника австрійської економічної школи, філософа та політичного мислителя, одного із засновників та керівників товариства «Мон Пелерин» Людвіга фон Мізеса та найвідомішого діяча Чиказької економічної школи, лауреата Нобелівської премії з економіки (1976 р.) Мілтона Фрідмана.

Серед всієї низки ліберальних реформ, які слід було провести, окремо слід відзначити приватизацію, що передбачала роздержавлення власності. Значення приватизації та механізмів її проведення для пострадянських країн важко переоцінити, адже після успішного здійснення вона мала стати запорукою цивілізованого переходу до ринкової економіки, формування середнього класу, розвитку підприємництва тощо.

Класичні ліберальні цінності в ученнях Людвіга фон Мізеса та Мілтона Фрідмана

Як свідчать особисті зізнання провідних реформаторів, що безпосередньо керували та впроваджували ліберальні демократичні перетворення в країнах Східної Європи та Балтії, значний вплив на їхні дії та рішення справили засадничі принципи ліберальної доктрини. У таких зізнаннях, зокрема, згадуються імена Людвіга фон Мізеса та Мілтона Фрідмана.

Так, аналізуючи дебати щодо ефективності соціалізму («дебати про соціалістичну калькуляцію»), колишній заступник прем'єр-міністра, міністр фінансів Польщі (1989–1991, 1997–2000 рр.) і президент Національного банку Польщі (2001–2007 рр.) Лешек Бальцерович зазначив: «Мене вразила наївність «соціалістичної сторони» в тих дебатах, що її представляв, зокрема, Оскар Ланге, як і обґрунтованість позицій «антисоціалістичного» табору, що їх репрезентували Людвіг фон Мізес та Фрідріх фон Гаєк. Я цілком поділяв

іронічне пророцтво фон Мізеса про те, що ефективне реформування соціалізму передбачає, зрештою, повернення до капіталізму» [2, с. 37].

Як пише колишній віце-прем'єр-міністр та міністр фінансів Болгарії (2008–2013 рр.) Сімеон Дянков, «ранніх реформаторів, таких як Лешек Бальцерович, Вацлав Клаус і прем'єр-міністр Естонії Март Лаар, надихали на їхні зусилля праці Фрідріха фон Гаєка та Мілтона Фрідмана» [2, с. 276–277].

Таким чином, Л. фон Мізес та М. Фрідман, відстоюючи в ХХ ст. ідеї класичного лібералізму, справили значний вплив на досягнення безальтернативності ринкового шляху розвитку. З доктринальних міркувань автор не подає в цій публікації огляд вчення згаданого вище Фрідріха фон Гаєка, бо це вимагає окремого аналізу. Цей мислитель, вихваляючи ліберальні цінності, також перебував на неоконсервативних позиціях.

Палко обстоюючи ліберальні цінності (раціоналізм, приватна власність, свобода, мир, рівність, терпимість тощо, на яких засновані капіталізм і демократія), Л. фон Мізес піддавав нищівній критиці засадничі принципи соціальної держави з розширеними повноваженнями, визнаючи натомість наявність центрального уряду в мінімальних формах. При цьому мислитель наголошував, що йдеться не про безпідставне обмеження повноважень держави, а про необхідну міру, спричинену необхідністю захисту приватної власності. Філософ стверджує: «Було б неправильним представляти ставлення лібералізму до держави, говорячи, що він хоче обмежити сферу можливої діяльності останньої або що він у принципі має відразу до будь-якої діяльності з боку держави в економічному житті. Про таку інтерпретацію загалом не може бути мови. Позиція, яку лібералізм посідає стосовно проблеми функцій держави, є неминучим наслідком його захисту приватної власності на засоби виробництва» [6, с. 10]. Дбайливе та шанобливе ставлення до приватної власності несумісне з одночасним визнанням права на власність держави й породжує необхідність обмеження впливу останньої.

Л. фон Мізес доводить переваги приватної власності на засоби виробництва, порівнюючи таку формацію з іншими типами організації економіки. У своєму вченні мислитель виокремив п'ять типів організації економічного життя суспільства, і це:

- система приватної власності на засоби виробництва, де передбачено її періодичну конфіскацію та подальший перерозподіл;
- система синдикалізму;
- система державної власності на засоби виробництва (соціалізм або комунізм);
- інтервенціонізм (від лат. *interventio* – втручання), під яким дослідник розумів державне втручання в економічне життя;
- система приватної власності на засоби виробництва, яку в розвиненому вигляді варто розуміти як капіталізм.

Система приватної власності на засоби виробництва, що передбачає скасування нерівності в прибутках і достатку через її періодичний перерозподіл, за висловом Л. фон Мізеса, приводить до зменшення продуктивності людської праці. Таких наслідків можна не помітити лише там, де землю (щодо якої ця система, власне, і має досвід практичного застосування) обробляють у найпримітивніший спосіб. Стосовно ж

індустріально розвинених суспільств така система є взагалі абсурдною, оскільки «цілком безглуздо розформувати молочну ферму, яка має весь комплекс сучасного технічного обладнання».

Нежиттєздатним, на думку Л. фон Мізеса, є й синдикалізм, що уособив ідею реалізації рівномірного розподілу майна до умов сучасної масштабної промисловості через надання права власності на засоби виробництва працівникам, зайнятим у певній галузі промисловості. Рівність у розподілі власності в цьому разі не може бути досягнута з огляду на нерівномірні пропорції матеріальних і людських чинників у різних галузях виробництва. Тому спроба застосування синдикалізму неодмінно приведе до того, що частки власності, які отримають представники різних виробництв, виявляться неоднаковими. Мислитель зазначав: «Насправді синдикалізм як суспільний ідеал є настільки абсурдним, що лише недалекі люди, які недостатньо роздумували над проблемою, наважувалися захищати його в принципі» [6, с. 15].

Під соціалізмом, або комунізмом, Л. фон Мізес розумів економічну систему, за якої власність і право використовувати будь-які засоби виробництва належать державі. У цьому разі неважливо, як розподілені суспільні дивіденди – рівною мірою або в якийсь інший спосіб. На ідентифікацію певного суспільства як соціалістичного також не впливає те, що право власності на засоби виробництва формально передано державі чи приватні власники номінально зберігають його за собою, тоді як їх використання можливе лише в регламентованому директивами держави порядку. В обох ситуаціях декларування приватної власності набуває номінального характеру, оскільки, коли лише держава вирішує, що і як треба виробляти та кому і за якою ціною продавати, сутність інституту приватної власності спотворюється. Крім того, зникає капіталізм, що втрачає свій основний рушій – прагнення підприємців до отримання прибутку.

Інтервенціонізм Л. фон Мізес трактував як тип організації економіки держави, де «система приватної власності, регульована, контрольована й керована окремими владними постановами (актами інтервенції)» і який умовно перебуває між соціалізмом і капіталізмом. Попри те, що ця економічна система умовно вище за комуністичну, державне регулювання містить величезну кількість ризиків для ринку. Мислитель зазначає: «Держава, цей суспільний апарат примусу й насильства, є (за необхідністю) гегемоністичним органом» [5, с. 492]. Якби держава мала змогу посилити свій вплив на власний розсуд, вона б скасувала ринкову економіку, замінивши її тоталітарним соціалізмом.

Отже, за міркуваннями Л. фон Мізеса, єдиною здатною до існування системою є приватна власність на засоби виробництва. Суспільне виробництво в ній означає, що в межах вільного ринку індивід не зобов'язаний комусь підкорятися чи ставати володарем над кимось. Даючи щось іншим людям, він діє з власної волі заради отримання винагороди з боку тих, хто одержав товари або послуги від нього. Він вільно обмінюється товарами та послугами, не виконуючи примусової праці та не сплачуючи данину. Утім, у цьому разі індивід не є повністю незалежним. В умовах вільних ринків він залежить від інших членів суспільства, і така залежність взаємна. Покупець залежить від продавця, тоді як продавець від покупця.

У разі системи з приватною власністю на засоби виробництва умовами існування суспільства є воля та свобода, які, за переконанням Л. фон Мізеса, можна характеризувати лише в межах суспільних відносин між людьми. При цьому, як зазначено, абсолютна незалежність індивіда в межах суспільної системи неможлива. У суспільстві кожен індивід залежить від розміру внеску, що готові зробити інші індивіди в його добробут, в обмін на внесок даного індивіда у примноження їхнього доходу. Сутність суспільства в такому випадку полягає у взаємному обміні послугами. Громадяни є вільними лише тією мірою, якою вони можуть робити вибір. Отже, власне свобода існує лише там, де індивіди можуть обирати варіант поведінки. Якщо ж люди вимушені погоджуватися з умовами обміну або на них чинять тиск, варто говорити про відсутність свободи.

Маючи переконання в тому, що свобода є неподільною, Л. фон Мізес зазначає, що в разі втрати економічного суверенітету індивід втрачає й політичний суверенітет. Планова економіка, що підміняє вільний ринок, у політичній сфері заснована на однопартійності, яка унеможливорює політичну незалежність громадян. Філософ стверджує, що людина, яка не має права робити вибір із різних консервів або мила, також позбавлена права робити вибір із різних політичних партій та програм і обирати посадових осіб.

Безальтернативно обстоюючи принцип «laissez-faire» (невтручання), Л. фон Мізес наголошує на тому, що його застосування не передбачає дії бездушних механічних сил. У цьому разі кожна особа має право обирати спосіб, у який вона бажає брати участь у суспільному розподілі праці. Водночас споживачі мають самостійно визначати, що повинні виробляти підприємці. Заперечення ж цього принципу та застосування державою плану як засобу регулювання економіки означають формування всіх правил урядом і забезпечення їх виконання силою апарату примусу та насильства.

Поділяючи ідеї та цінності класичного лібералізму, М. Фрідман критикував соціалістичні трансформації цієї доктрини, що відбувалися, зокрема, після 1930-х років у США. Замість плекання приватної ініціативи в процесі соціально-економічного розвитку почали надавати перевагу державі, а найбільш популярними гаслами стали добробут і рівність замість свободи. Не погоджуючись із такими деформаціями лібералізму, М. Фрідман писав: «Ліберал ХХІ століття був радикалом як в етимологічному сенсі, оскільки звертався до самих коренів справи, так і в політичному сенсі, бо виступав за докорінні зміни в суспільних інститутах. Так само повинен чинити і його сучасний спадкоємець».

М. Фрідман заперечував окремішність економічної та політичної свобод, обґрунтовуючи існування тісного зв'язку між ними. Критикуючи популярний на той час «демократичний соціалізм», дослідник акцентував увагу на неможливості одночасного існування індивідуальної свободи та економічної моделі соціалістичного зразка. Вчений доводив, що соціалістичне суспільство не може гарантувати індивідуальну свободу, життєздатними є лише певні комбінації економічних і політичних моделей.

Вихваляючи економічну свободу, М. Фрідман також характеризував її як необхідну умову політичної свободи. Постаючи засобом досягнення політичної свободи, капіталістичний економічний устрій впливає на

концентрацію та розосереджує політичну владу. Це відбувається тому, що тип економічної системи, який забезпечує ринкову свободу й конкуренцію всіх суб'єктів ринку (капіталізм), відмежовує економічну владу від політичної, надаючи в такий спосіб змогу одній збалансувати іншу. Водночас М. Фрідман зауважував, що наявність економічної свободи не є достатньою умовою для затвердження політичної свободи. Незважаючи на те, що фашистський режим в Італії, Іспанії, Німеччині та імперський лад Росії в десятиліття перед Першою світовою війною, у Японії – перед Першою та Другою світовими війнами відрізнялися широкою реалізацією економічної свободи, назвати ці устрої політично вільними не можна.

Взаємозв'язок між економічною й політичною свободою є двостороннім, характер чого наочно представлений в історичному контексті. Так, на початку ХІХ ст. Бентам і філософські радикали витлумачували розширення політичної свободи як передумову поширення економічних прав та свобод. Після Другої світової війни, коли втручання західних урядів у національні економіки набуло найширших форм (аж до виявів колективізму), Л. фон Мізес, Ф. А. фон Гаяк та інші мислителі закликали до зменшення державного тиску та централізації з одночасним збільшенням економічної свободи як умови досягнення політичної свободи.

Надмірна державна участь дискредитує й інші економічні моделі. М. Фрідман привертає увагу до промовистого прикладу з В. Черчилем. Попри те, що В. Черчилль був відомим британцем, членом парламенту, экс-міністром уряду, йому з 1933 року й до початку Другої світової війни не дали змоги виступити на британському радіо, що перебувало під державною монополією, яку мала Британська корпорація радіомовлення. Отже, людині, чия позиція здавалася «суперечливою», забороняли звертатися до широкої аудиторії співвітчизників, щоб запобігти загрозі з боку фашистської Німеччини.

Більшою чи меншою мірою концептуальні ідеї Л. фон Мізеса та М. Фрідмана були вдало використані в реформуванні національних економік всіма постсоціалістичними країнами Східної Європи та Балтії, а саме Польщею, Угорщиною, Чехією, Словаччиною, Болгарією, Румунією, Латвією, Литвою та Естонією. Про правильність ідейного підґрунтя посткомуністичної трансформації вказаних країн свідчать їхні значні політичні та економічні успіхи. Зокрема, усі наведені країни досягли стратегічної мети у вигляді інтеграції до європейської демократичної спільноти.

Проведення приватизації в країнах Балтії

Як справедливо зауважує у своєму політичному есе український дослідник Денис Яковлев, «історичний виклик політичному класу України полягає в необхідності вибору в умовах пострадянської стагнації між імітацією реформ, поєднаною із «заблокуванням» реформ (модель «перестройки»), і реформами, які базуються на фундаментальних принципах демократії та верховенства права» [12, с. 225]. Дивно, але з «великим вибором», що актуальний для України й сьогодні, країни Балтії визначилися одразу з розпадом Радянського Союзу, а ментально – ще раніше. Серед низки питань щодо подальшого розвитку реформаторам країн Балтії подібно українським елітам було необхідно визначитись із форматом, якого мають набути балтійські економіки.

Розуміючи переваги економіки ринкового зразку над системою планування, балтійські політики негайно розпочали процес роздержавлення власності – приватизацію, що зрештою мала привести до утворення широкої мережі приватних власників – підґрунтя ринку.

На важливості фактору своєчасності реформ ще в 90-ті роки влучно та з певною долею іронії наголосив вітчизняний дослідник Анатолій Гальчинський: «Чому маленькі Литва, Естонія, Латвія вже з перших кроків реформ випередили всі колишні республіки? Хіба в цих країнах була своя нафта, про яку ми весь час говоримо як про основний чинник нашої залежності від Росії, чи вона ділилася з ними «по-братськи» зарубіжними активами колишнього СРСР? Або інше – чи був у цих країнах меншим рівень одержавлення економіки, її бюрократизації, ніж у нас? Відповідь на ці й подібні питання може бути лише одна: те, що маємо, мусили мати на здійснюваному на старті реформ рівні економічного політики» [1, с. 59].

Найбільш сувору з капіталістичної точки зору приватизацію було проведено в Естонії. Саме в цій пострадянській республіці Балтії було найширше реалізовано ринковий підхід на шляху до побудови нової моделі організації національної економіки.

Першу програму реформ в цій країні, зокрема механізм приватизації, розробила група реформаторів, очолювана прем'єр-міністром Едгаром Савісааром; вона уособлювала «нову владу». Усвідомлюючи неможливість повернення до комуністичного минулого з його плановою економікою та розуміючи невідворотність кризових явищ на шляху до економічного зростання, естонськими реформаторами було обрано шлях «шокової терапії».

Беручи до уваги спогади Марта Лаара про проведення роздержавлення власності в Естонії, стає очевидним глибоке розуміння сутності приватизації тодішньою естонською владою. Зазначений політик цитує відомого чехословацького та чеського політика Вацлава Клауса: «Мета приватизації – знайти нових приватних власників, а не максимізувати надходження на користь держави від продажу її активів» [2, с. 125]. Так, саме на утворенні класу ефективних власників як підґрунтя ринкової економіки було зроблено акцент в Естонії, і тому метою приватизації стала передача державної власності у приватні руки.

Задля досягнення зазначеної мети в Естонії було реалізовано низку стратегій. Зокрема, було реалізовано практику реприватизації, тобто відновлення права на власність господарям, у яких її було відібрано радянською владою шляхом націоналізації. Головними формами реприватизації стали компенсація (повернення вартості конфіскованої власності в грошовому еквіваленті або спеціальними ваучерами) і реституція (повернення власності колишнім господарям у натуральному вигляді).

Шляхом аукціонів було швидко приватизовано малі підприємства. Механізм приватизації підприємств у Естонії поєднав досвід довірчого управління, запозичений у німецької моделі, і метод ваучерної приватизації, застосований у Чеській республіці. І така ідея себе виправдала, адже Естонії, на відміну від Німеччини, вдалося уникнути реструктуризації компаній державою та, на відміну від чеського прикладу, надати перевагу самим власникам.

Процедура приватизації державного майна в Естонії передбачала неухильне дотримання законодавства про банкрутство. Роздержавлення власності в Естонії прискорювалося жорсткими умовами, у які були поставлені державні підприємства, що в складний період 90-х років практично не отримували державної підтримки у вигляді, наприклад, списання боргів, викупу державою неліквідного майна, кредитування тощо. За таких обставин для державних підприємств лишалося два шляхи: приватизація або ліквідація. Ризик ліквідації стимулював до пошуку інвестора, при цьому насамперед йшлося про залучення покупців-нерезидентів, адже потужне національне бізнес-середовище ще не було сформовано [7, с. 53]. Крім того, переслідуючи мету якомога скорішої передачі державного майна в приватний сектор, залучивши вкрай необхідні інвестиції, в Естонії застосовувались й інші засоби, зокрема було реалізовано практику приватизації підприємств по частинах, що були найбільш рентабельними. Утім, з іншого боку, поставала проблема реалізації невикористаних виробничих потужностей.

Внаслідок приватизації велику кількість підприємств в Естонії було розпродано за низькою, а інколи й абсолютно символічною (наприклад, за одну естонську крону) ціною. З утворенням 1992 року Естонського приватизаційного агентства значні переваги в доступі до державних фондів були надані іноземним інвесторам, які змогли забезпечити залучення найбільших коштів у реконструкцію та подальший розвиток підприємств, а самі державні підприємства продавалися на відкритих міжнародних аукціонах. Держава ж зберігала за собою контроль за виконанням покупцями взятих на себе зобов'язань з інвестування та із соціального захисту робітничого персоналу.

Обраний шлях не лише дав змогу залучити іноземні інвестиції, а й забезпечив впровадження нових технологій та загальну модернізацію промисловості. Водночас міноритарні частки реалізовувалися в обмін на ваучери.

Створення сприятливих умов для діяльності малих підприємств надало потужний імпульс для реалізації приватної ініціативи. З країни робітників Естонія швидко перетворилася на країну підприємців. Якщо станом на 1992 рік у країні нараховувалося дві тисячі підприємств, то за два роки їх кількість сягнула сімдесяти тисяч.

Описуючи важливість позитивного інвестиційного клімату, М. Лаар зазначає про важливість зрівняння прав вітчизняного та іноземного інвестора. Так, 1991 року в Естонії було ухвалено закон «Про іноземні інвестиції», відповідно до якого іноземні громадяни отримали рівні права з естонськими підприємцями, гарантії захисту своїх інвестицій та право на необмежену репатріацію доходів. Закон не передбачав отримання іноземцями спеціальних ліцензій на право заняття підприємницькою діяльністю. Пізніше, 1993 року, на законодавчому рівні було закріплено рівні права естонців та іноземців на купівлю землі [1, с. 125–126].

За результатами проведеної приватизації Естонія стала єдиною з пострадянських республік, до 70% (з 1,2 тис.) середніх і великих підприємств державної власності якої було продано іноземцям [10, с. 123–124]. Серед

іноземних покупців державного майна в Естонії особливо багато було німецьких і фінських інвесторів.

Загалом же рішення зробити приватизацію відкритою для іноземних інвесторів слід вважати виправданим. Підприємства, власниками яких стали іноземці, виявилися більш ефективними, що пояснюється досвідом роботи в умовах вільного ринку та наявними зовнішньоторговельними зв'язками. Завдяки широкому залученню іноземного капіталу Естонія де-факто інтегрувалась у європейське економічне середовище ще до офіційного вступу до Європейського Союзу. Крім того, кошти, отримані від продажу державних підприємств, допомогли естонському уряду подолати кризові явища 90-х років (зокрема, фінансуючи необхідні соціальні програми).

Ефективному проведенню приватизації в Естонії сприяв високий рівень суспільної підтримки. Так, згідно з результатами проведеного в 2010 році порівняльного дослідження щодо ставлення до приватизації по 28 колишніх соціалістичних країнах на запитання «Що, на вашу думку, слід зробити з більшістю приватизованих підприємств?» відповіді естонців розподілилися таким чином (у %): лишити в нинішніх власників без будь-яких умов – 44,4 (для порівняння, Україна – 12,6); лишити в нинішніх власників за умови, що вони заплатили достатньо – 22,6 (Україна – 31,9); ренаціоналізувати та лишити в руках держави – 13,0 (Україна – 43,0); ренаціоналізувати, а потім приватизувати, використовуючи більш прозорі процедури, – 11,8 (Україна – 12,5) [13, с. 44–61].

Схожу на приватизацію в Естонії модель було продемонстровано в Латвії, де, однак, приватизаційний процес відбувався повільніше. Негативним чином на темпах приватизації в цій балтійській країні відзначилось те, що спочатку цей процес був децентралізованим. З відмовою від механізму централізованої приватизації великих підприємств із використанням профільної агенції повноваження щодо передачі державної власності в приватний сектор лишилися за міністерствами. Зрештою питання приватизації стали залежати від бажання конкретних міністрів. Така ситуація змушувала директорів підприємств самих шукати порозуміння з міністрами та іншими чиновниками. Непоодинокими були випадки, коли в конкретній приватизаційній процедурі брав участь один претендент, який і ставав власником. У ситуації, що склалася в суспільстві, стала природно поставати проблема корупції.

Ситуація якісно змінилась після приходу до влади в парламенті та уряді партії «Латвіяс цельш», коли було ухвалено новий закон, що регламентував приватизацію державного майна, та утворено Фонд держмайна й Агентство приватизації – органи, уповноважені державою займатися питаннями приватизації. Завдяки цим змінам приватизаційний процес набув цивілізованих форм. Зокрема, за словами державного міністра з приватизації в 1993–1994 роках Дривіса Скулте, процес став відкритим, жодного об'єкта не було продано без аукціону, було виключено лобі та закулісні угоди. Одночасно було розроблено програми залучення до приватизації населення [4].

У ході роздержавлення власності в Латвії частіше використовувався індивідуальний підхід із відступами від затвердженої програми. Така особливість, утім, продиктована тим, що промислові підприємства Латвії були крупнішими, ніж в Естонії, що вимагало більш виваженого врахування

соціальних аспектів. Соціальна ж напруга в Латвії була вища через більш високу кількість людей, які втратили роботу, і менші ресурси на підтримку соціальних програм. Уся державна власність у республіці, зокрема земля, ліси, та інфраструктура була оцінена у 3 млрд латів (приблизно 6 млрд доларів). На зазначену суму були видані індивідуальні сертифікати. Вже до весни 1996 року іменними приватизаційними чеками володіли 97% населення, а наприкінці 1999 року доля приватної власності в загальному обсязі народного господарства перевищила 70% [7, с. 53].

Водночас слід відзначити, що приватизація в Латвії не була позбавлена факторів деструктивного впливу. Зокрема, навіть після утворення Агентства приватизації керівники державних підприємств через вплив на депутатів, міністрів та інших високопосадовців намагалися лобіювати власні інтереси. Так звані «червоні директори» не хотіли втрачати своє положення. Позбавившись тотального контролю та планування з боку держави, директори державних підприємств могли максимально ефективно використовувати очолювані ними заводи, фабрики на свою користь. Часто на виробничих фондах державних підприємств їхні директори утворювали товариства з обмеженою відповідальністю, які фактично існували за рахунок державних ресурсів, однак були джерелами збагачення відповідних «червоних директорів».

Проблемою стало застосування механізму приватизації землі у відриві від приватизації нерухомості, що розташована на відповідній земельній ділянці. Вказана практика виявилась неефективною з огляду на неправильність такого розриву фондів підприємств.

Також вирішенню підлягали питання, що впливали з відновленням прав на землю, яка перебувала в приватному володінні до 1940 року. Зокрема, слід було вирішувати ситуації, коли протягом радянської доби на такій земельній ділянці було здійснено забудову.

Приватизація в Литві відбувалася під контролем спеціально утвореного для цього Департаменту приватизації, уповноваженого на продаж державного майна.

Головною відмінною рисою приватизації «по-литовськи» стало незастосування процедури банкрутства, тоді як головний акцент було зроблено на реструктуризації державних підприємств до початку приватизації. З утворенням у 1991 році спеціального державного інвестиційного фонду, який на вигідних умовах продавав акції членам колективів на початковому етапі приватизації, персонал отримав можливість придбати відносно дорогі середні, а іноді й великі підприємства за допомогою приватизаційних чеків, що були індивідуальними й не передбачали вільного обігу. Наведена особливість дала змогу уникнути наслідків у вигляді «приватизаційних аукціонів», і майже 75% працівників промислових підприємств отримали свою частку в таких підприємствах.

Перший етап приватизаційного процесу, який здійснювався здебільшого за приватизаційні чеки й отримав назву «ваучерний», продовжувався до 1996 року. У цей період купувалися передусім житлові приміщення, що знаходилися у власності держави, й акції підприємств, де працювали громадяни, які отримали ваучери. Населення в такий спосіб стало власником

більшої частини квартирному фонду, а також підприємств промисловості та сільського господарства. Отже, населення отримало реальну можливість прямої участі в процесі роздержавлення національної власності, що забезпечило формування широкого прошарку власників як підгрунтя середнього класу [7, с. 54].

Задля запобігання інфляційному впливу ваучери заборонялося обмінювати на інші товари. Ваучерна приватизація також не дала змоги втрутитися в процес роздержавлення суб'єктам, капітал яких складався з карбованця, що знецінювався.

Окрім ваучерної приватизації, у Литві також було реалізовано практику реституції, особливо в сільському господарстві. Тимчасові адміністрації колгоспів і радгоспів отримали відповідні повноваження з метою переведення значної частини основних фондів у приватну або «реальну» кооперативну власність. Водночас гальмівним фактором роздержавлення власності в сільському господарстві стало загалом негативне ставлення до приватизації голів колгоспів і радгоспів, які втрачали свої повноваження та намагалися всіляко протистояти реформі.

Утім, до кінця 1992 року в литовській економіці було подолано символічний рубіж: 50% всіх підприємств, які представляли одну третину виробничих фондів держави, було передано в приватну власність. Активна приватизація житлового фонду, формування ринку нерухомості та підвищення у зв'язку з цим мобільності робочої сили сприяли тому, що не тільки капітал, а й робоча сила звільнялися від суворого контролю з боку держави швидше, ніж це сталося в інших посткомуністичних країнах [9].

Водночас, незважаючи на залучення широких прошарків населення до процесу приватизації, істотними негативними наслідками такої форми роздержавлення власності стала відсутність іноземних інвесторів на початковому етапі приватизації.

Слід відзначити гласність і прозорість приватизаційного процесу, що, до речі, стало типовою ознакою для всіх пострадянських республік Балтії. До проведення приватизаційних процедур максимально було відкрито доступ інститутам громадянського суспільства, зокрема ЗМІ, які одразу інформували громадськість про можливі порушення.

Висновки

Як вбачається з наведеного, однією з визначальних цінностей ліберальної доктрини є поняття приватної власності. Лише економічна система, побудована на приватній власності на засоби виробництва, може забезпечити функціонування вільного ринку. Діючи в умовах конкуренції та з власної волі заради отримання вигоди, індивіди природно стимулюють розвиток ринку. І навпаки: позбавлена права на приватну власність і, відповідно, позбавлена можливості отримання прибутку від її використання, людина не зацікавлена в підвищенні результатів своєї діяльності.

Глибоке розуміння балтійськими доктринами змісту ліберальної доктрини та нагальності імплементації в державно-політичну практику інституту приватної власності забезпечило невідкладне проведення найважливішого етапу лібералізації – процесу роздержавлення власності, приватизації.

Широке застосування в Естонії тактики продажу державних активів іноземному інвестору відкрило доступ національним товарам на західні ринки, сприяло запровадженню в економіку країни західного менеджменту та забезпечило швидкий прогрес фінансового ринку. Приватизація шляхом прямих продаж державної власності створила умови для розвитку «нових» підприємств, які були засновані на іноземному, державному та змішаному капіталі.

Певне зволікання на початковому етапі роздержавлення власності зумовило проведення латвійської приватизації «навздогін». Однак з урахуванням часу, що знадобився для вирішення соціальних проблем, процес роздержавлення власності в Латвії також слід вважати успішним.

Найбільш соціально орієнтовану приватизацію було проведено в Литві. Поширена практика реструктуризації підприємств дала можливість долучитися до роздержавлення майна більшості членів трудових колективів.

Отже, як показала практика, у країнах Балтії було застосовано широкий приватизаційний інструментарій; утім, незалежно від обраних механізмів роздержавлення майна головною метою, що ставилася балтійськими реформаторами, стала якнайшвидша передача державних фондів у приватну власність – підґрунтя ринкових відносин.

Список використаних джерел:

1. Гальчинський А. Україна: поступ у майбутнє / А. Гальчинський. – К. : Основи, 1999. – 220 с.
2. Велике переродження. Уроки перемоги капіталізму над комунізмом / [А. Аслунд, Л. Бальцерович, К. Бендукідзе та ін.]. – Л. : Видавництво старого лева, 2015. – 436 с.
3. Історія політичної думки : [підручник] / [І. Алексеєнко, Т. Андрущенко, О. Бабкіна та ін.] ; за заг. ред. Н. Хоми – Л. : «Новий Світ – 2000», 2016. – 1000 с.
4. Латвійський опыт приватизации [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gazeta.zn.ua/ECONOMICS/latviyskiy_opyt_privatizatsii.html.
5. Мізес Л. Капіталізм, ринок і свобода / Л. Мізес // Лібералізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид. – К. : ВД «Простір», «Смолоскип», 2009. – С. 489–495.
6. Мізес Л. Лібералізм у класичній традиції / Л. Мізес // Лібералізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид. – К. : ВД «Простір», «Смолоскип», 2009. – С. 3–19.
7. Симонян Р. Сравнительный анализ экономических реформ в России и странах Балтии / Р. Симонян // Мир России. – 2007. – № 3 – С. 50–73.
8. Телелим І. Особливості трансформації політичних систем у країнах пострадянського простору / І. Телелим // Вісник СевНТУ : зб. наук. пр. Серія : Політологія. – 2011. – № 123. – С. 141–144.
9. Трансформация литовской экономики: от Москвы к Вильнюсу и от плана к рынку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.case-research.eu/sites/default/files/publications/3459528_042r_0.pdf.
10. Файнштейн Г. Внешняя торговля в контекст рыночных реформ в малой открытой экономике: опыт Эстонии / Г. Файнштейн // Вопросы экономики. – 2005. – № 11 – С. 121–133.

11. Фрідман М. Взаємозв'язок між економічною і політичною свободою / М. Фрідман // Лібералізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид. – К. : ВД «Простір», «Смолоскип», 2009. – С. 496–503.

12. Час «великого вибору»: лідерство, раціональність, влада / Гуманітарний дискурс: політика, управління, влада : [кол. монографія] / за заг. ред. О. Івакіна, І. Шамши, Д. Яковлева. – О. : Видавничий дім «Гельветика», 2015. – 468 с.

13. Denisova I. Everyone hates privatization, but why? Survey Evidence from 28 Post-Communist Countries / I. Denisova, M. Eller, T. Frye, E. Zhuravskaya // Journal of Comparative Economics. – 2012. – Volume 40, Issue 1. – P. 44–61.

Макаренко Л.П.,

*кандидат політичних наук, доцент,
докторант кафедри політичних наук*

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНИХ КОМУНІКАЦІЙ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Анотація

У статті розглядаються трансформації та зміни, що відбуваються сьогодні у сфері політичних комунікацій у світі в цілому та Україні зокрема. Звертається увага на фрагментарність нормативного регулювання комунікативної діяльності держави та інститутів громадянського суспільства в Україні, що свідчить про недосконалість державної комунікативної політики, її безсистемність. Оскільки більшість членів суспільства не в змозі виявляти сталу зацікавленість та активність у сфері політики, роль посередників у діалозі з державою виконують громадські організації та ЗМІ. Особливу роль у політиці сьогодні відіграють також інтернет-комунікації. Саме цим інститутам та проблемам їх функціонування присвячена основна увага в статті. З'ясовується, що кількісне зростання громадських об'єднань ще не є ознакою демократизації суспільства, а декларування владою відкритості ще не означає існування дієвих механізмів її співпраці з громадськістю. ЗМІ в Україні також ще не цілком усвідомили свою відповідальність перед суспільством та часто використовують інформацію в маніпулятивних цілях. Таким чином, можна сказати, що ми тільки на порозі тих зрушень, які повинні вивести на дорогу демократизації, а отже – на дорогу діалогу та співпраці.

Вступ

Весь світ сьогодні усвідомлює, що інформація – це один із найважливіших ресурсів розвитку суспільства поряд з матеріальними, енергетичними і людськими. Влада інформації стає вирішальною в управлінні суспільством, відтісняючи на другий план вплив грошей і примусу. Про це писав відомий американський філософ Е. Тоффлер: знання та інформація забезпечують

сучасній владі ефективність, дозволяють «досягти бажаних цілей, мінімально витрачаючи ресурси; переконати людей в їх особистій зацікавленості в цих цілях; перетворити противників на союзників», а ще він додає, що «на відміну від куль і бюджетів знання не може бути витрачене» [12, с. 37–43].

Інформаційно-комунікаційні технології за останні десятиліття якісно змінили світ. Комунікативна сфера поступово виокремилася в самостійну, з власними інститутами, нормами, відносинами. Сьогодні ця сфера стала визначальним чинником перетворень в політиці, економіці, культурі. Створюючи власні механізми і технології обігу інформації, вона якісно змінює форми організації влади, політичні процеси як світу в цілому, так і окремих держав.

При цьому, слід зазначити, що проблема політичної комунікації у вітчизняній науці є недостатньо розробленою. Бракує однастайності щодо понятійно-категоріального апарату, методів вивчення політико-комунікативних процесів, а також цілісності в оцінці наслідків впливу новітніх технологій на політичну комунікацію в Україні.

Проте необхідно звернути увагу на вагомий внесок вітчизняних науковців у дослідження окремих аспектів політичної комунікації. Це наукові праці В. Андрущенко, В. Бебика, В. Горбатенка, О. Зернецької, В. Королька, Ф. Кирилюка, В. Литвиненка, Ю. Левенця, Л. Нагорної, М. Ожевана, Г. Почепцова та ін.

Варто згадати класиків дослідження комунікаційних процесів у сфері політики, до яких належать Г. Лассуел (масова комунікація, пропаганда), Г. Блумер, Д. Рісмен (теорія масової комунікації), К. Дойч і Д. Істон (основоположники кібернетичного підходу і системного аналізу в галузі політичної комунікації) Л. Пай і У. Шрамм (теорія модернізації). Безпосередній вплив на дослідження сучасної політичної комунікації мали праці основоположників теорії інформаційного суспільства, серед яких Д. Белл, Дж. Гелбрейт, Г.-М. Маклюен, Е. Тоффлер.

Не можна оминати увагою дослідження російських учених: А. Соловйова, М. Грачова (теорія комунікації), Ф. Шаркова (основи теорії комунікації), М. Вершиніна, І. Бикова (мережева політична комунікація).

В даній роботі увага приділяється виокремленню ключових особливостей сучасної політичної комунікації. Ставиться завдання з'ясувати роль громадських організацій, ЗМІ, Інтернет-технологій в налагодженні діалогу влади і суспільства, без якого комунікація, власне, перестає бути комунікацією. Звертається увага на проблеми і недоліки, що характерні для політичної комунікації в Україні.

Політична комунікація за означенням є суперечливою, неоднозначною, навіть конфліктною. Адже політика – це сфера боротьби за владу, конкуренції, сфера зіткнення різноманітних суспільних інтересів, ідей, цінностей. Водночас, політика – це сфера управління суспільством, а значить сфера порозуміння, узгодження, співробітництва заради спільного блага. Відповідно, політична комунікація, в полі якої здійснюється політика є явищем складним і багатогранним.

Незаперечним фактом є те, що інформація може стати чинником порозуміння, зближення, консолідації, узгодження інтересів різних суспільних

груп всередині кожної конкретної країни і суверенних держав на міжнародній арені. Так само, вона може бути причиною конфліктів, ворожнечі, розбрату та розрухи, якщо це входять в коло інтересів певних соціальних сил або, навіть, держав. Інформаційна війна, на думку вчених, здатна завдавати ударів сильніших і масштабніших, аніж конфлікти збройні. М. Маклюену належить висловлювання: «Істинно тотальна війна – це війна за допомогою інформації» [8]. А вітчизняний дослідник Г.Почепцов пише: «Інформаційна цивілізація, до якої прийшло людство, змінює не просто статус інформації, але й різко розширює її негативні можливості. Перед нами постає сильнодіючий засіб, для якого немає кордонів та обмежень» [10]. Це означає, що маючи в руках такий потужний важіль впливу на суспільство як інформація слід зважати на її конструктивні та деструктивні можливості.

Комунікацію ні в якому разі не слід ототожнювати з поширенням інформації. По-перше, помилковою є думка, що передача повідомлення рівноцінна донесенню змісту цього повідомлення до певного адресата. По-друге, інформування – це передача того чи іншого повідомлення від відправника до одержувача без наміру отримати відповідь. Тобто це односторонній процес передачі повідомлень.

Комунікація ж являє собою двосторонній обмін повідомленнями, коли одержувач повідомлення реагує на послання відправника. Вона передбачає наявність діалогу між обома учасниками комунікаційного процесу.

У сучасному світі комунікаціям між структурами, що здійснюють державну владу й громадянським суспільством відводиться центральне місце в кожній політичній системі. З позиції демократії, саме комунікація є ключовим елементом при формуванні суспільства, в якому громадяни і держава відчують свій взаємозв'язок і взаємну відповідальність.

В демократичній державі комунікація не може обмежуватися оприлюдненням прийнятих законів, указів, рішень, а покликана провокувати зворотню реакцію з боку громадськості, стимулювати її зацікавлене ставлення до всього, що відбувається в державі та учасницьку поведінку.

Обов'язок органів влади – залучати громадськість до обговорення суспільних проблем і не просто інформувати населення, але переконувати, обґрунтовувати, пояснювати, пропонувати альтернативні шляхи розв'язання суспільних проблем. Вибір оптимальних методів комунікації, які відповідають конкретним політичним і соціальним умовам підвищує результативність співпраці, забезпечує дотримання демократичних стандартів державно-управлінських відносин, принципів гласності та відкритості в діяльності влади.

Розвиток і широке застосування комунікативних технологій владними інститутами вважається сьогодні засобом підвищення ефективності державного управління і місцевого самоврядування, подальшого розвитку демократії. Підґрунтям цьому є реальне, а не декларативне забезпечення прав громадян на вільний доступ до інформації, в тому числі, про діяльність органів державної влади і управління.

Особливості комунікацій в просторі української політики

Сучасна політична система України суттєво модернізується в сенсі використання комунікаційних технологій. Державні структури все ширше використовують технології піар-комунікацій, засоби реклами, інші методи комунікаційного впливу для спілкування з суспільством, налагодження і підтримки контактів з партнерами і опонентами. Як наслідок – змінюються взаємовідносини владних інститутів з громадськістю, формується новий тип політичного спілкування і впливу. Щоправда, значним залишається і маніпулятивний вплив держави на громадськість, що певною мірою заважає встановленню довірливих відносин між сторонами комунікації.

Досвід демократичних держав засвідчує, що в умовах розвитку інформаційної сфери традиційні носії політичного впливу поступаються місцем ЗМІ та іншим інститутам, які формують інформаційний простір влади. Тому, характерною ознакою нових політичних відносин у сфері інформаційної політики органів державної влади стають політико-владні комунікації.

В сучасній літературі виділяють декілька суб'єктів політико-владної комунікації. Це, насамперед:

- сама держава з усіма її інститутами. Вони повинні інформувати суспільство про свої дії для того, щоб останнє схвалило і визнало їх як легітимні;

- недержавні структури: політичні, організації і установи, що складають економічні, правові, культурно-виховні, освітні, та інші інститути, і, звичайно окремі громадяни. Кожна з названих інститутів і груп передає повідомлення в зворотному напрямку, а саме в політичну сферу, розраховуючи спричинити на неї бажаний вплив;

- засоби масової інформації, в яких піднімаються і обговорюються питання політико-владних відносин і, які впливають як на суспільство в цілому, так і на політичну сферу.

У відкритому, плюралістичному суспільстві всі три суб'єкти незалежно і водночас взаємозалежно здійснюють комунікацію між собою. Іншими словами, вони говорять, що і коли вважають за потрібне, але знаходяться під впливом один одного, і у процесі формування аргументів, думок, стратегій, одна з названих груп може виявитися визначальною.

Головна мета владно-управлінської комунікації полягає в тому, щоб досягти інформаційної спільності її учасників, забезпечити їх ідейну єдність. Завдяки цьому, комунікації спроможні стати потужним рушієм суспільних змін, ефективним механізмом досягнення взаємодії між окремими індивідами, різними політичними групами і структурами, між громадянським суспільством і державною владою, а в самій владі – між основними її гілками, де приймаються, узгоджуються і реалізуються державно-управлінські рішення.

Здатність налагоджувати контакти у системі владно-управлінських відносин безпосереднім чином пов'язана з наявністю вмінь і навичок застосовувати прийоми спілкування, і що не менш важливо, володінням необхідними для цього ресурсами. В інформаційному суспільстві від рівня володіння засобами комунікації залежить становище в системі владних відносин тих чи інших її суб'єктів, які в результаті цього можуть або втратити, або набуті конкурентоздатність на ринку управлінських послуг.

Інформаційна політика в Україні тривалий час залишалася тим компонентом державної стратегії, що забезпечував одностороннє інформування населення – зворотний зв'язок владу не цікавив. Тому, ми стали свідками таких симптомів кризи політичних комунікацій (їх називає Дубов Д. В.) як зростання протестного руху, послаблення позицій держави на міжнародній арені, посилення сепаратистських рухів в середині держави, економічні кризи тощо [6].

Розвиток громадянського суспільства, впровадження демократичного врядування, становлення публічної політики – ці фактори дали поштовх до зміни відносин у площині влада – суспільство. У Розпорядженні Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції проекту Закону України «Про основні засади державної комунікативної політики» від 13 січня 2010 р. № 85-р зазначено: «...необхідно удосконалити механізм регулювання процесу обміну інформацією, зокрема впровадити принцип партнерської взаємодії, що передбачає не тільки інформування населення, а і налагодження ефективного зворотного зв'язку, проведення відповідної роз'яснювальної роботи, встановлення громадського контролю за діяльністю органів державної влади та органів місцевого самоврядування. У зв'язку з цим існує нагальна потреба у розробленні основних засад державної комунікативної політики, впровадженні стандартів інформаційного обміну між органами державної влади, органами місцевого самоврядування, засобами масової комунікації і громадськістю» [13]. Концепція має на меті визначення шляхів законодавчого врегулювання питання забезпечення взаємодії між органами державної влади, органами місцевого самоврядування, засобами масової комунікації і громадськістю на засадах рівноправного партнерства, що сприятиме зміцненню демократії, становленню громадянського та інформаційного суспільства. Прийняття концепції – перший крок на шляху до унормування комунікативної діяльності, наступним кроком повинно стати розроблення Закону про державну комунікативну політику.

На сьогодні питання комунікації органів державної влади, органів місцевого самоврядування, ЗМІ регулюються законами України: «Про інформацію»; «Про доступ до публічної інформації»; «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації»; «Про телебачення та радіомовлення»; «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні»; «Про об'єднання громадян»; «Про звернення громадян»; «Про політичні партії в Україні»; «Про соціальні послуги»; указами Президента: «Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади» від 1 серпня 2002 р. № 683; «Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 31 липня 2004 р. № 854; «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 15 вересня 2005 р. № 1276.

Назви нормативно-правових актів свідчать про те, що державна комунікативна політика ще не стала базовою засадничою концепцією в державній політиці. Кожен з документів торкається лише окремого аспекту взаємодії органів державної влади із громадськістю та ЗМІ, а не всього комплексу інституційних, правових, організаційних, методичних та інших напрямів роботи. Певні положення щодо здійснення комунікацій

визначаються рішеннями уряду України, тому поширюються лише на органи виконавчої влади як постанови Кабінету Міністрів України: «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 3 листопада 2010 р. № 996, «Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» від 5 листопада 2008 р. № 976; Розпорядження КМУ «Про схвалення Концепції проекту Закону України «Про основні засади державної комунікативної політики» від 13 січня 2010 р. № 85-р; «Деякі питання удосконалення роз'яснювальної роботи органами виконавчої влади» від 29 вересня 2010 р. № 1912-р.

14 січня 2014 року Кабінет Міністрів України ухвалив постанову, у відповідності до якої створено Міністерство інформаційної політики України та затверджено відповідне Положення.

Це Положення було публічно обговорено з народними депутатами України, громадськими організаціями, професійними об'єднаннями. Зокрема, свої пропозиції надали: Комітет з питань свободи слова та інформаційної політики ВРУ, Національна спілка журналістів України, Незалежна медіа-профспілка, Незалежна асоціація телерадіомовників, Українська асоціація видавців періодичної преси та інші. Документ з урахуванням їхніх зауважень було подано на розгляд Кабінету Міністрів України.

Ключовими завданнями, визначеними для Міністерства, є: протидія інформаційній агресії з боку Росії; розробка стратегії інформаційної політики держави та концепції інформаційної безпеки України; координація органів влади в питаннях комунікації та поширення інформації. У своїй діяльності Міністерство зобов'язується базуватися виключно на принципах захисту свободи слова та думки, захисту прав громадян на вираження своєї позиції. Поки що, вагомих результатів діяльності відомства не видно, або ж міністерство не вміє популяризувати свою діяльність, що теж погано його характеризує.

Отже, через розпорошеність нормативно-правових актів нез'ясованими залишаються чимало аспектів, зокрема щодо діяльності, статусу та структури комунікативних підрозділів органів державної влади, які мають забезпечувати умови для ведення двостороннього партнерського діалогу з громадськістю. Відкритими залишаються питання щодо єдиних механізмів встановлення та вивчення зворотного зв'язку – громадської думки, пропозицій, оцінок, моніторингу публікацій у ЗМІ, планування довгострокових комунікативних стратегій. Одним із механізмів підвищення ефективності державних комунікацій у діяльність органів влади є створення дієвих комунікативних підрозділів замість діючих відділів із взаємодії з громадськістю. Не можуть виконувати функції комунікативних підрозділів в органах державної влади і прес-служби, які виконують завдання поточного інформування, оперативних зв'язків із ЗМІ.

Відсутність законодавчо визнаних стандартів щодо здійснення двосторонніх інформаційних обмінів призводить до зниження якості прийнятих політико-управлінських рішень та реалізації державної політики в цілому.

Природно, що в умовах незавершеності демократичних перетворень в Україні, триває пошук нових форм взаємодії органів державної влади та інститутів

місцевого самоврядування з громадянським суспільством, мають місце різні спроби налагодження системи інформування населення про діяльність влади, намагання забезпечити сталий зворотній зв'язок між інститутами влади та громадянами у рамках формування культури державно-громадського управління. Відповідно до цього, є спроби використовувати механізми та інструментарій електронної демократії на центральному та місцевому рівнях державного управління, запровадження механізмів громадської експертизи, інші сучасні діалогові форми політичної комунікації [1].

Важливу роль в налагодженні діалогу між органами державної влади і громадянським суспільством відводять громадським організаціям.

Саме недержавні громадські організації (НДО) здатні забезпечувати постійний вплив громадян на діяльність органів державної влади та інститутів місцевого самоврядування. Цей вплив охоплює такі етапи прийняття управлінських рішень як формування порядку денного діяльності органу державної влади з урахуванням пропозицій громадськості, внесення альтернативних проектів рішення, організації їх фахового та публічного обговорення, прийняття рішень, забезпечення їх виконання, з можливістю делегування певних функцій громадським організаціям, здійснення моніторингу процесу їх реалізації, визначення проміжних і кінцевих результатів управлінських дій та рішень, з можливістю подальшої корекції раніше ухвалених рішень чи прийняттям нових. На всіх цих етапах участь громадськості є не лише бажаною та можливою, але й необхідною, як це засвідчує практика сучасного демократичного управління [9].

Особливо важливим виконання функції громадської участі та контролю є у міжвиборчий період, коли інші форми впливу громадян послаблюються або стають мало дієвими.

Будучи групами, об'єднаними за певними інтересами, громадські організації спроможні забезпечувати активне залучення громадянського суспільства до різних сфер діяльності інститутів влади. Вони сприяють виявленню, систематизації та представленню у них важливих запитів громадян, особливо тих, які ігноруються або недооцінюються іншими суб'єктами політичного процесу в Україні, насамперед, політичними партіями. Останні в силу своєї політичної заангажованості, зосередженості переважно на задоволенні кланово-корпоративних інтересів своїх засновників і спонсорів, залишаються «глухими» до запитів громадян. В цих умовах діяльність громадських організацій чи не єдиний шанс задоволення потреб суспільства через відповідний вплив на діяльність держави та інститутів місцевого самоврядування.

Взаємодія громадських організацій із органами державного управління та інститутами місцевого самоврядування утворює постійну й різнобічну комунікацію між владою та громадянами, забезпечує такий дефіцитний в умовах нашої країни сталий зворотній зв'язок, а через його налагоджені канали й отримання управліннями своєчасних реакцій суспільства на дії або бездіяльність влади, що становить важливий стимул її вдосконалення.

Крім того, залучення на постійній основі громадських організацій до діяльності влади та здійснення ними суспільного контролю за нею формує активну, зацікавлену позицію громадян, створює в них відчуття причетності

до процесів управлінської діяльності на національному, регіональному та місцевому рівнях. Це формує культуру відкритості та прозорості в діяльності органів влади та державних службовців, сприяє гармонізації стосунків поміж тими, хто здійснює управлінську діяльність, та тими, хто отримує й оплачує управлінські послуги держави. Відповідно, все це робить владу більш легітимною.

Позитивна динаміка збільшення кількості громадських організацій, розширення сфер та видів їх діяльності, спроможності до організаційного розвитку є важливими показниками в розвитку громадянського суспільства в Україні. Щоправда, деякі дослідники вважають, що свої функції в Україні виконує не більше 10% існуючих громадських об'єднань. Тому, працювати є над чим: саме тільки кількісне зростання громадських організацій не призводить до їх якісної трансформації.

Таким чином, взаємодія інститутів громадянського суспільства з органами державної влади становить основу сучасної системи політичної комунікації, є одним із важливих чинників розвитку політичного процесу в Україні, має значний потенціал сприяння розвитку демократії.

ЗМІ як посередник між державою та громадянським суспільством

Не менш вагомий посередницький потенціал в комунікативному процесі мають засоби масової інформації.

У демократичному суспільстві засоби масової інформації є складовими елементами політичної системи поряд із законодавчою, виконавчою та судовою гілками владами. ЗМІ навіть називають «четвертою владою». І хоча це образний вислів, однак він свідчить про величезну роль ЗМІ в сучасному суспільстві.

Специфіка ЗМІ полягає в тому, що вони не можуть приймати рішень, наказувати, зобов'язувати, притягувати до відповідальності. Вони здійснюють свою політичну роль шляхом оприлюднення певних фактів, обговорення, підтримки, критики різних політичних програм, ідей окремих осіб, громадських формувань, політичних партій.

Д. В. Яковлев, вважає, що «В сучасному світі ЗМІ виступають окремим політичним гравцем, бо отримують владу стверджувати, нав'язувати та відстоювати свою точку зору і примушують інших гравців діяти, виходячи з цього. Політична комунікація стає визначальним фактором розвитку всіх інститутів сучасного українського суспільства. Засоби масової інформації в сучасному політичному процесі постають не лише як провідник інформації, але і як інстанція «називання» та інтерпретації подій. ЗМІ, завдяки своїм величезним можливостям впливу і охоплення аудиторії, створюють не лише думки про події. Вони роблять з події новину, і, поміщаючи дію в символічний простір, інтерпретуючи її, відтворюють подію» [15].

Дослідники відмічають ряд суперечностей в діяльності ЗМІ. Так, конституційно закріплена свобода слова, відсутність цензури дають можливість журналістам всебічно висвітлювати важливі події та явища. Однак, свобода слова у засобах масової інформації не означає всюдозволеність та безвідповідальність. Надто вільна поведінка зі словом може мати негативні соціальні наслідки, деформувати політичну, соціальну, економічну, культурну

орієнтацію суспільства і кожного громадянина. Специфіка призначення і особливостей діяльності засобів масової інформації може мати наслідком маніпулювання масовою свідомістю. Слід зазначити також явища ймовірної девіантності журналістської моралі: факт конструювання засобами масової інформації реальності шляхом контролю над порядком висвітлення подій. Таким чином, існують суперечності між свободою слова і необхідністю визначення рівня соціальної відповідальності засобів масової інформації в умовах глобалізації інформаційного простору.

«Влада ЗМІ може бути спрямована на руйнування демократичних інститутів і процесів, а може бути використана для підтримки демократії» [15], – пише уже згадуваний Д.В. Яковлев.

Яку ж роль відіграють в політичному процесі українські ЗМІ?

Перехід до демократичного способу управління суспільством – це процес, і процес досить тривалий. ЗМІ цей тернистий шлях повинні пройти так само поступово і послідовно як і інші інститути держави та громадянського суспільства: повинні засвоїти нові правила гри, нові цінності, навчитися відповідальності. Це вибачає багато недоліків що супроводжують діяльність ЗМІ в сучасній Україні.

Проте, автору видається абсолютно безвідповідальною і непрофесійною позиція вітчизняних ЗМІ, яка залишається незмінною попри численні позитивні зміни і трансформації, що відбуваються останнім часом в політичній системі і суспільстві в цілому. Йдеться про засилля на телебаченні, та й у інших ЗМІ, інформації відверто негативного забарвлення. Причому, подібні матеріали стосуються абсолютно всіх сторін життєдіяльності суспільства: від особистого життя окремих індивідів до висвітлення політичної та економічної ситуації в країні і світі. Телебачення так заповзято відшукує і «смакує» сюжети про всілякі катастрофи, нещастя, аморальність, безпринципність і відверто злочинну поведінку як пересічного громадянина так і відомої особистості, що іноді навіть важко зрозуміти: така ситуація і модель поведінки засуджується, чи навязуються як взірць масовому споживачу інформаційного продукту? ЗМІ поводять себе як малі діти, яким байдуже чим привернути до себе увагу дорослих: гарним вчинком, чи ганебною витівкою. Споживач «бруд», який тиражують ЗМІ, з готовністю виливає на оточуючих агресію, якою заряджають ток-шоу, реаліті-шоу, художні та документальні фільми, серіали, випуски новин, тощо. Чому б телебаченню з такою ж заповзятістю не відшукувати сюжети про талановитих, обдарованих людей, про наукові винаходи та приклади альтруїзму, дружби, відданості, кохання, врешті, займатися роз'ясненням та популяризацією реформ, що розпочалися, розказувати про успіхи уряду (звичайно не надумані, а реальні)? Суцільна критика і одна-єдина думка «все погано і всі погані» вже викликає оскомку.

Як багато людей знають про зміст і значення тих законів, які, скажімо, були прийняті протягом останньої сесії Ради? Як ЗМІ, наприклад, долучилися до роз'яснення наслідків для України підписання угоди з ЕС, або змісту адміністративно-територіальної реформи? Збільшення злочинності, агресії в суспільстві, недовіра до політики і політиків, ниття і незадоволеність життям, окрім об'єктивного підґрунтя, яке звичайно ж має місце, – це ще й результат наполегливої праці вітчизняних ЗМІ.

Наразі українське суспільство переживає, напевно, найскладніший період з часів утворення незалежної держави. Саме час вітчизняним ЗМІ усвідомити свою відповідальність за долю країни і перейти від нагнітання масової істерії до конструктивної критики і всебічного висвітлення та роз'яснення подій і процесів, що мають загальнонаціональне значення.

Тетяна Вергелес, редактор інформаційного порталу «ZIK» пише в своєму блозі: «Те, що нам зараз недобре, – це добре. Це змушує мозкові клітини рухатися, шукати виходи, експериментувати, йти на ризики. Не плекаймо в собі жертву. Час брати відповідальність на себе. Ми бідні, бо не хочемо ні за що відповідати. Це стосується як держави, так і кожного її громадянина. У нас немає іншого шляху, як боронити свою землю, нарощувати військову потугу, викорінювати корупцію і робити все, щоб люди жили гідно».

Журналісти повинні сьогодні займати подібну позицію: стимулювати громадянське суспільство до активності і відповідальності, демонструючи суспільству в цьому приклад.

На думку Г.Блумера, багатоаспектне проникнення ЗМІ в життя суспільства може відігравати як об'єднуючу роль і сприяти консолідації суспільства, так і дезінтеграційну, роз'єднуючу, упроваджуючи в суспільну свідомість негативні стереотипи, що, особливо є відчутним в кризові періоди історичного розвитку суспільства, коли люди у стані соціальної невизначеності особливо підпадають під вплив, легко відкликаються на різні нові стимули, ідеї, а також більше піддаються пропаганді й різним маніпулюванням [7].

Багато дослідників звертають увагу на той факт, що маніпулятивний потенціал засобів масової інформації розцвітає саме за демократії, оскільки тоталітарний режим базується на відвертому і цинічному насильстві.

Фахівець зі ЗМІ З. Фрейре зазначав: «До пробудження народу не існує маніпуляції, а є тотальний тиск. Допоки пригнічені цілком під тиском дійсності, немає потреби маніпулювати ними».

Становить інтерес визначення причин, що обумовлюють маніпулятивний характер ЗМІ. Не дивлячись на деякі відмінності в підходах до їх трактування у різних авторів, можна об'єднати ці причини в три основні групи:

1. Причини, викликані упередженістю і суб'єктивізмом людей, що працюють у сфері масової комунікації, тобто ті спотворення, які пов'язані з їх індивідуально-психологічними особливостями, політичними вподобаннями і симпатіями.

2. Причини, викликані політичними, соціально-економічними і організаційними умовами, в яких здійснюють свою діяльність засоби масової комунікації. Основна з них – залежність ЗМІ від конкретних соціальних суб'єктів. Вона може виявлятися в двох основних формах – економічній і адміністративній. Економічна форма залежності полягає в тому, що ЗМІ в ринкових умовах працюють на певних клієнтів, наприклад, рекламодавців і інших замовників з числа представників крупного капіталу. Адміністративна форма залежності виявляється в тому, що ЗМІ підкоряються своїм господарям і засновникам.

Вихід з даної ситуації – це створення громадських або суспільних ЗМІ на загальнонаціональному та, особливо, регіональному рівні. Світовий досвід свідчить, що саме громадські ЗМІ за умови ефективного адміністрування та

громадського контролю за програмною і редакційною політикою здатні певною мірою відновити тематичний та змістовний баланс у сфері мас-медіа, надати можливість доступу до ЗМІ суспільним групам, які позбавлені його через високий фінансовий поріг виходу на ринок ЗМІ. З огляду на це держава має сприяти формуванню якісної нормативно-правової основи та фактичному створенню громадських засобів масової інформації.

3. Причини, обумовлені самим процесом функціонування засобів масової інформації. Для того, щоб привернути увагу і завоювати масову аудиторію ЗМІ при подачі матеріалів і підготовці повідомлень, різних програм керуються певними загальними правилами або принципами. При цьому, як відзначає В.П. Пугачов: «...узяті ними на озброєння принципи відбору матеріалів погано сумісні з глибокими аналітичними повідомленнями і часто перешкоджають створенню інформаційної картини світу, більш менш адекватній реальності» [7].

Як уже зазначалося, у процесі маніпуляції особливе місце займає телебачення. Воно дозволяє здійснювати ілюзію контакту і швидкого зворотного зв'язку між суб'єктом і об'єктами маніпуляції. При цьому телебачення сприяє перетворенню комунікації в шоу, спектакль зі своєю драматургією, це допомагає втягувати аудиторію в процес взаємодії. Телебачення націлене на розвиток корпоративних відчуттів і, врешті решт, приховану диференціацію аудиторії. Окрема особа починає реагувати на вплив як представник того або іншого корпоративного співтовариства, а не як індивід. В українських реаліях, телеканали належать представникам фінансово-промислових груп («олігархам»), абсолютна більшість яких або особисто уособлюють владу, або лобіює через неї свої корпоративно-політичні інтереси.

Американський дослідник ЗМІ Р. Макнейл в книзі «Машина маніпулювання народом» ще в 1968 р. писав: «Телебачення стало причиною таких докорінних змін в засобах політичного інформування суспільства, подібних яким не відбувалося з часу заснування нашої республіки. Ніщо до розповсюдження телебачення не вносило таких жахливих змін до техніки переконання мас. Насправді справа не тільки в телебаченні, а в тому, що воно стало технічною основою для застосування складних доктрин маніпуляції свідомістю. Перш за все, йдеться про створення цілої індустрії телевізійної політичної реклами. Чому телебачення в політиці виявилось засобом навіювання набагато ефективнішим, ніж друк і радіо? Тому: що була виявлена, хоч і не цілком пояснена дивовижна здатність телеекрану «стирати» відмінність між правдою і брехнею. Навіть явна брехня, представлена через телеекран, не викликає у телеглядача автоматичного сигналу тривоги – його психологічний захист відключений» [7].

Італійський письменник Умберто Еко у 2004 році у відповідь на популістську риторику Сильвіо Берлусконі зазначив: «Демократія Риму спрямувалася до загибелі тоді, коли римські політики здогадалися, що не обов'язково ставитися серйозно до виборчих програм, а необхідно більшою мірою винаходити способи, щоб сподобатися своїм глядачам» [7].

Утім вплив ЗМІ не слід переоцінювати. Засоби масової інформації не спроможні «роздмухати» абсолютно штучну й неіснуючу проблему або, навпаки, «поховати», замовчати ту проблему, яка дійсно непокоїть людей.

Важко привернути увагу до політичних процесів тих людей, які абсолютно не цікавляться політикою. Так само важко змінити думку тих, хто має стійкі переконання і ціннісні орієнтири.

Сьогодні політичні сили та окремі кандидати намагаються також задіяти новітні технології та методи подання інформації в Інтернеті. Такі політики мають значно більше шансів вважатися «відкритими», «прогресивними» з точки зору активних користувачів Інтернету та молоді.

Найбільшого поширення набувають такі види Інтернет-комунікації, як блоггерство, особисті щоденники, сторінки, індивідуальні сайти, сайти неформальних співтовариств і корпоративні форуми, інтернет-газети, електронна пошта, мета-пошук, онлайн-голосування, форум, чат. Невід'ємною ознакою інтернет-середовища стають відкриті інтерактивні дискусії з різноманітних соціальних проблем. Усе більш звичними стають аудіо- і відеоконференції.

Інтернет-технології дозволяють використовувати принцип діалогового зв'язку, що створює нові можливості для участі в політико-інформаційному обміні. Ці технології відкривають шлях для плюралізму і гласності, дають можливість будь-якому користувачу Інтернету миттєво зафіксувати і розповсюдити свою думку щодо важливого політичного питання, можуть доповнити або навіть в перспективі замінити представницьку демократію на демократією комп'ютерної участі через мережу Інтернет.

Сьогодні структури державного управління все більше зацікавлені в роз'ясненні й популяризації своєї діяльності, у тому, щоб підготовлена ними інформація доводилась до відомості громадськості, тому що необхідною умовою досягнення цілей діяльності держави є суспільна підтримка. Розвинена система політичного інформування громадян сприяє збільшенню капіталу суспільної довіри, необхідного для ефективного функціонування влади. З погляду формування ефективного зворотного зв'язку, важливо те, що Інтернет надає можливість інтерактивної взаємодії. Не тільки громадяни одержують досить повну інформацію про діяльність уряду, але і для уряду з'являється додатковий канал одержання інформації, добровільно надаваної громадянами. Чим більше люди й влада довідаються про діяльність один одного, тим вище ступінь взаємної довіри.

Однак, з іншого боку, інтернет-технології політичної комунікації містять у собі широкі можливості для політичного маніпулювання з боку політтехнологів, аналітичних комп'ютерних центрів та ін. Також існує небезпека розвитку тоталітарних тенденцій в застосуванні технологій двосторонньої політичної комунікації, в тому випадку, якщо вони будуть контролюватися відповідними владними структурами, задавати жорсткі рамки обговорення проблем, обмежуючи вибір варіантів або тільки реєструвати (спотворювати) громадську думку. Наприклад, А. Соловйов звертає увагу, що стихійно Інтернет розвивався лише на початковому етапі. Поступово ситуація змінилася, і державні органи в ряді країн стали намагатися контролювати Інтернет-комунікації. І хоча абсолютний контроль за мережею, так само як і її закриття, практично неможливе, усе ж Китай, Північна Корея і ще майже два десятка країн ввели в себе систему непрямого державного контролю над Інтернет-комунікаціями [14].

Журналіст Анна Журба в огляді «Нові медії та політика Росії», пише, що російського дослідника Г. Гаджієва, турбує інше: «Соцмережі – один із найважливіших факторів маніпуляції молоддю в Росії сьогодні. У всі часи влада використовувала всі можливі методи впливу на громадян: за допомогою релігії, ідеології, традицій, звичаїв, а з появою масового доступу до інтернету і розвитком інформаційних потоків ситуація змінилася. У соцмережах переважає молодь віком 15-25 років – це саме той вік, у якому легко маніпулювати свідомістю людини». Автор говорить про значну небезпеку соцмереж. Тут відсутні кордони, тож вплив не може обмежуватися географічно, що дає владі тієї чи іншої країни можливість втручатися у внутрішню політику інших держав. Соцмережі починають творити революції (приклад – арабська весна), саме через це, на думку автора, нові медіа в Росії є інструментом радше опозиційних сил, аніж правлячої влади (прихильність до якої прослідковується в публікації). Оскільки у владного апарату відсутні ефективні методи боротьби і контролю над мережевими організаціями, соцмережі легко можуть використовуватися для революцій і, відповідно, дестабілізації політичного стану в країні.

Г. Почепцов, який багато уваги приділив вивченню питань інформаційної агресії і способам боротьби з нею, зауважує, що реально ситуація складається так, що інформацією не просто вдало маніпулюють, інформацією користуються, не до кінця усвідомлюючи наслідки своїх дій [11].

Якщо розглядати Інтернет, як простір для застосування комунікаційних технологій, то найчастіше зустрічаються технології, так званого «чорного» і «сірого» піару: наклеювання ярликів, перенос авторитетів, спрощення проблеми, політичний гумор (анекдоти, фото-жаби), псевдологічні висновки, використання напівправди, стереотипів, відволікання від важливого питання тощо. Такі маніпуляції краще сприймаються громадянами, оскільки використовується комбінований спосіб подачі інформації, в результаті чого раціональне прочитання змісту поступається чуттєвому, ірраціональному.

За таких умов важливим є формування нової галузі знань – медіаекології. Медіаекологія (media ecology) – міждисциплінарна область знань на стику соціальної екології та медійних наук, що вивчає проблеми взаємодії людини і інформаційного середовища, яке формують медіа. В центрі уваги медіаекологів – вплив медіатехнологій на людину й соціокультурні процеси в суспільстві. Задачі: вивчення механізмів взаємодії людини і інформаційного середовища, пошук самих оптимальних моделей, які дозволяють ефективно використовувати медіатехнології, уникаючи при цьому їх негативного впливу на особу і соціум.

Отже, використовуючи **переваги** нових технологій, а саме: швидкість і легкість оприлюднення інформації; відсутність просторових і часових обмежень; швидкий зворотний зв'язок, можливість двосторонньої комунікації; демонстрація причетності політика чи політичної партії до сучасних технологій, що символізують прогрес. Не слід забувати і про **негативні** їх аспекти: створення видимості підтримки суб'єкта політики інтернет-аудиторією; законодавча неврегульованість інтернет-простору, що дає змогу обходити обмеження стосовно використання фінансів із виборчих фондів і

вдаватися до нечесних методів політичної боротьби без жодних правових наслідків; широкі можливості для маніпулювання.

Отже, наразі українські мас-медіа ще не можна назвати демократичними, як не можна назвати демократичною і нашу державу, але потроху ми всі вчимося тим цінностям та ідеалам, які в світі називають демократичними. І держава, і громадянське суспільство, і ЗМІ поступово усвідомлюють необхідність тісної взаємодії, взаємозацікавленість у встановленні довіри один до одного, нарешті, свою відповідальність за наше спільне майбуття.

Євген Бистрицький в статті «Комунікація та довгоочікуване щастя реформ» написав: «Незважаючи на суттєві елементи анархії, через егоїстичну боротьбу приватних інтересів, гру у популізм, «неякісність» багатьох народних обранців, закони, необхідні для правового забезпечення реформ, які, власне, мав на увазі Євромадан, пробивають собі шлях. Необхідні закони, що забезпечують реформи, такі як, скажімо, закон про ринок газу, який максимально відповідає європейським енергетичним регуляціям, поступово приймаються. Навіть попри правову невиваженість деяких з них, як у прикладі люстраційного законодавства, хоча і розрізнений, політичний клас поступово торить шлях європейської демократії. Цьому важко заперечити. Реформи пробивають собі дорогу і через виконавчу владу. Кроки дерегуляції мають полегшити життя бізнесу. Створено Національне антикорупційне бюро. Створена Агенція електронного урядування, яка замістила собою кілька неефективних центрів управління цією сферою. Запрацювала система електронного адміністрування податку на додану вартість. Створюються сайти відкритих даних, у тому числі, державних закупівель... В усіх регіонах України розпочали роботу 100 місцевих центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги, що формує громадянську гідність людини. Список таких тактичних зрушень можна продовжувати» [3].

То чому ж ЗМІ не популяризують ці позитивні зміни?

Зараз той момент, коли ЗМІ зайвий раз повинні похвалити владу за ті реформи що відбуваються, аніж покритикувати. Напевно ця думка дещо корелюється з висловлюванням президента з приводу того, що критикувати владу в нинішніх умовах, це підігравати ворогові. В психології є поняття «позитивне і негативне підкріплення», яким підкреслюється, що хороші вчинки і дії потрібно публічно схвалювати, аби надихати людину на нові звершення, в той час, як постійна критика тільки стимулює до нових прикрих вчинків. Ці висновки психологів, щодо розвитку особистості можна з легкістю перенести в соціальну сферу. З одного боку, і суспільство потроху буде набиратися оптимізму і віри в перетворення, з іншого – влада буде відчувати підтримку і заохочення до подальших кроків, якщо отримає від ЗМІ, а відтак і від суспільства позитивне підкріплення.

Отже, основні недоліки в діяльності вітчизняних ЗМІ пов'язані з їх економічною та адміністративною залежністю, викликані упередженістю і суб'єктивізмом людей, що працюють у сфері масової комунікації, необхідністю привернути увагу і завоювати масову аудиторію будь-якими методами, негативізм і песимізм не тільки в інформаційних матеріалах, але й в матеріалах розважального характеру.

Відповідно всі ці недоліки слід виправляти: покращувати нормативно-правову базу діяльності ЗМІ, створювати громадські ЗМІ, підвищувати етичні та компетентісні стандарти журналістської діяльності, навчитися заряджати суспільство позитивом та впевненістю в завтрашньому дні, і що головне – займатися політичною просвітою, роз'яснюючи зміст всіх реформ, законів підзаконних актів, популяризуючи невпевнені, але вірні кроки влади в напрямку розбудови держави.

Громадянське суспільство та правова держава не можуть існувати автономно, без взаємодії одне з одним. Така взаємодія можлива лише в рамках інформаційного простору. Медіа, які є одним із засобів передачі інформації, можуть і повинні грати важливу роль у процесі комунікації між громадянським суспільством та правовою державою. Для цього, як мінімум, ЗМІ повинні користуватися довірою громадян. Довіра ж до ЗМІ прямо пропорційна рівню якості їх інформації.

Висновки

Одна з головних умов становлення демократичної держави та громадянського суспільства – формування діалогової взаємодії між громадянами і владою. Без діалогу не може бути згоди, успішного розвитку держави. Люди повинні мати якомога повнішу й об'єктивнішу інформацію про дії та наміри влади, можливість висловлювати свої думки щодо її рішень і вносити свої пропозиції. Владі теж життєво необхідно підтримувати постійний контакт із суспільством, роз'яснювати суть проведеної політики, дізнаватися про реакцію громадян, заручатися їх підтримкою. Сучасна демократична держава як ніколи раніше потребує розуміння, підтримки й участі громадян у процесах управління, в пошуку найбільш ефективних шляхів і методів вирішення завдань і проблем, що хвилюють суспільство. Комунікації у зв'язку з цим стають важливим елементом формулювання і реалізації політики, реальним елементом її здійснення.

Взаємодія інститутів громадянського суспільства, а саме громадських організацій з органами державної влади становить основу сучасної системи політичної комунікації, є одним із важливих чинників розвитку політичного процесу в Україні, має значний потенціал сприяння розвитку демократії. Громадські об'єднання – це своєрідна ланка між політичним і громадянським суспільством, між «низам» і «верхами». Саме в цьому полягає їх стабілізуюча, інтегруюча роль у суспільстві.

Позитивна динаміка збільшення кількості громадських організацій, розширення сфер та видів їх діяльності, спроможності до організаційного розвитку є важливими показниками в розвитку громадянського суспільства в Україні. Але про достатній рівень спроможності цих організацій впливати на формування державної політики говорити важко. Як громадяни, так і державні службовці поки що не сприймають громадсько-політичні об'єднання як рівноправних партнерів, дієвий інструмент представництва та захисту прав громадян, недостатньо уявляють можливості їх реального застосування. На практиці необхідно розвивати громадянськість, як особливу якість демократичної особистості.

Не менш вагомий посередницький потенціал в комунікативному процесі мають засоби масової інформації. Проте ЗМІ сьогодні мають ряд недоліків, що пов'язані з їх економічною та адміністративною залежністю, викликані упередженістю і суб'єктивізмом людей, що працюють у сфері масової комунікації, необхідністю привернути увагу і завоювати масову аудиторію будь-якими методами, негативізм і песимізм не тільки в інформаційних матеріалах, але й в матеріалах розважального характеру.

Відповідно всі ці недоліки слід виправляти: покращувати нормативно-правову базу діяльності ЗМІ, створювати громадські ЗМІ, підвищувати етичні та компетентісні стандарти журналістської діяльності, навчитися заряджати суспільство позитивом та впевненістю в завтрашньому дні, і що головне – займатися політичною просвітою, роз'яснюючи зміст всіх реформ, законів підзаконних актів, популяризуючи невпевнені, але вірні кроки влади в напрямку розбудови держави.

Учасники суспільного діалогу – і громадянське суспільство, і держава – мусять нарешті усвідомити, що тактика взаємного нехтування призводить до соціальної дезінтеграції та руйнівних конфліктів. Відсутність консенсусу і консolidованої позиції, взаємовпливів влади і громадськості та спільної відповідальності за подальшу розбудову національної державності загрожує втратою всіх попередніх державотворчих здобутків.

Список використаних джерел:

1. Бабінова О. Основні елементи, принципи та форми взаємодії органів публічної влади з громадськістю / О. Бабінова // Актуал. пробл. держ. упр. : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ : ДРІДУ НАДУ, 2005. – № 1(19). – С. 83–90.
2. Береза А. В. Доступ до інформації як складова електронного уряду // Держава і право. – 2010. – Випуск 50. – С. 719 – 725.
3. Бистрицький Є. Комунікація та довгоочікуване щастя реформ // Українська правда. – Блоги. – 2015. – 7 лип. [Електронний ресурс] / Є. Бистрицький – Режим доступу: <http://www.bystrytsky.org/reform15.htm>
4. Взаємодія держави та інституцій громадянського суспільства : роз'яснення Міністерства юстиції України від 3 лют. 2011 р. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/n0018323-11>. – Назва з екрана
5. Войтович Р. В. Механізми реалізації зв'язків з громадськістю в державному управлінні : навч. посіб. / Р. В. Войтович. – К. : Вид-во НАДУ, 2007. – 72 с.
6. Дубов Д. В. Безпека політичних комунікацій: сутність і зв'язок із загальною системою національної безпеки. [Електронний ресурс] / Д. Дубов – Режим доступу: http://www.niisp.org.ua/dubov_~3.pdf
7. Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием. – М.: Эксмо, 2006. – 436с. – [Електронний ресурс] – Режим доступа: <http://www.kara-murza.ru/books/manipul/manipul145.htm>
8. Маклюэн, Г. М. Понимание Медиа: внешнее расширение человека [Текст] / Г. М. Маклюэн. – М.: «Канон-пресс-Ц», 2003. – 464 с.
9. Манжола П. Г. Форми участі громадськості у діяльності органів влади та прийнятті політичних рішень // Стратегічні пріоритети. – 2007/ – № 4. С. 13–16.

10. Почепцов Г. Теория коммуникации / Г. Почепцов [Электронный ресурс] // Полка букиниста. – Режим доступа: http://polbu.ru/pochepcov_communications/.
11. Почепцов, Г. Г. Информационные войны. Основы военно-коммуникативных исследований [Текст] / Г. Г. Почепцов. – Москва – Киев: «Рефл-бук» – «Ваклер», 2000. – 576 с.
12. Тоффлер Э. Метаморфозы власти. М.: АСТ, 2003.
13. Розпорядження Кабінету Міністрів України “Про схвалення Концепції проекту Закону України “Про основні засади державної комунікативної політики” від 13 січня 2010 р. № 85-р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/85-2010-%D1%80>
14. Чорна Н. Тенденції в розвитку політичної комунікації в інформаційному суспільстві [Електронний ресурс] / Н. Чорна, Т. Авксентьєва // Electronic Archive of Kharkov National University of Radioelectronics. – Режим доступу: <http://open-archive.kture.kharkov.ua/handle/123456789/312>.
15. Яковлев Д.В «Роль засобів масової інформації в конструюванні політичної реальності» Автореф. дис. канд. політ. наук. [Електронний ресурс] / Д. Яковлев – Режим доступу: <http://disser.com.ua/contents/17806.html>

Кіслов Д.В.,

кандидат політичних наук,

доцент, доцент кафедри маркетингу та реклами

Київського національного торговельно-економічного університету

ВПЛИВОВІ СКЛАДНИКИ ВИБОРУ

Анотація

У статті розглядаються ситуації, коли вибір здійснюється під впливом різних явних і неявних обставин та ризиків, серед яких виокремлюються найбільш характерні й розповсюджені в українському соціумі. Для аналізу обрано три групи чинників зовнішнього впливу: міфологічність та ілюзорність, вплив маркетингових комунікацій, інформаційно-трансформаційні ризики. Показано, яким чином суб'єкт вибору наражається на можливість спотворення й деформації первинних даних, на основі яких робляться оцінка та висновки. Виявлені перешкоди раціональному вибору є підставою для заходів нейтралізації такого типу впливів на суб'єкт вибору. Наголошено, що міфотворчість і засоби маркетингового впливу сьогодні є реалізаторами боротьби за владу в умовах усе більш жорстких соціально-економічних суперечностей. Від форми їх впливу на суб'єкта, на його свідомість залежать оцінка та формування політичного вибору й відчуття участі; те ж стосується поведінки мас, груп і прошарків населення, окремих індивідів суспільства.

Вступ

Вибір, який здійснює суб'єкт, особливо в політиці, з декількох альтернатив або декількох десятків варіантів, наражається на свідомі, несвідомі та приховані впливи й ризики. Серед них для української дійсності найбільш характерними є міфологічність та ілюзорність, вплив різноманітних маркетингових комунікацій, інформаційно-трансформаційні ризики. Зупинимось на їх значенні та особливостях.

Впливові аспекти вибору, зокрема міфи, були предметом дослідження багатьох вчених зі світовим ім'ям, у тому числі вони відображені в працях Аристотеля, Р. Барта, М. Бердяєва, М. Вебера, Г. Гегеля, Е. Гуссерля, М. Еліаде, Е. Кассіра, З. Косідовського, А. Левановського, Л. Леві-Брюля, К. Леві-Стросса, С. Московичі, О. Панаріна, К. Поппера, Ж.-П. Сартра, Г. Тарда, З. Фрейда, Е. Фромма, В. Халіпова, О. Шпенглера, К. Юнга, К. Ясперса та в роботах багатьох інших фахівців.

Соціальні та політичні засоби впливу досліджували сучасні українські вчені В. Андрущенко, В. Бебик, М. Головатий, О. Донченко, Д. Дуцик, М. Кармазіна, І. Кресіна, В. Менжулін, М. Михальченко, Г. Почепцов, Ю. Шайгородський.

Різновиди політичних протистоянь і конфліктів були досліджені такими зарубіжними авторами, як У. Бяно, Д. Ден, М. Дойч, Р. Дулітл, Х. Корнеліус, У. Масенбурк, Дж. Ролз, Дж. Скот, Ш. Фейр, Р. Фішер, Дж. Хеймс. Ці ж питання під час соціально-політичних протистоянь висвітлювали також українські дослідники О. Батрименко, Т. Білецька, Т. Бодун, К. Василенко, В. Воднік, А. Єзерров, Г. Зеленько, М. Цюруп та інші. Проблеми співвідношення реального та нереального, дійсного та віртуального, правдивого та неправдивого розглядав О. Соколов.

Практицизм, різні постмодерністські течії, сучасні філософські та соціальні концепції не дають відповіді індивідам, націям, народам і країнам на актуальне для них питання – проблему вибору, адекватного сучасним умовам, методів і засобів його втілення, які б допомогли вдало протистояти новим цивілізаційним викликам і ефективно подолати різноманітні негативні наслідки розвитку під час впровадження ще більш вдосконалених новітніх інформаційно-комунікаційних технологій. Це відбувається тому, що, як зазначають провідні українські вчені І. Кресіна, А. Коваленко і В. Цветков, «майже неможливо визначити якусь певну тенденцію розвитку, а тим більше єдину парадигму досліджень і політичного дискурсу щодо наявних трансформаційних процесів» [1, с. 17]. При цьому всі закордонні та вітчизняні дослідники посилаються на неоднозначність і непередбачуваність змін і навіть на те, що «людство випробовує себе незвіданим» навмисно [2, с. 85].

Міфологічність та ілюзорність вибору

Історично міф був і залишається суттєвим підґрунтям приватного, суспільного та державного життя. Він виконував і виконує функцію регуляційного механізму впливу на суспільну та індивідуальну свідомість. В умовах домінування ринкової парадигми міфологічний складник продовжує відігравати важливу роль у системах взаємодії всіх елементів соціуму, особливо у сфері соціально-політичних відносин. Врівноваження складових

частин раціонального, реального та міфологічного у сфері цивілізованого соціального буття громадян є актуальною науковою та практичною проблемою.

Сучасна політична та громадська діяльність вже не мислиться без міфологічного складника, що сутужно перетинається з елементами реального та деякими раціональними засадами. Це дуже ускладнює панораму постмодерного типу політичної та соціальної діяльності загалом і проблему вибору зокрема; дає можливість заповнювати інформаційний і ціннісний вакуум новими орієнтирами залежно від економічної та політичної кон'юнктури, соціально-психологічної ситуації, цілей суб'єктів і розробників, готовності масової свідомості до сприйняття міфологем замість реалій. При цьому нові орієнтири масової свідомості, засновані на штучних міфологемах, можуть бути спрямовані на формування іншої, відмінної від традиційної або попередньої парадигми світосприйняття. І тоді продукуються нові символи, які міфи наповнюють новим культурологічним або політологічним змістом, що, у свою чергу, змінює відповідні пріоритети. Через це іноді змінюються сенс взаємовідносин держави і громадян, еліт і населення, різних прошарків, груп соціуму та індивідів між собою, вектор і схильність їх вибору [3, с. 90–91].

Досвід сучасної української дійсності – яскравий приклад такої містифікації. Вплив міфологеми, яка згодом стала детонатором масових протестних акцій у Києві в узагальненому понятті «Майдан» («Революція гідності»), а потім і по всій країні, полягав у тому, що попередньо в підсвідомість окремих прошарків населення на поняття євроінтеграції було автоматично перенесено сприйняття таких рівня та якості життя, як у провідних країнах Європейського Союзу. Тому процес підписання документа про асоціацію України з ЄС у свідомості та в емоційно-психологічному сприйнятті масами розцінювався як засіб швидкого втілення таких високих стандартів буття безпосередньо в сучасну українську дійсність. Очікування омріяного ще в радянські часи світлого майбутнього ніби проектувалось у свідомості мас на наш час, що жодним чином не відповідало дійсності. І більшість населення, за даними соціологічних опитувань, повірило в позитивну можливість наслідків такої міжнародної угоди. Особливо це стосувалося молоді центральних і західних регіонів України.

Різка відмова владних на той час у країні структур від Угоди про асоціацію відірвала міфологему від свідомості вже усталеного у своєму виборі контингенту населення і повністю підірвала його довіру до такого типу державного управління. Ірраціональні, ілюзорні, але дієві та рушійні сподівання та мрії значної частини населення були зруйновані, що закономірно призвело до реакції у вигляді протестних акцій. При цьому державні управлінські структури не були готові до нейтралізації, демпфірування та інших методів компенсації зруйнованого міфу на новий або до інших соціально-орієнтованих підходів у такого типу складних ситуаціях вибору. На той час не були підготовлені відповідні механізми швидкого реагування на конфліктну ситуацію через систему державних заходів. Інструментарії такої системи ще не були розроблені, а тому не могли бути залучені для заспокоєння мас і угамування перших хвиль протестних настроїв, що було вдало використано політичними силами у постійній боротьбі за владу.

Втрачені міфологеми були підсилені ще й новими революційними гаслами, що дало змогу реально змінити персоналії більшості центральних владних структур.

Це приклад того, як штучно створений міф, що не мав під собою реального підґрунтя, але був цілком привабливою ілюзією для певних прошарків населення, зазнавши крах, сам став спусковим механізмом жорстких протестних акцій, фізичних руйнувань і насилля, спонукав вибір шляху, яким пішли маси до невідомого майбутнього. Відсутність у структурах управління чіткої державної концепції, яка була б здатна нести масам ясні та зрозумілі ідеї подальшого розвитку суспільства, призвела до складних соціально-політичних та економічних наслідків для країни взагалі. Так світлий, позитивний і, здавалося, безвинний міф був забарвлений у кров сотень жертв, які зробили свій ілюзорний вибір у боротьбі за його примарне втілення.

Особливу увагу треба звернути на комбіновані методи міфотворчості та генерування міфологем, на їх інтерпретацію та здатність до змін і заміन у разі виникнення несподіваних проблем, викликів і загроз. Наукові розробки такого типу мають насамперед сповідувати головні принципи їх створення – цілеспрямованість і дієвість використання таких розробок як ефективних наступальних механізмів управління [4, с. 157].

Оскільки міф є засобом засвоєння інформації колективною свідомістю й ефективним засобом маніпуляції, то в періоди конфліктних ситуацій він може стати загрозливою двогострою політичною зброєю систем зовнішніх і внутрішніх політичних сил, які вступили у жорстке протиборство. Головною функцією міфу залишається перенацілювання психічної реакції людини від випадкового до постійного та стабілізація її мислення, самооцінки й самовизначення в конкретних умовах існування [3, с. 93]. В умовах конфронтації міфологем, які одночасно впроваджують в інформаційний простір комунікатори з різних опонуючих одна одній структур, це може приводити до значного зростання психічних розладів мас, тобто вести до колективного психозу та істерії. Тому першість у початку боротьби за міфотворчий вплив на свідомість населення та спрямованість його вибору буде означати перемогу тих політичних або військово-політичних сил, що діють із наступальних ідеологічних позицій.

Міфи, що спонукають людину завзято вірити в найкращі перспективи в невизначеному майбутньому, націлені на те, щоб населення якомога менше звертало увагу на недоліки та труднощі сьогодення, у причинах яких, як правило, звинувачують умовних або реальних ворогів. Наприклад, Г. Почепцов стверджував, що через мас-медіа міф розгортається як сценарій, у якому заздалегідь визначені ролі друзів і ворогів головного героя. Він також зазначав, що «міф являє собою особливі умови комунікації, оскільки в ньому є слухач, але не існує автора повідомлення; і тому міф стає таким переконливим, бо немає того, з ким сперечатись» [5, с. 150–151]. Отже, міфи такого типу задаються аксіоматично та не підлягають перевірці на відповідність дійсності.

Використовуючи увесь арсенал механізмів та інструментаріїв інформаційно-психологічних операцій, сучасні мас-медіа задають

міфологеми, зміст і сенс яких надається об'єктам: масам, аудиторіям, групам населення, військовим формуванням для найбільш ефективного впливу на їхню свідомість і подальший вірогідний вибір [6, с. 182]. Це досить типовий приклад використання міфології та міфотворчості в інформаційно-психологічному протиборстві та в інформаційних війнах проти України. При цьому міф стає оперативним інструментом для реалізації цілей і завдань, що ставлять перед міфотворцями-комунікаторами олігархічні та медіакратичні кола, політичні та геополітичні гравці національної та світової арени задля здійснення своїх егоїстичних і приватних вузьких інтересів. В Україні існує певна суперечність між темпами загального інформаційного накопичення та можливостями соціально-прикладного використання цієї інформації [7, с. 191]. Це дає змогу іноземним державам використовувати зазначене явище для управління деструктивними діями за допомогою міфотворчих маніпуляцій, які впливають на вибір поведінки індивіда, що може бути реальною загрозою національним інтересам країни.

Міф – це психологічно доступна та зрозуміла всім відповідь на проблеми загального значення, і тому масова культура сучасності зростила нові аспекти міфологічності [8, с. 53]. Цей символічний засіб впливу на соціум іноді є більш дієвим і ефективним, ніж реальність, тому що він здатний врятувати маси та індивіди від того, щоб вони зовсім не втратили віру в розумність цього світу та його цивілізаційне майбутнє. Новостворені, а іноді й традиційні, міфологеми набувають в умовах постмодерністських тенденцій все більш нечітких дискурсивних форм, які значно ускладнюють визначення та цілі призначень міфу, тому що спотворюється та нівелюється межа між поняттями «добре» і «погане». Отже, співвідношення доцільності вибору та міфу потребує відповідального підходу, збалансованості, розуміння та простоти оцінки впливу феномена міфозалежності та ілюзорності.

У сучасних умовах жорсткої внутрішньої та зовнішньої конкуренції політичних сил маніпуляції масовою свідомістю стають дуже поширеним явищем. З арени політичної боротьби маніпулятивні міфологічні технології можуть проникати в усі сфери суспільної життєдіяльності, спотворювати поле діяльності масових комунікацій будь-яких форм власності. І тоді можуть виникати безпосередні загрози демократичному розвитку держави.

Використання вищезгаданих засобів, які можуть застосовуватися в інформаційних війнах у таких умовах, доповнюються ще й технологіями запуску в суспільну свідомість квазіміфічних «думок-вірусів», тобто таких переконань, що обмежують у громадян реальне світосприйняття, критичне мислення, цілеспрямовані дії. Це спеціальні технології інфікування системи переконань, поглядів та уявлень і нервової системи людини та мас в цілому задля прискорення трансформації суспільних цінностей під час вже наявного цивілізаційного дрейфу нації. Принцип дії міфологічних думок-вірусів аналогічний пошкодженню комп'ютерним вірусом інформаційних систем або зараженню хвороботворним вірусом організму людини.

Спеціальний вид так званих антикризових міфологем може використовуватись і розповсюджуватись за допомогою масових комунікацій

з метою використання невизначеності настроїв громадян у кризовій ситуації задля зміни їх світоглядної парадигми. Вдалі знахідки технологічних елементів антикризових міфологем, у яких приховані віруси мислення, можуть довго і послідовно впливати на свідомість громадян як споживачів інформаційного продукту особливого типу [3, с. 158]. Означені маніпулятивні технології можуть збігатись у часі з методами ведення інформаційно-психологічних воєн, а можуть бути елементами самостійних політичних технологій.

Міф сьогодення є реалізатором політичних завдань у боротьбі за владу в умовах все більш жорстких соціально-економічних суперечностей, суттєвим елементом особливого впливу на акти вибору управлінських структур держави й одночасно впливає на свідомість, відчуття та поведінку мас і окремих індивідів.

Вплив маркетингових комунікацій

В останній чверті XX століття засоби маркетингових комунікацій зі сфери торгівлі стрімко поширились на політичну, соціальну та інші види діяльності, стали їх невіддільною складовою частиною. Тому на рубежі XX – XXI ст. у науковому дискурсі навколо питань щодо феномена вибору виник і почав завоювати певні позиції новий підхід – маркетинговий. Згодом він потиснув панівну (раніше більш поширену на Заході) екзистенціальну концепцію, яка пов'язана з особистою відповідальністю людини, її моральними та духовними ваганнями. Феномен вибору зводився до технології звичайного пошуку рішення серед пропонованих рекламних варіантів.

Впливові конструкти маркетингу здатні спрощувати та прискорювати руйнування усталених духовних засад минулого та підтримувати формування нових зразків демократичного мислення. Отже, маркетингові комунікації є певним універсальним оператором, що базується на цивілізаційних цінностях сучасності, і своєрідним засобом інтерпретації та моделювання світових і національних тенденцій розвитку конкретного соціального середовища. При цьому політичний складник впливу, що може реалізовуватись через маркетингові комунікації та набувати характерних ознак механізму публічного управління, є одночасно і позитивним явищем, і носієм прихованих негативних наслідків. Вибір став елементом менеджменту, наслідком реалізації владних, політичних, олігархічних та інших інтересів.

Різноманітні форми маркетингових комунікацій прийшли на зміну немаркетинговим формам впливу на свідомість і поведінку громадян. У сучасній політичній діяльності активно використовують різний інструментарій маркетингу, його комбінації або перероблення, забарвлені під модні філософські, постмодерністські та інші течії.

У публічних маркетингових комунікаціях в Україні сьогодні ще недостатньо досліджена сфера застосування концепцій відомих іноземних маркетингологів. Це стосується використання різних форм маркетингу в практиці органів публічного управління. Причина – не тільки в об'єктивній складності управлінських систем, а й у тому, що в канали маркетингових комунікацій, призначених для громадян-споживачів, цілеспрямовано вноситься додаткова напруга від суперечливих підходів, які залишаються без чітких висновків.

Крім того, неготовність і небажання враховувати наслідки вибору, який зроблять громадяни в ході нескоординованого процесу імплементації принципів маркетингу в жорстку та ієрархічну систему публічного управління, можуть привести до небажаних результатів, які виявляться прямо протилежними очікуваним [9, с. 88–89].

Серед розмаїття інструментарію маркетингових комунікацій впливовими є декілька типів і напрямів. Це основний (або традиційний), особливий та інтегрований типи, а також спеціальний і специфічний напрями. Типи маркетингових комунікацій поділяються на види, що безпосередньо впливають на вибір, який робить людина. З основного типу найбільш впливовими є реклама, імідж і піар як найбільш давні та добре відомі засоби маркетингових комунікацій. Інформаційні війни, що належать до особливого типу, широко використовують засоби психологічних маніпуляцій і маркетингу. Тип інтегрованих маркетингових комунікацій поєднує різні їх види залежно від цілей і намірів впливу на суб'єкт вибору. Серед спеціальних і специфічних напрямів для такого впливу в окремих випадках використовують прийоми лобізму і воєнно-політичного маркетингу [10, с. 129–133].

Найбільш ефективними та перспективними для впливу на акти вибору є інтегровані маркетингові комунікації, які дають змогу використовувати необмежену кількість комбінацій інструментів маркетингу та неформалізованих ефектів і прийомів разом із жанрами художньої та журналістської творчості. Моделі такого креативного маркетингу, націлені на випереджальне викликання інтересу в громадян – суб'єктів вибору, ще знаходяться в розробці та потребують додаткових ретельних досліджень.

Зазначений арсенал інструментарію маркетингових комунікацій – це канали інформаційно-психологічних впливів між суб'єктом вибору (як об'єктом соціальних відносин) і владними, приватними та іншими комунікаторами, що діють із метою досягнення власних цілей. Вони створюють і втілюють у свідомість громадян певні цінності, цілеспрямовані світоглядні орієнтири, норми та зразки спільної поведінки, які певною мірою впливають на акти політичного та соціального вибору індивідів.

Головною функцією впливових маркетингових комунікацій усіх без винятку комунікаторів є їх постійна наявність на відповідних ринках (владному, економічному, політичному, соціальному та інших) і підтримка свого іміджу та значення. Це стосується таких комунікаторів, як держава, медіакрати, інститути різної форми власності. Головна функція забезпечується прямим і непрямим шляхом. Окрім головної, існують й інші функції впливу на цільові аудиторії громадян, які є суб'єктами вибору:

- інформативна (про ситуацію в країні та регіоні);
- переконувальна (яка спрямована на переконання на користь позитивного ставлення до заходів і діяльності комунікаторів);
- нагадувальна (через яку нагадують про виконання відповідних обов'язків громадян у встановлені терміни);
- безпекова (яка використовується за надзвичайних обставин, під час техногенних, природних або воєнних і терористичних загроз);
- конкурентно-пропагандистська (дає змогу протистояти іншому небажаному інформаційному впливу конкурентних, протестних структур).

Використання методологічних напрацювань світової практики маркетингових комунікацій може сприяти реалізації та розвитку принципів демократичності державного управління. Тобто процеси демократизації суспільних відносин і феномена вибору як їхнього складника поєднуються з процесом розвитку впливових некомерційних маркетингових комунікацій. Ці процеси повинні бути взаємозалежними для стабільного розвитку суспільства, набутти загального цивілізаційного значення. Для цього має бути розбудована система державних маркетингових комунікацій як механізм реалізації управлінських рішень та інформаційного впливу на вибір громадян країни з метою досягнення взаєморозуміння влади із соціумом задля розвитку сталих цивілізаційних відносин.

Виникає питання: де знаходиться межа введення суспільства в оману шляхом маркетингового впливу заради забезпечення тимчасової злагоди та спокою в країні? Тому потрібні етичні обмеження щодо трактування соціально значущих управлінських рішень. Нормативи та принципи, розроблені для вирішення проблем соціально-етичного маркетингу, можуть стати вихідними критеріями для профілактичної протидії інформаційним ризикам, що виникають у системі маркетингових комунікацій, через яку здійснюється реалізація управлінських рішень органів державної влади країни.

Але й досі поняття соціально-етичного маркетингу залишається одним із найсуперечливіших у теоріях державного управління та маркетингології. Воно часто згадується в дискурсі з актуальних питань маркетингу, але це поєднується з низьким рівнем наукових досліджень цієї проблематики. Поки що не тільки відсутнє загальноприйняте розуміння поняття соціально-етичного маркетингу, але й ще навіть не узгоджені наукові підходи до нього [11, с. 3].

У зв'язку з зазначеним виникають нові завдання щодо наукових досліджень у сфері формування сучасної системи маркетингових комунікацій органів державної влади в Україні, які б позитивно впливали на підходи громадян до політичного чи соціального вибору та його реалізації, що, у свою чергу, потребує розробки новітніх системних і комплексних методів і підходів до державно-управлінської діяльності у сфері застосування маркетингу. Насамперед має бути подоланий застарілий стереотип підходів багатьох менеджерів і чиновників до державного маркетингу як винятково до рекламно-торговельної сфери діяльності. Необхідно почати системний розгляд і дослідження державного маркетингу як єдиного складноструктурованого та багатофункціонального комплексу з усіма відповідними ознаками, у тому числі з ознаками універсальності та цілісності, символічності та загальності, соціальності та етичності, а також синхронності з сучасними соціально-політичними подіями.

Під час управління маркетингом виникає низка юридичних проблем, що в різних країнах реалізуються в законах, які безпосередньо стосуються маркетингової діяльності. З великої кількості пропозицій і законопроектів, як правило, лише деякі перетворюються на реально дієві й активні закони. Головною проблемою залишається те, що в нормативно-правовій діяльності з питань маркетингових комунікацій досить складно виробити необхідні

нормативні акти, які були б зрозумілими всім маркетологам-практикам, з одного боку, і громадянам-споживачам їхньої продукції – з іншого [10, с. 158].

Питання доцільності розбудови окремого спеціального закону України, який би стосувався маркетингових комунікацій, поки що залишається відкритим. На нашу думку, було б доцільним поступове внесення відповідних змін і доповнень до чинної законодавчої системи України з питань інформації.

Інформаційно-трансформаційні ризики

Проблеми виникнення ризиків у процесі інформаційних трансформацій під час збору й оцінки первинних даних для здійснення остаточного вибору потребують аналізу причин загроз, які ведуть до спотворень і деформацій сутності та змісту цієї інформації. Тому виникають вимоги до якості, надійності, достовірності та багатьох інших параметрів інформаційно-комунікаційного забезпечення цього процесу. У складних умовах сучасних загроз і негативних впливів, кризових ситуацій у країні це набуває все більш виразного характеру задля досягнення стабільної та ефективної життєдіяльності.

Проблемам спотворення інформації та її функціонування в різних комунікаційних системах присвячена значна кількість практичних розробок і наукових праць – від робіт В. Глушкова і Ю. Канигіна до більш скептичних праць В. Бебика та Н. Лумана. Вони дали принципову та далекоглядну оцінку розвитку цих тенденцій людської діяльності ще в другій половині XX століття.

Правильність сприйняття та розуміння первинної інформації й управлінських рішень залежить від:

- якості всіх вхідних операцій з інформаційними потоками та їхніх кількісних параметрів;
- ступеня захисту та складності відповідних комунікаційних систем, у яких ця інформація циркулює;
- форми та методів обробки, оцінки й оформлення вхідного інформаційного продукту;
- принципів використання різних типів і видів комунікацій, через які реалізується управлінська інформація.

На сьогодні склалась складна дискусійна ситуація щодо сутності, природи та наслідків інформаційних трансформацій та їх функціональних результатів. Існує безліч суперечностей і навіть протилежних підходів. Це вказує на необхідність нового наукового осмислення та обґрунтування практичних заходів щодо ретельного дослідження цього напрямку інформаційних змін. При цьому підходи до з'ясування й адекватного представлення моделей цих трансформаційних процесів не повинні бути заангажованими прихильністю до тієї чи іншої наукової школи з теорії інформації. Якраз навпаки: і функціональний, і адаптивний підходи щодо визначення понять інформації та комунікацій можуть дати послідовно правильну відповідь на питання сутності процесів, що відбуваються з ефектами невизначених інформаційних деформацій, які кваліфікуються як ризики.

Питання планування та експлуатації систем інформаційно-комунікаційного забезпечення суспільства є вельми актуальними, тому що на їх основі виникає та формується як загальний, так і конкретний практичний досвід різних верств і поколінь соціуму; закріплюються традиційні та формуються нові форми

життєдіяльності людей: позитивізм, прагматизм і раціональність засвоєння та виконання рішень, що реалізуються в різних організаційних структурах. Результативність цих комунікацій багато в чому залежить від рівня та ефективності влади, яка, у свою чергу, є наслідком якісних комунікативних стратегій використання інформаційного ресурсу та інформаційно-комунікаційного наповнення внутрішнього управлінського середовища.

Ризики спотворення та деформації інформаційних потоків виникають під впливом різноманітних загроз у місцях накопичення й обробки інформації та безпосередніх інформаційних трансформацій. Видатний німецький філософ Н. Луман, розглядаючи роль вибору в інформаційному суспільстві, зауважував, що інформація не є стабільною, а є певною динамічною субстанцією, яка трансформується. За його думкою, вона є явищем, яке за умов актуалізації втрачає свою внутрішню інформаційну сутність, тому що перестає бути інформацією та перетворюється на знання [12, с. 631; 13; 14; 15]. Під час операції вибору людина оперує знаннями, які утворюються через комунікативну трансформацію вхідних даних у системі управління інформацією.

Розглядаючи зв'язок інформації та вибору, який робиться суб'єктом, Н. Луман звернув увагу на особливий характер співвідношень вхідного та вихідного інформаційних потоків [13; 15]. З одного боку, вибір залежить від інформації, а точніше від методу та якості перетворення (через фільтрацію та трансформацію) інформації в знання. З іншого боку, сам вибір є важливим джерелом інформації, яку сприймають у зовнішньому середовищі різні бізнес-кола, соціальні групи та індивіди. Тобто реалізація вибору можлива знову тільки через інформацію тому, що вона є природним продуктом вибору. Тимчасові ризики спотворення та деформації інформаційних потоків у межах середовища суб'єкта вибору виникають під впливом різноманітних загроз у місцях накопичення й обробки інформації та безпосередніх інформаційних трансформацій – переходу знань в інформацію та навпаки.

Трансформація інформації відбувається у внутрішньому середовищі суб'єкта щодо загального зовнішнього середовища, звідки й надходять відповідні інформаційні потоки. При цьому безпосередній процес вибору, як і прийняття рішень, розглядається як одночасна технологія генерації нової та несподіваної інформації, яка тільки після її обробки (редагування) стає інформаційним продуктом, що реалізується через різні комунікаційні канали в зовнішнє середовище.

Інформаційні потреби в сучасному суспільстві споживачів є не стільки безпосереднім наслідком неповноти знань, скільки ситуативною залежністю життєдіяльності індивіда в соціумі від множини альтернатив, з яких йому потрібно зробити свій вибір. І саме тут виникає проблема комунікативної експертизи та участі експертів (науковців, комунікологів, журналістів, політологів та інших фахівців) у трансформації інформації в базові знання. Через індивідуальність і непередбачуваність уподобань експертів, їхні можливі приховані наміри, психологічні особливості, емоційний стан виникають відповідні спотворення та деформації знань, що використовуються для підтримання життєдіяльності суспільства.

У структурах зворотних зв'язків перманентно виникають ризики формування негативних впливів спотворених суспільних думок або суспільних міркувань у системі «індивід – соціум – влада», через яку інформація зовнішнього середовища надходить у внутрішнє середовище владних структур, перетворюється там на специфічні знання та використовується під час прийняття рішень. Ці рішення як нова інформація та знання, на основі яких вони прийняті, можуть не збігатися за сутністю та надходити до суб'єкта вибору одночасно. Таким чином, цикл обертань і трансформації інформації в штучний соціальний продукт у зовнішньому середовищі завершується, і в такому вигляді він надходить до вибору. Але це може приводити до виникнення спотвореного феномена вибору, не адекватного ситуації, особливо в умовах кризових явищ або в умовах, що несумісні з цільовими орієнтирами або цінностями індивіда, і тоді можуть виникати додаткові ризики щодо стабільного існування та розвитку суспільства [16, с. 133].

В інформаційному суспільстві управлінські структури постійно генерують все нові й нові рішення, і через це виникає залежність громадян-споживачів від параметрів дедалі більшого інформаційного потоку рішень, які безпосередньо впливають на суб'єкт вибору та які можуть мати суперечливий або іноді не зовсім зрозумілий характер. Через це виникають ризики суспільного нерозуміння, неправильного розуміння сутності, логіки чи цілеспрямованості конкретного вибору. Тому Н. Луман визначив таке явище як тотожність інформаційного суспільства суспільству ризику.

У його розумінні ризики стабільного існування суспільства виникають саме за деформації інформації на всіх етапах підготовки до вибору та його реалізації. Чим більше альтернатив та ухвалених рішень управлінських структур, чим вище рівень надмірної інформативності, тим вище ризики для суб'єкта вибору. В умовах все більшої кількості кризових явищ влада вимушена інтенсивніше приймати рішення відповідно до ситуацій, що виникають. Через це ризики інформаційних спотворень в умовах кризових ситуацій зростають, що веде до виникнення комунікативних, а надалі й соціальних криз.

Інформаційна селекція на всіх етапах комунікаційних застосувань може бути залежною від реального цивілізаційного або корпоративно-орієнтовного стану дрейфу від традиційно або ментально визначених базових, націоутворюючих для цієї країни первинних і кінцевих цінностей до бажання чи наміру жити та розбудовувати соціальний устрій на основі нових, сторонніх макрополітичних і макрокультурних систем, які або нав'язані, або є наслідком будь-яких інших внутрішніх чи зовнішніх стимулів і мотивів.

Незалежно від тенденції розвитку система управління, яка дрейфує, перманентно перебуває в стані нестабільності або відсутності самокритичного оцінювання управлінських рішень, що приймаються. Поки йде загальний пошук оптимальних програм діяльності в нових умовах існування, суб'єкт вибору залишається дуже вразливим щодо внутрішніх і зовнішніх викликів. Оскільки провідними механізмами реалізації будь-якого типу дрейфу соціальних систем є інформаційно-комунікаційне забезпечення та діяльність засобів масової інформації, які перебувають під впливом світових культурних

домінант та інтересів медіамагнатів – їх власників, то комунікативний тиск на свідомість індивідів і виконавців рішень управлінських систем, які мусять робити вибір, може приводити до ризиків виникнення конфліктних ситуацій і кризових явищ у будь-яких сферах життєдіяльності суспільства.

Задля компенсації, протидії та нейтралізації ризиків трансформаційних інформаційних ушкоджень необхідно насамперед постійно переосмислювати стан і перспективи взаємодії та взаємозв'язку понять інформації, рішення та феномена вибору. Це може встановлюватися через виміри ступенів активності, інтенсивності, щільності або обмеженості інформаційних потоків між закритою внутрішньою управлінською системою та зовнішнім середовищем. Процес селекції та захисту інформації має постійно співвідноситися з вольовим моментом оцінки цього процесу індивідом, який повинен розуміти сутність перетворень в системі «інформація – знання – прийняті рішення – вибір – інформація». Без вольового впливу суб'єкт вибору як оператор не зможе підтримувати сам себе стосовно обраних ціннісних орієнтирів, продовжувати життєву позицію, стабільність свого морального та духовного існування [12, с. 632]. Слід мати на увазі, що в умовах жорсткої конкуренції в усіх сферах діяльності всі зовнішні інформаційні системи ніколи не зможуть залишатися пасивними щодо підтримки свого існування та своїх вузькогоспичних інтересів.

Ризики також виникають через темпи розвитку нових соціально-політичних і економічних явищ, швидкість зміни інформації, значне збільшення кількості суб'єктів, що приймають та оприлюднюють свої рішення. Одночасно все більше й більше громадських організацій і соціальних інститутів виникають або припиняють своє існування на основі тих чи інших рішень. Ці процеси значно ускладнюють заходи щодо нейтралізації ризиків від деформації інформаційних потоків на всіх стадіях їх опрацювання та трансформації.

Дослідження природи та сутності інформаційно-управлінських ризиків задля знаходження ефективних засобів їх передбачення, попередження та нейтралізації є актуальним завданням комплексного наукового підходу та швидкої практичної реалізації теоретичних розробок. У цих умовах стратегічне та критичне мислення стає основою правильного вибору. При цьому особливості та характеристики взаємозв'язку й взаємодії інформації та управлінських рішень на сучасному етапі розвитку інформаційно-комунікаційних технологій і електронного урядування доцільно доповнити новими даними, що адекватні умовам значного рівня невизначеності, впливу системних кризових явищ, різких змін, криміногенних і терористичних втручань.

Висновки

На суб'єкта вибору значний вплив, який постійно поширюється, поєднуючись із реаліями сучасності, має міфотворчість політичних діячів, експертів, представників ЗМІ. Новітня міфотворчість і засоби маркетингового впливу є реалізаторами боротьби за владу в умовах все більш жорстких соціально-економічних суперечностей. Вони є важливим елементом комплексного впливу на суб'єкта політичного вибору, на його свідомість і відчуття, а також на поведінку мас, груп і прошарків населення, окремих

індивідів. Через новітнє цілеспрямоване міфотворення можна здійснювати непрозорий вплив, який опосередковано віддзеркалиться на соціальній системі держави та її життєзабезпеченні. При цьому сучасний міф формується таким чином, щоб впритул наблизитися до реальної дійсності та щоб його предметом стали явища та події, які безпосередньо перебувають у полі зору та «зоні» участі в соціальному і політичному житті суб'єктів вибору.

У наш час відбувається інноваційне оновлення видового розмаїття маркетингових комунікацій, які все глибше впливають на акти вибору індивідів і груп населення, роз'єднують їх за інтересами, прихильністю до різних політичних сил, релігійних конфесій, угруповань, маніпулюючи їхньою свідомістю та підсвідомістю.

Інформаційно-трансформаційні ризики та загрози цілеспрямованому вибору, що виникають у зовнішньому середовищі та негативно впливають на суб'єкт вибору, висувають принципові й дуже складні в етичному та правовому вимірах вимоги щодо формальної та техніко-технологічної протидії несанкціонованим втручанням в інформаційні потоки та в розроблення засобів нейтралізації цих сучасних викликів щодо стабільності та безпеки індивіда, соціуму та держави. Перед відповідними галузями науки виникають проблеми щодо знаходження оптимального співвідношення в системі «державність – інформованість – людина/громадянин – демократія» в умовах формування глобального інформаційного суспільства.

Урахування виникнення інформаційних ризиків має стати частиною комплексних досліджень феномена вибору в сучасних соціальних системах. Це особливо важливо в умовах становлення та розвитку засобів, форм і методів електронного урядування. При цьому інформаційні, соціальні, психологічні та правові питання ризиків і загроз вільному вибору людини під час входження в інформаційне суспільство з усе більш широким застосуванням електронних форм комунікацій повинні стати невіддільною частиною цих новітніх наукових розробок.

Отже, вирішення зазначених проблем можливе тільки на основі комплексних багатогалузевих розробок, що включають синтезовані методології системного, інституціонального та логіко-математичного підходів.

Список використаних джерел:

1. Цветков В.В. Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти / Цветков В.В., Кресіна І.О., Коваленко А.А. – К. : Концерн «Видавничий Дім Ін Юре», 2003. – 496 с.
2. Иноземцев В.Л. Расколота цивилизация / В.Л. Иноземцев. – М. : Academia. – Наука, 1999. – 740 с.
3. Шайгородський Ю.Ж. Політика: взаємодія реальності і міфу / Ю.Ж. Шайгородський. – К. : Знання України, 2009. – 400 с.
4. Кіслов Д.В. Міфологічні виміри маркетингових комунікацій / Д.В. Кіслов // Молодий вчений. – 2015. – № 9 (24), ч. 2. – С. 156–160.
5. Почепцов Г.Г. Имиджелогия / Г.Г. Почепцов. – М. : Рефл-бук ; К. : Ваклер, 2004. – 576 с.
6. Кіслов Д.В. Інформаційні війни : [монографія] / Д.В. Кіслов. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2013. – 300 с.

7. Поляруш А.А. Информационная война против Украины: причины и социально-политические технологии / А.А. Поляруш, А.М. Юрченко. – К. : Кий, 2011. – 200 с.
8. Головлева Е.Л. Массовые коммуникации и медиапланирование : [учеб. пособ.] / Е.Л. Головлева. – М. : Академический Проект ; Деловая книга, 2009. – 352 с.
9. Ромат Е. Реклама : [учебник для вузов] / Е. Ромат, Д. Сендеров. – 8-е изд. – СПб. : Питер, 2013. – 512 с.
10. Кіслов Д.В. Система державних маркетингових комунікацій: теорія і практика : [монографія] / Д.В. Кіслов. – К. : МП Леся, 2015. – 408 с.
11. Соціально-етичний маркетинг : [монографія] / [А.А. Мазаракі, Є.В. Ромат, Г.В. Алданькова та ін.] ; за заг. ред. А.А. Мазаракі та Є.В. Ромата. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2013. – 328 с.
12. Иванов В.Ф. Массовая коммуникация : [монография] / В.Ф. Иванов. – К. : Академия украинской прессы ; Центр свободной прессы, 2013. – 902 с.
13. Луман Н. Решения в информационном обществе / Н. Луман [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://lib.mdpu.org.ua/load/Sociology/Reshenie_v_informacionnom_obshestve_N_Luman.htm.
14. Луман Н. Глобализация мирового сообщества: как следует системно понимать современное общество / Н. Луман // Социология на пороге XXI века : новые направления исследований. – М. : Интеллект, 1998. – С. 37–49.
15. Луман Н. Общество как социальная система / Н. Луман. – М. : Логос, 2004. – 323 с.
16. Кіслов Д.В. Стратегічні та інноваційні засади державних маркетингових комунікацій / Д.В. Кіслов // Інвестиції: практика та досвід. – 2015. – № 7. – С. 132–135.

Слюсар В.М.,
*кандидат філософських наук, доцент, докторант
Житомирського державного університету імені Івана Франка*

«РАЦІОНАЛЬНЕ» НАСИЛЛЯ В ГЛОБАЛІЗОВАНОМУ СВІТІ ЯК УТВЕРДЖЕННЯ ПРИНЦИПУ СОЦІАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ «ВИБІР БЕЗ ВИБОРУ»

Анотація

У дослідженні проаналізовано особливості трансформації змісту та характеру насилля як соціально-культурного явища під впливом глобалізаційних процесів. Передусім наголошується на новій раціоналізації насилля, що полягає в тотальному продукуванні компетентного насилля в масовій культурі та здійсненні насилля за принципами макдональдизації, що створює соціальний стан «вибору без вибору». Це здійснюється також шляхом зміни характеру насилля, яке діє на основі створення відчуття

загальної компетентності через продукування в масовій культурі способів спільного прийняття рішень, що слугує вже виправданню методів, а не цілей.

Також автором вводиться в науковий обіг поняття «планшетна свідомість» у контексті дослідження проблем реалізації насилля в сучасному світі. «Планшетна свідомість» розглядається як суб'єктивний складник непрямої форми насилля, основним інструментом якого є раціональне усвідомлення індивідами необхідності та невідворотності насилля («раціональне насилля»). Зміст поняття «планшетна свідомість» розкривається в контексті постпаноптичної моделі функціонування суспільства. Визначено та проаналізовано такі основні риси «планшетної свідомості», як заміна процесу отримання знань на споживання інформації та театралізація процесу пізнання, орієнтація на думку «експерта», культ легкості як одна з ключових змістовних установок і цинізм.

Вступ

Сучасні соціальні, економічні, політичні та культурні процеси, об'єднані глобалізаційною стратегією, дедалі з більшою силою загострюють конфлікти, у яких основним носієм невдоволеності є індивід, котрий протиставляється соціальним порядкам і втрачає здатність до подальшого саморозвитку. Цей конфлікт є надзвичайно довготривалим і має латентний характер: на певних етапах історичного розвитку відбувається своєрідний бунт, який, набуваючи значних масштабів поширення, стає складником суспільної свідомості. Синергія бунту відшуковує «новий шлях» суспільно-політичного розвитку, який на первинному етапі надає людині відчуття свободи, але водночас спричиняє появу цілого комплексу примусів не тільки стосовно тих, хто заперечує нові зміни взагалі, а й стосовно тих, хто навіть сумнівається щодо їх необхідності. Тому об'єктивується політична потреба використання насилля як форми соціального розвитку.

Феномен насилля немов пронизує історію людських взаємовідносин, найбільш повно розкриваючись саме в такі «бунтівні», «революційні» моменти. Квінтесенцією насилля в історії людства сміливо можна назвати період від початку Першої світової війни до завершення Другої. Нинішня епоха – епоха глобалізму – позначається прагненням усієї світової спільноти до демократизації як єдиної правильної стратегії розвитку кожної національної держави. Демократія за своєю сутністю передбачає створення таких соціальних відносин, які б виключали прямі насильницькі дії з боку певних владних інституцій, соціальних груп чи окремих осіб. А отже, змінюється і форма реалізації насилля, основним стає вибір за необхідністю, «вибір без вибору». Водночас перед науковцями актуалізується проблема зміни соціальної дії насилля за змістом під впливом глобалізаційних процесів.

Утвердження компетентності як складової частини «раціонального» насилля за доби глобалізації

Поняття «насилля» трактується у філософських науках, по-перше, як невинуватене, несправедливе використання сили для вирішення певних соціальних завдань, що зазвичай призводить до перекинування поставлених (навіть благородних) цілей і мети, а по-друге, як примус (дія), до якого вдається

особа, група, держава для досягнення поставлених цілей; це використання сили пов'язане з прямим заподіянням фізичного, психічного чи морального збитку іншій особі або державі чи погрозою такого заподіяння [1, с. 114].

Насилля постає особливим видом впливу людини на людину [2, с. 18]. Метою насилля є спонукання об'єкта, на який здійснюється цей вплив, до певних дій. Насилля не можна зводити лише до комплексу відповідних дій суб'єкта, що мають негативний характер, передусім це соціокультурний феномен, який, за визначенням В. Денисова, є трансісторичною формою соціального життя, загального модусу існування людства [3, с. 43]. Такий підхід дає підстави трактувати насилля як феномен, який іманентно присутній у багатьох соціальних процесах і який виконує як деструктивну, так і конструктивну функції.

Глобалізаційні процеси та зростання освіченості широких верств населення актуалізують пошук інших форм здійснення владою насилля, для яких характерна непряма дія, комплексність, чіткість і ясність водночас. Насилля, на думку Н. Лумана, є лише «генетичною, мінімальною та неодмінною умовою заснування системи влади, але поступово воно втрачає функції контролю над нею», а отже, «можливість раціонального тлумачення системної комплексності з часом стає проблемою» [4, с. 107].

Насилля «раціоналізується», тобто актуалізуються його раціональні форми, набуваючи характеру тотальності. Однією з таких раціональних форм насилля є компетентне, яке в добу глобалізації продукується в масовій культурі та все більше стає найбільш уживаним інструментом влади. Компетентне насилля, по суті, є бенямінівським «божественним» насиллям, спрямованим на виправдання цілей, на відміну від «міфічного», спрямованого на виправдання засобів, оскільки «не існує ніякого розуму, який би приймав рішення стосовно виправданості засобів і виправданості цілей, доленосне насилля приймає рішення відносно перших, а Бог – відносно останніх» [5, с. 196]. Насилля, яке розуміється як зло, тобто здатне нанести шкоду індивіду в разі отримання етичних санкцій, сприймається як благо, що приносить йому користь. Як зазначає А. Гусейнов, «перш ніж і для того, щоб був запущений механізм виправданого насилля, воно повинно бути інтерпретовано як знаряддя добра» [6, с. 10].

Нині все більше критерієм етичної виправданості є раціональна доцільність, проголошена компетентними фахівцями. Лише компетентність, на думку Г. Гофмайстера, здатна надати поняттю «насилля» позитивних конотацій [2, с. 45]. Пряма дія насилля здатна зламати волю об'єкта, на який воно спрямоване, тоді як раціональне, а зокрема і компетентне, має на меті передусім підкорення його волі. Відтак, компетентне насилля залишає за об'єктами можливості відстоювати власну свободу, приймати рішення, передбачає навіть співучасть об'єкта й суб'єкта в здійсненні насилля. Це приводить до зворотної дії, спрямованої від об'єкта насилля на суб'єкт, що характеризується посиленням самої влади, яка використовує цей інструмент впливу.

Влада використовує такі дві основні форми здійснення компетентного насилля, як залякування та переконання. Одним з основних методів залякування під час здійснення компетентного насилля завжди була зброя, яка

з моменту створення як предмету людської діяльності слугувала реалізації практичних цілей – убивати звірів заради їжі, захисту тощо. З часом зброя стала виражати суб'єктивну інтенцію до насилля. Зброя як об'єкт реального світу уособлює в собі загальний намір здійснити насилля за умови, що інші об'єкти усвідомлюють її призначення. Донині образ зброї, будучи виявом необхідності преклоніння перед владою як єдиним повноважним органом на здійснення насилля, який має право беззастережного застосування зброї, символічно закріплюються в гербах, емблемах та інших владних атрибутах. Таким атрибутом в Україні є булава. Утім, удосконалення технологій зброї аж до створення зброї масового знищення акцентує увагу під час здійснення компетентного насилля не на силі влади, а на можливості її застосувати.

Відтак, якщо примус здійснювався за принципом «ми все одно вас примусимо так робити», то нині актуалізується якісно інший – «або ви робите так, або вас буде знищено, а інші будуть це робити саме так, як ми хочемо». Прикладом здійснення такого компетентного насилля є тотальна «демократизація» світу, регулярні ультиматуми з боку потужних у військовому плані країн (насамперед США, ФРН, Франції, Великобританії) стосовно країн, у яких відбуваються внутрішні локальні військові конфлікти (Лівія, Сирія), або тих, чий режим визнаний «недемократичними» чи небезпечними (Ірак, Іран). Далі, як правило, відбувається трансформація компетентного насилля в політичне, що полягає у втручанні держав, які мають технічно потужніше військове оснащення, у внутрішньодержавний конфлікт, вони стають на бік тієї зі сторін, яка в разі перемоги здійснюватиме соціальні, політичні та економічні перетворення за встановленим західним «демократичним» зразком під контролем з боку цих «сильних» держав.

Сучасні соціальні трансформації, які супроводжуються економічними та політичними кризами, спричиняють ситуацію «міметичної кризи» описаної Р. Жираром. Її подолання стає можливим за умов «принесення жертви», формування образу спільного ворога, утвердження стану «всі проти одного» [7]. Таким об'єктом ворожості в глобалізованому світі є «суб'єкт, здатний до насилля», який має характеристику універсальності, тобто немає чіткого критерію ідентифікації цього суб'єкта. Завдання фіксувати приналежність тих чи інших осіб і груп до «суб'єкта, здатного до насилля» виконує суб'єкт, який здійснює компетентне насилля (наприклад, влада, духовні лідери).

На відміну від загрози застосувати фізичне насилля, що притаманне залякуванню, нині все більше актуалізується роль вербального насилля як складової частини переконання. До поширення в глобальних масштабах впливу таких засобів масової інформації, як телебачення та Інтернет, компетентність визначалася здатністю суб'єкта насилля переконувати об'єкти, що він володіє системою знань, здатний здійснити аналіз і прогноз процесів, яких стосується його компетенція, і має здійснити насилля з метою практичного розв'язання реальної проблеми.

Сучасні ЗМІ змінюють зміст і характер компетентності, оскільки суттєво зріс рівень освіченості людей. Компетентність набуває масового характеру і є методом маніпуляції громадською думкою для здійснення «міфічного» насилля. Завдяки різного роду ток-шоу із залученням фахівців у галузі обговорюваної теми в широких колах населення створюється відчуття

співучасті щодо вироблення компетентного «експертного» рішення в різних сферах соціального, політичного та культурного життя. Так, наприклад, постійне обговорення на політичних ток-шоу російсько-українських газових угод, що відбувається в останнє десятиліття, створило уявлення про компетентність кожного громадянина щодо видобутку газу, складання формули ціни тощо. У такий спосіб «санкціонується» застосування прямого насилля відносно визначеного «суб'єкта, здатного до насилля».

Подібні ток-шоу та аналітичні програми на американському телебаченні дали змогу визначити в громадській думці вказаним суб'єктом ісламських терористів і розпочати військам США низку воєн і військових операцій проти ісламських країн. Так, зокрема, одним із першим кроків до утвердження в масовій свідомості уявлення про мусульман як суб'єктів, здатних до насилля, була поширена в західних мас-медіа перед війною 1991 року в Перській затоці «експертна» інформація про Близький Схід та арабів. Стверджувалося, що там «усі дороги ведуть до базару; араби розуміють лише силу; брутальність і насилля – елементи арабської цивілізації; іслам – нетолерантна, сегрегаційна, «середньовічна», фанатична, жорстока, антижіноча релігія» [8, с. 414]. Можливість існування відмінної від цієї точки зору заперечується.

Польський дослідник медійної цивілізації, тероризму та арабських глобальних мас-медіа Томаш Гобан-Клас, аналізуючи висвітлення відомим арабським каналом «Аль-Джазіра» подій війни в Афганістані 2001 року «з обозів талібів, а не з американських танків», пише, що це викликало агресивну реакцію американського президента Джоржа Буша, який «у розмові з прем'єр-міністром Великобританії Тоні Блером запропонував бомбардування студії «Аль-Джазіра» в Катарі» [9]. Згодом це було показано у ЗМІ як «жарт». Ток-шоу, де в процесі обговорення фахівцями утверджується альтернативне західному компетентне рішення для розв'язання політичних чи соціальних проблем, піддається нищівній критиці. Таким прикладом, зазначає Т. Гобан-Клас, є ток-шоу на каналі «Аль-Джазіра» «Чи гірше сіонізм від нацизму?».

Сучасні глобалізаційні процеси супроводжуються низкою супутніх, серед яких філософи, соціологи, культурологи та економісти виокремлюють макдональдизацію. Це поняття походить від назви компанії «Макдональдс», чії принципи швидкого обслуговування вийшли з ресторанної сфери та поширюються в інших секторах як західного суспільства, так і незахідних цивілізацій. Соціально-філософського змісту поняття «Макдональдизація суспільства» (McDonaldization of society) набуває в працях Дж. Рітцера, який, аналізуючи проблему раціональності в творчості Макса Вебера, вказує на зміну парадигми раціональної формальності з бюрократії, «тейлоризму», «фордизму» на ресторан швидкого харчування. Модель «Макдональдса» має низку економічних переваг (ефективність, передбачуваність, акцент на кількості, дегуманізація та уніфікація технологічних процесів). Принцип цієї моделі поширився й на інші соціальні сфери, які потребували інших – більш прихованих – форм здійснення соціального контролю та насилля.

Насилля виявляє себе як необхідність пригнічення тих людських інстинктів та афектів, які мають асоціальний характер. Індустріальне суспільство позначається концентрацією мас людей, що приводить до втрати індивідом усталених зв'язків із властивими традиційному суспільству малими

соціальними групами (з родом, сусідами, громадою тощо) і до послаблення прямого впливу на ірраціональні потяги. Тому змінюються форми здійснення насилля та контролю.

Соціальні перетворення за останні десятиліття набули глобального характеру, а це, у свою чергу, у таких самих масштабах актуалізувало деструктивний вплив на соціальний порядок різних соціальних груп і спільнот, у чиєму середовищі у латентній формі уже панували ірраціональні імпульси. У цій ситуації, зазначає К. Маннгейм, у вказаних групах ірраціональність реалізується у відкритих формах, а в тих групах і спільнотах, які могли б їй протидіяти, можна констатувати панування безпорадності та раптову появу зневіри у владу розуму, яка формує суспільство [10]. На противагу цьому в масовій культурі впроваджується принцип макдональдизації, який ґрунтується на засадах нової раціональності, насильного заперечення можливості існування усього зайвого, «нерозумного».

Тенденційне зростання загального рівня освіченості у світі інституціалізується в макдональдизованому суспільстві в систему підготовки вузькокваліфікованих фахівців, здатних чітко слідувати підготовленим фахівцями вищого рівня інструкціям. Дж. Рітцер описує таку технологію всюдисущої «книги інструкцій» на прикладі центрів догляду за дітьми «мак-чайлд» (тут наймаються працівники на короткий час без досвіду спілкування з дітьми) і раціоналізованої системи охорони здоров'я (насилля над лікарями здійснюється через впровадження «маршрутів» (pathways) з чітким алгоритмом дій у будь-якій ситуації, зводячи до мінімуму технологічне втручання людини) [11, с. 305–309]. Ці «маршрути» виконують насильницьку функцію як програмування дій лікарів, так і контролю за «правильністю» виконання ними службових обов'язків. Це ґрунтується на принципі ресторану швидкої їжі: «Швидко поїв і звільнив місце іншому». Цьому слугує технізація обслуговування, раціональне використання часу та чітка послідовність дій кожного учасника процесу. Останнє стає можливим шляхом засвоєння кожним свого «маршруту».

Соціальний характер цього принципу, актуалізований у глобалізованому світі, виявляється в міфі про динамічність життя сучасної людини (збільшення швидкості виконання різних операцій за допомогою техніки, швидкості передачі інформації, кількості виконань операцій людиною шляхом розчленування та структурування виконуваних процесів створює ілюзію швидкоплинності самого життя). «Раціональне» відтепер розуміється як «правильно і швидко», що за браком часу не піддається перевірці та приймається на віру. Отже, новою формою насилля, яке пропонує макдональдизоване суспільство, є нав'язування індивідом механізму пасивного сприйняття готових установок, цілого комплексу правил і установок, які стосуються всіх сфер життя, у тому числі побутової, що пояснюється необхідністю «встигати за часом». Світоглядні ж орієнтації індивіда в макдональдизованому суспільстві заміщуються «ілюзорною компетентністю».

«Планшетна свідомість» і безальтернативність вибору в поліальтернативному світі

Історія людства наочно демонструє, що насилля є незмінною складовою частиною соціального буття. За наявності безлічі форм проявів його субстанційною основою можна назвати підпорядкування природи людини соціальним правилам і нормам співіснування індивідів. Такий підхід до пояснення насилля дає нам змогу уникнути суб'єктивних оцінок цього феномена, акцентуючи увагу на його сутнісних характеристиках, на його ролі в соціальному розвитку, у т. ч. і на соціальних трансформаціях.

XX століття можна сміливо назвати епохою торжества насилля, яка принесла людству колосальні жертви під час як світових воєн, так і локальних і відома масовим винищенням населення в короткий період (наприклад, за режиму «червоних кхмерів» у Камбоджі, під час геноциду в Руанді в 1994 р.). Це актуалізувало необхідність пошуку нових принципів соціальних взаємин, в основі яких лежить заперечення прямої дії насилля та ствердження перш за все толерантності, ненасилля, постпаноптикума, створення ілюзії поліальтернативності вибору. Особливістю форм насилля, які реалізуються на їх основі, можна назвати зміну ролі об'єкта насилля, який несвідомо стає завдяки впровадженню нових технологій його суб'єктом як щодо інших індивідів, так і щодо суб'єкта, який чинить на нього вплив. Одночасно відбувається осмислення ним необхідності збереження чинних соціальних порядків, раціоналізація насилля. Характерною рисою такого суб'єкта є ставлення до світу як до гри, до шоу з панівним прагненням досягнення атрактива шляхом безперервного спостереження за реальністю, зі спрямованістю на перманентне отримання інформації та оцінок експертів, що заміщує реальне знання. Для опису моделі поведінки на підставі відповідних установок, переконань, віри ми пропонуємо поняття «планшетна свідомість».

Як зазначалося вище, зараз формується «ілюзорна компетенція», яка діє на основі створення відчуття загальної компетентності шляхом продукування в масовій культурі способів спільного прийняття рішень, що служить уже виправданню методів, а не цілей. Утім, цей аспект розкриває соціальний аспект реалізації «раціонального насилля» сучасності, залишаючи без уваги суб'єктивний – носія свідомості як компонента описуваної форми соціального насилля, що є одночасно і об'єктом, і суб'єктом.

Поняття «планшетна свідомість» пропонується нами для опису й аналізу одного з атрибутів «раціонального» насилля сучасності, що є, у свою чергу, характерною рисою суспільства постпаноптикума, яке ґрунтується на принципі всепроглядності, теоретично обґрунтованому французьким мислителем Мішелем Фуко («Наглядати і карати») і художньо зображеному письменником Джорджем Орвеллом («1984»).

За останні десятиліття динаміка науково-технічного прогресу відзначилася не тільки «технізацією» насилля, тобто застосуванням досягнень науки та техніки для здійснення акту прямого насилля, а й домінуванням споживчого характеру соціальних взаємин, оснащенням кожного індивіда інструментами для здійснення непрямого насилля. Особливістю сучасної техніки є її перетворення на інструмент символічної влади, для якої характерні наділення об'єктів репутацією та заклик їх до віри; іншими словами, це влада, що

забезпечує контроль над умами та серцями, вона не потребує якихось відчутних доказів своїх можливостей, її ефективність прямо залежить від наявності комплексу непрямих методів впливу, замість «матеріальності» вона робить ставку на «віртуальність» [12, с. 62].

М. Фуко описав дисциплінарну форму насилля, яка функціонує за принципом паноптизму, згідно з яким влада здійснює нагляд за громадянами засобами, ефект дії яких характеризується постійністю й тотальністю, оскільки індивід не знає, чи ведеться за ним спостереження в конкретний момент часу. Важливо, що функціонування паноптичної системи здійснюється деперсоналізовано. Чим більше анонімних і мінливих спостерігачів-наглядачів, тим більше в об'єктів спостереження відчуття піднаглядності. Паноптичний принцип дисциплінарного насилля посилює будь-який апарат влади, оскільки, з одного боку, забезпечує економію в обладнанні, персоналі та часі, а з іншого – проявляє свою ефективність через превентивний характер, безперервність дії та автоматизм [13, с. 302].

Якщо в тоталітарних суспільствах існують відповідні інститути, які здійснюють зазначений принцип реалізації дисциплінарного насилля, то в демократичних вони відсутні, тому зазначені функції переходять до всіх членів суспільства. У традиційному суспільстві паноптизм діє на основі традицій і моралі, а в інформаційному – на основі принципу споживацтва. Саме технічні досягнення за останні десятиліття допомогли побудувати мережу систем спостереження за громадськими місцями (масштаби мережі разючі, близькі до описаних в антиутопії «1984» Дж. Орвелла). Але, по-перше, вивільнення трудових ресурсів у вигляді наглядачів за порядком заміщується збільшенням працівників, які займаються наглядом за технічними засобами, що доглядають за порядком, а по-друге, незмінним залишилася кількість охоронців, оскільки не зазнала істотних змін сама функція охорони порядку. Таким чином, фактично змінився суб'єкт запобігання порушенням порядку. Але якісно по-іншому змінилася функція спостереження з упровадженням широкого споживання компактних мобільних способів спостереження й одночасної передачі інформації (насамперед смартфонів і комп'ютерних планшетів). Отже, у суспільстві споживання формується новий характер соціальних відносин, у яких суб'єктами є індивіди – носії «планшетної свідомості».

Ще М. Маклюен відзначав зміну характеру сприйняття індивідом світу залежно від впровадження технічних винаходів у його повсякденне життя. Якщо вихідною точкою такої зміни був винахід друкарського верстата, то впровадження на сучасному етапі електронних технологій стирає межу між реальним і віртуальним. Ще півстоліття тому М. Маклюен підкреслював, що «зараз, коли ми живемо в електричному середовищі та всередині закодованої інформації не тільки візуально, але й у сенсорному режимі, цілком природно, що в нас з'явилося нове сприйняття, яке руйнує монополію та пріоритет світу видимого, змушує цей старовинний світ виглядати таким химерним, як середньовічний герб на двері хімічної лабораторії» [14, с. 12].

Як зазначалося вище, характерною рисою «планшетної свідомості» є ставлення до світу як до гри, до шоу з панівним прагненням досягнення атрактива шляхом безперервного спостереження за реальністю. Це досягається

завдяки інструментальній здатності пристрою передавати інформацію онлайн значній кількості аудиторії. Фактично політичні події в Україні, що відбуваються протягом останнього року, виявили новий інструмент політичної боротьби – стрім. З одного боку – стрімер із відповідними (необов'язково професійними) технічними засобами, а з іншого – спостерігачі, носії «планшетної свідомості», які складають цілісну систему паноптикуму. Створюється ілюзія отримання об'єктивної інформації. Утім, на нашу думку, відбувається заміщення прагнення мати неупереджену інформацію на спостереження за шоу. В українських засобах масової інформації такі спостерігачі отримали назву «диванна сотня».

Також варто акцентувати увагу на освітніх установках світогляду носія «планшетної свідомості». Розглянемо такі їхні відмінні риси, як заміна процесу отримання знань (завдяки планшетному комп'ютеру індивід здатний, по суті, безперешкодно підключатися до всесвітньої мережі Інтернет і, відповідно, до баз накопичених знань) на споживання інформації та театралізація процесу пізнання. Що стосується першої риси, то споживання інформації слід розуміти в бодрірівському сенсі як «споживання споживання». Реальні знання та компетентність, інтелектуальна культура індивіда замінюються міфом про знання та псевдоінформованністю, розуміння філософських ідей замінюється інтернет-мемами й афоризмами в статусах. Орієнтація на міф про знання як складова частина «планшетної свідомості» формує в особистості не тільки установку на заміщення знань інформацією, але й задоволеність рівнем набутих знань, що не передбачає побудову стратегій для визначення рівня знань, розмежування реальних знань та ілюзорних, знань і не-знань. Тобто можна сказати, що носій «планшетної свідомості» не знає, що він в реальності мало знає, і не хоче про це знати.

Розглядаючи другу межу, потрібно відзначити, що первинним завданням впровадження електричних та електронних технологій в освітній процес було спрощення навчальних операцій і актуалізація зацікавленості з боку тих, хто навчається. Сучасні технології допомагають істотно скоротити час на пошук матеріалів із досліджуваної проблеми, що дає змогу припустити думку про оптимізацію пізнавальної діяльності через наявність відомостей про ступінь її дослідженості та втрати локального характеру значної кількості робіт, доступності до їх результатів. Але таке твердження, на нашу думку, належить в основному до специфічних сфер пізнавальної діяльності, перш за все наукової. У загальній освітній сфері інструментальна функція електротехнічних і електронних технологій поступається місцем заманюванню, захопленню. Від вчителя, викладача потрібен не стільки зміст пропонованого матеріалу, скільки форма, театральність. Носій «планшетної свідомості» акцентує увагу на популярності матеріалу та/або способі подачі його вчителем. Це підтверджується наявністю великої кількості пізнавальних телевізійних каналів, основним завданням яких є популяризація науково-дослідних матеріалів.

Театралізація пізнання, таким чином, виявляє тенденцію до заміщення підібраними вибірково (відповідно до маркетингових стратегій) цікавими програмами системного «сухого» навчального матеріалу, тобто комплекс допоміжного матеріалу завдяки своєму театралізованому характеру визнається

учнем як основний, вивчення заміщається ілюзією вивчення. Описана тенденція має цілком об'єктивні соціальні підстави. Так, А. Ашкерів, розглядаючи проблему виробництва й обігу інформації в епоху ультракапіталізму в контексті експертократії, зазначив, що акторство викладачів, котрі театралізують дослідницьку діяльність, що найбільш чітко проявляється в моделі Гумбольдтового університету (автор розуміє її як інституційний проект тотального контролю над майбутнім у людському суспільстві), стає умовою виникнення системи соціального відтворення, заснованої на принципі загальної історичної участі [12, с. 29]. І хоча автор стверджує про кризу цієї моделі та її зміну іншими, акторство викладачів у формі популярності, спрощеної дохідливості, моди стає найпоширенішим методом отримання знань носіями «планшетної свідомості», методом, для якого властиве відчуття загальної компетентності («ілюзорна компетентність»).

Крім орієнтації носія «планшетної свідомості» як компонента «раціонального» насилля на театралізацію пізнання, слід виділити орієнтацію на «експертів». Розвиток засобів масової комунікації суттєво змінив соціальну роль експертів, яка традиційно полягає в продукуванні комплексу компетентних думок щодо певних аспектів соціальної реальності та прогнозуванні соціальних процесів. З одного боку, сучасні масштаби поширення інформації дають змогу довести миттєво думку експерта значної частини населення, виходячи за межі вузького кола фахівців. А з іншого боку, це перетворило експертів на інструмент «раціонального» насилля для маніпуляції масовою свідомістю. Думка експерта/експертів – це один із поширених методів реклами, елементів політичних ток-шоу, змагальних шоу тощо. Експертом може бути як відомий у наукових колах фахівець, так і «розкручена зірка» (популярні співаки, музиканти, актори, спортсмени). Причому, на нашу думку, друга категорія визнається експертами більшістю населення, що пояснюється споживанням і комерціалізацією, рекламними технологіями створення їхнього іміджу «широкопрофільних експертів».

Масове поширення сучасних комп'ютерних технологій вдосконалило продукування та поширення експертної думки, зробивши постійний моніторинг подій, які відбуваються в цей момент, рисою «планшетної свідомості». Слід акцентувати на перманентності цього процесу, що став можливим лише в останні роки завдяки впровадженню в життя технологій компактних переносних комп'ютерів (ноутбуків, нетбуків, смартфонів, планшетних комп'ютерів) із можливістю майже безперешкодного підключення до Інтернету. Багато соціальних мереж (наприклад, Twitter, Facebook) дають користувачам можливість вибирати коло «своїх» експертів, відстежуючи їхню думку про поточні події. При цьому стимулюється й постійна реакція на них з боку людей, які намагаються отримати статус експерта. Інструментами стимулу є насамперед заохочення у вигляді популярності (через фіксацію кількості людей, які зацікавилися думкою) і безпосередньої реакції з боку читачів із можливими подальшими діалогами, обговореннями, дискусіями.

Характерний для «планшетної свідомості» й культ легкості як одна з ключових змістовних установок. П. Саух зазначає, що «гуманізм» такої

установки затверджується, виходячи зі спроб людини скрасити своє життя, зробити його більш легким, безтурботним, комфортним і приємним у зведенні в ранг ідола «всеосяжного полегшення», сутністю якого є орієнтація на мінімізацію зусиль і максимальності «кайфу», на тілесну насолоду та зручності, що визначають основні напрями науково-технічного розвитку та його комерціалізації [15, с. 33–34]. Особливістю прояву культу легкості в «планшетній свідомості» можна назвати відчуття вседоступності (тобто будь-якої хвилини та в будь-якому місці) інформації та комунікації. Це відчуття створюється саме завдяки зазначеним вище технологіям, які дають змогу знаходити інформацію досить швидко, тобто без особливих витрат зусиль і часу. Але сутність «планшетної свідомості» в тому, що в ній превалує споживацьке ставлення до інформації; це виражається в споживанні інформації заради самої інформації (залежність у формі необхідності в нефільтрованому, невибірковому, невпинному її отриманні), переважно розважального характеру.

Однією з визначальних рис сучасного суспільства є цинізм, що охопив усі сфери суспільного буття та суспільної свідомості. Поштовх дослідженню цього зрізу соціальної реальності дав німецький філософ П. Слотердайк, який розкрив у роботі «Критика цинічного розуму» зміст цинізму як соціального явища в європейській історії. Цинізм, за П. Слотердайком, – це особлива форма «помилкової свідомості» (або оновлена нещасна свідомість), яка визначає сучасність. Один з основних висновків, зроблених філософом, говорить про те, що свідомість через освіту засвоює основні ідеали та уявлення про добро, істину, красу, але не здатна слідувати їм у практичному житті, віддаючи перевагу споживчому способу життя. Цинічна свідомість набула масового характеру, вона постає як усереднений соціальний характер в суспільстві, втрачаючи індивідуально-неповторну манеру кусатися, і позбавляє себе ризику виставлятися на загальний огляд, її носій інстинктивно сприймає свій спосіб існування вже не як щось злісне, а як причетність до колективного реалістично скоригованого погляду на речі [16, с. 31–32].

Л. Зіннурова визначає такі риси людини з цинічною свідомістю: існування пристосування у сформованому соціально-економічному порядку, перманентний стан стороннього спостерігача (дистанційоване споглядання й осмислення); для неї не важливо, кому та куди продавати свій інтелект: владним структурам, школі, глянцевого журналу, сумнівному телевізійному каналу, будь-який бізнес-структурі [17, с. 129]. Ці ж риси цинічної свідомості визначають зміст і «планшетної». Індивід, оснащений компактним комп'ютером, комунікує завдяки засобам зв'язку (перш за все через Інтернет) з іншими носіями «планшетної свідомості» та є не тільки стороннім спостерігачем того, що відбувається, але й ретранслятором.

Можна говорити про мережевий характер «планшетної свідомості», коли ретранслятор не тільки поширює інформацію, але й, реагуючи на відгуки одержувачів в режимі онлайн, змінює ракурс знімання на бажаний ними. А з іншого боку, одержувач інформації стає відразу ж її розповсюджувачем, визначаючи, таким чином, рейтинг її популярності, зацікавленості. Мережевий характер «планшетної свідомості» сприяє утвердженню її цинічності: бажання випробувати атрактивне переживання причетності, укладене в словесних

виразах «круто», «кайф», «чума» тощо, домінує, витісняючи інформативність події, співпереживання тому, що відбувається. Такій людині властиве емоційне ковзання в умовах соціальної реальності. Прикладом прояву «планшетної свідомості» можна назвати подію, яка приголомшила світову громадськість: 15 грудня 2014 року в центрі австралійського Сіднея терорист захопив заручників у кафе, а перехожі масово робили селфі на фоні трагедії та розміщували їх в соціальних мережах [18]. Цинізм проявляється не стільки у відсутності співпереживання, скільки в усвідомленні аморальності такої поведінки; орієнтовані на споживацтво й оснащені відповідними технологіями носії «планшетної свідомості» перетворили її на стиль життя.

Висновки

Отже, нова раціональність як атрибут насилля в глобалізованому світі виражається у формі компетентного насилля, яке набуває тотального характеру, реалізується через ЗМІ у формі ток-шоу та аналітичних програм шляхом вироблення компетентного рішення фахівців, заперечуючи подібні ток-шоу, які не відповідають «західній» моделі. «Раціональне» насилля діє за принципом макдональдизації, який полягає в насильному запереченні можливості існування усього зайвого, «нерозумного», мінімізуючи затрати часу на виконувані дії. Насилля змінює свій характер, воно діє на основі створення відчуття загальної компетентності через продукування в масовій культурі способів спільного прийняття рішень, що слугує уже виправданню методів, а не цілей. Насилля в макдональдизованому світі діє за принципом, по-перше, раціональної необхідності з метою економії часу шляхом зіставлення поведінки індивіда з «книгами-інструкціями» та, по-друге, «ілюзорної компетентності».

«Планшетна свідомість» – це комплекс життєвих установок індивіда, для якого характерно ставлення до навколишнього світу як до гри, до шоу з панівним прагненням досягнення атрактива шляхом безперервного спостереження за реальністю, зі спрямованістю на перманентне отримання інформації та оцінок експертів, що заміщує реальне знання.

Інструментом реалізації принципу раціонального насилля в суспільстві всепроглядності є соціально активний індивід як носій «планшетної свідомості», сформований у результаті масового поширення споживчого використання планшетного комп'ютера. Носій «планшетної свідомості» характеризується готовністю в будь-який момент перевести в сферу публічності через онлайн-трансляцію будь-яке подія (побутове або політичне), а його інтелектуальна культура заміщується псевдоінформованістю. Завдяки цим якостям створюється цілісна система загальної взаємопроглядності.

Список використаних джерел:

1. Геополітичний словник : [навч. посіб.] / [кол. авт. : П.Ю. Саух, Н.Ю. Бутковська, А.А. Герасимчук та ін.] ; за заг. ред. проф. П.Ю. Сауха. – К. : «МП Леся», 2010. – 327 с.
2. Hofmeister H. Der Wille zum Krieg oder Die Ohnmacht der Politik. Ein philosophisch-politischer Traktat / H. Hofmeister. – Göttingen : Vandenhoeck und Ruprecht, 2001. – 160 s.

3. Денисов В.В. Философия насилия / В.В. Денисов // Философия и общество. – 2008. – № 1. – С. 39–56.
4. Луман Н. Власть / Н. Луман ; пер. с нем. А.Ю. Антоновского. – М. : Праксис, 2001. – 256 с.
5. Benjamin W. Metaphysisch-geschichtsphilosophische Studien. Zur Kritik der Gewalt / W. Benjamin // Benjamin W. Gesammelte Schriften [unter Mitw. von Theodor W. Adorno und Gershorn Scholem, hrsg. von Rolf Tiedemann und Hermann Schweppenhäuser]. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1972 – . – Band. II. 1. – 1991. – S. 179–204.
6. Гусейнов А.А. Моральная демагогия как форма апологии насилия / А.А. Гусейнов // Вопросы философии. – 1995. – № 5. – С. 5–12.
7. Слюсар В.М. Насилля в епоху глобалізації: соціально-філософський аспект / В.М. Слюсар // Вісник ЖДУ. – 2010. – № 54. – С. 17–21.
8. Саїд Е. Культура й імперіалізм / Е. Саїд. – К. : Критика, 2007. – 608 с.
9. Goban-Klas T. Media i terroryści. Czy zastraszą nas na śmierć? / T. Goban-Klas. – Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2009. – 293 s.
10. Mannheim K. Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus / K. Mannheim. – Bad Homburg : Gehlen, 1965.
11. Ритцер Дж. Макдональдизация общества 5 / Дж. Ритцер ; пер. с англ. А.В. Лазарева. – М. : Издательская и консалтинговая группа «Праксис», 2011. – 592 с.
12. Ашкерев А. Экспертотократия. Управление знаниями: производство и обращение информации в эпоху ультракапитализма / А. Ашкерев. – М. : Издательство «Европа», 2009. – 132 с.
13. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы / М. Фуко. – М.: «Ad Marginem», 1999. – 480 с.
14. Маклюэн М. Война и мир в глобальной деревне / М. Маклюэн, К. Фиоре ; пер. с англ. И. Летберга. – М. : АСТ Аслрель, 2012. – 219 с.
15. Саух П.Ю. Сучасна освіта: портрет без прикрас / П.Ю. Саух. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – 382 с.
16. Слотердайк П. Критика цинического разума / П. Слотердайк ; пер. с нем. А. Перцева. – Екатеринбург : У-Фактория ; М. : АСТ МОСКВА, 2009. – 800 с.
17. Зиннурова Л.И. Цинизм как серьезный недуг современной культуры / Л.И. Зиннурова // Культура народов Причерноморья. – 2012. – № 225. – С. 127–131.
18. Carney J. Siege selfie shame: People queue to pose for pictures of themselves at scene of Sydney terror / J. Carney // The Daily Mail. – 2014. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.dailymail.co.uk/news/article-2874191/Selfie-disgrace-Shameful-file-people-posing-pictures-scene-Sydney-terror-siege.html#ixzz3SUCgUmEq>.

Наукове видання

**ЧАС ВИБОРУ:
ВИКЛИКИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ЕПОХИ**

Колективна монографія

Коректура – А.О. Новікова, Н.В. Пирог

Верстка – Н.С. Кузнєцова

Підписано до друку 17.06.2016. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Цифровий друк.
Умовно-друк. арк. 27,44. Тираж 300. Замовлення № 0916м-292.
Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105.
Телефон +38 (0552) 39 95 80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.